

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МУЗИЧКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ

УДК 930(477.7):929"1850 - 1920"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОЦЕС ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА
ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (друга половина ХІХ – початок
ХХ ст.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О.Є. Музичко

Науковий консультант: Хмарський Вадим Михайлович, доктор історичних
наук, професор

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Музичко О.Є. Процес інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України (друга половина XIX - початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова Міністерства науки і освіти України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2020.

Актуальність дослідження зумовлена суттєвими змінами у парадигмах інтелектуального, наукового розвитку останніх десятиліть, що прямо відбилися на особливостях сучасної історіографічної ситуації, що відрізняється полілогічністю, динамічністю, потягом до модернізації, але водночас і подальшим накопиченням конкретних історичних та історіографічних фактів. Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є велика увага до історичної регіоналістики, виявлення спільного та особливого у розвитку окремих регіонів України. Водночас, актуальним завданням є пошук подій, явищ, постатей, структур повсякдення, котрі б мали об'єднавчий, націєтворчий потенціал.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу процесу інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. в еволюції основних етапів, виокремлення малодосліджених процесів та явищ, установлення проблемно-тематичних пріоритетів та обґрунтування перспектив науково-історичних досліджень.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на комплексі фундаментальних принципів діалектики та детермінізму; загальнонаукових – історизму, об'єктивності, науковості. Використання цих принципів доповнене низкою спеціально-історичних методів, зокрема: конкретно-пошукового, когнітивного, просопографічного, історико-географічного, проблемно-хронологічного, історико-аналітичного, історико-статистичного, історико-системного, структурно-функціонального, порівняльного, описового. В межах основних методологічних принципів у роботі застосовано й такі наукові принципи, як аналіз, синтез, аналогія, абстрагування та інші, що дозволило всебічно розкрити обрану тему в послідовній, логічній і завершеній формі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що історіографічний процес на території Південної України став вперше об'єктом спеціального комплексного дослідження; сформовано цілісне уявлення про місце та значення істориків у науковому, культурному та громадському житті Південної України; Удосконалено та поглиблено уявлення про значення Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету для розвитку історичної науки та освіти на території Південної України. Проаналізовано діяльність осередків історичної думки, їх комунікації між собою та колегами з більш чи менш віддалених від Південної України регіонів. Дано розгорнуту характеристику діяльності представників різних спільнот, в яких було поширеним тяжіння до пізнання історії. Уперше комплексно розглянуто зв'язок історіографії та дипломатії у розвитку Південної України; розглянуто питання про наукові школи південноукраїнських істориків, уперше у контексті історіографічного процесу досліджено Одеське бібліографічне товариство; до історіографічної ситуації на території Південної України комплексно застосовано просопографічний підхід, що втілювалося у дослідженні статей, фахових, родинних груп в їх внеску у розвиток історичних досліджень;

реконструйовано такі напрямки в історичних дослідженнях на території Південної України як військовий, візантологія, славістика; новий рівень розвитку отримали знання про низку постатей південноукраїнської історіографії – фахівців, аматорів історії, членів товариств історичного профілю, організаторів товариств та установ.

Практичне значення роботи полягає в тому, що віднайдений, проаналізований, осмислений, введений у науковий обіг фактичний матеріал та її теоретичні положення можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії культури, освіти в Україні, відповідних лекційних курсів, укладанні посібників для середніх та вищих навчальних закладів, а також у подальшій науково-дослідницькій роботі.

З'ясовано, що джерельна база нашої роботи складається з як більшою чи меншою мірою опрацьованих на цей момент в історіографії джерел, так і опублікованих, серед яких найбільше значення для нас мали наративні матеріали. У роботі зазначається, що попри декларований позитивізм, залишатися суворо науково-об'єктивними більшість істориків заважав їх статус пророків, громадських діячів, національних месій. Для багатьох істориків позитивізм був лише тією науковою, передовою, ширмою, за якою вони ховали свої громадські та національні прагнення, що надавав більшої авторитетності їх думкам.

Запропоновано періодизацію процесу інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Особливістю першого етапу процесу інституціоналізації на території Південної України (середина 1850-х – початок 1880-х рр.) було становлення позитивістської історіографії в умовах ліберальних реформ. Подією, що мала переламне значення для розвитку історичної науки на півдні України було завершення у 1865 р. трансформації одеського Рішельєвського ліцею у перший та єдиний до 1918 р. у регіоні закладу вищої освіти – Новоросійський

університет. Найважливішою подією стало започаткування у Російській імперії археологічних з'їздів. Усі ці події мали прямий та опосередкований вплив на південноукраїнський процес інституціоналізації. У цей період перевага Одеси над іншими південноукраїнськими культурними вогнищами як центра історичної думки була тотальною.

Другий етап припав на середину 1880-х – початок ХХ ст. Етап стабільного розвитку, класичного позитивізму, перший етап розвитку Новоросійського університету, проведення 6-го Археологічного з'їзду, що сприяло включенню регіону у міжрегіональні, внутрішньоімперські та міжнародні зв'язки. У цей період перевага Одеси як центра історичної думки була тотальною.

На третьому етапі (кінець 1905 р. – до 1917 р.) посилювались кризові явища, як у теоретичній площині, так і з огляду на суспільно-політичні умови. На цьому етапі характерною є диверсифікація осередків історичної думки на території Південної України. Загалом, суттєво зросла кількість об'єднань істориків, як в Одесі, так і поза її межами, збільшилася кількість видань історичного профілю, як наукових, так і тих загальних газет та журналів, що надавали свої сторінки та шпальти для повідомлень про засідання історичних товариств, статті фахових істориків про різні історичні питання, що популяризували минувшину і т.п. Посилилася популяризаційна, часто фактично ідеологічна, історична складова у діяльності громадських товариств. Разом з традиційними напрямками історичних досліджень, значно інтенсифікувались в цей час ті, що перебували у зародку – військово-історичний, локалістика (історія окремих міст та сіл). Пожвавилися міжнародні та внутрішньоімперські контакти.

Четвертий етап охоплює події 1917 – початку 1920-х років, період війн та революцій, що безпосередньо вплинули на становище істориків. Війна поглибила кризу більшості установ та товариств Південної України, звузила коло їх наукових зв'язків та планів. Проте, незважаючи на значні труднощі,

трагедії, у межах цього періоду відбулися і деякі позитивні тенденції, передусім, зміцнення українознавчих досліджень.

У дисертаційному дослідженні зазначено, що принципово важливе значення для інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України мала низка формальних та неформальних об'єднань істориків. Передусім йдеться про заклади вищої освіти та товариства. Загальна кількість томів періодичних видань товариств та установ історичного профілю нараховує 177 книг. Учасниками історіографічного процесу були музейні установи, такі як Херсонський музей на чолі з відомим археологом В.І. Гошкевичем, численні ненаукові громадські об'єднання, зокрема, національних громад, що популяризували історію з громадсько-політичною чи націєтворчою метою.

Історіографічний процес був тією демократичною галуззю, що кооптував в себе та об'єднував навколо Клію представників майже усіх соціальних, станових, фахових і т.д. груп: священиків різних конфесій, військових, дипломатів, вчителів і т.д. Головним чином, студіювання історії було прерогативою мешканців міст, але поступово у цей процес втягувалися аматори з сільської місцевості. Помітним проявом емансипації кінця ХІХ – початку ХХ ст. була участь в історіографічному процесі жінок. Як і в інших регіонах, існував симбіоз, часом дружній та органічний, а іноді й конфліктний, між аматорами історії та фахівцями, до яких належала передусім професура. Найбільш плідним, рамковим, підходом для узагальнення основних рис розвитку історіографічного процесу на території Південної України вважаємо у категоріях концепції фронтиру. У роботі зауважено, що для історіографічної ситуації Південної України було характерно уявлення істориків про свою працю як важке культуртрегерство, постійні контакти та взаємодія різних національних культур, світоглядів, ідеологій. Своєрідним символом фронтиру стало козацтво. Південна Україна була одним з провідних осередків козакознавства у Російській імперії.

Ключові слова: інституціоналізація, історіографічний процес, Південна Україна, історична освіта, комунікації істориків, історична україністика, військова історіографія, козакознавство

SUMMARY

Muzychko O. E. The process of institutionalization of historical research in the territory of Southern Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries) – Qualifying research work on the rights of manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 - historiography Source Studies and Special Historical Disciplines. – M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The paper states that in the era of modernization, Southern Ukraine was crucial for the future fate of Ukraine and Eastern Europe, considering its powerful economic and cultural potential and an important geopolitical position. Such issues as historical heritage, historical memory and different visions of the past intensified in the second half of the 19th - early 20th centuries, still remaining relevant nowadays. They reflected social trends and the factors that shaped this development. The processes of interaction between historiographic and social factors are worth a comprehensive reflection, because they have had a constant influence on the fate of Ukraine.

The aim of the study is to undertake a comprehensive analysis of historical thought, education and science in the territory of Southern Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries within the evolution of the main stages, isolating poorly studied processes and phenomena, determining problematic and

thematic priorities as well as substantiation of the prospects of scientific and historical research.

The methodological basis of the dissertation is based on a set of fundamental principles of dialectics and determinism as well as general scientific ones such as historicism, objectivity and scientific approach. The use of these principles is complemented by a number of special historical methods, in particular: search-specific, cognitive, prosopographic, historical-geographical, problem-chronological, historical-statistical, historical-systemic, structural-functional, comparative and descriptive. Within the framework of the basic methodological principles, such scientific principles as analysis, synthesis, analogy, abstraction and others were applied in the work, which made it possible to fully disclose the chosen topic in a consistent, logical and complete form.

The scientific novelty of the obtained results is that the historiographical process in the territory of Southern Ukraine became the object of special comprehensive research for the first time. A holistic view of the place and the importance of historians in the scientific, cultural and public life of Southern Ukraine have been formed. The understanding of the importance of the Richelieu Lyceum and Novorossiysky University for the development of historical science and education in the territory of Southern Ukraine has been improved and deepened. The activity of the centers of historical thought, their communication between themselves and their colleagues from more or less remote regions from Southern Ukraine have been analyzed. A detailed description of the activities undertaken by different communities, where the desire to learn history was widespread, has been provided. For the first time the connection between historiography and diplomacy in the development of Southern Ukraine has been comprehensively considered. The scientific schools of South Ukrainian historians have been researched and for the first time the Odesa Bibliographic Society was investigated within the context of the historiographical process. The prosopographic approach was for the first time applied to the historiographic

situation in the territory of Southern Ukraine, which resulted in the research of gender, professional and family groups as well as their contribution into the development of historical studies. For the first time the history of such disciplines as military, Byzantine and Slavic studies in the territory of Southern Ukraine has been reconstructed. The knowledge about a number of South Ukrainian historiographers, both professionals and amateurs as well as members of historical societies and founders of historical institutions has been raised onto a new level.

The practical significance of the work is that the factual material which was found, analyzed, thought out and put into scientific circulation as well as the theoretical principles of the work can be used in the general studies on the history of culture and education in Ukraine, in the appropriate lecture courses and manuals for secondary and higher education institutions, as well as in further research.

It has been found that the source basis of our work consists of sources which were previously more or less studied in the historiography as well as the published ones, among which narrative materials demonstrate the major importance to us.

In the paper it is noted that in spite of the declared positivism, the status of prophets and national messiahs prevented the majority of historians from being strictly scientifically objective. For many historians, positivism was only the scientific cutting-edge display behind which they concealed their public and national aspirations, giving greater credibility to their opinions.

The periodization of the development of the historiographical process in Southern Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries is proposed. The first stage covers the mid-1850s - the beginning of the 1880s, which was the transition period, the formation of positivist historiography in the context of liberal reforms.

The second stage covers the the mid-1880s - the beginning of the 20th centuries. This was the stage of stable development, classical positivism, the first stage of Novorossiysky University development, the 6th Archeological Congress, which contributed to the region's integration into interregional, internal,

imperial and international communications. During this period, the advantage of Odesa as the center of historical thought was total.

The third period is defined as the 1905 – 1917 years. This was the period of increase of crisis phenomena, both in the theoretical basis and the social and political conditions. The central feature of this stage was the diversification of the centers of historical thought in the territory of Southern Ukraine. In general, the number of historians' associations increased substantially, both in and outside Odesa, the number of historical publications, both in scientific and general newspapers and magazines grew up as well. The periodicals provided their pages for reports on meetings of historical societies whereas articles by professional historians on various historical issues popularized the past. Thus, the popularization, which was often factually ideological, and the historical component of the activities of public associations broadened. Along with the traditional areas of historical research, those disciplines which were only being established such as military history and local history (history of individual cities and villages) boosted at this time. International and intra-imperial contacts intensified.

The fourth stage covers the events of 1917 – early 1920s, the period of wars and revolutions which influenced directly the position of historians. The war deepened the crisis in most institutions and societies of Southern Ukraine, narrowed the range of their scientific connections and plans. However, in spite of the considerable difficulties and tragedies, during this period there were also some positive trends, first of all, the strengthening of Ukrainian studies.

In the research it is noted that a number of formal and informal associations of historians were of fundamental importance for the institutionalization of historical studies in the territory of Southern Ukraine. First of all, it is about higher education institutions and societies. The total number of periodicals of the aforementioned societies and commissions alone amounts to 177 books. In addition to these leading centers, museums such as the Kherson Museum, headed by the renowned archaeologist V.I. Hoshkevych, numerous non-scientific public associations, in

particular national communities, that have promoted history for social, political, or nation-building purposes were participants in the historiographical process.

The historiographical process was a democratic branch that coopted and united around Clio representatives of almost all social, class, professional, etc. groups: priests of different denominations, military, diplomats, teachers, etc. Mainly, the study of history was the prerogative of urban dwellers, but gradually, rural lovers were drawn into the process. Involvement of women in the historiographical process became a notable manifestation of the emancipation of the late 19th and the early 20th centuries. As in other regions, there was an organic, and sometimes conflicting symbiosis between history buffs and professionals, and professors were the major part of it.

On the whole, having all the features of provincial historiography, the historical thought and science of Southern Ukraine both in the previous and the studied periods, as never before and after, moved from this "status" to system-forming centers.

Key words: institutionalization, historiographic process, Southern Ukraine, historical education, communications of historians, historical Ukrainian studies.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Музичко О.Є. Книга та слово: історик І.А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця XIX - першої чверті XX ст. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. 426 с.
2. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2019. 436 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

3. Музичко О.Є., Хмарський В.М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 144-155.
4. Музичко О. Архів професора І.А. Линниченка: історія формування, склад, інформаційний потенціал // Архіви України. № 3-4. 2008. С. 135-150.
5. Музичко О. Розвиток сходознавства в Одесі на початку XX ст. (1905 – 1920 роки): осередки, напрямки, діячі // Східний світ. 2008. № 4. С. 50-54.
6. Музичко О. Мемуари Лева Когана як джерело для вивчення розвитку Історико-Філологічного факультету Одеського Новоросійського університету // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. Мечникова. Вип. 19. Одеса, 2008. С. 381-399.

7. Музичко О. Є. Рід Смоленських в історіографічному процесі середини XIX — першої третини XX ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2009. Вип. 20. С. 266 - 283.
8. Музичко О. «Одеська історична школа І.А. Линниченка»: формування, склад та роль у розвитку регіональної історіографії в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2009. Вип. 23. С. 193-203.
9. Музичко О. Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі XIX-XX ст.: лінії суперництва і співпраці // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. К., 2009. С. 378-395.
10. Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко: історія взаємин в контексті українського історіографічного процесу та суспільного розвитку кінця XIX – початку XX ст. // Пам'ятки. Т. 11. К., 2010. С. 281-291.
11. Музичко О. Між славою та знеславленням: образи Одеси в національних інтелектуальних традиціях XIX – перших десятиліттях XX ст. // Пам'ять століть. 2011. № 3-4. С. 103-113.
12. Музичко О. Взаємовплив "Киевской старины" та південноукраїнських інтелектуальних осередків в історіографічному процесі кінця XIX - початку XX ст. // Київська старовина. 2012. № 4. С. 92-100.
13. Музичко О. Южная Украина в развитии грузинской исторической мысли и грузиноведения (середина XIX – начало XX века) // Музейний вісник. №13/2. Запоріжжя, 2013. С. 251-257.
14. Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам'ятки. 2013. Т. 14. С. 3-18.
15. Музичко О. Міграції південноукраїнських науковців у перших десятиріччях XX ст. // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 29-32.

- 16.Музичко О. Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX - на початку XX ст. // Краєзнавство. 2014, № 1. С. 20-33.
- 17.Музичко О. Внесок грузинів у розвиток історичної науки на території Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: джерела дослідження, особистості, напрямки діяльності // Архіви України. 2015. № 2. С. 196-205.
- 18.Музичко О. Є. Співпраця одеських істориків із членами Петербурзької академії наук у світлі епістолярних джерел (кінець XIX – початок XX ст.) // Архіви України. 2015. № 5-6. С. 192-211.
- 19.Музичко О. Розвиток візантиністики в історіографічному процесі на території Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Зб. наук. праць. Львів, 2016. Вип. 17. С. 137-153.
- 20.Музичко О.Є. Південна Україна у долі грецьких істориків у другій половині XIX – на поч. XX ст. // Українська біографістика. 2016. Вип. 14. С. 177-189.
- 21.Музичко О. Колоніальний та антиколоніальний дискурси у південноукраїнській історіографії XIX – XX ст. та їхній вплив на сучасні реалії // Українознавчий альманах. 2017. Вип. 20. С. 43-47.
- 22.Музичко О. Внесок консулів іноземних держав у розвиток історичних досліджень у Південній Україні (XIX – початок XX ст.) // Зовнішні справи. 2017. № 12. С. 22-25.
- 23.Музичко О. Є. Актуалізація біографій героїв української минувшини за доби Української революції 1917 – 1921 рр. на півдні України // Українська біографістика. 2017. Вип. 15. С. 142-155.
- 24.Музичко О. Дослідження історії Реформації в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (історія). 2017. № 4. С. 31-34.

- 25.Музичко О. Дослідження військової історії на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст.: основні етапи, автори, типологія // Військово-науковий вісник. № 30. 2018. С. 24-35.
- 26.Музичко О. Організація військово-історичних досліджень на території Південної України на початку ХХ ст. // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. 2018. Вип. 1 (27). С. 66-72.
- 27.Музичко О. Південноукраїнські історики в енциклопедичному дискурсі ХІХ – ХХ ст. // Бібліотечний вісник: наук.-теорет. та практ. журнал. Київ, 2018. Вип. 4. С. 20-27.
- 28.Музичко О. Внесок південноукраїнських істориків у розвиток енциклопедичної справи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23. Вип. 1. С. 85 – 96.
- 29.Музичко О. Є. Медальні роботи на історичну тематику у системі вищої освіти Одеси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23, Вип. 2. С. 128-161.
- 30.Музичко О. Особові фонди південноукраїнських істориків другої половини – початку ХХ століть: склад та евристичний потенціал // Архіви України. 2018. Вип. 2-3 (313-314): березень – червень. С. 104-120.
- 31.Музичко О.Є. Проблеми історичної освіти як предмет обговорення у роботі педагогічних з'їздів на території Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2018. № 30. С. 145-156.
- 32.Музичко О. Дослідження Волині у Південноукраїнській історіографії (ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2018–2019. Вип. 19–20. С. 171–181.

- 33.Музичко О. Листи М.Ф. Комарова до В.Л. Громашевського як джерело дослідження історії Українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття // Архіви України. 2019. № 3. С. 156-167.
- 34.Музычко О. Чехия и чехи в истории исторической науки Одессы (вторая половина XIX - первые десятилетия XX вв.) // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 28, 2014, č. 1. S. 20-30.
- 35.Музичко О. Міжнародні контакти південноукраїнських істориків у середині ХІХ – на початку ХХ ст. // Kontynent europejski wobec wyzwani współczesności. Lwow-Olsztyn. 2017. T. 1. С. 315-324.
- 36.Музичко О. Перший українознавчий та козакознавчий текст одеського історика Михайла Слабченка // Чорноморська минувшина. 2015. Вип. 10. С. 97-108.
- 37.Музичко О. Популяризація історичних знань в історіографічному процесі на території Південної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. Вип. 27. 2016. С. 287-303.
- 38.Музичко О.Є. Участь південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. № 28. 2017. С. 191 – 229.
- 39.Музичко О.Є. Відзначення ювілеїв історичних товариств Південної України як чинник історіографічного процесу кінця ХІХ – на початку ХХ ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2018. № 29. С. 64-81.
- 40.Музичко О. Розвиток козакознавчих студій у Миколаєві та Херсоні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Чорноморська минувшина. 2017. Вип. 12. С. 142-160.
- 41.Музичко О. Історико-меморіальна експедиція 1909 р. по козацьких місцинах нижньої течії Дніпра членів Одеського відділення

Російського військово-історичного товариства // Чорноморська минувшина. 2018. Вип. 13. С. 53-62.

42.Музичко О.Є. Представники історичної науки біля витоків Одеського політехнічного університету // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2018. Вип. 38. С. 54 – 63.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

43. Музичко О. «Слов'янська ідея» у громадській та науковій діяльності професора О. І. Маркевича [Матеріали XV Міжнародного славістичного колоквиуму, 16–18 травня 2006 р., Львівський національний університет імені І. Франка] // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2005. Вип. 55. С. 303-304.

44. Музичко О.Є. Чехія та чехи в історії історичної науки Одеси (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.) // Україна - Чехія: історія та сьогодення: [колект. моногр. : за матеріалами IV міжнар. наук.-практ. конф. "Гусівські читання", 9-10 листоп. 2012 р.] / [О.М. Березовський та ін. ; уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В.М. Фендик] ; Посольство Чеської Республіки в Україні, Упр. культури і туризму, національностей та релігій Одес. облдержадмін., Одес. міське т-во "Чеська родина". О. : ВМВ, 2013. С. 232-251.

45. Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок [Матеріали конференції V Історіографічні читання, Історичний факультет ОНУ імені І.І. Мечникова, 31 травня 2012 року]. Одеса, 2013. С. 7-30.

46. Музичко О.Є. Основні південноукраїнські осередки історичної думки та науки у другій половині XIX – на початку XX ст.: перетини та

взаємовпливи в історіографічному процесі // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. [Тези міжнародної наукової конференції «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.», 21-22 вересня 2017 р., історичний факультет Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 149-158.

47. Музичко О.Є. Наукові контакти Південноукраїнських та італійських істориків у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Osobowość, społeczeństwo, polityka* : Mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt. / Pod red. J. Kota. Część. 2. Lublin: WSEI, 2017. S. 65-69.

48. Музичко О.Є. Історики у процесі формування національної свідомості населення Південної України (кінець XIX – початок XX ст.) // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України. 25-26 травня 2016 р., м. Одеса. Одеса, 2016. С. 57-60.

49. Музичко О.Є. Висвітлення питань джерелознавства та історіографії у періодичних виданнях Новоросійського університету 16 джерелознавчі читання // Архівна наука і освіта в незалежній Україні. М-ли Всеукр. наук. конф. 24 листопада 2015 р. М. Київ. К, 2015. С. 40-42.

50. Музичко О. Біля витоків деколонізації: демонтаж пам'ятників російським царям в Одесі у 1917–1920 роках // Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В.Корнієнка. К., 2017. С. 101 – 113.

51. Музичко О. Дослідження історії архітектури на півдні України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Південь України у вітчизняній та

європейській історії. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії». 13 - 14 вересня 2018 року м. Одеса. Одеса, 2018. С. 177-183.

52. Музичко О. Співпраця членів Руського археологічного інституту в Константинополі та південноукраїнських істориків: етапи, особливості, значення // На межі між Сходом та Заходом: Матеріали Міжнар. Конф., присв. 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13-14 грудня 2016 р., м. Львів). Львівське відділення ІУАД; Упоряд. А. Фелонюк, Н. Халак за участю І. Скочиляс. Львів, 2018. С. 242 – 250.

**Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати
дисертації**

53. Музичко О. Приватні та наукові контакти між західноукраїнськими та південноукраїнськими істориками у другій половині XIX - на початку XX ст. // Регіональна історія України. 2008. № 2. С. 223-242.

54. Музичко О. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І.А. Линниченка (1857–1926) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 19. К., 2008. С. 74-96.

55. Музичко О.Є. Історіографічні студії професора І.А. Линниченка // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. К., 2008. С. 137-150.

56. Музичко О. Професор І. А. Линниченко та його одеські учні // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. Львів, 2008. Т. 256. ССLVIII. С. 342-362.

57. Музичко О. Історико-релігієзнавчі дослідження в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: осередки, течії, напрями // Історія релігій в Україні. Науковий щорічний. Кн. II. 2009. С. 167-174.

58. Музычко А. Е. Грузинский историк Симон Лукич Авалиани в научной и общественной жизни Одессы начала XX в. // Юго-Запад. Одессика.

2009. Вып. 8. С. 150-173.
- 59.Музичко О. Участь одеських істориків в українському національному русі другої половини ХІХ - початку ХХ ст. // Українознавчий альманах. К., 2010, Вип. 2: Україна, українці та українськість у історичному постанні та формах культурного досвіду. С. 113-116.
- 60.Музичко О. Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 20. К., 2010. С. 100-122.
- 61.Музичко О. Є. Одеський період життя Олександра Грушевського: формування основ одеської історичної україністики // Юго-Запад. Одессика. Одесса, 2011. Вып. 12. С. 263-287.
- 62.Музичко О.Є. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. В. 21. С. 56-86.
- 63.Музичко О. Євген Олександрович Загорівський (1885-1938): біоісторіографічний нарис // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття з дня народження / Зб. наук. праць / Упор. Піскун В. К., 2013. С. 257-274.
- 64.Музичко О. Жінки-історики-козакознавці в історіографічному процесі Південної України наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. // Чорноморська минувшина. 2013. Вип. 8. С. 120-137.
- 65.Музичко О. Інтелектуальна еліта Південної України і Наукове товариство імені Шевченка: напрями співпраці наприкінці ХІХ - у першій третині ХХ століть // Записки НТШ. Львів, 2013. Т.265: Праці Історично-філософської секції. С.180-201.
- 66.Музичко О. Історична наука, думка та освіта Південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 24, К., 2014. С. 226-253.

- 67.Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення одеської школивізантологів наприкінці XIX – у першій третині XX ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 69 – 179.
- 68.Музичко О. Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження історіографічного процесу на території Південної України другої половини XIX – 20-х років XX століття // Український археографічний щорічник. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 67-81.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
Розділ I. ДЖЕРЕЛЬНА, ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	34
1.1. Джерельна база дослідження	34
1.2. Стан наукової розробки проблеми	52
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	79
Розділ II. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	88
2.1. Просопографічний образ спільноти південноукраїнських істориків	88
2.2. Особистісний та інфраструктурний виміри процесу інституціоналізації за доби модернізації	104
2.3. Просвітницька активність наукових та громадських інституцій	124
Розділ III. КОМУНІКАТИВНИЙ ЧИННИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	142
3.1. Співпраця істориків як передумова внутрішньоукраїнської консолідації	142
3.2. Комунікації південноукраїнських істориків з колегами з інших регіонів Російської імперії	172
3.3. Зовнішній вектор комунікацій південноукраїнських істориків	189
Розділ IV. ЗАКЛАДИ ОСВІТИ В ІНФРАСТРУКТУРІ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	205
4.1. Вплив середніх закладів освіти на інституціоналізаційні процеси	205
4.2. Розвиток вищої історичної освіти як провідний чинник процесів інституціоналізації	219
4.3. Методико-педагогічні теоретичні пошуки учасників	255

історіографічного процесу

Розділ V. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ 264

ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1. Концептуально-методологічні погляди південноукраїнських істориків 264

5.2. Розвиток історичної україністики 277

5.3. Дослідження історії релігії та інших галузей духовної культури 298

5.4. Дослідження воєнної історії 319

5.5. Розвиток візантиністики 346

5.6. Розвиток історичної славістики 360

ВИСНОВКИ 374

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 385

ДОДАТКИ 545

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ЗИНУ – Записки Императорского Новороссийского университета
- ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові
- ЗООИД – Записки Одесского Общества истории и Древностей
- ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
- ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
- ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности Санкт-Петербургской Академии наук
- ІРВІТ – Імператорське Російське воєнно-історичне товариство
- ІФТ – Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті
- КВАК – Катеринославська вчена архівна комісія
- ЛИФО – «Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете»
- МНП – Міністерство народної освіти
- НУ – Новоросійський університет
- ОБТ – Одеське Бібліографічне товариство при Новоросійському університеті
- ОВЖК – Одеські вищі жіночі курси
- ОЛ – Одесский листок
- ОН – Одесские новости
- ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей
- РАІК – Російський археологічний інститут у Константинополі
- РЛ – Рішельєвський ліцей
- СБТКМ – Слов'янське благодійне товариство імені Св. Кирила та Мефодія
- СПБАН – Санкт-Петербурзька Академія наук
- ТВАК – Таврійська вчена архівна комісія

ВСТУП

Актуальність цього дослідження зумовлена суттєвими змінами у парадигмах інтелектуального, наукового розвитку кінця ХХ – початку ХХІ ст., що відбилося на особливостях сучасної історіографічної ситуації, для якої властиві полілогічність, динамічність, потяг до модернізації, але водночас і подальше накопичення конкретних історичних та історіографічних фактів. Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є велика увага до історичної регіоналістики, виявлення спільного та особливого у розвитку окремих регіонів України. Водночас, актуальним завданням є вивчення подій, явищ, постатей, структур повсякдення, котрі б мали об'єднавчий, націєтворчий потенціал. У різних галузях життя України, особливо, культурі, тривають процеси трансформацій, що мають інституціональний, формотворчий характер. Принципові інституційні зміни, зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами, відбуваються в історичній науці та освіті, які, природно, не можуть не замислюватися над уроками аналогій історії.

Теза про розвиток історії «по спіралі», певну повторювальність історичних явищ, унікальних у своїй основі, але подібних за тенденціями, не позбавлена сенсу. В цьому плані привертає увагу доба другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли ціла низка народів різних частин світу, й, зокрема, на території Російської імперії, її української частини, розв'язували складні завдання, що не втратили своєї актуальності і дотепер: загальна модернізація життя, земельне питання, вдосконалення відносин між працедавцями та трудівниками, національна та статева емансипація, проблеми війни та миру. Історична думка та наука того часу перебувала на вістрі інтелектуальних пошуків, а історики були важливими учасниками суспільних процесів, націєтворчих рухів. Зокрема, пошук адекватної методології та підходів історичних досліджень привертав увагу представників шкіл В. Б. Антоновича

та М. С. Грушевського. Про магістральні шляхи еволюції історіографічного процесу на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. вже чимало відомо завдяки плідній діяльності кількох поколінь історіографів. Маємо прагнути до подальшого всебічного розкриття різноманітних аспектів тогочасного процесу інституціоналізації історичних досліджень. Узагальнити вже наявний потенціал та водночас намітити шляхи подальші наукові пошуки дозволяють синтезні, узагальнюючі, систематизуючі історіографічні дослідження.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Південна Україна мала надважливе значення для вирішення подальшої долі України та Східної Європи загалом, з огляду на свій дедалі більш динамічний і потужний економічний та культурний потенціал. Можна твердити, що цей регіон був та залишається своєрідною «лабораторією» міжнародних та конфесійних відносин. З іншого боку, ці землі були та є об'єктом, на який спрямована реалізація низки політичних концепцій стратегічного значення. З глибин історії та дотепер цей регіон має вирішальне значення у протистоянні двох мегапроектів: української нації та «Новоросії», як частини російської нації. Велике значення цей регіон мав та має для єврейської нації з часів зародження, зокрема, тут сіонізму. Питання історичної спадщини, історичної пам'яті, різних візій минулого, загострилися у другій половині XIX – на початку XX ст., будучи відображенням суспільних тенденцій та водночас одним з чинників, що формував цей процес, та залишаються актуальними дотепер, часто прямо у незмінних формах російсько-імперської доби та культурницького та політичного етапів національних рухів.

Історія часто сприймається крізь призму біографічності. Південна Україна новочасної доби, зокрема, асоціюється з постатями осіб, які водночас були південноукраїнськими істориками та істориками Південної України: А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького, М. М. Аркаса, М.Є. Слабченка. Новий потужний імпульс включення місцевих істориків у

символічне поле Південної України отриманий внаслідок політики декомунізації шляхом називання їхніми іменами вулиць, встановлення меморіальних дощок, проведення різноманітних меморіальних заходів. Впродовж останніх років іменами істориків названо вулиці, встановлено меморіальні дошки, засновано премії і т.п. у тих містах, де вони тривалий час плідно працювали. Процеси взаємодії історіографічного та суспільних чинників варті комплексного осмислення, адже вони мають константний вплив на долю України.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри історії України факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова «Український Південь: історія, тексти, історична пам'ять» (державний реєстраційний номер: 0116U008034).

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу процесу інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. в еволюції основних етапів, виокремлення малодосліджених процесів та явищ, установлення проблемно-тематичних пріоритетів та обґрунтування перспектив науково-історичних досліджень.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати стан вивчення досліджуваної проблеми та визначити основні найменш розкриті аспекти;
- систематизувати основну джерельну базу досліджуваної проблеми;
- з'ясувати фактологічний рівень та тематичну репрезентативність історіографічних джерел;
- визначити теоретико-методологічні підходи до заявленої наукової проблеми;

- окреслити коло істориків, що певний час у рамках зазначеного періоду працювали на території Південної України та їх основні соціальні характеристики;
- з'ясувати вплив соціокультурних умов праці істориків на процес інституціоналізації історичних досліджень;
- виявити специфіку повсякденного життя південноукраїнських істориків, мотивацію їх інтелектуальної діяльності як чинника інституціоналізації історичних досліджень;
- відстежити комунікативну складову інституціоналізації історичних досліджень;
- проаналізувати особливості функціонування історіографічних осередків та їх вплив на інституціоналізацію історичних досліджень;
- виявити специфіку утворення шкіл істориків у процесі інституціоналізації історичних досліджень;
- визначити та дослідити основні напрями наукової діяльності південноукраїнських істориків в контексті процесу перетворення історичних знань у нормативно-наукові;
- розробити періодизацію процесу інституціоналізації на території Південної України другої половини XIX – початку XX ст.
- обґрунтувати перспективи подальших науково-історичних досліджень проблеми.

Об'єктом дослідження є діяльність південноукраїнських істориків другої половини XIX – початку XX ст., спрямована на створення та функціонування інституцій, що сприяли трансформації історичних знань на галузь наукових досліджень.

Предметом дослідження є процес інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертації ґрунтується на комплексі фундаментальних загальнонаукових принципів: історизму, об'єктивності, науковості. Використання цих принципів доповнене низкою спеціально-історичних методів, зокрема: конкретно-пошукового, когнітивного, просопографічного, історико-географічного, проблемно-хронологічного, історико-аналітичного, історико-статистичного, історико-системного, структурно-функціонального, порівняльного, описового. В межах основних методологічних принципів у роботі застосовано й такі наукові принципи, як аналіз, синтез, аналогія, абстрагування та інші, що дозволило всебічно розкрити обрану тему в послідовній, логічній та завершеній формі.

Хронологічними рамками дослідження є друга половина 50-х років XIX ст. – початок 20-х років XX ст. Нижня межа пов'язана з початком реформування суспільства у Російській імперії, верхня зумовлена завершенням переламних політичних подій, що призвели до встановлення комуністичного режиму у Східній Європі, докорінних суспільних трансформацій.

Географічні межі дослідження охоплюють територію так званої Степової України та Причорноморської України, на той момент – Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній, а також південної частини Бессарабської губернії, що включає сучасні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Кіровоградську, Донецьку, Луганську області та АРК.

Дослідницька процедура виокремлення південноукраїнської історіографічної ситуації з загального східноєвропейського історіографічного процесу не лише є вже усталеною історіографічною традицією південноукраїнських студій (найбільш розвиненою запорізькою школою А.В. Бойка та Ф. Г. Турченка). У зазначену добу дедалі виразнішим було існування серед представників українського національного руху контр-візії

офіційного імперського «Новоросійського краю», з його відповідним адміністративним губернським поділом, як давньої козацької України, історичної Південної України. Сучасники загалом усвідомлювали адміністративно-територіальну, соціально-економічну та культурну специфіку регіону. До того ж, серед тогочасних істориків існувало уявлення про «південноруську школу істориків», інакше кажучи, визнання специфіки південноукраїнського історіографічного процесу та ситуації [862, с. 319]. Своєрідний каркас створювала тісна комунікація між істориками з таких центрів як Одеса, Сімферополь, Катеринослав, Херсон, Миколаїв. Маємо приклади успішної реалізації історіографічних дослідницьких проєктів, принциповою складовою яких є конструювання великих історіографічних концептів на кшталт «східнослов'янські історіографії» і т.п. [1218].

У межах виконаного дослідження одержано результати, які містять **наукову новизну**:

- уперше здійснено спробу реконструкції та комплексного аналізу процесу інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України у контексті культурного, наукового та суспільно-політичного розвитку другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.;

- до наукового обігу введено низку маловідомих архівних джерел;

- узагальнено та виявлено відповідні аспекти наявних досьгодні історіографічних досліджень;

- розкрито конкретно-історичні умови діяльності істориків на території Південної України;

- сформовано цілісне уявлення про місце та значення істориків у науковому, культурному та громадському житті Південної України;

- удосконалено та поглиблено уявлення про значення Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів у процесі інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України;

- проаналізовано погляди учасників історіографічного процесу на методику викладання історії;
- проаналізовано діяльність осередків історичної думки, їх комунікації між собою та колегами з більш чи менш віддалених від Південної України регіонів як чинника інституціоналізації історичних досліджень;
- дано розгорнуту характеристику діяльності представників різних спільнот, в яких було поширеним тяжіння до пізнання історії;
- уперше розглянуто зв'язок історіографії та дипломатії у розвитку Південної України;
- уперше у порівняльній перспективі з'ясовано питання про наукові школи, напрями, течії у середовищі південноукраїнських істориків;
- з'ясовано вплив позитивізму на концептуальну основу діяльності істориків;
- уперше реконструйовано такі напрями в історичних дослідженнях на території Південної України як воєнний, візантологія, славістика;
- уперше комплексно висвітлено енциклопедичний дискурс історіографічного процесу на території Південної України, тобто презентацію місцевих істориків в енциклопедіях та їх внесок у розвиток енциклопедичної справи;
- уперше у контексті історіографічного процесу досліджені ОБТ та Одеське відділення Імператорського Воєнно-історичного товариства;
- уперше до історіографічної ситуації на території Південної України комплексно застосовано просопографічний підхід, що втілюється у дослідженні статей, фахових, родинних груп в їх внеску у розвиток історичних досліджень;
- новий рівень розвитку отримали знання про низку постатей південноукраїнської історіографії – фахівців, аматорів історії, членів товариств історичного профілю, організаторів товариств та установ.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України факультету історії та філософії ОНУ імені І.І. Мечникова. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях та повідомленнях автора, зокрема, на таких наукових форумах: «Київська старовина» в українському соціокультурному просторі: історичний, джерелознавчий, біографічний дискурси» (до 130-ї річниці від заснування та 20-річчя з часу відновлення журналу)» (Київ, 26-27 листопада 2012 р.), V Історіографічні читання «Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок», 31 травня 2014 р., м. Одеса; «XXIV Міжнародний славістичний колоквиум» (Львів, 21-22 травня 2015 р.), «XI науковий семінар «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX - початку XX ст.» (Київ, 14 грудня 2015 р.), «Друга Міжнародна науково-практична конференція «Архів. Історія. Сучасність» (Одеса, 3-4 вересня 2015 р.), «Всеукраїнський науково-практичний семінар. Роль історичної освіти у формуванні національної ідентичності» (Київ, 27 квітня 2016 р.), «Музей. Історія. Одеса. V Міжнародна науково-практична конференція» (Одеса, 28 квітня 2016 р.), «Міжнародна конференція, присвячена 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича» (Львів, 13-14 грудня 2016 р.), «Міжнародна наукова конференція «Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень» (Київ, 24 травня 2017 р.), «Міжнародна наукова конференція «Доба Реформації: держава, суспільство, культура» (Київ, 12–13 жовтня 2017 р.), «Південь України у вітчизняній та європейській історії. 4 міжнародна науково-практична конференція» (Одеса, 13–14 вересня 2018 р.), «Читання імені академіка М. Є. Слабченка» (Одеса, 24 листопада 2017 р.), «Україна-Греція: історичні рефлексії» (Ізмаїл, 15 березня 2019 р.), «Міжнародна науково-практична конференція Україна – Вірменія: історія, культура, туризм» (Київ, 15–16 квітня 2019 р.), Круглий

стіл «Інституціоналізація закладів вищої освіти» (Одеса, 23 травня 2019 р.); «Міжнародна науково-практична конференція «Бібліотека як складова культурного, наукового та національного розвитку держави: до 190-річчя Одеської національної наукової бібліотеки» (Одеса, 25 – 26 вересня 2019 р.).

Практичне значення роботи полягає в тому, що віднайдений, проаналізований, осмислений, введений до наукового обігу фактичний матеріал та її теоретичні положення можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії культури, освіти в Україні, відповідних лекційних курсів, укладанні посібників для середніх та вищих навчальних закладів, а також у подальшій науково-дослідницькій роботі.

Особистий внесок здобувача полягає у постановці представленої проблематики та її вирішенні. Наукові результати, викладені в роботі, досягнуті одноосібно. Доповіді, виголошені на конференціях, є самостійними. Публікації у фахових збірниках є самостійними та 1 стаття у співавторстві (О.Є. Музичко здійснив реконструкцію біографії П.А. Іванова, характеристика основних рис його історичних поглядів. В.М. Хмарський проаналізував археографічний доробок П.А. Іванова. Співвідношення авторських текстів 60 та 40 %).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 68 наукових працях, у двох монографіях за темою дослідження (24 та 25 умовних друкованих аркушів), 40 статей у наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки України, або прирівняних до них, та у 10 працях апробаційного характеру. 16 статей додатково відображають результати дисертаційного дослідження.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1637 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 580 сторінок машинопису, з них основна частина – 363 сторінки.

Розділ I

ДЖЕРЕЛЬНА, ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Для успішного виконання поставлених завдань необхідно опрацювати науковий доробок дослідників із визначеної проблеми. Враховуючи сформовані істориками наукові історіографічні традиції та вплив суспільно-політичних факторів на історичну думку, аналіз літератури здійснено за хронологічно-проблемним принципом. Досліджуючи таку широку тему неможливо виокремити лише одне чи кілька джерел, де б містилася вся повнота відомостей. Лише інтеграція широкого кола різних за походженням і видами джерел, які доповнюють одне одного, дозволяє оптимально дослідити тему. Важливе значення для розкриття теми має й обрання адекватної теоретико-методологічної основи, що інтегрує історіографічні та джерелознавчі пошуки.

1.1. Джерельна база дослідження

Публікація та вивчення історіографічних джерел були започатковані учасниками історіографічного процесу доби, що нами досліджена. Цінні джерелознавчі огляди та археографічні публікації належать сучасним академічним історіографам А. А. Непомнящому, І. В. Тункіній, В.М. Хмарському та ін., що згадані у наступному підрозділі [878; 879; 1444; 1445; 1469; 1509]. Значний обсяг роботи щодо огляду архівних фондів здійснили працівники архівної та музейної галузей [1320; 1418; 1513; 1516]. Проте, кожен з них розробляв певний аспект у контексті своїх досліджень, не намагаючись охопити стан джерельної бази проблеми загалом.

Якщо пропонувати первинну класифікацію джерел, то за таким критерієм як умови зберігання можна виокремити традиційні дві великі

групи: архівні та опубліковані. Втім, вважаємо ці групи досить умовними, адже кожен архівний документ може швидко змінити свій «статус» шляхом археографічної публікації, що й є однією з провідних тенденцій розвитку археографії останніх десятиріч. Коректніше говорити про ступінь актуалізованості, своєрідну розгерметизацію історичного джерела. І в цьому плані частина колись опублікованих друкарським способом джерел, особливо якщо йдеться про такий специфічний матеріал як преса, не поступається за джерелознавчим потенціалом архівним документам, містять не менш унікальну інформацію.

За особливостями формування та контенту, архівні фонди найдоцільніше класифікувати у 4 групи: особові архівні фонди істориків, безпосередніх учасників історіографічного процесу на території Південної України; особові архівні фонди істориків, які мешкали та працювали поза межами цього регіону; особові архівні фонди родичів та знайомих цих істориків з поза історіографічного середовища; архівні фонди закладів, установ, товариств і т.п. осередків історичної думки. У цих фондах зберігаються усі класичні групи джерел: актові, наративні тощо.

Нами зафіксовано 190 особових фондів 123-ох істориків, які працювали у зазначену добу на території Південної України [1571; 1572; 1598; 1599; 1604-1606]. З різних причин не були сформовані особові фонди низки помітних південноукраїнських істориків, наприклад, Ф. І. Леонтовича, О.Г. Брікнера, О. М. Деревицького, В. М. Ястребова та ін. Деякі приватні матеріали цих осіб відклалися у фондах їх колег [83].

Особові фонди розташовано у 59 установах, 27-ми міст, 12-ти держав: Україні, Російській Федерації, США, Ізраїлі, Грузії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Латвії, Литви, Естонії, Македонії. Найбільша кількість фондів зберігається в державних архівах, документальних фондах інститутів, бібліотек та музеїв Одеси, Києва, Санкт-Петербургу, Москви. Частина документів цих особистих фондів є складовими родинних фондів. Старі описи, що збереглися у складі

описів деяких фондів (А.О. Скальковського, М.М. Мурзакевича, І.А. Линниченка та ін.) свідчать про те, що значна частина справ була втрачена.

Розпорошеність особових архівів пояснюється тим, що майже усі ці історики не працювали все життя на території Південної України. Є приклади більш карколомної «одисеї» архівів: основний архів В.І. Григоровича, який помер та похований в Єлисаветграді, нині зберігається у рукописних фондах РДБ й містить багато матеріалів про одеський період життя вченого [221; 222].

До Росії та України з еміграції, де працювали останні десятиліття свого життя ці історики, повернулися великі архівні фонди Д. І. Дорошенка, С.П. Шелухина та інших. Більшість з цих фондів майже не містять матеріалів діяльності цих осіб на півдні України. Виключенням є великий архівний фонд А. В. Флоровського, що містить цінні джерела про його наукову та педагогічну діяльність в Одесі [205-212].

Низка архівних особових фондів є наслідком трагічної історії революційних часів, коли низка істориків була змушена тікати від комуністів, кидаючи все у своїх квартирах, що згодом були експропрійовані разом з документами, колекціями (І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М.Г. Попруженка, Г. О. Афанасьєва) [89-98; 99-105; 106-113].

Частку особових фондів місять і деякі фонди установ. Так, фонд № V (ОТІС) в ІРНБУВ містить значні компактні комплекси матеріалів одеського історика Е. Р. Штерна та херсонця П. О. Бурачкова (листи до нього) [175; 176]. Ці комплекси відклалися у товаристві після смерті П. О. Бурачкова, про що воно спеціально подбало, та в результаті від'їзду німецького археолога на Батьківщину, коли він залишив частину свого особистого архіву в Одесі.

Основний масив джерел про діяльність істориків певного регіону зазвичай зосереджений в архівосховищах міст цього регіону, в нашому випадку, на території Південної України. Найбільша кількість особових

фондів південноукраїнських істориків зберігається у ДАОО, Дніпровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, ДААРК та Державному історико-археологічному музеї-заповіднику «Херсонес Таврійський» у Севастополі.

Фонди ДАОО головним чином сформовані з особових архівів професорів НУ. Найціннішими з них за своїм обсягом та інформативністю є фонди професорів кафедри руської історії І. А. Линниченка та О.І. Маркевича, в яких є різноманітні групи джерел [71-85]. Проте, фонди С.Г. Вілінського, В. І. Григоровича та Є. П. Трифільєва містять лише кілька загальновідомих рукописів їх праць. Фонд Є.М. Щепкіна, попри досить змістовний опис, розчаровує низьким рівнем збереженості справ (60 % і при тому не найінформативніших) [86-88].

В Одесі особові фонди місцевих істориків зберігаються також в документальних колекціях Історико-краєзнавчого музею та двох наукових бібліотек міста. Серед цих матеріалів найбільш інформативними є фонди історика права, професора НУ О. Я. Шпакова та фонд історика філософії М.М. Ланге [146-149]. З фондів, що презентують позаакадемічний, аматорський, рівень історіографічного процесу, вирізняється своєю інформативністю фонд М. Ф. Комарова в ОННБ [150; 151].

Головною «перлиною» документального зібрання Дніпровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького є фонд цього провідного катеринославського історика. Цей фонд став основою не лише діяльності самого вченого, а своєрідною матрицею для опрацювання історіографічного та культурного процесу Катеринославу та Катеринославщини, настільки широкими були зв'язки та поле діяльності історика [1364; 1465]. Окрім цього, музей зберігає особові фонди А. С. Синявського, В. О. Біднова, Ф.В. Локотя, В. Д. Машукова та деяких інших аматорів старовини. Музей, таким чином, «компенсує» відсутність особових фондів істориків часу, що нас цікавить, у ДАДО.

Особливістю джерелознавчої ситуації у Криму є те, що фонди більшості провідних місцевих істориків або не збереглися (як Ф. Ф. Лашкова та Х.П. Ящуржинського), або знаходяться поза межами півострову. З тих істориків, чия діяльність припала виключно на період до 1920 р., у ДААРК є лише невеликі особові фонди О. Л. Берт'є-Делагарда та А. Я. Фабра [1215; 1513].

Окрім названих основних центрів зосередження особових фондів істориків на території Південної України відповідні фонди зберігаються в установах Миколаєва (архів М. М. Аркаса та С. І. Гайдученка у ДАМО та М.М. Аркаса в Обласному музеї) та ін. Саме південноукраїнські архівні особові фонди є найбільш інформативними щодо діяльності фондоутворювачів на цій території. Проте, комплексний історіографічний, зокрема, біоісторіографічний аналіз є неможливий без врахування усієї архівної спадщини.

Поза межами історичного Півдня, на території України особові фонди тамтешніх істориків зберігаються лише у київських архівах, бібліотеках та музеях. Здебільшого ці документи зосереджені в ІРНБУВ (Г. О. Афанасьєва, В.Ф. Лазурського, М. П. Істоміна, В. В. Данілова, Д. І. Дорошенка та ін.).

Закономірно, що великий комплекс особових фондів південноукраїнських істориків зберігається в установах РФ, передусім у Санкт-Петербурзі та Москві. Найбільшу цінність для історика елітарного рівня розвитку історичної думки, мають особові фонди, що зберігаються у Московській та Санкт-Петербурзькій установах Архіву РАН [201-212; 238-244]. Низка фондів науковців, що здебільшого відомі як дослідники історії мови, літератури, культури, зберігаються у рукописних відділах двох головних бібліотек РФ: РГБ та РНБ та в ВРІРЛІ (ПД) РАН.

Особові фонди істориків містять різноманітні види джерел. Перш за все, в розрізі нашої теми, можна виокремити два шари інформації: відомості про діяльність істориків на півдні України; до-, або після- південноукраїнського

етапу їх життя. Фонди, що зберігаються у південноукраїнських архівах, музеях та бібліотеках майже повністю охоплюють діяльність фондоутворювача саме на півдні України. Тому їх слід визнати найціннішими для вивчення діяльності певних істориків на території Південної України.

Проте, є фонди істориків, в яких незначною мірою відображена їх історична діяльність, наприклад, фонд О. Л. Берт'є-Делагарда в ДААРК, майже повністю складений з документів, що відбили його діяльність як інженера [1513].

У фондах є два інші шари інформації: документи, що відбивають діяльність фондоутворювача та ті, в яких відображена діяльність його колег. Наприклад, у фонді одеського професора О. П. Доброклонського, який працював над історією НУ, збереглися передані чи надіслані йому на його прохання автобіографії та реєстри праць низки його колег, що працювали на той момент, або до того у провідному центрі науки та освіти Півдня [99-105].

Основний масив особових фондів складають наративні джерела: рукописи праць, епістолярія, щоденники, спогади, автобіографії тощо. Головною ознакою історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже усі фонди різною мірою містять саме цей різновид документів. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані наукові праці [1300, с. 5].

Прикладом цінного зібрання підготовчих матеріалів до наукового видання, що так і не побачило світ, є колекція спогадів про РЛ, яку зібрав І.А. Линниченко, готуючи видання до сторіччя заснування закладу у 1917 р. Справа, що містить ці спогади, зберігається у фонді професора у ДАОО і нещодавно стала однією з основних складових сучасного видання вже до 200-річчя заснування цього ліцею [98; 902].

Частина праць є публіцистичними, що дозволяють висвітлити громадський аспект діяльності істориків, їх суспільні та політичні погляди.

Додаткову вагу ці, навіть часто опубліковані тексти, мають з огляду на те, що газетні матеріали, де найчастіше вони оприлюднювалися, є «групою ризику» в плані збереженості [713-730].

До цієї групи дотичні авто реєстри праць. Складені самими істориками, вони, хоч і не позбавлені іноді помилок, найповніше відображають бібліометричні показники їх діяльності [905, с. 25-48].

Ще однією специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їх популярних, публічних виступів. Ці архівні джерела пов'язані з літографованими чи склографованими курсами, що зберігаються у бібліотеках і каталогізовані і зареєстровані у персональних покажчиках праць саме як публікації істориків, хоча більше вони дотичні до архівних джерел.

Прикладом лекційних курсів, що залишилися виключно в особових фондів істориків, є лекції з російської історії, читані в НУ та ОВЖК, А.В. Флоровського з його фонду в Архіві РАН у Москві та лекції з історії України, які прочитав в НУ, вперше в історії підросійської України українською мовою, О. С. Грушевський, що зберігаються у родинному фонді Грушевських у ЦДІАУК [200; 207-209].

В особовому фонді Г. О. Афанасьєва в ІРНБУВ та фонді П. С. Білярського в ДАОО зберігаються лекційні курси помітного одеського історика та громадського діяча, учасника відкриття Суецького каналу, професора Рішельєвського ліцею та НУ, але з маловивченою біографією, Р.В. Орбинського [122; 188].

Найбільший масив документів особових фондів серед наративних джерел складає епістолярія. Епістолярні документи є незамінним джерелом для вивчення наукової та побутової повсякденності істориків, їх світогляду, дозволяють з'ясувати невідомі чи суперечливі фактів їх біографії, встановити коло їх особових та наукових контактів, є цінними для уточнення інформації, що наведена у мемуарах.

Найбільші комплекси листів, що були отримані істориками під час їх діяльності на території Південної України, містять особові фонди Д.І. Яворницького у Дніпровському історичному музеї, О.І. Маркевича, М.Г. Попруженка у ДАОО, І. А. Линниченка – у ДАОО та ДААРК, В.С. Іконнікова в ІРНБУВ. Фонд В. С. Іконнікова цінний тим, що історик, життя якого було передусім пов'язано з Києвом, цінував одеський слід своєї біографії, підтримував сталі стосунки з одеситами, що й відобразилося в його фонді у вигляді інформативних листів одеських істориків [174; 175; 1285]. У листуванні є два основних масиви: листи від не-істориків (родичів, знайомих, ділові-побутові) та колег-істориків.

Серед листів другої групи, найважливіших для історіографа, виокремимо три основні історіографічно-джерелознавчі види за територіальним принципом: листи до південноукраїнських істориків від їх колег з інших південноукраїнських центрів; листи до них від їх колег з інших міст Російської імперії; листи до південноукраїнських істориків від їх колег з-за кордону Російської імперії.

Прикладом першої, «перехресної», групи є великий комплекс листів ялтинця О. Л. Бертъє-Делагарда до одесита І. А. Линниченка [91-93]. Як віцепрезидент ОТІС, кримський історик був дуже заангажований в одеські справи. Цінним джерелом для вивчення взаємин між різними генераціями південноукраїнських істориків, формування місцевих шкіл, транзакції традицій, є листи 1920-х років одесита М. Є. Слабченка до І. А. Линниченка, який на той момент мешкав вже у Криму, що зберігаються у кримській частині архіву І. А. Линниченка та доповнюють листи одеського періоду [160]. Комунікацію між південноукраїнськими істориками дозволяє глибоко вивчити великий комплекс листів у згаданому вище фонді Д.І. Яворницького.

До південноукраїнських істориків писала ціла низка істориків з поза меж Південної України. Значні комплекси листів відклалися в архівах

В.І. Григоровича, І. А. Линниченка (наприклад, від таких корифеїв як О.С. Лаппо-Данілевський, О. О. Шахматов) [91; 96].

Яскравим прикладом листів, що розкривають маловідомі сторінки контактів між південноукраїнськими істориками та їх закордонними колегами є великий комплекс листів видатного візантиніста Ф.І. Успенського зі Стамбулу до свого одеського учня М. Г. Попруженка [109-111].

Нетиповим явищем є наявність у фонді певного історика повноцінного комплексу його власних листів. Найчастіше йдеться про поодинокі копії, чернетки тощо. Але є й низка протилежних прикладів. Листи І.А. Линниченка до його кримського колеги А. І. Маркевича опинилися зрештою у фонді І. А. Линниченка у ДААРК внаслідок конфлікту між ними: А.І. Маркевич на знак повного розриву повернув колезі усі листи, що той надсилав йому [161; 1268, с. 138-139]. Проте, найчастіше автографи листів «осідали» в особових архівах, а відтак і фондах, більш природним шляхом, передусім, внаслідок родинних відносин, формування сімейних архівів. Такими прикладами є великий комплекс листів одеського історика І.М. Бондаренка до його дружини в особовому фонді історика в ДАОО [116; 120].

Видом его-джерел, що розкривають інтимний світ автора і далеко не завжди були призначені для оприлюднення, є щоденники. В особових архівах південноукраїнських істориків такий вид джерел суттєво поступається листуванню. Прикладом щоденникових записів, що не були самим автором упорядковані та підготовлені до друку, є щоденникові записи І.А. Линниченка за 1917 – 1920 роки [88].

На відміну від щоденників, мемуари є найчастіше відрефлексованим видом джерел, що часто свідомо готувалися до публікації. Втім, не опубліковані за життя автора, рукописи цих документів, часто є радше «річчю у собі» і такими чином дотичні до щоденникового жанру. Цінним джерелом, з огляду на брак подібних спогадів про заключний період

існування НУ, є спогади Л. Р. Когана про роки його навчання на історико-філологічному факультеті НУ на початку ХХ ст. [229-233]. Спогади, що, як це очевидно, зокрема, з каліграфічного почерку, готувалися автором до друку, суттєво доповнюють наші відомості про педагогічні прийоми провідних професорів-істориків, погляди, рецепцію їх слухачами.

Цінними для вивчення питання про становлення світогляду істориків 1870-х років є маловідомі спогади Г. О. Афанасьєва про його студентські роки у НУ у перші роки існування закладу та спогади одеського історика І.Л. Смоленського про його батька, одеського історика Л. А. Смоленського, що зберігаються у персональному фонді першого у РДІА [237]. Деякі з архівних рукописів спогадів, через важко доступність місця їх публікації та мало поширеність сприймалися дослідниками як єдиний варіант і лише потім, як у випадку зі спогадами А. В. Флоровського про його вчителя І.А. Линниченка, як нам вдалося виявити, були опубліковані в емігрантській пресі 1920-х років [867].

Порівняно не основну частину документів в особистих фондах складають актові джерела: особові документи (метрики, атестати, паспорти, документи пов'язані з працевлаштуванням, нагородні листи, грамоти на обрання у члени установ та товариств тощо); документи діловодства установ, закладів, товариств, в яких брали участь фондоутворювачі; документи, що є наслідком діяльності інших осіб. Перші з цих документів дозволяють уточнити у деяких випадках не ясні обставини приватного життя істориків, їх переміщення.

Найважливішими є документи другої групи, адже у них безпосередньо відобразився такий важливий аспект історіографічного процесу як діяльність наукових установ Південної України історичного профілю. Як і у випадках з фондами головних редакторів періодичних видань, фонди деяких істориків головним чином відображають діяльність товариств чи закладів, які вони очолювали, наприклад, музейних установ (В.І. Гошкевича, Д.І. Яворницького

як голів Херсонського та Катеринославського музеїв), товариств (І.А. Линниченко як голови ОБТ), просвітніх закладів (М. М. Ланге як голови Одеського народного університету) [229; 1267, с. 90-92].

У згаданих установах зберігається друга велика група фондів, що мають для нас велику цінність – особові архівні фонди колег південноукраїнських істориків, котрі мешкали та працювали поза межами цього регіону. Найбільш цінними є рукописи, що зберігаються в архівах Санкт-Петербургу та Москви, де зосереджувалася академічна та професорська еліти Російської імперії. У фондах більшості місцевих істориків є справи з основним видом джерел з цих фондів – листів до них південноукраїнських істориків. Здебільшого листи присвячені вирішенню науково-ділових питань, реалізації проєктів. Великий комплекс листів І. А. Линниченка до таких титанів історичної науки як О. О. Шахматов, О. О. Лаппо-Данілевський зберігся в їх особових фондах [240-242]. Покровителькою усіх значних істориків Російської імперії була графиня П. С. Уварова. Це відбилося на складі великого фонду родини Уварових, що зберігається у Відділі писемних джерел Російського історичного музею, де є комплекс листів від південноукраїнських істориків [213; 214].

Специфікою особових фондів родичів та знайомих істориків з позаісторіографічного середовища, що містять їх матеріали, є те, що, ясна річ, збережені тут джерела мають більш інтимний характер. Яскравим прикладом є комплекс листів Є. М. Щепкіна до його матері [1633, с. 22]. Часто ці матеріали відображають громадську діяльність істориків, їх погляди.

Архівні фонди закладів, установ, товариств і т.п. осередків історичної думки містять цінні джерела, що передусім відбивають участь істориків в історіографічному процесі. Здебільшого ці фонди містять актові документи, позбавлені емоційності та суб'єктивності наративних джерел. Вони здебільшого не є «его-джерелами», адже доносять до нас «голоси» істориків лише за посередництвом діловодів. А навіть й написані рукою істориків

ділові листі і подібні джерела зобов'язували їх до дотримання відповідних правил.

Ці документи можна класифікувати за декількома критеріями: документи педагогічних установ відбивають передусім педагогічну діяльність, тоді як документи об'єднань істориків – наукову. З іншого боку, фонд НУ (№ 45), ОВЖК (№. 334), у ДАОО та архів РАН, що зберігається у Москві та Санкт-Петербурзі, відображають діяльність елітарних істориків, тоді як документи товариств – більш демократичне, часто аматорське середовище. Фонди НУ та ОВЖК передусім важливі матеріалами діловодства історико-філологічних факультетів, протоколами професорських зібрань, на яких обговорювалися різноманітні питання, що торкалися як професорів, так і студентів [27-46; 128-135].

Стан збереженості фондів є високий, хоча і не усі документи, на жаль, збереглися. Ще одним важливим компонентом фонду є особові справи викладацького складу, що містять формулярні списки, характеристики, довідки тощо. Документи дозволяють чітко простежити кар'єрне просування, соціальне походження, сімейний стан, участь у наукових форумах. У фонді НУ зберігаються справи діловодства університетських товариств: ІФТ та ОБТ [47; 67]. Їх значення зростає у зв'язку з відсутністю окремих фондів цих товариств.

Серед не-університетських, громадських, товариств найкраще збереглися документи ОТІС – це два окремі великі фонди в ДАОО та ІР НБУВ [177; 178; 1298, с. 47, 48; 1410]. Документи фондів ТВАК у ДААРК та у Кримському республіканському краєзнавчому музеї не додають принципово нової інформації порівняно з вже опублікованими численними документами. Не збереглися окремі фонди КВАК. Певне значення мають фонди товариств, які хоча й не були історичними, але були місцем діяльності низки істориків, а також брали участь в історіографічному процесі – це

передусім фонди ДАОО: одеських відділень Товариства поширення просвіти серед євреїв Росії та Російського технічного товариства [127; 136-138].

Серед шести загальноросійських археологічних з'їздів, що відбувалися на території України, найбільше збереглося матеріалів одеського, 6-го, з'їзду 1884 р. (у незначній кількості збереглися лише матеріали Харківського з'їзду). Окремий фонд (№ 275) у кількості 27 справ зберігається у ДАОО [123-125]. Окрім згодом опублікованих матеріалів, фонд містить низку цінних джерел, що так і залишилися архівними джерелами. Загалом, за нашими спостереженнями, матеріали цього фонду недостатньо розроблені дослідниками, що переважно покладаються на опубліковані джерела.

Коли йдеться про інтелектуальну історію імперської доби, тобто здебільшого доби цензури, важливими є матеріали державних органів нагляду за друком. Декілька архівних фондів ДАОО відображають як стан цензури загалом, так й ілюструють взаємини істориків з офіційною ідеологією та політикою історичної пам'яті [6-7].

Найбільш компактно основний комплекс опублікованих джерел зберігається в ОННБ, НБОНУ імені І. І. Мечникова, НБУВ, РГБ та РНБ. Найбільш цінною та унікальною частиною зібрань цих бібліотек, що опрацьована нами, є преса, літографії лекцій університетських професорів, матеріали діловодства навчальних закладів та товариств. Усі ці матеріали найбільш компактно збережені саме на території Південної України, передусім в Одесі. Необхідною умовою роботи з бібліотечними ресурсами були принципи комбінування та взаємодоповнення. Опубліковані джерела включають загалом аналогічні групи джерел, що й архівні, серед яких основними є актові та наративні. Особливістю опублікованих джерел порівняно з архівними є перевага в їх складі наративних матеріалів та преси.

Важливим для нас був такий різновид наративних опублікованих джерел як праці південноукраїнських істориків – безпосередніх творців історіографічного процесу на території Південної України. Саме написання

цих праць робило автора суб'єктом історіографічного процесу і відповідно – давало підстави на те, аби ми залучили його до предмету нашого досліджу. На відміну від епохи кінця XVIII – першої половини XIX ст., частка неопублікованого, а відтак найчастіше на сьогодні архівного, інтелектуального доробку істориків другої половини XIX – початку XX ст., є порівняно незначною. Попри це, ці роботи є нерівномірно актуалізовані в історіографії.

Класифікуємо ці праці на монографії; брошури, що найчастіше базувалися на доповідях, прочитаних на засіданнях товариств чи під час публічних лекцій; статті у наукових часописах та збірниках; археографічні публікації; лекції у вищій школі; публіцистика у газетах та збірниках суспільно-політичного спрямування. Ці тексти відображають два рівні осмислення та/або репрезентації історії: науковий (включно з науково-дидактичним) та популяризаторсько-просвітницький, якщо йдеться про популярні виклади з боку фахових академічних авторів.

Частина з цих праць була опублікована у періодичних виданнях закладів і товариств та виданнях наукових форумів. Але й самі по собі ці видання є цінними, адже найкраще відбивають діяльність наукових установ та товариств. Серед збірників особливо цінну інформацію містять великі серійні видання головних наукових товариств, установ та закладів регіону, праці наукових з'їздів, особливо археологічних і особливо тих двох, що відбулися у Південній Україні, Одесі та Катеринославі [501; 1047].

Невелика частина праць південноукраїнських істориків отримала «друге життя» завдяки републікації на різному археографічному рівні коментування наприкінці XX – на початку XXI ст. [421; 623; 543-545]. Проте, часто фундаментальне перевидання замінюється копією-репринтом, що є недостатнім. Прикладом половинчастого підходу є перевидання праці П.Г. Клепацького про історію Київської землі, що здійснено на високому поліграфічному рівні, супроводжено фаховою передмовою одного з

провідних медієвістів України Л. В. Войтовича, але не наведено жодної інформації про П. Г. Клепацького [436].

Ще одним важливим видом нарративних джерел є загальна, громадська, преса. У післяреформену добу на півдні України кількість газет та журналів зростала лавиноподібно. Підвищувалася й інформативність та якість цих видань. Одним зі способів до приваблення читачів редактори-видавці розглядали публікацію історичних матеріалів, як передруків, так і текстів аматорів, але головне – фахових істориків, які, втім, висловлювалися далеко не лише на тему історії.

Газети систематично друкували докладні звіти про публічні лекції на історичні теми, засідання товариств і навіть вдавалися до такого модерного жанру як інтерв'ю в історика. Більшість з цих матеріалів є унікальними. Проте, публіцистику істориків републіковано найменшою мірою, хоча саме цей тип джерела, як через вітхість газет, так і у зв'язку з важливістю цього джерела для встановлення додаткових граней постатей істориків, заслуговує на увагу. Найвдалішою тематичною републікацією газетних статей є видання херсонського краєзнавця В. А. Чернікова, присвячене відображенню у пресі діяльності В.І. Гошкевича та його «дітища» – Херсонського музею старожитностей [1142].

У пошуках фарби для заповнення «білих плям» історіографи закономірно звернулися до епістолярії та зробили археографічні публікації одним з провідних напрямків своєї наукової діяльності. Головним символом досягнень у цьому напрямку є багатотомне видання передусім зусиллями С.В. Абросимової листів до Д. І. Яворницького, що зберігаються у рукописному фонді Дніпровського історичного музею [800-805]. Прокоментовані на високому рівні листи перетворили це видання на своєрідну енциклопедію, без якої неможливо вивчати південноукраїнську історіографію. Інший дніпровський історик В. М. Заруба видав комплекс

листів М. Є. Слабченка, що за індексом цитувань сьогодні посідає вагоме місце в історіографії [824].

На високому фаховому рівні низку археографічних публікацій епістолярії провідних одеських істориків Н.П. Кондакова та Ф.І. Успенського здійснив київський медієвіст В. В. Корнієнко [807-816; 829]. Як і щодо багатьох інших тем, епістолярія є унікальним джерелом для реконструкції складних особистих відносин, генези творчих задумів та процесу їх реалізації, мережі комунікацій тощо.

Оригінальне археографічне видання здійснила провідний київський археограф І. М. Старовойтенко. Шляхом публікації листування між автором знаменитої «Історії України-Русі» М. М. Аркасом та його головним науковим консультантом та видавцем В. М. Доманицьким дослідниці чудово вдалося розкрити процес творення книги [795]. Значну частину видання складають нарративні джерела: відгуки сучасників на знамениту працю М. М. Аркаса. Зібрані під одною обкладинкою вони не залишають сумнівів у тому, що миколаївцю, історик-аматору, вдалося видати одну з найрезонансніших праць у південноукраїнській історіографії.

Мемуарний комплекс щодо нашої теми почав формуватися вже у ХІХ – на початку ХХ ст. Він складається з двох основних частин, що тісно взаємопов'язані: автобіографічних мемуарів, найчастіше про роки навчання, та спогадів певної особи про своїх відомих сучасників. Прикладом першої групи є спогади відомого соціолога С. М. Южакова про роки свого навчання у НУ, не помічені істориками цього закладу, що поріняно маловідомі відповідним спеціалістам [931]. Прикладом другої групи є комплекс спогадів про В. І. Григоровича та частина збірки статей І. А. Линниченка «Речи и поминки» [907]. Перша історія НУ пера О. І. Маркевича є прикладом еkleктичного поєднання автором мемуарних та актових джерел [514].

У 1920-х – 1940-х роках мемуарний комплекс збільшувався переважно зусиллями істориків, що опинилися поза межами СРСР [899; 892; 893]. У

другій половині ХХ ст. мемуарний жанр поступово вигас з цілком природних причин. Проте існували й яскраві приклади цього жанру, переважно першої групи, реципієнтів (об'єктів) історіографічного процесу, як спогади випусника одеської вищої школи М. Л. Рубінштейна в СРСР та в еміграції, М.М. Аркаса та Т. Михайловської-Цимбал та своєрідний синтез епістолярного та мемуарного жанрів у листах його активного учасника А. Ф. Флоровського до вже суто радянського одеського історика В. Т. Галяса [822; 873; 913; 923].

Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. помітним археографічним здобутком стало видання збірників мемуарів, що включали в себе здебільшого передруки (на жаль, часто в екстрактах) та меншою мірою публікації до того неопублікованих рукописів [902; 919; 926].

Актові джерела мали для реалізації наших завдань непересічне значення. Перш за все, для вивчення участі істориків у роботі численних з'їздів необхідними були протоколи та звіти [932; 943-945]. В період своєї діяльності наукові установи та об'єднання істориків видавали друком частину діловодства. Так, цінними джерелами є протоколи та звіти НУ, де були зафіксовані усі кар'єрні та педагогічні етапи діяльності викладачів [974-981]. У 1865 – 1884 роках вони видавалися регулярно і у майже повному обсязі. В умовах консервативного повороту, після 1884 р. і до 1905 р. ці видання залишалися у рукописах і нині зберігаються у згаданому архіві. На хвилі демократичної революції 1905 р. видавалися журнали засідань, а надалі в екстрактах видавалися матеріали тільки найбільш резонансних, і навіть скандальних, засідань.

На високому рівні забезпечували інформацію про свою діяльність шляхом оприлюднення статутів, звітів, протоколів товариств історичного профілю [997-1014; 10124-1026]. Хоча і не без лакун, що є можливість заповнити завдяки залученню архівних матеріалів, в нас наявні в опублікованому вигляді матеріали діловодства об'єднань істориків за

більшість років. Товариства, яким не вдалося завершити процес інституціоналізації, друкували свої звіти у періодиці своїх матірніх товариств [965-972].

Найгірше представлені опубліковані матеріали діловодства за революційно-воєнні 1917 – 1920 роки. При чому їх часто бракує й у рукописно-архівному вигляді. Специфічним джерелом є музейні звіти (передусім йдеться про Херсонський музей старожитностей), що відображали здебільшого процес накопичення артефактів [952-954].

Найкращою є ситуація з ТВАК, адже звіти за цю добу збереглися в архівному вигляді і опубліковані вже в наш час. Попри ауру актових джерел як найбільш «сухих», а тому й найбільш об'єктивних, є помилкою вважати їх абсолютно точною фотографією усього, що відбувалося у творчих, а тому й складних, колективах.

У процесі роботи нам неодноразово доводилося зіткнутися з недомовками, купюрами і т.п. у джерелах. Навіть такий здавалося б абсолютно робочий елемент як списки членів іноді не є повними. Так, з наявних джерел важко скласти повний реєстр викладачів та почесних членів НУ та ОВЖК, об'єднань істориків. Зокрема, ТВАК досить пізно почало оприлюднювати список своїх членів, а потім робило це нерегулярно, не згадуючи потім про тих, хто з різних причин вибув [1012, с. 272-278]. ОБТ лише один раз на початку своєї діяльності опублікувало список своїх членів, а Одеське військово-історичне – жодного разу [1034].

Таким чином, основний комплекс джерел з історії історіографічного процесу на території Південної України зберігається у фондах державних установ цього регіону. Джерельна база нашої роботи складається з як більшою чи меншою мірою опрацьованих на цей момент в історіографії джерел, так і опублікованих, серед яких найбільше значення для нас мали нарративні матеріали. Втім, лише комбінування архівних та опублікованих джерел в усіх їх внутрішніх групах, при тому з прагненням залучити мало

актуалізовані та виявленням додаткових контекстів та сенсів у вже опрацьованих та опублікованих документах, може забезпечити максимально повне виконання завдань нашого дослідження.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Першими творцями історіографії були учасники історіографічного процесу. Тоді як на початку другої половини XIX ст. предметом рефлексії істориків (наприклад Й. Г. Міхневича) були явища першої половини XIX ст., то історики пізнішого часу поглибили свій наратив на кілька десятиліть.

Йдеться передусім про ювілейні тексти «південних аксакалів» від історії В.Н. Юргевича та П. К. Бруна про ОТІС та їх молодшого колеги О.І. Маркевича про 25-річчя НУ [311; 407; 514]. Ці нариси доповнювали статті О. І. Маркевича про динаміку та персональний склад членів ОТІС [523]. Ці тексти заклали основи сприйняття подальшими історіографами особливостей розвитку цих базових для південноукраїнської історіографії осередків. Типовими ознаками цих текстів було позитивістське насичення їх «сирим» фактологічним матеріалом, що робило їх фактично джерельними компендіумами. Автори свідомо уникали деяких фактів та оцінок, або робили це натяками, не бажаючи зачепити живих людей та їх емоції, стосунки і т.п.

Останній ювілей ОТІС, його 75-річчя, було відзначено статтями його членів, одеських професорів Б. В. Варнеке та М. Г. Попруженка [317; 596]. Не помічені у подальшій історіографії, але розглянуті нами, досить глибокі газетні публікації молодших істориків, членів ОТІС, В. І. Модестова та А.О. Матвеева, присвячені 50-річному ювілею ОТІС [528; 532]. На відміну від опус-магнум, ці порівняно невеликі статті були менш позитивістськи-важкими, а натомість були більш аналітичними.

Інші установи та товариства історичного профілю Південної України не мали ювілейних гранд-наративів, хоча постійно прагнули аналізувати свою діяльність. Написані про товариства їх членами ювілейні проміжно-підсумкові статті-доповіді були подібними за стилем до згаданих міні-описів діяльності ОТІС [1029]. Деякі праці, як наприклад Х. П. Ящуржинського, були присвячені аналізу розвитку окремих питань історичних досліджень [710-711].

Окрім установознавства, історіографічний аналіз втілювався у жанрі біографістики, у некрологах та ювілейних статтях [266; 581; 836; 837; 1056]. У найкращих з цих текстів висвітлювалися не лише анкетні дані істориків, що теж важливі для усвідомлення його місця в історіографічному процесі, але й його історичні погляди, зроблені перші спроби періодизації етапів творчості, бібліографування і т.п. стадії історіографічного аналізу. З'явилися перші досить повні бібліографічні реєстри творчого доробку, наприклад, О.І. Кірпічнікова, О. О. Кочубинського, Е. Р. Штерна, М. Ф. Комарова, Д.І. Яворницького [859, с. 158-174; 861, с. 93-103; 1601; 1611].

Паралельно формувалася традиція зовнішньої рецепції південноукраїнської історіографії, тобто опису, а іноді й оцінок її окремих здобутків з боку колег, які мешкали та працювали поза межами Південної України [1177, с. 302-303; 1178]. Ці тексти та факти найчастіше відбивали мережу контактів між цими авторами та їх південноукраїнськими колегами. Зокрема, київський професор В. С. Іконніков у своїх позитивістських компендіумах описав діяльність ОТІС як загальноісторичного, а не лише археологічного, товариства [1172].

Першим персонологічний підхід до південноукраїнської історіографії застосував харківський професор М. Ф. Сумцов, який у своїх відомих нарисах присвятив увагу постатям В. М. Ястребова, М. О. Андрієвського, Я.П. Новицького [1197]. Він прагнув дослідити розвиток етнографії, але розумів її у широкому сенсі, що збільшувало вагу його нарисів як

історіографічного тексту. Аналогічний підхід, але у плані поєднання філології та історії, продемонстрував видатний славіст, що певний час належав до спільноти одеських, а відтак і південноукраїнських, істориків, В. Ягич [1206].

Відображенням рівня знань, але водночас і вагомим чинником конструювання історичних уявлень був енциклопедичний жанр, що усталено розвивався від російсько-імперської доби і досьогодні. Відомий полтавський історик І. Ф. Павловський до словника уродженців Полтавщини включив кількох одеських професорів О. І. Маркевича, В. Ф. Лазурського, І.І. Патлаєвського та певний час херсонського історика Л. В. Падалку [1610].

Після розпаду Російської імперії, революційних потрясінь, встановлення комуністичного режиму, формування новочасної української інтелектуальної еміграції, склалася принципово нова історіографічна ситуація. Своєрідну транзитність міжвоєнного та воєнного часу відбивають дві риси.

По-перше, історіографічний процес кінця XIX – початку XX ст., як і раніше, був предметом уваги з боку його учасників, здебільшого молодших, тому їх дискурс був продовженням докомуністичної історіографічної традиції, відображенням особистого досвіду [883; 1333; 1334; 1446]. У цей час з'явився перший великий узагальнюючий нарис про головне об'єднання кримських істориків та істориків Криму – ТВАК, авторства патріарха кримської історичної науки А. І. Маркевича. На той час це був єдиний подібний авто-біоісторіографічний нарис представника південноукраїнської історіографії кінця XIX – початку XX ст. [509].

По-друге, як на території Південної України, так і поза її межами, праці, що торкалися нашої теми, писали автори, котрі до 1920-х рр. не були південноукраїнськими істориками, і, отже, мали можливість безсторонньо подивитися на об'єкт дослідження, хоча за віковими характеристиками походили з часів зламу XIX – початку XX ст. Серед таких авторів особливо помітною є особа О. О. Рябініна-Скляревського [183; 184; 1461].

У 1920-х роках була підтримана традиція установознавства. З'явилися стислі нариси про історію музейних установ півдня [1358; 1426]. Проте, було припинено дослідження розвитку історичної науки в НУ, започатковане О.І. Маркевичем. Ювілейна праця, що була видана у 1940 р. зосереджувалася лише на участі професорів та студентів у лівому політичному русі.

Один з провідних істориків УСРР 1920-х років Д. І. Багалій у загальному історіографічному нарисі виокремив три територіальні школи у дослідженні історії України: Київську, Галицьку та Харківську. Натомість в окремому розділі він розглянув лише вивчення історії Південної України, а не дав загальну характеристику розвитку історичної науки у цьому регіоні [1213, с. 64-70].

В принципі, йшлося майже про тотожне явище, адже здебільшого Д.І. Багалій присвятив увагу місцевим історикам, передусім А.О. Скальковському та Д. І. Яворницькому (обох він помпезно іменував «Несторами»). Харківський історик здебільшого прихильно поставився до творчості обох стовпів південноукраїнського козакознавства. Обмеженість підходу Д. І. Багалія полягала в тому, що він присвятив увагу лише козакознавчому аспекту наукової діяльності істориків. У 1920-х роках одеські історики жваво відгукнулися статтями про своїх місцевих колег старшого покоління на пропозицію з Києва взяти участь у вуанівському проєкті видання словника діячів України [181; 1478].

Друга половина ХХ ст. була часом, коли найгірші тенденції комуністичної історіографії, започатковані ще у міжвоєнний період, проявилися повною мірою: шинкування істориків на «прогресивних» та «реакційних», меншовартісне ставлення до російсько-імперського періоду, московсько та петербурзько-центризм, що призводив до мало вивченості регіональних історіографічних традицій, недооцінки значення вивчення історико-культурних течій порівняно з соціально-економічними явищами, прямих замовчувань та фальсифікацій.

У загальних історіографічних працях південноукраїнська історіографія не фігурувала як окреме поняття. Найбільше згадувалося про ОТІС та деяких провідних істориків, які працювали у південноукраїнських містах: А.О. Скальковського, Д. І. Яворницького та деяких інших.

У 1950-х – 1970-х роках ОТІС викликало найбільш усталену зацікавленість в історіографів, як археографічна та археологічна установа. Діяльність ОТІС була одним з предметів дослідження археографознавчої дисертації киянина Б. С. Ватулі [1541, с. 67-69]. Меншою мірою він розглянув відповідну діяльність ТВАК та КВАК. Українознавчі дослідження ОТІС та міжнародні зв'язки товариства вивчені у працях С. З. Заремби та Л.П. Латишевої [1368; 1404].

У 1960-х роках було відроджено історіографічну традицію щодо ТВАК та ІФТ [1504; 1239, с. 404-408]. До позитивних подій слід віднести й видання у 1968 р. ювілейної книги про 100-літню історію ОДУ імені І. І. Мечникова, включно з «новоросійським» періодом 1865 – 1920 рр. У праці було приділено велику увагу науковій, зокрема, історіографічній, діяльності викладацького складу [1239]. У рецензії на цей нарис професор С. Я. Боровой наголосив на актуальності дослідження ОВЖК [143]. Тоді ж діяльність А.О. Скальковського та Д. І. Яворницького вперше в Україні стала предметом спеціального історіографічного аналізу позбавленого суттєвих ідеологічних перекирчень [1332; 1636, с. 69].

Подальший розвиток в УРСР набула енциклопедична справа. Республіканською компенсацією за досить вузьке коло південноукраїнських істориків у загальнорадянських виданнях, що видавалися у Москві (див. нижче), була більш значна кількість статей у таких виданнях як «Українська радянська енциклопедія» та «Радянська енциклопедія історії України». В останній з них відповідні 31 біографічні статті цілком у дусі радянської історіографії сповнені безапеляційних оцінок (наприклад, корінний киянин І.А. Линниченко названий російським («русским») істориком, а уродженець

Росії, цілковито російський за світоглядом історик, М. М. Мурзакевич – українським) [1619, с. 6-7, 188-189]. Заслугою авторів є охоплення в окремих статтях усіх найпомітніших південноукраїнських історичних товариств. Хоча серед авторів переважали кияни, деякі статті було довірено написати представникам тих міст, з якими були пов'язані об'єкти статей. Так, статті про А.О. Скальковського та ІФТ написали доценти ОДУ імені І.І. Мечникова, відповідно, П. І. Воробей та Ф. Л. Гольдін; про М. М. Мурзакевича – співробітник Одеського археологічного музею І. Т. Черняков [1618, с. 268; 1619, с. 188-189; 1620, с. 104-105].

Стаття Ф. Л. Гольдіна, хоч і була важлива як прояв інтересу до призабутого вогнища науки, викривлено зображувала товариство як суто краєзнавче, не містила необхідної згадки про візантологічне спрямування його діяльності та започаткувала помилкове уявлення про нібито видані товариством 25 томів (насправді менше) свого періодичного видання – «Летописи». Виключно прихильно автори енциклопедії, відомі українські радянські археологи, висловлювалися про своїх попередників – перших південноукраїнських археологів, що стало своєрідною реабілітацією в історіографії.

Про А. О. Скальковського та Д.І. Яворницького у досить прихильному тоні як про козакознавців було згадано не лише в окремих статтях, але й у кількох статтях головного радянського спеціаліста з історії українського козацтва В. О. Голобуцького про козацтво як явище [1618, с. 193, 408]. Проте, для репресованих істориків, таких як М. Є. Слабченко, місце в енциклопедії «не знайшлося».

Зміна політичної та ідеологічної ситуації наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. безпосередньо вплинула на розвиток досліджень історіографічного процесу на території Південної України. Віховими історіографічними подіями були проведення в Одесі у жовтні 1989 р. конференції до 150-річчя заснування ОТІС, видання статті М. П. Ковальського та С. В. Абросимової

про КВАК, проведення у Дніпропетровську конференції до 135-річчя з дня народження Д. І. Яворницького [1386; 1533; 1534].

Автори підручників з історії української історіографії 1990-х рр. – початку XXI ст. вибірково та лапідарно висвітлили історіографічний процес на території Південної України [1240, с. 192, 195-196, 251; 1249, с. 271-272].

Злам XX – XXI ст. позначився заповненням багатьох «білих плям» як щодо установ, так і персоналій. Значну увагу привернула діяльність південноукраїнських вчених архівних комісій. Найбільший внесок у дослідження цих установ щодо опису та збереження цінних історичних джерел зробили історики з цих міст – А. А. Непомнящий, С. В. Абросимова, О.І. Журба, К. О. Тележняк, І. Ю. Сінкевич [1311; 1363-1365; 1470; 1471; 1485]. І. М. Симоненко у 2001 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності архівних комісій в Україні, в якій певне місце відвів південноукраїнським установам [1563].

Одеський історик В. М. Хмарський захистив докторську дисертацію, в якій дослідив археографічну діяльність товариств та установ на півдні України [1566]. Головним чином, він висвітлив діяльність ОТІС, що до нього переважно розглядалося як археологічне товариство. Декілька науковців, зокрема, учениця В.М. Хмарського, І. А. Стрижова та А. А. Непомнящего – Н.В. Кармазіна і О.В. Хлівнюк, заглибилися у такий аспект як внесок ОТІС та інших наукових осередків південної України у пам'яткоохоронну справу [1379-1381; 1564; 1565].

У роботах О. З. Медалієвої, З. І. Зайцевої, С. П. Шевчука діяльність південноукраїнських історичних товариств розглянута у загальноукраїнському наукознавчому контексті [1556; 1231; 1530]. Автором єдиної на сьогодні дисертації про загальну історію південноукраїнського товариства історичного профілю є харківська дослідниця Ю. А. Конюшенко, яка дослідила діяльність ІФТ [1549]. Дослідження одного товариства дозволило дослідниці рельєфніше реконструювати факти його історії, але, з

іншого боку, товариство залишилося «річчю у собі», без порівняння з аналогічними, навіть хоча б одеськими.

Заслужено велику увагу привернула історія осередків історичної освіти та науки. Історія РЛ, попередника першого та єдиного на півдні Російської імперії університету, і, зокрема, історичної освіти та науки у ньому, стала предметом статей та дисертації Є. А. Ковальова [1548]. Одеський історик О.В. Мельник тривалий час досліджував історію ОВЖК. Свої дослідження він підсумував у дисертації [1557]. Значний поступ в історіографії вивчення НУ знаменувала поява ювілейної праці 2015 р. [1272]. Помітними є коригування та доповнення фактичної бази, концептуальні переоцінки, раніше викладені у радянську добу, зокрема, наповнення змісту сцієнтистськими, а не політично заангажованими критеріями оцінки історичних явищ та постатей істориків.

У сучасному дискурсі суттєво зросла увага до історії наукових комунікацій. У численних статтях, присвячених головному форуму істориків Російської імперії – археологічним з'їздам, згадано про два з них, що відбулися на території півдня України – Одесі та Катеринославі, а також про участь південноукраїнських істориків у роботі інших з'їздів [1302; 1441; 1547].

Наукові комунікації низки провідних, університетських, істориків проаналізовано у працях київської дослідниці О. А. Іваненко та одеського історика Д. П. Урсу, катеринославських – у працях С. І. Світленка, О.І. Журби, К. М. Недрі та ін. [1235; 1292; 1464; 1498; 1335; 1438]. Важливому інфраструктурному та комунікативному аспекту історичних досліджень, періодичним виданням, присвячені дослідження Г. С. Левченко, Г. Г. Коцур, В. В. Каліновського [1377; 1394; 1408; 1552].

Традиційний запит зберігається на біоісторіографічний жанр. У 1990-х роках і дотепер провідні південноукраїнські історики «знайшли» своїх новітніх біографів [1233; 1237; 1248; 1271; 1283; 1285; 1316; 1380; 1488;

1538; 1562; 1634]. Йдеться про переосмислення вже більш-менш відомих біографій з новітніх концептуальних та теоретико-методологічних позицій. З іншого боку, увагу привертають й історики «другого плану» [1276].

Лідерство у створенні біоісторіографічних портретів кримських істориків та істориків Криму належить сучасному сімферопольському історику, професору А. А. Непомнящому [1268; 1439; 1441; 1443]. Їх загальною рисою є використання багатьох «свіжих» архівних джерел, рівномірна увага до приватних та творчих аспектів. Вчений створив школу кримознавців. Серед робіт учнів вченого слід згадати про біографічне дослідження однієї з ключових постатей південноукраїнської історіографії середини ХІХ ст. А.Я. Фабра, яке виконала О. М. Бобкова [1215].

Дедалі більшого значення у біоісторіографічних студіях набувало застосування просопографічного підходу. Заслугою одеського історіографа Т. М. Попової та декількох її учнів є внесок у становлення вивчення діяльності таких професорів університету як О. І. Маркевич, Є. М. Щепкін, П.М. Біциллі, І. А. Линниченко, А. В. Флоровський, В. М. Крусман, О.Г. Брікнер [1278; 1279]. Серед учнів Т. М. Попової особливо слід відзначити сучасного одеського архівіста С. Є. Березіна, предметом численних статей якого є наукова діяльність антикознавців – викладачів НУ [1323-1325].

Сучасний одеський україніст, професор Н. М. Діанова застосувала просопографічний підхід у соціально-фаховому вимірі. Предметом її роботи був внесок православного духівництва Південної України у вивчення історії [1227]. Авторці вдалося висвітлити діяльність ієрархів у наукових товариствах, зв'язки з науковими осередками поза межами Південної України, внесок у дослідження письмових та речових пам'яток. Найбільша увага присвячена діяльності архієпископів середини ХІХ ст. Гавриїла, Порфирія, Інокентія та протоієреїв другої половини ХІХ ст. – А.Г. Лебединцева та С. А. Серафімова [1354].

Іншим вдалим прикладом використання фахового принципу у просопографічному дослідженні є праця А. А. Непомнящего про працівників музейної справи у Криму ХІХ – початку ХХ ст. [1266].

Підхід «жіночої історії» чи «жіночих студій» використано у просопографічному дослідженні (дисертації) дніпровського історика І.В. Якімової [1532]. Зокрема, розглянуто коло катеринославських аматорок історичної науки, археології, друзів, співробітників, протекторів Д.І. Яворницького. У працях про декількох учнів В. Б. Антоновича, які працювали певний час на півдні України, згадано у контексті дослідження функціонування базової для української історіографії київської школи істориків В. Б. Антоновича [1382; 1487].

У низці наших праць було апробовано варіант просопографічного підходу, згідно якому діяльність груп істориків було проаналізовано за родинним та національним принципами [1396; 1477; 1431].

Поширеним в історіографії останніх десятиліть є дослідження окремих галузей творчості істориків. Рубіжною подією був захист дисертації київського історика Т. Ф. Григор'євої про розвиток краєзнавства на півдні України наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. [1543]. Авторка вперше обрала за окремий об'єкт дослідження розвиток історичної думки на території Південної України, відокремивши це явище від загального дослідження цих земель, як це часто спостерігалось в історіографії, таким чином, створивши певну дослідницьку, регіональну, модель.

У 1994 р. А. А. Непомнящий апробував аналогічну тему щодо Криму другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [1559]. У подальші роки автор наполегливо розвивав у численних працях різні аспекти вивчення розвитку історичного краєзнавства у цьому регіоні.

До краєзнавчої тематики дотичні багаторічні дослідження київського історика Л. В. Іваннікової про історію фольклористики, народознавства, на півдні України [1236]. Праці вченої дозволяють глибше зрозуміти специфіку

вивчення авторами другої половини XIX – початку XX ст. джерел усної історії.

Популярним є вивчення генезису українознавчих студій на півдні України, що зумовлено актуальністю завдання «виписування» історії регіону з контексту російської історії і відтак «вписування» в контекст української. У 2007 р. ці дослідження узагальнив київський історик О.Р. Нагірняк щодо Наддніпрянської України останньої чверті XIX ст. до 1917 р. [1265]. Декілька розділів праці він присвятив становленню українознавчих досліджень в НУ та наукових товариствах Півдня. До заслуг автора слід віднести систематизацію великого комплексу літератури. Проте, автор користувався принаймні частиною матеріалів з «других рук», що призвело до деяких фактичних помилок.

Інший київський дослідник А. С. Мирончук у контексті своїх досліджень діяльності Законодавчої комісії Катерини II 1767 р. ретельно розглянув внесок одеського історика А. В. Флоровського у вивчення цього, найбільш українознавчого, сюжету в його науковому доробку одеської доби [1428].

У контексті дослідження розвитку слов'янознавства в Україні кам'янець-подільський історик С. А. Копилов висвітлив відповідний сегмент творчості низки провідних південноукраїнських істориків: В.О. Біднова, В.І. Григоровича, О. О. Кочубинського, Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, А.О. Скальковського, М. Г. Попруженка, Ф. І. Успенського, В. Ягича [1246].

Учень А. А. Непомнящего В. В. Каліновський у 2012 р. видав книгу про дослідження церковних старожитностей у Криму. Фактично, ця книга є збірником статей автора, що головним чином присвячені історії дослідження Херсонесу та відповідній діяльності товариств Південної України. Слабким місцем книги є відсутність висновків [1241].

Значне місце доробок одеських медієвістів посідає в активній науковій діяльності харківського історіографа С. І. Лимана [1411; 1554]. В обох своїх

дисертаціях та статтях найбільшу увагу він приділив аналізу творчості В.І. Григоровича, В. К. Надлера, М. П. Смірнова.

Значну увагу привертав розвиток археології. Наприклад, розвитку археології на Катеринославщині присвячена дисертація Г. Г. Руденко, вихованки патріарха Дніпропетровської археологічної школи І.Ф. Ковальової [1561].

Фундаментальним дослідженням явища позитивізму в історіографічному процесі України зазначеної доби є праці харківського історіографа О.М. Богдашиної. В узагальнюючій монографії науковець використала 19 праць 12 південноукраїнських істориків [1216]. Проте, у завдання історіографа не входив спеціальний аналіз південноукраїнської історіографічної ситуації. У статтях кам'янець-подільського історика С.В. Трубчанінова досліджено використання одеськими істориками одного з найбільш поширених підходів у тогочасній історіографії – історико-географічного [1489].

Єдина спроба комплексного дисертаційного аналізу розвитку історіографічного процесу на території Південної України належить сучасній дніпровській дослідниці О. В. Леоновій [1553]. Проте, досить незрозумілим є рішення авторки об'єднати в одній роботі дві досить різні території України: Слобідську та Південну. У трьох розділах роботи висвітлено окремо історіографічний процес на цих двох територіях та спеціально у Катеринославі. Така структура здається штучною, «клаптиковою», і шкодить цілісності авторського викладу. Зміст роботи є досить інформативним, позитивне враження залишає прагнення авторки застосовувати новітні теоретичні розробки історіографії.

Деякі факти наведено некоректно. Так, О. О. Рябінін-Скляревський названий в одному ряду з провідними південноукраїнськими істориками початку ХХ ст., хоча такого статусу ця особа набула лише у 1920-х рр., а на початку ХХ ст. взагалі діяв як історик поза межами півдня. Не належав до

числа таких вчених й В. О. Арнаутов, хоча на відміну від О. О. Рябініна-Скляревського, він таки був скромним учасником південноукраїнського історіографічного процесу початку ХХ ст.

1990-ті роки були часом заповнення «білих плям», що безпосередньо відбилося на усталеному енциклопедичному жанрі. Певним підсумком цих зусиль було видання співробітниками Інституту історії АН України у першому десятиріччі ХХІ ст. чотирьох книг довідкового біобібліографічного довідника «Українські історики ХХ ст.». У виданні вміщено статті про 26-ох істориків, що були пов'язані з Південною Україною [1629].

На сучасному етапі енциклопедична справа не втратила своєї актуальності, про що свідчить видання цілої низки енциклопедій: «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України». Позитивно, що написати низку статей про своїх видатних попередників було довірено південноукраїнським історикам [1632]. В усіх цих виданнях коло південноукраїнських істориків та заснованих ними установ розширено, а фактаж суттєво збільшено. Усунуто заполітизовані оцінки. Втім, й на цей раз деяким історикам «не пощастило», наприклад, такому помітному як О.А. Павловський.

Проявом накопичення знань було видання більш вузьких енциклопедично-довідкових видань. Довідник «Українські архівісти» містить ґрунтовну інформацію про джерелознавчі пошуки таких помітних істориків як Д.І. Яворницький, Я. П. Новицький, В. О. Біднов, А. С. Синявський, Д.І. Дорошенко, В. Д. Машуков, А. О. Скальковський, О. О. Андрієвський, Ф.Ф. Лашков, О. І. Маркевич [1628].

Так, у біоісторіографічному довіднику про сходознавців та візантологів України наведено 27 нарисів про істориків, що нас цікавлять. Щоправда, рецензент справедливо звернув увагу на його неповноту і на те, що коло біографій могло б бути ширшим, зокрема, й за рахунок включення інших істориків, які мали південноукраїнський досвід (наприклад,

Ф.В. Режабека) [1350]. У значно більш фундаментальній «Енциклопедії Трипільської цивілізації» розміщено 4 інформативні статті про відповідні аспекти діяльності Катеринославського археологічного з'їзду, І.А. Линниченка, А. А. Скриленко та Е. Р. Штерна [1592, с. 27-28, 299-300, 481-482, 627-628].

Прикметою часу є видання просопографічних енциклопедій, в яких добір героїв статей здійснений за професійною та регіональною ознаками. При тому, видані саме на півдні України, ці енциклопедії свідчили про інтелектуальне пробудження цього регіону і, що позитивно, були виконані в рамках ідейного, а найчастіше й мовного, українського коду. Кожен з класичних південноукраїнських університетів вже має видання присвячене своїм професорам. Наймасштабнішим проектом є 4-томний біографічний словник про професорів Одеського університету [1615]. Видання містить 77 біографій професорів, які або цілковито, або частково висвітлювали історичні питання. Вочевидь, коло могло бути й більшим в разі включення до видання приват-доцентів, серед яких були такі помітні фігури як Г.О. Афанасьєв.

Біографії 25 істориків періоду, що нами розглянуто, включено до аналогічних видань з історії Таврійського університету та 4 – Дніпровського [1614; 1616]. Найгрунтовнішим з них вважаємо одеське видання, особливо порівняно з кримським.

Великим здобутком сучасної південноукраїнської історіографії є видання двох енциклопедій, що спеціально присвячені історикам – одеським та південноукраїнським загалом [1608; 1590]. У перше з них включено біографії 161 історика XIX – початку XX ст., а в друге – 51.

Важливою частиною дослідницького процесу було видання, починаючи з 1990-х років цілої низки бібліографій та біобібліографій, присвячених діяльності архівних комісій та персоналій. Таким чином, на даний момент здобутком української історичної бібліографії є покажчики

періодичних видань ТВАК та КВАК та персональні покажчики праць 25-ти осіб, які різною мірою причетні до розвитку історичної науки на півдні України. Найґрунтовніше підготовлені бібліографії М. Є. Слабченка, Ф.І. Успенського, О. І. Маркевича та Є. М. Щепкіна [1569; 1597; 1588; 1633]. Проте, досі немає сучасного видання покажчиків періодичних видань ОТІС, ІФТ, ОБТ, «Записок» НУ, повних біобібліографій А. О. Скальковського, М.М. Мурзакевича, А. І. Маркевича.

До цих видань дотичні бібліографічні покажчики періодичної преси південноукраїнських губерній та міст, покажчик про розвиток православ'я на півдні України [1586; 1602; 1621]. У фундаментальному бібліографічному виданні Інституту історії України НАНУ, що спеціально присвячено бібліографії Південної України, міститься інформація про низку видань, в яких йдеться про історію регіону [1626]. Усі ці видання є корисним допоміжним матеріалом для реалізації наших завдань.

Окремим історіографічним явищем, хоч і тісно пов'язаним з материковою українською історіографією, є зарубіжна історіографія. Передусім йдеться про емігрантсько-діаспорну українську історіографію. Її формування відбулося у 1920 - 1940-х рр. у Центральній Європі завдяки, зокрема, працям колишнього катеринорславця В. В. Біднова та С.П. Наріжного [1328; 1437]. Образ був фрагментарним, бо ніхто з цих істориків не ставив за мету комплексно подивитися на історіографічний процес у Південній Україні.

Найбільше до синтезу наблизився колишній катеринославець Д.І. Дорошенко [1229]. Історіограф уникнув у назвах розділів регіонального підходу – лише раз в нього фігурує поняття Правобережжя. У праці було згадано про 27 істориків, їх діяльність та твори під час південноукраїнського етапу в їх житті. Автор повністю зігнував кримських істориків, схоже, «віддавши» його російській історіографії. Позитивною стороною нариса було бажання автора охопити не лише кілька найбільш знакових постатей, але й

згадати про менш помітних з них та їх не дуже відомі праці. Проте, конспективний, бібліографічний, виклад, позитивістська стриманість, фактично, уникання особистих оцінок, надавало цій праці більш довідкового характеру.

Лише А. О. Скальковський, Д. І. Яворницький та М. Є. Слабченко (попри усю не співмірність його значення до 1920 р., порівняно з цими знаковими на той час постатями) були описані докладніше. Найприхильніше було вимальовано образ А. О. Скальковського. Натомість було досить докладно згадано про критичні відгуки на праці Д. І. Яворницького та М.Є. Слабченка. Головним позитивним критерієм для Д.І. Дорошенка було збирання певним істориком великого джерельного матеріалу та внесок його в національну справу. Так, прихильну оцінку здобув від нього М. М. Аркас як автор національно-значущої «Історії». Серед побіжних згадок важливими для подальшого усвідомлення місця південноукраїнської історіографії у загальноукраїнському історичному та історіографічному процесах є оцінка педагогічної праці І. А. Линниченка в Одесі як створення осередку історичного українознавства, одного з відгалужень школи його вчителя В. Б. Антоновича [1229, с. 153].

Д. І. Дорошенко коротко прихильно згадав про археографічну діяльність провідних південноукраїнських історичних товариств – ОТІС та КВАК. Українську історіографію Д. І. Дорошенко сприймав виключно як вивчення історії України, і, отже, у книзі не було згадано про південноукраїнських істориків – дослідників всесвітньої історії. Еміграційні українські історики розглядали розвиток історичної науки та думки на півдні України у контексті української науки, формування її національних традицій, тобто, власне як південноукраїнську історіографію. З іншого боку, широкий підхід, згідно якому російсько-імперські товариства, попри свій ідеологічний русифікаторський статус, зробили внесок у формування української науки, а також схильність розглядати тогочасних істориків у контексті їх внеску у

формування української історіографічної традиції, прищепився на ґрунті сучасної української історіографії.

У другій половині ХХ ст. окремі факти та постаті південноукраїнської історіографії надалі залишалися у полі зору істориків з української діаспори, хоча і далеко не на першому місці, а переважно як вплетені в інші, генеральні, сюжети. Йдеться про працю П. П. Курінного про розвиток археологічних знань про Україну, згадки про формування І. А. Линниченком одеського осередку україністики у працях О. П. Оглоблина та М.О. Лабуньки, нариси про Д. І. Дорошенка, М. Є. Слабченка, І.А. Линниченка та ін. [1252; 1253; 1401]. Згадки про низку південноукраїнських істориків є у працях сучасних діаспорних вчених В.В. Кравченка, С. М. Плохія, С. Величенка [1211; 1250; 1277].

Автори головного енциклопедичного проекту діаспори «Енциклопедії українознавства» обрали апробований ще у 1920-х рр. у системі ВУАН критерій для включення певної особи у герої словникових статей: територіальний. Тому в енциклопедію потрапили не лише суто українські світоглядно, етнічно та культурно особи, але й представники інших націй, загалом, це 59 осіб. При тому автори звертали увагу не так на національне походження та світогляд, через складність цих понять, а обмежувалися згадкою про місце народження. В описі життя очевидна перевага віддана фактографізму та бібліографізму.

Проте, у статтях про А. О. Скальковського та М. Є. Слабченка (О.П. Оглоблин), Д. І. Яворницького (А. І. Жуковський) присутні важливі оцінки. Зокрема, О. П. Оглоблин відзначив цінність праць історика Нової Січі А. О. Скальковського для сучасної науки завдяки використанню цим істориком цінної джерельної бази, незважаючи на романтичний підхід та ідеалізацію козацтва (цікаво, що подібні дорікання лунали і з іншого боку «залізної завіси») [1593, с. 2853]. Описуючи діяльність М.Є. Слабченка

О.П. Оглоблин наголосив на тому, що цей одеський історик у 1920-х рр. створив осередок української історичної науки [1593, с. 2876].

Напевно, деяка незавершеність проектів М. Є. Слабченка через репресії стримала О. П. Оглоблина від застосування поняття школа, що мало розвиток вже у новітній українській історіографії. Історіографічним об'єктивізмом просякнута характеристика, яку дав Д. І. Яворницькому А. І. Жуковський [1594, с. 3955-3957]. Він зазначив джерельну цінність його праць, згадав про те, що радянські історики закидали вченому ідеалізацію історії України, але не висловив свого власного ставлення до цього закиду.

Великий інтерес до української, зокрема, південноукраїнської тематики у російській історіографії закорінений у російсько-імперську традицію [1179]. Широко південноукраїнська історіографія представлена у російсько-імперських енциклопедичних проектах. Найбільше окремих статей (130) про південноукраїнських істориків і відповідно найбільше інформації містить найбільш фундаментальна з енциклопедій Російської імперії видавництва Брокгауза та Ефрона.

Позаяк йдеться про усіх осіб, що незалежно від свого фаху торкалися питань історичного минулого, не дивно, що далеко не для всіх автори відповідних статей застосували однакові дефініції. Лише невеликій частині героїв відповідних статей їх автори дали чітку дефініцію – історик, або фактично синонімічне у реаліях того часу – археолог. В деяких випадках відсутність цієї дефініції відверто дивує. Так, відомі історики О.О. Андрієвський, О. П. Доброклонський, Г. О. Афанасьєв були названі, відповідно, «письменник та педагог», «письменник» та «журналіст».

Непослідовність була продемонстрована щодо дослідників історії права та літератури. До деяких з них (наприклад, Ф. І. Леонтовича, О.І. Кірпічнікова, В. М. Мочульського) була застосована дефініція «історик права», «історик літератури», тоді як у більшості випадків – «юрист» та «філолог». Найбільше статей у цій енциклопедії про південноукраїнських

істориків написав їх столичний колега В. Є. Рудаков. Авторами декількох статей був М. Ф. Сумцов. Окремі статті написали такі видатні історики як М.І. Карєєв та В. П. Бузескул.

Здебільшого автори були стримані у характеристиках, але іноді на початку статей понад з основною дефініцією вживалися такі суб'єктивні як «відомий», «видатний», «знаменитий», «талановитий». Історіографічні характеристики переважно замінялися перерахуванням фактів. Лише іноді траплялися більш уважні характеристики і навіть критичні нотки. Так, М.І. Карєєв та С. О. Венгеров дуже прихильно висловилися про наукову діяльність Р. Ю. Віппера та О. І. Кірпічнікова, натомість більш критично про В. К. Надлера висловився В. П. Бузескул, як про лише історика-оповідача, котрий обмежувався описом політичної історії. Наголос на суперечливих оцінках, що викликали праці О. С. Веліканова та В.М. Мочульського, містять відповідні статті про них.

Разом з енциклопедією «Брокгауза та Ефрона», основу уявлень про південноукраїнську історіографію заклали відомі біографічні енциклопедичні видання Геннаді, Язикова, Половцова, Венгерова та низка менш помітних. У двох широкознаних довіникових виданнях С. О. Венгерова було розміщено відповідно 15 та 93 статті про південноукраїнських істориків. Одне з цих видань було суто довідковим, проте цінним з огляду на наведені у ньому часто перші спроби бібліографування праць істориків, рецензії на їх праці. Часто у подальших довідниках та енциклопедіях ця інформація опускалася [1575-1578].

«Критико-біографічний словник» містив аналітичні статті і серед них – М. М. Ковалевського про Г. О. Афанасьєва та Б. В. Богішича. Майже усі статті у цьому виданні – це статті південноукраїнських істориків, передусім, В. О. Яковлева, про своїх попередників, що працювали там само у першій половині XIX ст. (В. Є. Априлова, А. Б. Ашика, П. В. Беккера, І.П. Бларамберга) [1579-1584].

У «Російському («Русском») біографічному словнику» є статті про 41-го південноукраїнського історика, на той вже час померлих. Часто можна побачити подібність між текстами у різних енциклопедіях, що передусім пояснювалося використанням спільних основних джерел, передусім некрологів.

Специфічною групою енциклопедичних видань, що відображали поступ краєзнавчих студій, були енциклопедії уродженців окремих регіонів Російської імперії. Так, в енциклопедії уродженців Рязанщини її упорядник розмістив біографію професора О. П. Доброклонського [1574].

У «Православній енциклопедії» з'явилася перша ґрунтовна біографія одеського історика-релігієзнавця протоієрея О. М. Клітіна та статті про О.І. Алмазова, О. І. Кірпічнікова, в яких є цінним звернення авторів до характеристики внеску цих вчених у дослідження різних питань історії релігії [1613].

Значно менше в енциклопедіях відбилася інфраструктурна історія історичної науки. Так, у другому томі (1890 р.) «Брокгауза та Ефрона» у загальній статті про археологічні товариства в Росії була тільки одна побіжна згадка про ОТІС: зазначалося, що ОТІС є більше підстав називати археологічним товариством, аніж його відомий московський аналог. Отже, автор був прибічником трактування поняття археологія у наближеному до сучасності сенсі.

Найактивнішими в цей час в аналізі творчої та громадянської діяльності своїх істориків були єврейські автори [612]. Унікальним здобутком для національних спільнот Російської імперії було видання на початку ХХ ст. російськомовної багатотомної «Єврейської енциклопедії» у видавництві «Брокгауз та Ефрон». На її сторінках було розміщено статті про 16 істориків, що тривалий час працювали на території Південної України, здебільшого у головному центрі єврейського світу в імперії – Одесі (С.М. Дубнов, Й.Г. Клаузнер, Б. Л. Сегаль та ін.).

Один з цих істориків, професор НУ Ф. І. Леонтович, був єдиним з числа південноукраїнських істориків, хто фігурував на сторінках цієї енциклопедії виключно завдяки своєму науковому доробку, що включав й декілька праць з історії правового життя євреїв Східної Європи [1591, с. 159].

Коротка стаття про антикознавця М. І. Мандеса з'явилася в енциклопедії виключно завдяки його єврейському походженню, хоча він не студіював історію євреїв і був далеким від єврейської культури та національного руху [1591, с. 593]. Натомість, упорядники «Русской энциклопедии» включили до одного з томів статтю про класика єврейської історіографії С. М. Дубнова, напевно, з огляду на російську мову більшості його праць та діяльність в імперії у специфічному колі, так званих, російсько-єврейських діячів [1622, с. 360].

У ранній радянській російській історіографії з'явився один з перших нарисів про наукову діяльність Е. Р. Штерна авторства тривалий час казанського, а на той момент владивостоцького, історика-класика Д.П. Шестакова [1531]. Образ південноукраїнської історіографії відображає перший великий загальний історіографічний нарис авторства вихованця одеської школи істориків М. Л. Рубінштейна. Праця відзначалася жорсткою зацентрованістю на московсько-петербурзькій історіографії і тому провінційні історики, в тому числі і південноукраїнські були згадані мінімально, а розвиток історичних досліджень на півдні Російської імперії окремо не розглядався.

М. Л. Рубінштейн «розкидав» по тексту грубезного тому згадки про низку осіб з південноукраїнським етапом біографій: Ф. І. Леонтовича, І.А. Линниченка, Н. П. Кондакова, Д. М. Овсяннико-Куликовського, Б.В. Фармаковського, В. С. Іконнікова, Ф. Є. Корша, В. І. Пічету. Проте лише про трьох з цих осіб згадано саме у південноукраїнському контексті і серед них єдина змістовна згадка присвячена І. А. Линниченку [1280, с. 510].

Подальші радянські історіографічні курси слідували за структурою М.Л. Рубінштейна. У другій половині ХХ ст. переважно у Москві та Ленінграді вивчалася наукова спадщина Н. П. Кондакова, Ф. І. Успенського, Р.Ю. Віппера, Д. М. Овсяніко-Куліковського, П. М. Біцилли. Трохи більше уваги південноукраїнській, здебільшого одеській, історіографії присвячено у відомому радянському меганаративі «Нарисах з історії історичної науки» [1273, с. 512, 515, 709, 710]. Але і тут згадки є лапідарними та втиснутими у рамки «правильного марксистського підходу». Є у виданні й фактичні помилки (так молдавський історик А. Накко названий професором НУ) [1272, с. 745].

Центр славістики та медієвістики в СРСР перебував у РСФСР. Тому закономірно, що саме там проводився ґрунтовний аналіз, зокрема, й на монографічному рівні, наукової діяльності видатних вчених В.І. Григоровича, Р. Ю. Віппера, Н. П. Кондакова [1256; 1282; 1284]. Ці праці значно перевищували за широтою охоплення матеріалу та глибиною аналізу відповідні праці, що видавалися в цей час на території УРСР.

На сучасному історіографічному етапі великий внесок у прогрес знань про розвиток історичної науки на території Південної України зробили петербурзький історик науки І. В. Тункіна та єкатеренбурзький археолог та історик археології А. В. Шаманаєв.

Головним досягненням І. В. Тункіної є дослідження історії дослідження античних пам'яток південної України наприкінці ХVІІІ ст. – 1860-х рр. у Російській імперії [1290]. Велика монографія (на основі докторської дисертації) І. В. Тункіної дає уявлення про витоки історіографічного процесу наступного періоду. У низці своїх подальших досліджень історик присвятила увагу біографіям Н. П. Кондакова, Б. В. Варнеке, Феодосійському музею. Як директор СПФАРАН, І. В. Тункіна використала у своїх дослідженнях великий масив цінного «сирого» архівного матеріалу з фондів цієї архівної

установи, що дозволило розкрити багато нових сюжетів з історії антикознавства.

Численні статті А. В. Шаманаєва з історії діяльності ОТІС, кримських археологів і т.п. другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вдало продовжують дослідження І. В. Тункіної [1519-1523]. До антикознавчих статей І.В. Тункіної та А. В. Шаманаєва дотичні роботи відомого російського антикознавця Е. Д. Фролова, в яких згадано про розвиток антикознавства в Одесі та, особливо, висвітлено одеський період діяльності Е. Р. Штерна [1296; 1506]. У статтях петербурзького історика Д. С. Васько досліджено один з яскравих епізодів явища приватного колекціонування старожитностей в Одесі на початку ХХ ст. [1338-1339].

У перше десятиріччя ХХ ст. свої тривалі попередні дослідження увінчали великими монографіями Л. П. Лаптева та В. Є. Кельнер. У двох монографіях московський спеціаліст з історії слов'янознавства Л. П. Лаптева розкрила значення НУ як центра розвитку славістики, найбільшу увагу приділила В. І. Григоровичу, О. О. Кочубинському, М. Г. Попруженку [1256; 1257]. Петербурзький біограф С. М. Дубнова В. Є. Кельнер присвятив 3-й розділ своєї книги діяльності історика в Одесі, вважаючи цей період часом «накопичення капіталу», тобто документальної бази для своїх праць та вироблення концепції єврейської історії [1243, с. 185-255].

Широко представлена південноукраїнська тематика у російських енциклопедично-довідкових виданнях. У 1920 - 1940-х роках у радянському переробленому перевиданні класичного «Енциклопедичного словника видавництва Гранат» було наведено низку біографій істориків, пов'язаних з Південною Україною. Частина статей містила оціночні тези. Так, С.М. Дубнову було закинуто недостатню увагу до соціально-економічного чиннику в історії, Д. І. Яворницькому – пережитки романтизму [1634, с. 125; 1635, с. 618].

Головною «відповіддю» російсько-імперським виданням у СРСР була багатотомна «Велика радянська енциклопедія». У трьох її багатотомних виданнях було розміщено близько 40 біографій істориків, пов'язаних з півднем України. У першому виданні містилося 26 коротких нарисів. Проте, лише 14 істориків «вижили» в усіх трьох виданнях енциклопедії (Ф.І. Успенський, В. М. Істрін, Н. П. Кондаков, В. І. Модестов, Д.М. Овсяніко-Куліковський та ін.). Серед «загублених» такі титани як Е.Р. Штерн, О. І. Кірпічников, С. М. Дубнов, Б. В. Варнеке. Йдеться про певну еволюцію в їх сприйнятті у бік пом'якшення загальних оцінок, наприклад, щодо Н. П. Кондакова, Є. М. Щепкіна (попри те, що він був адептом комунізму, у першому виданні підкреслювалася його «чужість»).

Серед тих, хто з'явився у другому та третьому виданні найпомітніші постаті Д.І. Яворницького, А. О. Скальковського, В. І. Григоровича, О.Л. Бертъе-Делагарда. Якщо Д. І. Яворницький однозначно трактувався як український історик, то у другому виданні А. О. Скальковського було названо російським, а у третьому вже – російським та українським. Серед тих, про кого у трьох виданнях розмістили лише одну статтю (при чому тільки у другому виданні), такі помітні постаті як професори І.А. Линниченко, Ф. І. Леонтович та О. І. Нікітський. І. А. Линниченко, незважаючи на його самоідентифікацію як росіянина, однозначно називався «українським буржуазним істориком».

Низка осіб були зігноровані у трьох виданнях (О. А. Павловський, О.М. Деревницький, О. О. Кочубинський, М. М. Мурзакевич, А.І. та О.І. Маркевичі та ін.). При тому жоден з них не мав однозначно негативного ідеологічного «статусу» і не міг бути занесений у своєрідні цензурні «проскрипції». У другому та третьому виданні «ВРЕ» було надруковано майже ідентичні тексти про ОТІС, без докладної інформації та оцінок. Без суттєвих змін ці тексти містилися й у «Радянській історичній енциклопедії»,

і, як зазначалося, «Радянській енциклопедії історії України». Таким чином, радянському проекту не вдалося вийти на рівень «Брокгауза та Ефрона».

Щоправда, це компенсувало видання у столичних загальносоюзних видавництвах низки спеціалізованих енциклопедій. 16-ти томна «Радянська історична енциклопедія» містить 18 статей про південноукраїнських істориків XIX – початку XX ст., в тому числі й про 4-ох, яких не було згадано у жодному з видань «ВРЕ»: О. О. Кочубинського, О. С. Трачевського, А.В. Флоровського, О. Л. Коцейовського. У статтях траплялися фактичні неточності. Так, вчителем славіста А. В. Флоровського було названо «ідеологічно правильного» Є. М. Щепкіна, хоча насправді це був І.А. Линниченко [1631].

У видання «Слов'янознавство у дореволюційній Росії» увійшло 32 статті про південноукраїнських істориків [1624]. Звісно, не обійшлося від суттєвих пропусків. Найбільш значимим є відсутність у цій книзі згадки про одеського, а потім празького видатного славіста А. В. Флоровського. Ширше коло істориків, 71, було включено у біобібліографічне видання, що продовжувало Венгерівську традицію [1595]. Оригінальною рисою видання є спроба його авторів класифікувати істориків на групи за спрямуванням їхньої наукової діяльності. Так, у рубрику «Історики Росії» було включено 29 осіб; «Всесвітні історики» - 23; «Історики України» - 9; «Слов'янознавці» - 6; «Сходознавці» - 2 та по одному – «Історики Прибалтики» та «Історики Середньої Азії». Цей розподіл є умовним, адже зацікавлення більшості істориків були різнобічні.

Традиція вивчення істориків, з південноукраїнським сегментом у біографіях, продовжена й у енциклопедіях, що видані в новітній час на території РФ. Основними енциклопедичними мега-проектами є багатотомні «Велика російська енциклопедія» та «Православна російська енциклопедія». У «ВЕР» включено суттєво доповнено у бік розширення описових даних статтю про ОТІС. Заслуговують на увагу статті про П. М. Біциллі,

М.Х. Красносельцева, стаття про Н. П. Кондакова провідного сучасного російського спеціаліста з вивчення біографії цієї постаті І. Л. Кизласової у 15-му томі.

Показовою є стаття С. І. Михальченка про І. А. Линниченка у 17-му томі. Автор відзначив, що обидві дисертації цього історика досі мають свою цінність (не уточнено яку саме, але в будь-якому разі це – сумнівна теза), справедливо наголошує на тому, що історик заперечував незалежність та автономію України, вперше в енциклопедіях відзначає його видатну роль у заснуванні та діяльності Одеського бібліографічного товариства, проте не зазначив жодного з його близьких учнів. І. А. Линниченка, як і в іншій своїй статті про Ф. І. Леонтовича у «ВРЕ», С. І. Михальченко однозначно називає російськими істориками.

Дещо модернізована дефініція «российский», замість більш поширеного у радянські часи «русский», на нашу думку, виглядає більш м'яко і адекватніше відображає стан самоідентифікації та спрямування творчої і громадської діяльності цих і аналогічних істориків, хоча і далеко не знімає можливість їх трактування як українських, особливо враховуючи їх місце народження на території України. Зігнорованими в «ВРЕ» виявилися представники позаодеських історіографічних центрів – Катеринославу, Херсону, Миколаєва, Криму (є стаття тільки про О. Л. Берт'є-Делагарда).

У «Православну російську енциклопедію» включено статті про низку істориків церкви, що певний час працювали на півдні України, здебільшого в Одесі. Історики літератури та мови фігурують у виданнях «Російські філологи XIX ст.» та 5-ому «Російські письменники» [1623]. В енциклопедію «Правова наука та юридична ідеологія Росії» включено 36 біографій південноукраїнських юристів, здебільшого з кола професури НУ, котрі, в тому числі, вивчали історію і тому можуть бути віднесені й до кола представників історичної думки [1612]. До кола цих юристів зараховано і фахового історика С. Л. Аваліані.

Південноукраїнська історіографічна тематика відбилась і у працях представників російської еміграції. У 1920-х роках завдяки зусиллям російської наукової еміграції Прага перетворилася на один з центрів аналізу творчого доробку Н. П. Кондакова, включно з її одеською складовою [898]. Окремі згадки про південноукраїнський етап у житті декількох істориків є у праці представника російської американської еміграції Г. В. Вернадського, а до того – певний час кримчанина [1222].

Окрім української емігрантсько-діаспорної та російської, в інших зарубіжних історіографіях важко знайти прояви більш-менш системного зацікавлення південноукраїнським історіографічним процесом. Можна твердити лише про зацікавлення окремими персонажами і найчастіше про принагідне звернення до південноукраїнських сюжетів як частини ширших тем.

Увагу молдовських історіографів привертають, природно, сюжети пов'язані з дослідженнями Бессарабії, зокрема, А. О. Скальковським [1481]. Здобутками німецької історіографії в розрізі нашої теми є монографія Г. Хаусмана про історію НУ, в якій згадано про деякі моменти нашої теми, та статті А. Хьослера про видатного археолога та антикознавця Е.Р. Штерна [1209; 1306].

У грецькій та болгарській історіографіях маємо прояви зацікавлення представниками цих націй у південноукраїнській історичній думці. Болгарські дослідниці Т. Галчева та Л. Любенова є одними з провідних спеціалістів у реконструюванні життєвого шляху, а особливо болгарських сторінок, П. М. Біцилли та М. Г. Попруженка, які вагому частину свого життя провели у Болгарії [1343; 1415; 1416]. Дотичні до нашої теми дослідження ізраїльських вчених про класика єврейської історіографії С.М. Дубнова [1308].

Таким чином, осмислення історії історичної науки та думки на території Південної України розвивалося поступальним шляхом. Найрельєфніше

відповідний доробок відбився у біоісторіографічних, інституціознавчих та енциклопедичних дослідженнях. Найбільший внесок у дослідження історіографічного процесу на території Південної України зробили представники місцевих історичних осередків та їх київські колеги, а серед зарубіжних вчених першість належить росіянам. Головним чином, особливості у процесі вивчення нашої теми зумовлені місцями зосередження основних історичних джерел, що дозволяли її розробляти.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Наша робота присвячена одному з напрямків інтелектуальної історії, що перебуває на перетині історії ідей, наукознавства, соціальної історії, в окремому великому регіоні в конкретно-історичну епоху. Це визначило обрання термінологічно-поняттєвого апарату, принципів та методів дослідження.

Ключовими для нашої роботи концепти «інституціоналізація» та «історіографічний процес». Ці поняття є породженням інтелектуальної думки ХХ ст. з його прагненням до системних узагальнень. Втім, вже перші історіографи, такі як В. С. Іконніков, описували майже усі складові історичних досліджень, інфраструктуру, історичні праці тощо.

Поняття історіографічний процес фактично є синонімічним поняттю розвиток історичних знань, думки та науки з усіма їх складовими, фігурантами та чинниками, що на них впливали [1245, с. 62-63]. Важливо, що це поняття «демократизує» наші підходи, відкриваючи можливості для дослідження не лише елітарних, фахових, форм історичних студій, але й аматорських, що особливо поза межами столиць були не менш важливими для розуміння історіографічної ситуації, поняттям, що є тісно пов'язане з історіографічним процесом, фактично є його складовою.

Стрижневою складовою історіографічного процесу є інституціоналізація. Під інституціоналізацією розуміємо процес норматизації історичної думки в рамках наукостворення, створення базових структур, що забезпечують усталений розвиток історичної думки, сприяють спеціалізації діяльності історика, виокремлення історіографічної діяльності у різновид інтелектуальної творчості, кристалізації частини творців історичної думки в окрему соціальну групу.

Хоча коріння процесу інституціоналізації сягають у період кінця XVIII – першої половини XIX ст., саме період другої половини XIX – початку XX ст. є загально визнаним у сучасному наукознавстві як час найактивнішої фази інституціоналізації, якісного та кількісного зростання освітніх закладів, покликаних вивчати історію та формувати історичні уявлення, видань, організацій та шкіл істориків, регулярне проведення наукових форумів істориків, налагодження усталених комунікацій, як всередині України, так з зарубіжними колегами [1317; 1322; 1625].

Також нами використані новочасні поняття-концепти: професорська культура, дисертаційна культура, історична культура. Для нас важливо було співставити спільне та особливе цих явищ у Російській імперії загалом з ситуацією у Південній Україні. Використання цих понять допомогло глибше розкрити мотивацію діяльності представників елітарного ешелону істориків.

Ширше значення має запозичене українською історіографією із західноєвропейської поняття націєтворення. Видатний австрійський історик А. Капеллер формулює це поняття як процес, що породжений та здійснюється представниками еліт, а не внаслідок природних, стихійних, явищ [1291, с. 15-16]. Певною мірою, поняття націєтворення переплітається іншому знаменитому поняттю – нації як «уявної спільноти». Для нас ці поняття є цінними тим, що підкреслюють роль інтелектуальних еліт, до яких, безумовно, належали історики, адже уявлення про історії, національні образи історії, були однією з головних цеглин націєтворення в усіх народів.

Природно, що для роботи яка досліджує одне з явищ розвитку культури в окремому історико-географічному регіоні важливим було використання принципу регіоналізму, інструментарію та понятійного апарату історико-регіональних досліджень, що в новітній історіографії отримали імпульс передусім завдяки працям Я. В. Верменич [1221]. Тим більше, що традиція дотримання такого принципу/підходу тягнеться саме з історіографії доби, що нас цікавить. Багато років Південна Україна як цілісне явище досліджується на конкретно-історичному та теоретичному рівнях Ф. Г. Турченко та Г.Ф. Турченко [1490]. Нещодавно історико-регіональний принцип апробовано щодо півдня України у фундаментальній праці колективу Інституту історії України НАНУ [1289].

На думку Я. С. Верменич, яку вважаємо слушною, «у своєму ідеальному вигляді регіональна історія – це зразок історичного синтезу на середньому – регіональному рівні, з концентрацією уваги саме на специфічних особливостях того чи іншого регіонального соціуму...». Далі авторка виокремлює такі дослідницькі складові регіоналістики (регіональної історії), не виключаючи й додаткових: «1) історію певної окресленої території і розташованих на її теренах поселень (територіально-просторовий підхід); 2) історію певного територіального й інтелектуального простору дії людських співтовариств (соціологічний підхід); 3) аналіз регіонального менталітету в історичній ретроспективі (аксіологічний підхід); 4) просторово окреслений продукт історіографічного знання (культурно-інтелектуальний підхід); 5) історію формування системи дослідження регіонів (історіографічний підхід); 6) дослідження дискурсивних практик і локальної самосвідомості (політологічний підхід)» [1221, с. 241-243]. Найбільш апробованими у нашій роботі є 2, 4 та 5 складові.

Для нас поняття регіоналізму та історико-регіональних досліджень має виключно робоче підґрунтя, є уявним моделюванням, що створює своєрідну оптику мікроскопа задля докладнішого вивчення певного питання у вузьких

масштабах певної сукупності українських земель. Ми не схильні перебільшувати регіональні особливості, конструювати та виопуклювати регіональні ідентичності. Регіональні дослідження мають завжди бути лише частиною цілого – історії України – і підкреслювати передусім спільне у розвитку її територій. При цьому очевидно, що кожен так званий «історико-географічний регіон» є досить умовним і історично-плинним поняттям.

З огляду на правило синтезу, поруч з регіоналістикою мали б розвиватися теоретичні розробки іншого принципу (чи дискурсу) – Соборності, що теж «родом» з ХІХ ст. Проте, на жаль, цей принцип значно менше розроблений в українській історіографії. Тим не менш, для нас цей принцип теж мав непересічне значення. Зокрема, ми прагнули до пошуку не лише специфічних регіоноутворюючих рис (на жаль, ці риси часто політизуються і виконують у політичній реальності України шкідливу, маніпулятивну, функцію), а фактів, явищ, ідей, паралелей, що висвітлювали б історіографічні реалії Південної України як органічної частини історії України.

Частиною історико-регіонознавчих досліджень є історико-лімологічні дослідження (дослідження прикордоння), що спираються на концепт фронтіру та відповідні розробки [1301]. Південноукраїнські землі є одним з найбільш класичних прикладів такого прикордоння-лімосу, етноконтактної зони, що вилинуло на ментальність, історичну пам'ять, а відтак і на тематику та особливості місцевих історичних досліджень.

Концептуальні розробки в рамках теорії фронтірів, що надають динаміки та багатогранності історіографічним візіям, враховані нами у нашому дослідженні. З цим баченням пов'язана наша рецепція принципу мультикультуралізму, котрий передбачав для нас розгляд соціального середовища, в якому розвивалася історична думка, як центру співіснування національних спільнот, кожна з яких конструювала образи своїх національних минувшин як одну з базових цеглин націєтворення.

Для осмислення діяльності істориків, їх типологізації, корисним для нас було апробоване в новітній історіографії поняття «історик першого та другого планів». За усій умовності цього словосполучення, воно, проте, спонукає до розкриття питань про впливи істориків на наукову та громадську думку, культуру загалом.

Під час добору та аналізу фактів ми враховували традицію класичних принципів наукового пізнання історика. Принцип комплексності аналізу джерел передбачав використання усієї сукупності джерел, пов'язаних даною проблемою, а не окремої вибірки. Власне, саме дотримання цього принципу забезпечило інший принцип – об'єктивності. Останній означав для нас не пошук єдино правильної істини та своєрідний щит, за яким можна уникнути власних оцінок і відтак відповідальності, а прагнення виваженості в оцінках, уникнення тенденційності, політичної, релігійної гендерної, національної упередженості. Історик початку XXI ст. вже має чітко усвідомлювати, що будь-яка об'єктивність може бути лише відносною, а є радше принципом/прагненням.

Ще один не менш складний для однозначного визначення, а ще більше дотримання – принцип історизму. Загалом, йдеться про підхід, згідно якому слід ретельно враховувати особливий контекст, дух, ментальність, поняття епохи, що досліджується в їх історичній еволюції. Проте, не вважаємо цей принцип догмою, за якою історію можна пізнати такою, якою вона була «насправді». В усі епохи були різні групи та різні уявлення і навіть державні кордони та офіційну термінологію не слід абсолютизувати, тим більше досліджуючи інтелектуальні пошуки, національні рухи і т.п. У рафінованому вигляді дотримуватися принципу історизму неможливо, бо праця історика передбачає певні елементи екстраполяції, моделювання тощо.

Тому для нас історизм це передусім прагнення враховувати розмаїття уявлень, ідей, практик доби, передусім крізь призму уявлень тогочасних істориків. Також певних елементів моделювання неможливо уникнути

дотримуючись іншого принципу – системності. Таким чином, близькими для нас є й складові принципи методологічного релятивізму та методологічного плюралізму, що дозволили збалансувати виклад матеріалу.

У центр історіографічного процесу ми намагалися поставити ідеї та життєвий досвід окремих істориків, що відповідає парадигмальному принципу сучасної історіографії – антропологізації. Одним з принципів для нас був принцип міждисциплінарності, згідно якому у нашій роботі звернено увагу не лише на явища, що традиційно вважаються частиною історичної науки, історіографії, але й суміжних (юриспруденція) та не суміжних (історія природничих наук, інтерес до історії серед представників природничих та точних наук) наук. З іншого боку, використання цього принципу дозволило краще осягнути концепції та методи пов'язані з вирішенням проблем комунікації та інституалізації в науці.

У дослідженні використано низку загальнонаукових та спеціально-історичних методів. У дисертації використані такі загальнонаукові методи пізнання: моделювання, аналізу, синтезу, структурно-функціонального аналізу, типологізації та класифікації, статистичний метод.

За допомогою аналізу вдалося структурувати масив даних джерел та історіографічних напрацювань з заявленої теми, синтезу – виявити спільні риси розвитку історичної думки у різних осередках великого регіону та зв'язки цих досліджень з іншими центрами всередині Російської імперії та поза її межами.

Використання методу моделювання дозволило визначити територіальні та хронологічні рамки дослідження. Системний метод сприяв дослідженню діяльності істориків в єдності основних складників, встановленню взаємозалежності організаційних, наукових, культурно-просвітницьких чинників, взаємодії історичних та не-історичних товариств, громадськими організаціями та окремими особами щодо вирішення різноманітних завдань.

Функціональний метод дозволив визначити правові основи, умови, форми і методи діяльності істориків.

Завдяки використанню методу структурно-функціонального аналізу розглянуто взаємодію істориків та соціуму, істориків та влади. Завдяки тісно пов'язаним між собою методам типологізації та класифікації вдалося виокремити у масі тих, хто на різних фахових рівнях вивчав історичні явища та факти у певні групи. За допомогою статистичного методу вдалося встановити приблизну кількість історичних праць, що були наслідком діяльності південноукраїнських істориків та кількість тих, хто студіював різні питання історії.

Серед спеціально-історичних методів найважливішими для реалізації завдань нашого дослідження були діахронний, історико-генетичний, історико-порівняльний та просопографічний. За допомогою діахронного методу, вдалося викласти явища, факти, події з історії еволюції історіографічного процесу на території Південної України в хронологічній послідовності; синхронного – рівномірно висвітлити різні напрямки діяльності істориків та їх об'єднань.

Використання історико-генетичного методу сприяло послідовному розкриттю властивостей, функцій та змін об'єкту дослідження у процесі послідовних етапів в його історичному розвитку. Історико-генетичний метод дає можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку, а також охарактеризувати історичні події й особистості в їхній індивідуальності та образності. Наприклад, одним з результатів використання цього методу у запропонованій дисертації є висвітлення поетапного поступу у розвитку історичної освіти на півдні України.

Історико-порівняльний метод дозволив здійснити компаративний аналіз окремих подій та явищ історії розвитку історичних досліджень на території Південної України та порівняти їх з аналогічними, паралельними у часі,

явищами на інших територіях. Проте, цей метод, хоча і дозволяє розширити обрії історичного аналізу, створює перспективу, але обмежений неповторністю та унікальністю історичних явищ, які завжди можна порівнювали з деякою мірою умовності.

Просопографічний метод передбачає вивчення біографій груп осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними чи іншими зв'язками, інакше кажучи, – створення колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родові зв'язки і т.п.) та дослідження певних аспектів історії крізь призму історії цих груп [1479].

У нашому дослідженні завдяки використанню цього методу проаналізовано діяльність певних груп істориків, згрупованих за такими критеріями як приналежність до одного фахового середовища, школи, течії, напрямку і т.п. Застосування цього методу дозволило уникнути занадто великої описовості в разі надмірного використання спорідненого з просопографічним біографічного методу. Хоча звертаючи увагу на маловідомі аспекти діяльності відомих істориків та певні факти про діяльність маловідомих, ми використовували класичний біографічний метод.

Висновки до розділу. Здійснений нами історіографічний аналіз показав, що дослідження історіографічного процесу на території Південної України, хоча і розробляли окремі сюжети нашої теми, але не містили комплексного аналізу. Зокрема, наявна різноманітна джерельна база, що продемонстровано у другому підрозділі даного розділу, дозволяє висувати широкі дослідницькі завдання, аби відтворити основні риси розвитку та специфіку історіографічної ситуації у південному регіоні України.

Окреслена методологічна основа передбачає фундаментальні, загальнонаукові та конкретно-історичні принципи, методи та прийоми, низку важливих понять, пов'язаних із розвитком історіографічного процесу на території Південної України, дозволити виявити фактори, що визначали діяльність істориків та дослідити й розкрити їх роль та місце в історії регіону

в умовах його перебування у складі Російської імперії та у військово-революційну добу.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора, що зазначені у загальному списку використаних джерел під №№ 1263 та 1264.

Розділ II

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У добу романтизму філософ Ф. Шлегель зауважив: «Історик – це звернений у минуле пророк», що загалом відповідало ще античній шанобливій традиції до історії та тих, хто про неї розповідає. Проте, важкі випробування першої половини ХХ ст. викликали відчутне розчарування, що, зокрема, втілювалося у відомому вислові британця Й. Маклеода: «Історія – занадто серйозна справа, щоб довірити її історикам». Нарешті, дедалі очевиднішою для багатьох зацікавлених осіб ставала справедливість тези знаменитого французького історика Л. Февра «немає історії. Є історики», що підкреслювала значення інтерпретації фактів, що не можуть говорити самі за себе, а відтак бути рафіновано об'єктивними. Саме тому у першому розділі нашої роботи узагальнено відомості джерел про творців історіографічного процесу та ті чинники, що на них впливали.

2.1. Просопографічний образ спільноти південноукраїнських істориків

До анексії території Південної України Російською імперією цей регіон пройшов великий історичний шлях, зокрема, культурного розвитку, формування традицій етнокультурних зв'язків. Кожна з численних етнорелігійних спільнот, представлених у цих землях, формувала тут свою історичну пам'ять. Зокрема, частина циклу українських середньовічних билин та пізнішим дум склалися під впливом подій у Південній Україні і, ймовірно, саме тут. Пам'ять греків живилася споминами про те, що саме у давньогрецьких полісах-емпоріях у Північному Причорномор'ї зароджувалася історична думка [1472]. Як встановили одеські антикознавці у

другій половині XIX ст., у III ст. до н.е. у Херсонесі мешкав історик Сіріск, якого нагородили лавровим вінцем за його історичну працю. Історіографічна традиція існувала й у Боспорському царстві. Яскравим явищем були історичні дослідження у XVII – XVIII ст. у Кримському ханстві та південноукраїнських володіннях Османської імперії [1230].

У другій половині XIX – на початку XX ст. справа пізнання історії привертала увагу широкого кола осіб, що ускладнює усвідомлення поняття історик. Вважаємо, що існує два основних можливих підходи до цього визначення. Згідно першого, статус історика певній особі надає фахова освіта та відповідна фахова діяльність на обраній стежі, згідно другого – історик, це будь-яка особа, що звертається до вивчення минулого людства. У другій половині XIX – на початку XX ст. уявлення про інтелектуалів звузилися та, так би мовити, спеціалізувалися, але просвітницький погляд на історичну працю як лише на одну зі сфер реалізації інтелектуальних та творчих зусиль широкоосвіченого «жерця» Розуму, або романтичний погляд на історію як поле змагань різних літературних і т.п. проектів й надалі зберігали своє значення. Перманентно велике значення історія зберігала серед священослужителів усіх конфесій. Соціальна база розвитку культури у зазначену добу була суттєво розширена, як і кількість її головних творців, а історичне знання усталилося як одне з головних складових освіченої, інтелігентної, людини.

Усе це сприяло ситуації, котру лаконічно виклали автори передмови до одного з томів біоісторіографічного довідника «Українські історики», що присвячений історикам XIX ст.: «Говорити про багатьох діячів XIX ст., особливо його першої половини, як про істориків-дослідників у сучасному розумінні цього слова можна досить умовно. Йшов процес становлення історії як науки зі своїми завданнями, предметом дослідження, методологією та джерельною базою. Багато дослідників XIX ст. студіювали не лише історію, але й цікавилися багатьма суміжними дисциплінами – етнографією,

фольклористикою, краєзнавством тощо. Їх аматорський інтерес був зумовлений любов'ю до свого народу, батьківщини, захопленням власним минулим. З цієї точки зору праці любителів-аматорів історії мають особливу вартість з огляду й на їх цінність у якості джерела знань про розвиток тогочасних наукових уявлень та методології» [1630, с. 3].

На нашу думку, в описі цієї ситуації навіть варто поміняти половини століть місцями, адже у другій половині XIX – на початку XX ст. коло адептів Клію ще більше розширилося, як і міждисциплінарні зв'язки та бажання використати історію в якості повчальних прикладів тощо, а суперечки про те, кого ж слід вважати істориком, чи то пак більшим істориком, загострилися. Показово, що намагаючись зорієнтуватися у масі тих, хто писав історичні студії тогочасні першопланові історики вдавалися до досить неоднозначних оцінок. Так, М. С. Грушевський зазначав, що О.О. Андрієвський та О. М. Лазарєвський не були істориками з поклику, а прагнули до громадських справ, і тільки під впливом несприятливих обставин під пресом владного тиску їм довелося вдатися до археографічних та історичних студій [840, с. 570]. Ця дефініція більш пасує аматорам, а йдеться, нагадаємо, про фахових істориків, випускників відповідних факультетів університетів.

Показово, що в енциклопедіях XIX – початку XX ст. у Російській імперії відсутні окремі гасла «історик», а власне історичні конгреси були пізнім явищем. Така ж невизначеність панувала й у південноукраїнській історіографії. У діяльності історіографічних інституцій іноді можна відчутти напруження між фахівцями та аматорами, елементи висміювання першими других, фактично відмови вважати цих осіб істориками, і, відповідно, зворотньої недовіри [396; 496; 852]. Проте, ці факти не мали системного характеру. У суспільному дискурсі панував підхід запропонований у 1860-х роках видавцями петербурзького часопису «Отечественные записки», що у

назві додатку використали таку промовисту словесно-поняттєву конструкцію: «Історики та публіцисти новітнього часу».

Навіть і з огляду на реалії сьогодення навряд чи можна твердити про те, що поняття історик ототожнюється виключно з дипломованими фахівцями, тим більше в умовах переоцінки багатьох понять та дискурсів, вторгнення в історію не-історичних дисциплін та навпаки, зростання ролі ЗМІ, кінематографу і т.д. у формуванні масових історичних уявлень.

При визначенні кола осіб істориків, рушіїв історіографічного процесу, нами обрано більш широкий підхід. Тобто істориком ми вважали особу будь-якого фаху, що вивчала будь-який аспект минулого. Таким чином, ми брали до уваги вивчення історії фактично на двох рівнях – накопичення історичних знань, розвиток думки про історії та, як елітарний, розвиток наукових знань про історію, як більш систематизований, норматизований, оформлений та розвинений.

При тому ми безумовно мали в кожному окремому випадку зважати на ступінь фаховості та активності конкретної особи як історика. Головним критерієм для нас була наявність праці цієї особи на історичну тематику, при чому незалежно від типу чи місця видання. Основний критерій був інший – територіальний, адже згідно визначеного вище територіального принципу, нам було важливо, аби певна особа хоча б нетривалий час поживала на постійній основі та працювала на території Південної України, і водночас студіювала тут історію.

Проте, в деяких випадках слід було зважати на конкретно-історичну специфіку. Наприклад, після лідера одеських українців Л. А. Смоленського не залишилося жодної його історичної праці, яку б він написав під час свого тривалого проживання в Одесі і навряд чи він взагалі писав їх в цей час, але, враховуючи, згідно численних джерел, великий вплив цієї особи на сучасників в якості ідеолога та викладача, ми включили його в коло південноукраїнських істориків [930, с. 153-155]. І, навпаки, низка осіб окрім

однієї-двох праць на історичну тематику ніяк не заявила про себе як про істориків, а іноді і загалом належала до не дуже помітних діячів. Попри це, такі особи теж були нами враховані як історики за принципом авторства. Але і в цьому разі враховано конкретно-історичні обставини, як, наприклад, у випадку з міським головою Єлизаветграду О. М. Пашутіним, який не включений нами до кола істориків, адже ми поділяємо сумніви щодо його авторства відомої праці з історії Єлизаветраду [1529, с. 198].

З іншого боку, слід бути прискіпливим щодо вживання дефініцій, що включають певну особу до кола істориків. Так, метафоричне визначення бердянського чиновника В. К. Крижанівського як «бердянського літописця» аж ніяк не має уводити в оману, адже в даному разі не може йтися про включення цієї особи, попри очевидну алюзію, до кола істориків [1212].

Узагальнюючи, зауважимо, що віднесених нами до кола південноукраїнських істориків осіб в кожному конкретному випадку слід розуміти або як фаховий історик, або «автор праці на історичну тематику». Звичайно, у першому випадку ці поняття співпадали. Для більшості з них студіювання історії в різний спосіб і з різним рівнем проникнення в історичний матеріал було ваговою частиною їх діяльності.

Коло аматорів історії було ширшим, аніж коло авторів праць чи «володарів думок», трибунів на кшталт Л. А. Смоленського, Є. М. Щепкіна. Певний інтерес до археології, музейництва та інших галузей історичних досліджень, спорадична участь у відповідній діяльності, допомога відомим фахівцям, тим більше без жодних власних публікацій, все ж таки не є підставою для включення певної особи до кола істориків. Так, вважаємо, що недостатньо точною є дефініція як археолога чи історика, наприклад, постаті катеринославської аматорки археології А. Карцової-Миклашевської [1532, с. 62]. Її заняття археологією були спорадичними, вона не була автором публікацій, або учасником педагогічного процесу, наукових форумів, а саме ці факти є своєрідними «ключами» в історіографічний процес. Більше підстав

було б вважати археологом/істориком її батька А. М. Миклашевського, але і це було б перебільшенням.

У сучасній історіографії маємо приклади, коли сприйняття дефініцій «історик», «родини істориків» є досить заплутаними і підмінюються начебто суголосними, але далеко не тотожними поняттями «науковці», «гуманітарії» [1407]. До істориків часто зараховано осіб лише за формальною ознакою освіти (іноді навіть виключно вищої освіти), а не, власне, наявності, чи відсутності в їх інтелектуальному доробку історичних студій. Так, безпідставно до кола істориків включено дружину професора НУ, всесвітника, О. С. Трачевського, просвітянку Юлію. Родинне середовище справді впливало на розвиток історичної думки, справді існували родини істориків. Проте, зігноровано інші, більш логічні, приклади родин істориків, тобто тих осіб, що справді досліджували минуле. Непереконливим є бажання замінити поняття «наукова династія» поняттям «наукова родина». «Родинами» названо братів та сестер, поєднано у «наукові родини» родичів, що не працювали одночасно на історичній ниві, а працювали один за одним і т.п.

Хоча деякі письменники-белетристи з числа націєтворців близько стояли до історичних досліджень неоромантичного типу, популяризували певні образи, створені зусиллями істориків, нами не розглядаються як історики такі особи як А. Ф. Кащенко. На відміну від навіть аматорів історії, що прагнули працювати у позитивістському, науковому, дусі, відповідати науковому дискурсу та канонам, письменники відверто романтизували минуле, хоча і виступаючи від імені «народної правди», підживлюючи та водночас формуючи певні архетипи колективної пам'яті. Дефініція «особа, що впливала на історіографічний процес» має враховувати таких осіб, але не наділяючи статусом історика.

Отже, з огляду на все вище зазначене до кола південноукраїнських істориків ми включили 484 особи. 326 з них певний час жили та працювали у

Херсонській губернії (281 – в Одесі, 19 – у Херсоні, 18 – у Миколаєві, 5 – Єлизаветграді та по одному у таких провінційних центрах як Очаків, Олександрія, містечку Дмитрівка та селі Вільшанка). У Таврійській губернії жили та працювали певний час 111 осіб (107 у різних містах Криму (Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Судаку), 3 у Мелітополі, 1 – у Бердянську), 42 – у Катеринославській губернії (окрім Катеринославу, 3 особи у Маріуполі, 2 – у Павлограді та по одній – у Нікополі та Олександрівську). Історичними студіями у південноукраїнській частині Бессарабії відзначилися 9 осіб: по 2 в Ізмаїлі, Болграді, Вілково, Аккермані та один у Сараті.

Цей розподіл ускладнено тим, що ціла низка істориків циркулювали по території Південної України, працюючи в різні періоди свого життя у декількох містах регіону [871]. Яскравим прикладом є біографія антикознавця А. М. Солонікію, котрий у 1870-х – на початку 1890-х років 1880-х роках викладав у гімназіях Одеси, Катеринославу, Маріуполя, Ананьєва, Херсону, Ялти, Феодосії і нарешті на 10 останніх років свого життя осів у Миколаєві. Ці роки і стали найпліднішими в його житті як історика [1352]. Власне, саме цей, творчий, аспект був визначальним для нас при визначенні приналежності певної особи до певного південноукраїнського населеного пункту.

Втім, така множинність наших героїв полягає не тільки у цьому, внутрішньо-регіональному, аспекті. Сполучник «не лише» стосується й, так би мовити, зовнішньо-територіального аспекту, позаяк більшість з цих осіб працювали впродовж свого життя в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. Деякі з цих осіб, хоча і мають відчутний південноукраїнський слід у житті, абсолютно закономірно передусім ідентифікуються з іншими містами: киянин В. С. Іконніков, москвич Ф. Є. Корш та ін. Втім, були особи, уся кар'єра яких протікала на півдні. З народження і до самої смерті з Південною Україною було пов'язане життя таких корифеїв

південноукраїнської історіографії як О. О. Кочубинський, М. Є. Слабченко та менш помітного Г. Е. Караулова [871].

З іншого боку, багато південноукраїнських істориків демонстрували множинність, чи точніше, міждисциплінарність у своїх творчих зацікавленнях. І якщо додати до цього громадську активність більшості з них, вони постають як не лише історики. Передусім, звичайно, йдеться про філологів та юристів за фахом. Ті з них, котрі брали участь в історіографічному процесі, передусім як автори праць, учасники видавничих проектів та члени товариств історичного профілю віднесені до числа істориків, хоча точніше їх можна визначити саме як юристів та філологів, що були корисні своїм специфічним фахом поглядом для розвитку історичної думки та науки. Щоправда, в кожному конкретному випадку включеність в історіографічний процес, була різною, більшою чи меншою, як, відтак і ступінь їх відповідності поняттю історик.

Ще важче усвідомити як істориків осіб з негуманітарною освітою. Головним сполучником між природознавцями та гуманітаріями в силу очевидних причин були археологічні студії, хоча, наприклад, О. О. Браунер був не лише археологом, але й автором суто історичної статті [309]. Однак найбільш яскраві з них зараховані нами до відповідної групи істориків, зокрема, ті з них, хто студіював історію певних галузей науки та техніки, як, наприклад, О. П. Старков [642]. Наприклад, активну участь у діяльності ТВАК брав кримсько-татарський викладач математики сімферопольської гімназії Х.А. Монастарили, природознавець О. Х. Стевен з огляду на його великий внесок в організацію історичної науки у Криму.

У період, що є хронологічними рамками нашого дослідження, на півдні України працювали три покоління істориків. Старше покоління було заглиблене у традиції першої половини ХІХ ст., коли відбулося становлення їх особистості та були видані їх основні праці, визначальні для їх внеску в історичну думку та науку (наприклад, А. О. Скальковський). Середне

покоління працювало тут наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (Д.І. Яворницький, А. С. Синявський). Нарешті, молоде покоління почало свій шлях на початку XX ст. і частково продовжило його у 1920-х роках. Найбільш символічним представником цього покоління є М. Є. Слабченко, Д.І. Дорошенко, П. Г. Клепацький, А. В. Флоровський.

Найбільш чітким принципом для соціального групування істориків статейний. Однією з рис модернізації кінця XIX – початку XX ст. була жіноча емансипація. Її головним струменем було поширення вищої освіти серед жінок і входження частини з них, щоправда, невеликої, в науку. Більшість чоловіків-істориків вітали прагнення жінок долучитися до їх прагнення пізнання історії. Так, у Британській імперії одну з перших історій Ірландії написала Е. С. Грин, дружина видатного британського історика Д. С. Грина. Серед південноукраїнських істориків, друзів жінок, варто згадати постаті О.С. Трачевського, І. А. Линниченка, Е. Р. Штерна. Погляди ретроградів, таких, наприклад, як одесит О. І. Мураневич, на початку XX ст. виглядали як анахронізм, у чому слід бачити велике досягнення прихильників жіночої емансипації.

Головним південноукраїнським «продуктом» цієї емансипації є видатна радянський історик, на початку свого життєвого шляху одеситка, А.М. Панкратова. Втім, уся її наукова діяльність відбулася вже у РСФСР. За підрахунками Н. Л. Пушкарьової, до 1917 – 1920-х років у Російській імперії працювала 21 жінка-історик [1458, с. 229]. Провідними посталями слід вважати П. С. Уварову та О. Я. Єфименко. Однак, навіть при поверховому ознайомленні з переліком, що навела Н. Л. Пушкарьова, кидається у вічі його неповнота, бо у ньому відсутня постать киянки Н. Д. Полонської, а також такі помітні посталям як Є. І. де Вітте, О. Ф. Тураєва-Церетелі, К. М. Клетнова, А.Л. Іконнікова та ін. Реалії південноукраїнського історіографічного процесу також доповнюють цю картину.

Приналежність жінок до «родини істориків» найрельєфніше відбилася в їх членстві у південноукраїнських історичних товариствах. Більшість з цих членкинь не проявили себе як активні дослідниці, а здебільшого виступали в ролі таких собі «муз історії», Клію, покровительок. В цьому плані найяскравіше проявила себе вдова відомого шанувальника історії, колекціонера старожитностей, члена ОТІС, І. О. Куриса Л. І. Курис (уроджена Гижицька). Вона надала можливість декільком історикам працювати з бібліотекою та колекціями свого покійного чоловіка, жертвувала деякі артефакти у музей та бібліотеку ОТІС. У 1903 р. члени ОТІС заслухали повідомлення Л. Куріс про знайдену кістяну пластинку зі слонової кістки, яку вона просила верифікувати [999, с. 34]. У 1908 р. Л. І. Куріс віддала на збереження у музей ОТІС старовинні рукописи зі збереженням свого права власності на них [1002, с. 8].

Така поведінка була типовою для більшості членкинь. Так, у 1887 р. М.С. Лашкова пожертвувала 11 старовинних монет, пані Ріхтер – зуб мамонта, знайдений на узбережжі річки Молочної поблизу Мелітополя. У 1905 р. до музею ОТІС надійшов дар від Л. Л. Пападато: антична червонофігурна чаша і черепно-фігурний лекіф із Греції [999, с. 31].

Плідна діяльність Д. І. Яворницького була підтримана жінками-покровительками аристократками: О. С. Поль (дружина та вдова О. М. Поля – видатного мецената, організатора музею) С. М. фон Таль (Синельникова), В.Г. Урусовою [802, с. 211-221; 804, с. 518-566; 624-658]. Викладачка Павлоградської жіночої гімназії Є. О. Смірнова влаштовувала для учнів екскурсії в музей О. С. Поля та дніпрові пороги, консультувалась з Д.І. Яворницьким [803, с. 240-241].

Почесним членом КВАК було обрано П. С. Уварову, членами – петербурженку В. Г. Урусову, А. А. Скриленко та двох киянок К.М. Мельник та Н. Шидловську, але лише А. А. Скриленко відзначилася активністю [624]. Лише кілька членкинь ТВАК взяли діяльну участь в її роботі [963, с. 1-6; 966,

с. 38-72]. Сестра одного з провідних членів ТВАК О. Л. Бертъє-Делагарда С.Л. Белявська переклала разом з ним історію Криму Тунманна.

Найбільше жінок були з 1911 р. членкинями ОБТ при НУ. Серед понад 500 членів товариства понад 100 були жінками: представники аристократії (зокрема, вже згадана Л. І. Куріс), викладачі середніх закладів. Звісно, далеко не всі з них зробили внесок у розвиток товариства. Реальну участь взяли Д.Г. Атлас, К. В. Флоровська, Л. Л. Пападато, С. С. Стратієвська-Гроссман, О. Попова, М. Є. Слабченко. На сторінках «Известий» товариства було опубліковано 11 статей авторства жінок історичного змісту [569; 633; 645-647]. Деякі з них (статті С. Стратієвської-Гросман, М. Є. Слабченко) були змістовними історичними роботами, решта – рецензії, частина з яких теж відрізнялась аналітичністю, а не лише описовістю. Д. Г. Атлас виконувала ще й адміністративні функції – бібліотекаря ОБТ.

28 жінок з території Південної України фігурували серед учасників археологічних з'їздів (див. про це нижче): 16 одеситок, 9 катеринославчанок, і по одній представниці Акерману, Сімферополя та села Олександрівки Слов'яносербського повіту. Майже всі вони були учасницями Одеського та Катеринославського з'їздів: 14 та 11. Три особи брали участь лише у 8, 10 та 14 з'їздах кожна. Спеціальну подяку на початку Одеського з'їзду було висловлено представниці відомого роду Н. Фадєєвій [988, с. XLVI].

Лише щодо 14 жінок, котрі згадуються у різних документах у контексті розвитку історичних студій на території Південної України, є такі важливі ідентифікатори приналежності певний час до цеху істориків як наявність публікацій, доповідей у наукових товариствах, історико-педагогічна діяльність. Лише одна з них виголосила доповідь на археологічному з'їзді: йдеться про місцеву співробітницю музею імені О. М. Поля, помічницю Д.І. Яворницького, А. А. Скриленко, доповідачку на Катеринославському з'їзді [623]. Фаховим археологом, знавцем старожитностей стала прийомна

донька видатного херсонського історика В. І. Гошкевича І. В. Фабриціус [1248, с. 45-46].

5 жінок активно студіювали історію під час навчання на ОВЖК під керівництвом професора І. А. Линниченка. Лише одна з цих 5 осіб «затрималася» в історіографічному процесі на довший час (Д. Г. Атлас) [280]. До числа популяризаторів історичних знань слід зарахувати М.О. Сосногороду та С. Ф. Русову [620; 639]. Уродженка Одеси А.І. Цомакіон, завідувача одеським педагогічним музеєм, відома своєю участю в біографічній серії Ф. Павленкова, як авторка книжок про Сервантеса, Гарібальді, художника О. А. Іванова та поета О. С. Пушкіна [683].

Постать Меланії Слабченко – авторки низки наукових публікацій, і не лише на сторінках «Известий» ОБТ, є досить загадковою. Дослідники не дійшли єдиної думки, чи взагалі вона є автором цих статей, чи її іменитий брат – Михайло [1370, с. 46; 1596]. Вважаємо факт її авторства та участі в історіографічному процесі цілком ймовірним. Має йтися про цілком поширене бажання чоловіків залучити жінок до культурно-наукового руху, що тим більш природно для послідовного соціаліста, яким був М.Є. Слабченко.

Покровительство чоловіків зумовило появу першої викладачки історії в одеській вищій школі, одеського аналога киянки Н. Д. Полонської. Нею символічно стала сестра істориків А. В. Флоровського та Г. В. Флоровського К.В. Флоровська. Скінчивши гімназію в Одесі, вищу історичну освіту вона набула на Бестужівських курсах передусім у видатного медієвіста, культуролога І. М. Гревса. У 1911 - 1912 роках були надруковані перші наукові статті історика [669-671]. Затримана війною у батьків в Одесі, вона з 1915 р. викладала історію в Одеській жіночій гімназії О. Г. Шольп [244, арк. 56, 58]. Проявом наукової активності історика була участь у другому виданні енциклопедичного словника «Брокгауза та Ефрона».

В Одеському народному університеті у 1917 – 1918 рр. вона прочитала епізодичні курси з загальної історії «Участь народу у політичному житті старої Франції», «Генеральні штати старої Франції» та «Головні моменти в історії середньовічного католицизму» [148, арк. 48, 69, 123, 119]. Головним визнанням здібностей історика було обрання її у 1919 р. приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету НУ [34, арк. 54, 75-76].

За становим критерієм, більшість південноукраїнських істориків походили з родин православного духовенства та військових, частково дворян. Найбільш звивистим був шлях Н. П. Кондакова, котрий народився у родині селянина-кріпака [898, с. 259]. Найкращі стартові позиції для інтелектуальної праці мали ті 59 осіб, котрі народилися в родинах інтелігенції. Деякі мали загальновідомих видатних батьків: П. М. Полевой, В.М. Пирогов, Г. В. Вернадський, М. Я. Грот [514; 1266].

У низці випадків йдеться про інтерес до історії як родинну традицію. Наприклад, можна згадати родину Смоленських [1430, с. 283]. Л.А. Смоленський був сином А. І. Смоленського – кримського історика першої половини ХІХ ст., члена ОТІС. Обидва сина Л.А. Смоленського Лев та Ілля теж цікавилися історією і, на відміну від свого батька, залишили по собі праці [500; 637]. Традиції студіювання історії на півдні України серед священиків відбили батько та син Лобачевські [1413].

Історик права, професор НУ, К. М. Смірнов був сином одного з перших професорів-істориків НУ М. І. Смірнова. У випадку батька та сина О.І. Загоровського та Є. О. Загоровського бачимо зворотній зв'язок, адже батько, серед іншого, досліджував історію права, а його син – соціально-політичну історію. Сином священика-історика зі Смоленщини був М.М. Мурзакевич, сином професора історії літератури університету Св. Володимира – І. А. Линниченко [1400]. Щоправда, лише в одному випадку у південноукраїнській історіографії чітко бачимо співпрацю між

родичами на ниві історичної науки: разом працювали у Керчі рідні брати Люценко, Олександр та Юхим [1439].

Давалися взнаки і опосередковані родинні зв'язки. М. М. Аркас продовжував родинну традицію дослідження історії, що відбилась в діяльності його дядька, З. А. Аркаса [1538]. Братом О. С. Грушевського був великий історик М. С. Грушевський, а С. П. Шелухина – чернігівський історик А. П. Шелухин.

Певне значення у визначенні життєвого шляху має місце народження. За таким критерієм як столиця/провінція, меншість істориків народилися у великих містах: 17 у Петербурзі; 28 – в Одесі; 10 – у Москві; 9 – у Києві; 8 – у Харкові; один – у Варшаві; 4 – у Вільно; 2 – у Тбілісі; 3 – у Кишиневі та у таких губернських центрах як Ставропіль, Ревель, Житомир, Смоленськ, Кутаїсі, Вятка, Ярославль, Могильов, Симбірськ. Інші були уродженцями сільської місцевості.

Умовно «корінними» мешканцями були ті 98 осіб, котрі народилися на території Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та української частини Бессарабії. Окрім вже загаданої Одеси, 5 осіб народилися у Миколаєві та 4 – у Херсоні та одна – у Бериславі, троє – Акермані, по два – у Маріуполі та Катеринославі, одна – в Олександрії. У Таврійській губернії народилися 17 осіб (8 у Сімферополі, 4 – у Феодосії та по одному у Севастополі, Євпаторії, Карасубазарі, Бахчисараї та Каховці). 36 осіб народилися у сільській місцевості Південної України.

За віросповіданням значно переважали православні. Загалом іновірцями були 63 особи: 21 іудей, 18 католиків (зокрема, усі історики чеського та польського походження – Л. Ф. Воєводський, Ф. В. Режабек та ін.), 10 лютеран (серед найбільш відомих з них – Р. В. Орбинський та Р. Ю. Віппер), по 4 мусульманина та караїма, 3 вірмено-григоріанця, 2 реформата та один євангеліст. Не завжди «віра батьків» визначала шлях історика. Найбільш яскравим є приклад І. І. Дусинського, католика за віросповіданням з

народження, але палкого критика західної цивілізації, католицизму та борця за «русское дело» [1323].

Принципове значення для прихильників інтелектуальної праці має отримана ними освіта. Загалом вищу освіту отримали 285 південноукраїнських автори праць на історичну тематику. 14 з них були випускниками вишів з поза меж Російської імперії: Німеччини, Греції, Італії, Чехії, Угорщини. Найбільш видатні з них: С. Д. Пападімітріу, Й. Клаузнер, А.Г. Брікнер, В. В. Ягич. При чому історико-філологічну освіту отримали і, отже, були істориками у фаховому сенсі цього поняття, 178 осіб.

Найбільша група осіб, 59, отримала вищу історико-філологічну освіту на історико-філологічному факультеті НУ. По 20 осіб були випускниками університету Св. Володимира та Московського університету, 25 – Санкт-Петербурзького. У Харківському, Дерптському, Варшавському, Казанському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті, Петербурзькому історико-філологічному та Московському археологічному інститутах, Бестужівських, Київських та Одеських жіночих курсах отримала історико-філологічну освіту 41 особа.

Найбільшими групами серед тих, хто отримав інші типи вищої освіти є юристи та священики, відповідно 50 та 35. Серед юристів за освітою чимало осіб не працювали за фахом, а використали його виключно як історики для кращого розуміння історико-юридичних та політекономічних явищ (М.Є. Слабченко, Л. М. Меліксет-Бек, С. І. Гайдученко).

Звичайно, серед цих осіб було багато професорів юридичних кафедр НУ, що більшою чи меншою мірою були задіяні у процесі пізнання історичних та юридичних явищ (значно більше істориками, аніж юристами виглядають Ф.І. Леонтович та К. О. Кузнецов, натомість такі особи як, наприклад, М.Ю. Чижов та П. П. Цитович були юристами, що заходили на поле історії). Серед тих, кому відсутність вищої освіти не завадила стати зробити великий

внесок в історіографію були С. М. Дубнов та Я. П. Новицький. Усі військові, які студіювали історію, були випускниками спеціальних військових закладів.

Освіту у духовних закладах, зокрема, Духовних Академіях, отримали особи, що походили з родин священиків і, як правило, це приводило їх самих до сану і до історико-церковних студій. Однак не без виключень. Так, В.О. Біднов не походив з родини священика, хоча і скінчив Одеську духовну семінарію [1562]. І хоча головні його дослідження присвячені саме історії церкви, загалом він був світським істориком. Тому викликає подив розгляд його діяльності у контексті дослідження внеску південноукраїнського вищого православного духовенства у розвиток історичної науки та освіти [1227, с. 295, 305]. Не мали сану сини священиків та вихованці духовних академій, професори історії церкви в НУ, О. С. Павлов, М. Х. Красносельцев, О. І. Алмазов, О. П. Доброклонський.

Оригінальним був шлях кримчан О. В. Гроздова та В.Ф. Томкевича. Перший був сином священика, але скінчив, на відміну від майже усіх осіб з цього середовища, університет. Писав праці з історії церкви, працював у Таврійській духовній консисторії, але так і не отримав сану [1507]. В.Ф. Томкевич, навпаки, походив з родини дворянина, до 22 років робив військову кар'єру, але потім скінчив духовну академію та став священиком, котрий вивчав церковну історію [1375, с. 92-93]. Про широкі обрії історіографічного процесу свідчать постаті 15 осіб, що взяли участь в історіографічному процесі, і при тому отримали фізико-математичну, природничу, чи медичну освіту, хоча деякі з них (М. М. Аркас) прославилися виключно у гуманітарній і, зокрема, історичній галузі знань.

І, нарешті, важливо в яких галузях працювали творці історіографічного процесу на півдні України. 139 осіб були пов'язані, здебільшого як члени викладацької корпорації, з вищою освітою, переважно з НУ та (значно менша кількість) з Таврійським та Катеринославським університетами у 1918 – 1920

роках. Власне, це були особи, що відображали науковий академічний рівень історіографічного руху.

139 осіб були діячами середньої, здебільшого гімназійної, освіти. 61 особу ми можемо визначити як своєрідних культурних «різночинців»: журналісти, художники, літератори, архітектори, музейники. Напевно ці особи, серед яких такі видатні як С. М. Дубнов, В. І. Гошкевич, Д.І. Яворницький, К. К. Косцюшко-Валюжинич, найбільше наближалися до типу «чистого історика», що був зосереджений виключно на процесі вивчення історичних пам'яток.

Втім, ця група найтісніше пов'язана з іншою – громадських, зокрема, земських діячів, яку окреслимо у 33 особи. 22 осіб працювали чиновниками, в тому числі цензорами. Однією з цих осіб був патріарх одеської історіографії А. О. Скальковський [1271]. Духовні особи були тісно пов'язані і з освітньою, і з громадсько-просвітницькою галузями, але у діяльності 41 з них (тобто майже усіх) переважало власне служіння. Найбільш чіткою, компактною групою є військові, 30 осіб. Втім, деякі з них були також педагогами та просвітниками патріотично-ідеологічного штабу.

Таким чином, до складу істориків, котрі працювали на території Південної України в останній період новочасної історії, входили різноманітні за соціальними характеристиками особи. Усіх їх єднав інтерес до історичного пізнання, хоч більшість з них до історії зверталися спорадично та в аматорський спосіб.

2.2. Особистісний та інфраструктурний виміри процесу інституціоналізації за доби модернізації

Модернізаційні процеси загострили проблему співвідношення науковця та оточення, умов життя та праці інтелектуалів. Цілком погоджуємося з думкою Д.О. Андросової-Байди про те, що повсякденний, приватний,

інтимно-сімейний аспекти життя істориків є важливою частиною пізнання закономірностей функціонування історичних досліджень, формування образу істориків та історіографічного процесу загалом [1318, с. 324].

Найрельєфніше у джерелах відбиті умови життя істориків в Одесі, адже саме це найбільше на Півдні місто викликало найбільші очікування і відповідно розчарування. Незважаючи на динамічний соціально-економічний розвиток, «золоту добу», саме у першій половині XIX ст. з боку істориків пролунали перші претензії до Одеси як наукового центру, зокрема, від В.І. Григоровича та В. В. Григор'єва [1090; 1451, с. 223-224].

Перші, здебільшого приїжджі, професори НУ висловлювали сумніви у здатності міста перетворитись на науковий центр [919, с. 11-12]. У 1865 р. В.І. Григорович сповнений великих наукових планів розпочав діяльність професора в НУ. Проте, гальмування наукової активності історика в Одесі, його душевний стан, не вкрились ані від мемуаристів, ані від сучасних історіографів [928, с. 30-35; 1257, с. 752].

Крах своїх мрій він пов'язав зі специфікою Одеси: «базарна Одеса занадто бридка, аби її згадувати добре» [221, арк. 4]. Незадовго до своєї смерті він писав: «чорноробочий антиквар, я відгороджую себе цим званням від тієї свистопляски, яка так звичайна в Одесі. Дай Боже позбавитися від усіх принад краю, в якому нещастя переслідують мене скрізь» [222, арк. 26]. Історик М. П. Смірнов у листі до Я. Ф. Головацького скаржився на те, що в Одесі важко займатися науковою працею, зокрема, через брак книжок у місцевих бібліотеках [153, арк. 1].

На думку історика мистецтва Н. П. Кондакова, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, що унеможливлювало розвиток тут власного класу освічених одеситів, університет нагадував постійний двір, не викликав уваги з боку містян. Останню обставину він трактував двозначно: як позитивну, адже ізоляція від преси та публіки не так

сильно розбещувала викладачів, і як негативну, адже від самотності страждали їх сім'ї [899, с. 58-59, 69-70].

На початку 1870-х років у щоденнику М. М. Мурзакевич послідовно заперечував доцільність заснування університету в Одесі, звинувачуючи місто у «брехні та розпусті», комерціалізації життя [220, арк. 76]. Тоді ж так само висловлювався славіст В. Ягич [828, с. 63]. Кримчанин О. Л. Бертье-Делагард пов'язував слабкий культурний потенціал міста з його молодістю [92, арк. 8]. Університетські професори скаржилися М. І. Костомарову під час його перебування в Одесі на початку 1870-х років на «меркантильний напрям одеського суспільства, що проникаючи в коло студентів, перешкоджає поширенню серед них тієї любові до науки, без якої університет робиться бездушним трупом. Тут все женеться за особистою вигодою, усі перш за все думають про наповнення своєї кишені» [900, с. 619-620].

У суспільній думці два найбільших міста України у складі Російської імперії, Київ та Одеса, доволі часто порівнювалися і протиставлялися один одному. Характерним у цьому плані є зауваження видатного церковного діяча митрополита Арсенія (А. Г. Стадницького), який у 1880-х роках у статусі студента Київської Духовної Академії відвідав Одесу: «Одеса протилежна Києву, який, по своєму місцю розташування і різному характеру вулиць, представляє дивовижне розмаїття, і тому Київ можна відразу вивчити, адже кожна частина міста представляє щось абсолютно окреме. Одесу називають південною красунею; і дійсно, вона чиста, вбрана, розкішна ..., але ця красуня бездушна, вона вас холодом обдає, а тому і ви не відчуваєте до неї теплого почуття.

Київ не такий чистий і охайний, але він більше Одеси може подобатися. Поетичне розташування Києва, величний Дніпро, особливо під час розлиття блакитною стрічкою оперізуючий його, відсутність такої метушні і меркантильності, як в Одесі, відбиток якоїсь святості ... все це справляє

незабутнє враження па мандрівника, а мешканця мимоволі приковує до себе» [1161, с. 13-14].

Логіка цього протиставлення схожа на багато текстів, що відображали формування антитези «Санкт-Петербург – Москва», в якій перше місто відповідало Одесі, а друге – Києву. Через Одесу проходили найважливіші міграційні та паломницькі потоки (проїзд на Кавказ, переселенці на Далекий Схід, що розпочинали звідси свій виснажливий та тривалий шлях, паломники до Святих місць: Афон, Ієрусалім, Стамбул). Проте, в очах багатьох сучасників це не надавало святості та духовності цьому хронологічно новому місту, а транзитний, тобто перехідний, непостійний, статус. Циркуляція таких уявлень та образів була значним стимулюючим викликом для місцевої інтелектуальної еліти, в якій помітним компонентом було православне духовенство.

Теза про «нерусскость» Одеси, яка начебто мала б уявлятися як передумова її чесноти – європейськості, у спогадах та листуванні російської інтелігенції з початку ХІХ ст. постає як чи не найбільша причина некомфортності життя в причорноморському місті для «русского человека» [901, с. 12; 227, арк. 62-63].

Видатний єврейський історик С. М. Дубнов у 1890 р. переїжджав до Одеси вже знаючи, що для історика це «найменше історичне місто... атмосфера юного торговельного порту мало сприятлива для росту літературного центру». Після 10-літнього перебування в Одесі історик переїхав до Вільно, сподіваючись, за його виразом, що там «громадська діяльність не буде так сильно змагатися з науково-літературною, як в столиці півдня» [893, с. 170, 267].

Яскраво та образно безнаціональний та бездуховний характер Одеси підкреслив А. В. Ніковський [918, с. 106]. Один із близьких друзів А.В. Ніковського, історик І. М. Бондаренко називав Одесу «густопсовою» (тобто чорносотенною) [1127]. Цілий спектр критичних думок про Одесу

висловив М. Є. Слабченко: від дотепного визначення Одеси як «закутка «бізнесу» і анекдоту», до розлогих пасажів про дещо відокремлене місце Одеси від українського світу [727; 925, с. 179].

Одеські історичні товариства доволі часто мали нагоду нарікати на зіткнення з суспільством. Так, під час засідання 17 грудня 1910 р. ОТІС було заслухано прохання члена одеського аероклубу С. Уточкіна приземлитися на аероплані на територію Аккерманської фортеці та влаштувати публічні польоти. Однак члени ОТІС постановили, що це можна зробити перед входом, а у середині велике скупчення народу є небажаним [1001, с. 85].

Доволі схожі скарги напровінційність та байдужість суспільства містяться в інтелектуальному доробку істориків з інших місцевостей Південної України. Херсонець О. О. Русов у листі до редактора «Київської старовини» бідкався, що працює серед населення, яке забуло про Запорізьку Січ, сприймає її як щось чуже [823, с. 37]. З ним наче перегукувався В.І. Гошкевич, який невдовзі після поселення у Херсоні, писав до Києва М.І. Петрову про, мовляв, нудне життя у цьому «городішке» [176, арк. 1].

Спочатку Катеринослав справив на Д. І. Дорошенка та його дружину досить неприємне враження. У листі до Б. Д. Грінченка він описував Катеринослав словами схожими на те як багато його колег описували Одесу: «пилюга, дим, якийсь специфічний сморід, якась дивна мішанина прикмет великоміської культури – електричне світло, трамвай, кав'ярні і т. ін., і поруч – провінціальна неохайність, сміття, бруд...» [173, арк. 1]. Проте, такі особи як Д. І. Дорошенко, Д. І. Яворницький знаходили підтримку історичним проектам з боку цілої низки заможних осіб, місцевих дворян-поміщиків та підприємців, таких як загальновідомий О. М. Поль. Тому закономірно, що у спогадах Д. І. Дорошенко вже у значно позитивнішому тоні згадував свої катеринославські роки [892, с. 119-122].

Не мав підстав скаржитися на відсутність підтримки з боку місцевих владних та просвічених кіл й головний херсонський історик В. І. Гошкевич.

Саме тому йому вдалося заснувати місцевий музей старожитностей, що навіть наближався за потенціалом до музею ОТІС [952-954].

Втім, й в Одесі ситуація не здається такою фатальною, як це впливає з деяких вищенаведених цитат. Представники заможних верств національних громад міста підтримували ініціативи, спрямовані на вивчення історії. Передусім йдеться про греків (видатний міський голова Одеси Г.Г. Маразлі), євреїв, німців [925]. Особливу схильність до фінансування чи інших форм допомоги історичним проектам влада виявляла тоді, коли йшлося про ювілейні, ідеологічно забарвлені дати. Наприклад, 3 грудня 1910 р. Одеська міська дума асигнувала 12 тис. рублів на видання книги про Вітчизняну війну 1812 р., що й побачила світ у 1912 р. [387].

За сприяння міських влад видавалися ошатні та дороговартісні ювілейні книги з історії міст та установ Південної України [551]. У джерелах можна простежити, хоч і значно менш помітну, але позитивну лінію у традиції сприйняття Одеси. Найвиразніше вона відбита у мемуарах та листах В. С. Іконнікова, який декілька років жив та працював у цьому місті у 1860-х роках [1492, с. 31]. Невдовзі після переїзду до Одеси москвич Є. М. Щепкін, намагаючись «перетягнути» сюди ж свого московського товариша П.М. Ардашева, змальовував позитивний образ причорноморського міста [236, арк. 1]. У спогадах Г. В. Флоровського Одеса постає не провінційно затхлим, а містом з доволі культурним, яке жило спільними інтересами з іншими регіонами імперії [1330, с. 7-15].

В епістолярних, мемуарних та актових джерелах часто є скарги на матеріальну скруту істориків, викликану, зокрема, «дороговизною» Одеси. В одній із своїх статей І. А. Линниченко наголошував, що «матеріальний стан нашої професури загалом доволі сумний», протиставивши краще становище західноєвропейських професорів [720, с. 12, 40, 41].

Діяльність, спрямована передусім на підріток, є одним з найпоширеніших явищ повсякденності істориків. Значна частина з них несли

великий адміністративний тягар, в НУ, курсах, так і гімназіях, училищах. Наприклад, Р. В. Орбинський, Ф. І. Леонтович, А. С. Синявський були директорами престижних та заможних комерційних училищ, щоправда, останній зміг використати це на користь поширенню історичних знань, але навряд чи для фундаментальних досліджень. Багато хто з професорів мав по 20-30 годин лекцій на тиждень у різних установах. Часто, з огляду на незаміщеність кафедр, викладачі суміжних спеціальностей досить довгий час брали на себе додаткове навантаження, що відволікало від науки [919, с. 83].

В. Ф. Лазурський згадував, що на початку ХХ ст., маючи приват-доцентську зарплатню разом з зарплатнею на жіночих курсах, загалом близько 200 рублів на місяць, він з дружиною, жив не гірше за інших професорів [904, арк. 180]. Проте, більшості приват-доцентів не вдавалося накопичити достатньо грошей, аби не приректи свої родини на фактично жебрацтво після своєї передчасної смерті (Б. А. Вахевич, І. М. Бондаренко та ін.). У 1883 р. Ф. І. Леонтович зауважував, що «живучи лише зарплатнею, професори університету не мають жодної можливості робити за свого життя накопичення, які б могли б, після їх смерті, забезпечити родину, що залишилась після них» [1023, с. 215].

Проте, рівень заможності дозволяв низці істориків мешкати у гарних житлових умовах. Частина одеських професорів мали дачі біля моря. Інші, як І.А. Линниченко, В. Ф. Лазурський, винаймали багатокімнатні квартири, а перший з них навіть мав можливість виконувати місію мецената. Щоправда, тому самому В. Ф. Лазурському до фінансової стабілізації свого становища довелося жити разом з двома іншими викладачами В. М. Істріним та Є.М. Щепкіним в одній квартирі, яку вони винаймали. У доволі спартанських умовах доводилося мешкати в Одесі С. М. Дубнову. Але найбільша кімната була відведена під його робочий кабінет, в якому його доньці Софії запам'яталися численні полиці з книжками [894, с. 13].

Важливим чинником життя істориків була родина. З одного боку, родина постає значним тягарем, додатковим мотивом пошуку заробітків, гальмування наукових занять та джерелом компромісів з власним сумлінням, як, наприклад, у випадку професора НУ В. К. Надлера. На його утриманні була дружина та троє неповнолітніх дітей, невиліковно хвора старша донька. Нарешті, таке становище у поєднанні з хворобами звело вченого у могилу [53, арк. 140-143].

Шлях самотності обрали Д. І. Яворницький (до 1918 р.) та на усе життя І.А. Линниченко, Г. І. Перетяткович, Є. М. Щепкін, І. І. Патлаєвський. Обраницями деяких були доньки поважних постатей, як, наприклад, в С.Л. Аваліані.

Такі риси дружини науковця як співчуття до базових цінностей наукового співтовариства чоловіка, безпосередня участь у науковій творчості, творення академічної пам'яті добре простежуються на матеріалах з історії південноукраїнських істориків [1466, с. 222]. Історик філософії М.Я. Грот зазначав з цього приводу: «Найкраща мета у житті – врівноважити розумові теоретичні моменти з моментами спокійного сімейного щастя» [1266, с. 205].

Деякі дружини істориків самі виявляли інтерес до цієї галузі знань та були посильними помічниками своїх чоловіків. Так, дві одеситки фігурували у списках кількох археологічних з'їздів: Н. Е. Успенська у 6 і 8 та Л.С. Маркевич – у 6, 9, 10 [988, с. LVII, LXI]. Також у переліку членів з'їздів значилися дружини істориків В. Лонгінова, Н. Г. Синявська, Л.М. Комарова. Дружина К. О. Кузнецова, донька видатного психіатра В. П. Сербського, до одруження скінчила історико-словесний факультет Московських вищих жіночих курсів, де навчалася під керівництвом історика Д.М. Петрушевського і, отже, мала усі підстави толерувати інтереси чоловіка [1326, с. 13-14]. На засіданнях одеської «Просвіти» доповіді на історичну тематику читала дружина І. М. Бондаренка Катерина («Польська культура та

українське суспільство перед унією 1595 року», «Богдан Хмельницький») [961, с. 13, 16]. Дружиною антикознавця О. Ф. Базінера була донька професора Боннського університету Ф. Бюхелера.

Мемуарист вважав дружину професора О. І. Маркевича, Любов Семенівну, взірцем професорки у кращому сенсі цього слова: «усі зовнішні ознаки жіночих пустощів були їй не притаманні, просте інтелігентне звернення, інтерес до науки, хоча б стільки, аби розуміти розмови чоловіка зі студентами чи самою зацікавлено запитувати студентів: «Ну, що, як просувається ваш Котошихин чи Боярська Дума?» [919, с. 52]. Після смерті чоловіка, Л. С. Маркевич, як і її родичка Л. І. Курис щодо І. І. Куриса, зробила все можливе для збереження пам'яті про О. І. Маркевича.

Найяскравіший приклад збереження доробку чоловіка та продовження його справи надало подружжя Іловайських. У 1903 р. професор НУ С.І. Іловайський погодився написати першу історію Російського товариства пароплавства та торгівлі. Після раптової смерті чоловіка, його вдова К.С. Іловайська завершила роботу та передала її до РОПТ, що й видало книгу [402].

Аналогічне значення для своїх чоловіків мали дружини В. М. Істріна, Е.Р. Штерна, Ф. І. Успенського, В. О. Біднова, Д. І. Дорошенка. М.Г. Попруженко присвятив одну із своїх книг пам'яті своєї дружини Отілії та зазначив, що вона надавала йому всебічну підтримку у науковій діяльності, зокрема, корегувала його рукописи [608, с. III]. Свою магістерську дисертацію історик права О. С. Мулюкін супроводив посвятою «подрузі свого життя – дружині» [537, с. 2]. Напевно, в стосунках провідних південноукраїнських істориків та їх дружин була актуальною й така зворушлива деталь, про яку згадував В. С. Іконніков: «Іноді дружина мені нагадує про те, що я запрацював і що пора відпочити» [1497, с. 228].

Генеральні репетиції лекцій М. Я. Грота у нього вдома слухав Ф.І. Успенський зі своєю дружиною [919, с. 143]. Посвяти дружинам на

сторінках своїх праць залишили історик права О. С. Мулюкін та славіст М.Г. Попруженко. Щоправда, іноді злі язики твердили про «підкаблучництво» деяких професорів, як у випадку з І. С. Некрасовим [919, с. 48]. Більшість з вдівців одружилися вдруге. В. Ф. Лазурський та О.П. Доброклонський – на своїх ученицях, курсистках ОВЖК. О.П. Доброклонський вдруге одружився у 57 років, в той час як його обраниці було 28 років. В. Ф. Лазурський згадував, що його дружина спочатку не могла сприйняти стиль життя чоловіка: «зранку на лекціях, увечері сидить у кабінеті та готується до наступних лекцій» [904, с. 180].

Більшість одружених викладачів мали великі родини (4-5 дітей). Здебільшого батьками викладачі НУ ставали у досить зрілому віці, а деякі – у поважному, особливо як на той час, наприклад, 52-річний О. М. Клітін [1362, с. 25]. Незважаючи на зайнятість, С. М. Дубнов до 14 років сам навчав доньку. З великим натхненням він коментував їй біблійні тексти. Щоправда, за її спогадами, займався він з нею безсистемно, адже «вмів викладати лише те, що його захоплювало» [894, с. 36].

Активна діяльність, хвилювання, виснажували істориків, серед яких небагато відрізнялися міцним здоров'ям. Розпорядок дня О. І. Маркевича, одного з найактивніших викладачів з числа сім'янинів виглядав так: він вставав о 9 - 9.30, швидко снідав, відправлявся на заняття чи інші супутні справи, повертався о 17.00 додому, обідав та відпочивав лише пів години, сідав за роботу та просиджував до глибокої ночі, або й 4-5 години ранку [905, с. 7]. На першому місці серед хобі істориків варто поставити читання, бібліофілство. Спорт не займав значне місце у структурі дозвілля. Членом Чорноморського яхт-клубу, атлетом був історик права О. Я. Шпаков, історик Л. Ф. Воєводський захоплювався велосипедним спортом.

І. А. Линниченко вважав, що «посилена діяльність в навчальний час виснажує організм настільки, що лише тривалий відпочинок від занять може хоч трохи компенсувати величезну витрату нервової енергії впродовж

навчальної кампанії». В. І. Модестов пов'язував виснаження з несприятливим кліматом Одеси [919, с. 12]. Найтрагічнішим фіналом цього виснаження, помноженого на несприятливий збіг обставин, були випадки самогубства (С.І. Іловайський, І. М. Бондаренко, П. О. Юрченко, О. Блау), божевілля (М.М. Вольський, В. М. Ястребов), чи просто передчасної смерті (О.В. Ристенко) істориків.

Стан здоров'я погіршувався і через те, що компонентом дозвілля було тютюнопаління та вживання алкогольних напоїв. О. І. Маркевич до того ж любив багато і смачно поїсти, стимульований кулінарними вміннями своєї дружини. Наприклад, багато палив І. А. Линниченко [919, с. 70]. В.Ф. Лазурський згадував про Є. М. Щепкіна як про балагура, душу багатьох професорських вечірок з узлияннями Бахусу [904, с. 130].

До знакових подій у житті істориків належали такі радісні та сумні події як ювілеї та поховання. Попри свою екстраординарність, ці події відбувалися доволі регулярно і тому фактично були частиною повсякдення, викликаючи великий резонанс як в середовищі професорів та студентів, так і серед міської громадськості. Досить часто вони набували символічного значення, що відповідає загальним закономірностям цього соціального явища [1545]. Найбільш резонансними були відзначення ювілеїв П. К. Бруна, Ф.І. Леонтовича, І. А. Линниченка, Е. Р. Штерна, О. Л. Бертъє-Делагарда, В.В. Сокольського, О. І. Кірпічнікова, Ф. І. Успенського, О.О. Кочубинського, В. Н. Юргевича, Д. І. Яворницького [1205; 1611].

Одним з найважливіших видів повсякдення істориків була участь в організації та роботі товариств. Цей потяг до об'єднання вважати однією з реакцій на модернізаційні процеси, прагнення до продукування якомога більш якісного історичного доробку, колективної праці задля науки та просвітництва. Модернізаційні процеси призводили до збільшення інформаційних потоків, ускладнюючи індивідуальну працю. Розвиток друкарської справи, преси, що було яскравим проявом модернізації,

збільшував потенціал колективної праці істориків. З іншого боку, колективна праця була одним з проявів пануючих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. лівих та демократичних поглядів.

Розглянутий нами час позначився кількісним та якісним стрибком у розвитку південноукраїнських товариств. Поряд зі «становим» для Півдня ОТІС, виникли та успішно діяли в Одесі – ІФТ, ОБТ, відділення Військово-історичного товариства; Архівні комісії та Церковно-археологічні товариства у Криму, Катеринославі та Херсоні (щоправда, тут результати їх діяльності були занадто скромними). Найбільшого піднесення досягла видавнича діяльність товариств у 1910-х роках (див. додаток № 6). У 1910 р. засновано «Кримське товариство природознавців та любителів природи», в структурі якого активно діяла «Комісія з охорони пам'яток природи та старовини» завдяки М. М. Клепініну, А. Я. Гидалевичу та ін. Історики активно брали участь у діяльності більш загальних товариств, так би мовити, «історизуючи» їх (про багато з цих аспектів див. нижче).

Найскладніші випробування на долю південноукраїнських істориків припали на роки війн та революцій. У 1905 – 1907 рр. багато істориків були безпосередньо включені у громадський процес та відчували на собі усі явища кризового часу. Найбільшим «бенефіціаром» першої революції став Є.М. Щепкін: видавець газет «За свободу» та «Власть народа», депутат від Одеси до Державної Думи [865].

Колективний стан мешканців найбільшого південноукраїнського міста Одеси на початку Першої світової війни найвиразніше розкрив В.Ф. Лазурський: «Настали роки, коли, головною думкою, головною тривогою для усіх нас була війна, що розросталась до жахливих розмірів. В Одесі, далеко віддаленої від військових дій, життя ніби-то текло по старому річищу, але усі вранці жадібно хапалися за газети, в очікуванні якихось рішучих змін, а після обіду прислухалися з вікон, чи не бігуть рознощики з вечірніми телеграмами. Майже не було родини, у якій рідна чи близька

людина не брала б участі у війні. Усі або чекали на листи з фронту, або готували кого-небудь до відправки, або жадібно розпитували приїжджого під час короткої побивки. У всіх будинках без винятку основною темою розмови була війна» [904, с. 223].

Першими найсильніше відчували на собі початок війни дві групи істориків: затримані початком війни за кордоном та мобілізовані у діючу армію [43, арк. 40-50]. Одеса «делегувала» на фронт істориків М.Є. Слабченка та М. Ф. Шкадишека. Вони були поранені та нагороджені. Обидва не втрачали зв'язок з колегами. Критичні, навіть дещо пацифістські, нотки щодо війни М. Є. Слабченко висловив повідомляючи про свої враження від брошури І. А. Линниченка «Психология борьбы» [824, с. 46-55].

Більшість південноукраїнських істориків на початку війни опанував піднесено-патріотичний настрій, часто з шовіністично-слов'янофільським відтінком. Професори НУ, ОВЖК, середніх шкіл, громадські діячі, зокрема, історики І. А. Линниченко, Є. М. Щепкін, С. Л. Аваліані, С.П. Шелухин, впродовж жовтня – грудня 1914 р. прочитали лекції на історичну тематику з метою надання допомоги пораненим та їхнім сім'ям [980, с. 28; 1079]. Одеський вчитель історії та літератури В. К. Юшко видав двома виданнями великим накладом в Одесі збірку віршів про війну «Вінок героям».

Один з найпопулярніших одеських істориків та громадських діячів С.Л. Аваліані у газетних статтях підкреслював національну єдність, захисний характер війни для Росії, що, мовляв, виступала за мирну культуру проти авантюристів [1094]. З іншого боку, в його дописах відчувалася наростаюча тривога. За спогадами А. І. Маркевича, «війна охопила усе духовне іство» феодосійського історика Л. П. Коллі, який «захоплювався подвигами наших військ, його мучили періпетії війни». Наприклад, Л. П. Коллі намагався зібрати в мешканців Феодосії як історичну пам'ятку набої, якими було обстріляно місто 16 жовтня 1914 р. [856, с. 211-212]. Як особливо знакова

подія була сприйнята звістка про окупацію Російською імперією Галичини та Північної Буковини [1080].

Але швидко наступило протверезення. Про важкий початок навчального 1915 - 1916 року як відбиття втоми від довгого напруження згадував В.Ф. Лазурський: «Світова війна тяглася другий рік, і не було видно їй кінця. На душі лежав камінь, і не було надії, що його хтось зніме. Життя дорожчало. Дедалі важче було діставати продукти» [904, с. 228]. У листах 1915 р. до А.І. Маркевича Л. П. Коллі скаржився на бідність, дорожнечу, відсутність можливості приїхати з Феодосії до Симферополя [856, с. 211]. В гуманістичних тонах сприймала війну К. В. Флоровська [244, арк. 56-58]. Страждали історики й від розгулу бандитизма, породженого кризою державності. Наприклад, у відносно спокійному 1918 р. (порівняно з наступними 1919 – 1920 роками) в Одесі були пограбовані під час спільної прогулянки місцеві історики М. Л. Окунев та О.М. Дерібас [1100]. Важке становище інтелігенції у Катеринославі у воєнні часи відбивають листи Д.І. Яворницького та Ф. В. Тарановського [803, с. 70; 794, с. 303-313].

Моральну кризу підсилювало хвилювання істориків за свої бібліотеки та колекції старожитностей. Зокрема, цим питанням було присвячено листування між одеситом І. А. Линниченко та ялтинцем О.Л. Берт'є-Делагардом. Обидва сприймали події як нову смуту і дедалі більше впадали у есхатологічний стан. При тому, ялтинський історик наголошував, що тільки у книжках від знаходить наркотичне забуття [92, арк. 52]. Статті істориків у пресі з ура-патріотичними закликами про подолання «німецького засилля» у 1916 – 1918 рр. становили радше виключення, аніж правило [718; 730].

Війна безпосередньо вплинула на темпи та особливості наукової діяльності південноукраїнських істориків. Поява низки наукових публікацій була інспірована бажанням південноукраїнських істориків з'ясувати історичне підґрунтя війни [493; 692]. Екзистенційні умови пожвавили національні рухи. Відбиттям цього явища були україноцентричні статті на

історичну тематику в одеській ліберальній пресі, доповіді та виставки одеських поляків про власну історію та єврейських істориків Л. Р. Когана, М.М. Усишкіна, Й. Г. Клаузнера [1057; 1059; 1087; 1292, с. 96-98].

У вересні 1914 р. у листі до академіка О. О. Шахматова І.А. Линниченко писав: «страшні події сьогодення абсолютно знесли мене. Про що тепер можна думати, окрім війни?» [242, арк. 121]. Місяць потому він аналогічно висловився у листі до іншого російського академіка Ф.Є. Корша: «Нерви розшатані, про науку не може й йтися» [203, арк. 4-5]. Зірвалася низка колективних проектів південноукраїнських істориків: історія НУ, заснування музею та архіву міста Одеси, проведення місцевого з'їзду у Криму [1268, с. 69-73, 309].

Незважаючи на несприятливі обставини, О.П. Доброклонському, С.Л. Аваліані, А. В. Флоровському, В. Е. Крусману, П. М. Біциллі саме у роки війни вдалося завершити свої великі наукові праці та здійснити стрибок у науковій кар'єрі [260; 297; 360; 472; 674]. У наукових відрядженнях у Москві та Петрограді побували В. Ф. Лазурський, П.М. Біциллі, Є.П. Тріфільєв, О. Я. Шпаков, які працювали у бібліотеках, а О.Я. Шпаков взяв участь у святкуванні 50-річчя з дня заснування Московського Археологічного товариства.

На початку ХХ ст. згадані вище історіографічні осередки-інституції, об'єднання істориків, здійснили великий поступ у своїй діяльності, але саме в цей час їх членам довелося пережити важку кризу, спричинену військово-революційними подіями. Криза особливо посилилася у цей період, але наростання кризових явищ, особливо після 1905 р., вже обговорювали сучасники, зокрема, члени ОТІС.

Під час засідання ОТІС головуєчий Б. В. Варнеке поставив питання про доречність продовження діяльності товариства в умовах війни, але сам підкреслив його риторичність. На його думку, яку підтримала решта присутніх, продовжуючи діяти задля збереження старовини, ОТІС

продемонструє незламність духу, створить підґрунтя для післявоєнного поступу [1002, с. 76]. Плідно перебування в Галичині використав М.Є. Слабченко, який надіслав до ОБТ статтю про місцевий звичай колежанства, що була опублікована. Загалом в «Известиях» цього товариства у 1915 - 1916 рр було надруковано три фронтові статті українського історика, місце написання яких було визначено як «Бивак под ***», «Позиции под д. Р. на Дунайце», «Позиции на р. Щ». Стаття історика за підписом «Поручик Слабченко» була опублікована у столичному виданні [633]. У листопаді 1914 р. під час засідання ОТІС, присвяченого 75 річниці з дня його заснування, було зачитано вітальну телеграму з фронту полковника, кавалера Георгіївського хреста М. Ф. Шкадишека. Принагідно він пожертвував товариству два літографованих види православних церков Галичини [1002, с. 80-81].

Найвиразніше на початок світової війни відгукнулося КВАК, що присвятило першу частину 10-го тому своїх праць (виданий у 1915 р., і, як виявилось, цей том був останнім) «Другій Вітчизняній війні» [972]. Одним з останніх текстів, розміщеним у томі, був некролог штабс-капітану, який загинув у лютому 1915 р. Усі південноукраїнські товариства виключили з числа своїх членів підданих ворожих до Російської імперії держав.

Фінансові негаразди найбільше вдарили по видавничій справі товариств. У роки війн та революцій ОТІС спромоглося видати лише два останні томи своїх «Записок». Деякі доповіді були викликані подіями війни, наприклад, М.Г. Попруженка про «Реймське Євангеліє». Він зазначив, що, за чутками, воно загинуло під час бомбардування Реймсу німцями, що виявилось неправдою [1002, с. 77]. Дихання війни відчувалося і в інших аспектах існування товариства. Музей ОТІС отримав у дар від дійсного члена Е.А. Шуманського уламок турецького набою, що вночі на 16 жовтня 1914 р. потрапив у цукровий завод на Пересипу в Одесі [1002, с. 84].

ІФТ видало лише один, останній, 25-ий, том «Летописи», в якому містилися праці видатного славіста В. І. Григоровича та відомості про нього [346].

Найвиразніше патріотично-піднесений настрій і його непривабливий бік – наростання ксенофобії та шовінізму відобразили промови С. П. Шелухина та професора НУ, історика-славіста М. Г. Попруженка на засіданнях ІФТ та ОТІС, в яких наголошувалося на «німецькій загрозі слов'янському світу» [593; 730].

На тлі проблем ОТІС та ІФТ, більш плідним виглядає функціонування ОБТ, що було засновано у 1911 р. На початку війни засновник та беззмінний голова ОБТ І. А. Линниченко гордовито писав О. О. Шахматову: «незважаючи на воєнне лихоліття, діяльність нашого Бібліографічного товариства триває» [242, арк. 122]. На початку 1916 р. кількість членів ОБТ перевищила 500 осіб. При чому значна їх частина була обрана саме у 1914 – 1915 рр. На 1 січня 1918 р. номінально членів ОБТ було 425. Однак засідання відвідували у 1914 – 1915 рр. у середньому від 35 до 115 членів, у 1917 – 1918 рр. – до 50 [47, арк. 3].

У 1914 – 1916 рр. передусім власним коштом І. А. Линниченка товариство видало 3, 4, 5 томи своїх «Известий» (500 примірників кожний) у 18 випусках, 11 брошурах. Доробок ТВАК за воєнні роки перевищує усі інші товариства разом взяті: проведено 44 засідань, на яких прочитано 105 доповідей, видано 5 томів «Известий», 1646 книг надійшло у бібліотеку та 251 предметів – у музей, обрано 112 нових членів [1012-1014].

Початок війни співпав з важливою подією – переходом ТВАК та інших архівних вчених губернських архівних комісій під імператорську опіку. Однак це не вберегло товариство від матеріальних проблем: відсутності приміщення для архіву, різкого подорожчання видань, припинення опалення та освітлення музею [1013, с. 269]. Приміщення музею ТВАК у 1915 р. було пристосовано для запасних та новобранців, а у дворі вправлялися солдати.

Проте, ТВАК збирала архівні джерела та музейні артефакти, спромоглася видати низку перекладів, каталогів тощо. У 1916 р. з завершилось успіхом анкетування з метою з'ясування стану архівів Таврійської губернії.

Безпосередньо з війною були пов'язані такі дії ТВАК: висловлення протесту проти руйнування німецькою армією історичних пам'яток на Західному фронті, отримання від начальника Феодосійського торговельного порту негативу світлини повідомлення турецького крейсера «Меджидіє» від 1 жовтня 1914 р. з попередженням про бомбардування Феодосії. 5 листопада 1914 р. голова ТВАК А. І. Маркевич привітав з 800-річчям з дня смерті літописця Нестора, який «надихав єдність Руської землі, яка здійснюється зараз з об'єднанням Червоної Русі». У патріотичному запалі промовець висловив надію на реалізацію незабаром іншої мрії Нестора – захоплення Царгорода [1012, с. 234].

У публікації з нагоди 900-річчя з дня смерті князя Володимира П.В. Маслов нагадав, що саме цей князь колись приєднав Червенські гради і тепер Галичина також тягне руки з надією до решти Росії [527, с. 7]. В.Д. Гейман опублікував статтю, присвячену нещодавнім подіям на Південно-Західному фронті, тим самим започаткувавши не лише історіографію Першої світової війни, але й такий напрям як «сучасна історія» [339]. В іншій статті, не пов'язаній з Великою війною, В.Д. Гейман зауважив, що, хоча прийнято відзначати 25 та 50 років певної події, але враховуючи настрої громадського життя, коли всі цінності культури безжально знищуються, і коли ніхто не може бути впевненим навіть у завтрашньому дні, опублікування будь-яких історичних матеріалів має відбуватися за найменшої нагоди [340, с. 306].

Цей моральний стан відбився у звіті ТВАК за 1917 р., де зростання кількості засідань пояснювалося «загальним бажанням членів комісії частіше збиратися, аби в живому обміні думок, пов'язаних з читанням доповідей, присвячених далекому минулому Тавриди та Росії загалом, знаходити хоча б

деяке заспокоєння, давати втомленим і хворим нервам необхідний відпочинок і, переносячися в минуле, хоча б на деякий час забуватися» [974, с. 381].

Незважаючи на складнощі, ідеологічна сторона війни була спонукальним мотивом для виникнення нового товариства: Одеського відділення імператорського товариства сходознавства, що діяло в Одесі протягом 1916 - 1917 років [1144]. Члени товариства широко трактували поняття сходознавство, включаючи туди історію та тогочасний стан Балкан, Румунії. На засіданнях товариства прозвучали й суто історичні сходознавчі доповіді: О. Л. Коцейовського «Положение женщины в Древнем Египте», «Релігійна сторона влади фараонів за часів пірамід», Б. В. Варнеке «Про новітні успіхи російської археології на Близькому Сході» [1067-1070; 1135]. Товариство планувало відкрити музей сходознавства. З іншого боку, у 1918 – 1920 роках у містах виникали товариства тех охорони історичної спадщини, що були інспіровані жахами війни, але, вочевидь, були приречені діяти без успіху.

Більш-менш терпимі 1914 - 1918 роки змінилися катастрофою 1919 – 1920 років, «червоним терором», жертвами якого стали передусім одеські історики [1405]. При тому абсолютно неправомірно прирівнювати тотальні репресії комуністів до політики інших тогочасних режимів, що найчастіше не виходили поза правове поле. 9 серпня 1919 р. професор НУ, історик літератури С. Г. Вілінський звернувся з застінку ЧК з проникливим листом до своїх колег з проханням про допомогу [45, арк. 143]. С. Г. Вілінському пощастило залишитися живим. Піраміда перевернулася, і у жовтні 1919 р. професор повідомляв своє керівництво про те, що він не читав лекцію, адже був викликаний в Одеську контррозвідку як свідок у справі заарештованого студента-медика Вассермана, який служив фельдшером в одеській «чрезвычайке» [46, арк. 2]. Але невдовзі комуністи повернулися і С.Г. Вілінському довелося сповна вдихнути пил емігрантських шляхів. У

листопаді 1919 р. група професорів НУ, серед них й історики, описали своє важке матеріальне становище у листі до ректора, прохаючи по домомогу [63, арк. 303-304].

Апогеєм військово-революційного трагізму були насильницькі смерті істориків. У період з 1917 по 1919 рік було вбито Ф. Ф. Лашкова з дружиною, В.В. Шкорпіла, М. М. Родзевича, І. І. Дусинського, Г. Л. Скадовського. З огляду на кривавий досвід першої половини 1919 р., не дивно, що повернення більшовиків в Одесу, Крим та інші центри наприкінці 1919 – 1920 роках викликало у значної кількості науковців побоювання за свою долю. У січні – квітні 1920 р. до них приєдналась ціла низка колег. Таким чином, впродовж кінця 1919 – початку 1920 рр. Південну Україну залишили історики М. Г. Попруженко, С. Г. Вілинський, П. М. Біциллі, К. В. Флоровська, О.П. Доброклонський, С. В. Троїцький, Г. В. Флоровський, М. Л. Окунів, О.Л. Погодін, Г. О. Афанасьєв. В цей час з Одеси емігрував до Палестини Й.Г. Клаузнер.

Іншим районом евакуації науковців був Крим, де зосереджувалися значні наукові сили завдяки відкриттю у 1918 р. Таврійського університету. Зокрема, з Криму назавжди залишив Батьківщину Г. В. Вернадський. 19 – 25 серпня 1922 р. були ув'язнені у приміщенні ЧК історики А. В. Флоровський, Є.П. Тріфільєв, К. П. Добролюбський (невдовзі його звільнили), О.С. Мулюкін [210, арк. 2-3]. Наприкінці 1922 р. з Одеси вислали за кордон А.В. Флоровського, а трохи пізніше О. С. Мулюкіна [1404]. В останній момент долі колег уник Є. П. Тріфільєв.

Південноукраїнським товариствам істориків не вдалося у незмінному вигляді перейти у нові умови комуністичного режиму. Проте, вони стали матрицею для наукового життя на Півдні у 1920-х роках. Передусім це помітно на прикладі ОБТ, що трансформувалося в Українське Бібліографічне товариство та ТВАК, реформоване у Таврійське товариство історії, археології та етнографії. Спакоємність було забезпечене тим очевидним фактом, що

основне ядро провідників та членів цих товариств залишалося ще з докомуністичних часів.

Отже, умови праці та повсякдення істориків на території Південної України загалом мали ті ж самі тенденції, як і в інших регіонах Російської імперії. Головна специфіка сприймалася сучасниками крізь призму новизни, мовляв, ці землі є занадто «молодими» у культурному плані, мають тонкий шар культури, і тому інтелектуали і, зокрема, історики тут постають своєрідними місіонерами, піонерами, серед моря обивателів, яким здебільшого байдужі високі матерії. Головним чином претензії висувалися до Одеси, що, на нашу думку, пояснюється тим, що саме це найбільше на Півдні місто викликало найбільші очікування, а відтак і розчарування. На інституційному можна спостерігати не так повний регрес чи стагнацію, як кризу з поєднанням елементів прогресу та регресу.

2.3. Просвітницька активність наукових та громадських інституцій

Друга половина XIX – початок XX ст. минули під знаком модернізації. Прагнення інтелігенції просвіщати населення, що цілком підтримувалося урядом, який переслідував власні ідеологічні цілі цементування імперії, не було принципово новим, адже спиралося на традиції, «запущені» просвітництвом XVIII ст. Втім, суттєво зросли можливості, зокрема, технічні (розвиток кінематографу, преси і т.п.) та урізноманітнилися напрямки [1342].

Основною формою просвітницької роботи усіх громадських об'єднань була організація популярних читань, що мала найбільш безпосередньо, найкоротшим шляхом, впливати на свідомість мас [1448; 1462]. Поряд з літературною, медичною, природознавчою, технічною тематикою, історична посідала провідні позиції. В Одесі провідні просвітницькі позиції посідало Слов'янське благодійне товариство Св. Кирила та Методія, яке координували

переважно професори-історики НУ. Читання відбувалися у робітничих районах Одеси та у найближчих селах (Усатове, Нерубайське та ін.).

Загальнопросвітницькі читання стали настільки регулярними, що викликали протести з боку прихильників «слов'янської ідеї», які вважали, що товариство занедбало її. Г. О. Афанасьєв виступв головним апологетом переведення товариства на загальнопросвітницькі рейки: «якщо б Слов'янське товариство присвятило себе слов'янським питанням, то це було рівнозначно приреченню себе на бездіяльність, тому що для такої діяльності не було б не засобів, ані людей... Нам слід відмовитися від ролі благодійників братам-слов'янам, ролі, яку я вважаю анахронізмом... Здебільшого ж слід спрямуватися на ознайомлення нашого суспільства з минулим життям та сучасним станом слов'янських племен. Це усуне багато міжслов'янських непорозумінь» [993, с. 87-88]. У такому ж дусі висловлювалися О. І. Маркевич та І. А. Линниченко [722].

Інтерес влади, священиків, що передусім опікувалися просвітництвом простолюду, полягав у вихованні в нього лояльності до самодержавства, поширенні офіційного, «карамзинського» образу історії Росії. Тому закономірно, що головну групу лекцій становили читання про князів, царів та імператорів Росії (включно з Київською Руссю, яку включали до обсягу російської історії). Влада контролювала проведення процесу у «правильному» напрямку. У 1890 р. Одеська дирекція народних училищ заборонила використання низки книг для прочитання перед простолюдом. Після заступництва Одеського генерал-губернатора з Петербургу надійшло уточнення, згідно якого було дозволено 23 книжки з історії, але не дозволено брошури Попова «Обряди та звичаї Давньої Русі», Плетньова «25-річчя царювання государя Імператора Олександра Миколайовича» [985, с. 9].

За сенсом та метою дотичну до цієї основної групи складала читання, присвячені успішним для Росії війнам: Куликовська битва, підкорення Казані та Астрахані, Підкорення Сибіру, Смутний час, війна 1812 р. з особливим

наголосом на «народній війні», Плевна, або героїзовано-міфологізованим подіям військової історії, хоча і з загальним невдалим фіналом для Російської імперії: Севастопольська оборона 1854 - 1855 рр. У 1891 - 1892 рр. таким читанням було надано систематичності, тобто вони набули вигляді курсу з історії Росії у стилі «Історії» М. М. Карамзина «за царюваннями». При тому, організатори цих читань зауважували, що записи вражень слухачів дозволяють зробити висновок про те, що народ найбільш цікавиться історичними читаннями, що мають епізодичний характер, змальовують або великі реформи, благодіє для людства, або великих людей, які послужили своїй батьківщині. Тому ця систематичність так і не була надалі витримана.

Особливою масштабністю відзначалися читання у 1888 р., присвячені 900-річчю хрещення Русі, на яких пролунали доповіді Ф. І. Успенського та С.І. Бракенгеймера [310; 655].

Консерватори були лише частиною складу товариства. Серед професорів переважали ліберали-просвітники. Серед членів траплялися і такі особи як С.Л. Чудновський – колишній народник, що відбув сибірське заслання, а в Одесі жив під поліцейським наглядом. Подібну долю мав інший діяч товариства, але до того ж й українофіл, О. О. Андрієвський. Саме цим пояснюється помітний демократичний струмінь у тематиці читань. Так, 19 лютого 1886 р. відбулося читання на честь 25-річчя звільнення селян про реформи 1860-х рр. за присутності настільки великої кількості слухачів, що організатори, аби уникнути тисняви, були змушені повторювати одне і теж тричі перед новоприбулими. Таким чином, читання прослухали близько 3 тисячі осіб [875, с. 59]. Відповідні віяння відчутні й у виборі таких тем як «Руська Правда», «Земські Собори на Русі».

Ще однією тематикою була історія Одеси, що особливо увиразнилося в ювілейному 1894 р.: «Минуле та сучасне Одеси», «Напад англо-французького флоту на Одесу у 1854 р.».

Хоча й у невелику групу, але виокремимо читання з історії України: «Богдан Хмельницький», «Про запорожців». Це було визнанням очевидного для багатьох сучасників факту: переважання українців та української мови у районах Одеси, де відбувалися читання. Підтвердження цьому можна знайти у звітах товариства, в яких наводилася пряма мова відвідувачів читань, їх враження. До української тематики дотичне читання 1895 р. «Крим та кримські татари», яке відвідало близько тисячі осіб. Хоча лектор у звіті не вказаний, напевно це був вже згаданий О. О. Андрієвський, що раніше видав у Києві брошуру з такою назвою і читав у народних аудиторіях.

Помітну тематичну групу складають читання з всесвітньої історії. Урочистістю та велелюдністю відзначалося читання у 1885 р., присвячене 1000-літтю з року смерті Св. Кирила та Methodія [659]. Інші теми були присвячені загальним питанням («Як люди навчилися писати», «Язичницька віра до Христа», «Перші християни»); стародавній історії Сходу («Про давніх єгиптян», «Кир, цар персидський», «Цар Дарій»); історії Європи та Америки («Хрестові походи», «Колумб», «Узяття Константинополя турками», «Історія паперових грошей та історія банку Джона Ло», «Про зовнішню політику Наполеона III», «Вільям Пітт», «Ричард Кобден та свобода торгівлі» (4 – 7 теми розкрив Г. О. Афанасьєв).

Справедливо розглядаючи ці теми як більш елітарні, лідери товариства виокремили їх у так звані «загальнодоступні лекції», що призначалися для більш розвинених слухачів: «Картини з давньоримського життя» (приват-доцент О. Ф. Базінер); «Наполеон I», «Про гугенотів у Франції» (Г.О. Афанасьєв); «Про рабство у давньому світі» (О.Я. Пергамент); «Англійські філантропи XIX ст.» (професор Р. Ю. Віппер) [283].

Організатори читань уважно моніторили кількість та склад відвідувачів та їхні враження. У 1894 р. найбільше людей зібрали читання про Олександра Невського (312), Христофора Колумба (285), севастопольців (280), просвітителів Сибіру (279), Івана Федорова (264). На цьому тлі привертає

увагу порівняно невелика явка на лекції про Петра I та Катерину II – 196 та 123. Наголосимо, що навіть у 1896 р. читання з приводу століття з дня смерті Катерини II на Слобідці-Романівці відвідало значно менше осіб, аніж на інші теми. Це свідчить про пізнє насадження міфу про імператрицю в Одесі з боку державної влади.

Читання на тему «Минуле та сучасне Одеси» відвідали 157 осіб 29 хлопчиків, 20 дівчинок, 9 юнаків та 11 дівчат, 59 чоловіків та 22 жінки. 36,3 % дорослих відвідували читання на історичну тематику, що було другим показником після читань на релігійно-моральну тему з невеликим відставанням (36,4 %) та випереджало природничо-історичні (34, 3 %) та літературні (31 %). Проте, серед молоді історична тематика перебувала на останньому місці за популярністю (17, 1 %), порівняно з природничою (23,6 %), релігійною (21,1 %) та літературною (20,7 %). Серед історико-релігійних читань найбільшу увагу привернула тема «Язичницька віра до Христа» (187 осіб), тоді як «профільна» для товариства тема про Кирила та Методія привабила лише 113 осіб.

Описуючи читання у сільській місцевості на Одещині, священник І. Стоянов зауважував, що найбільше відвідують читання на релігійно-моральні теми, а історичні та белетристичні відвідує більше молодь, а старики називають такі читання казками, говорячи «дурять дурних» [986, с. 19].

Особливо актуальними стали читання у період Великої війни: з одного боку, слід було зайняти досуг поранених вояків, з іншого, - в інтересах пропаганди та розпалювання патріотичних почуттів. На цьому шляху виникали певні методичні складнощі. Так, організатори одеських читань у лазаретах для поранених вояків зазначали, що вони намагаються уникати дражливих тем, які б зашкодили просуванню ідею дружби між країнами, членами Антанти. Але були патріотичні теми, де не згадати про війни між Францією та Росією було неможливо (1812 р., Кримська війна). Виходити зі

становища пропонувалося пом'якшуючим тоном та зауваженнями про те, що змінність часів та настроїв у стосунках між народами [126, арк. 12]. Щоправда, у такому випадку було неможливо пояснити для особливо допитливих чому ці плідні гуманістичні ідеї не можна поширити і на історію та сучасність взаємин з німцями, турками і т.д.

У 1917 – 1920 роках читання було інституційовано в «Одеський народний університет у пам'ять революції 1917 р.». Секція історії під головуванням П.М. Біцилли охоплювала курси з всесвітньої історії, історії Росії, історії України, історії євреїв. Існувала також група з історії мистецтв. На прохання слухачів після першого семестру були залишені лише систематичні курси. Серед найоригінальніших тем відзначимо «Головні моменти боротьби за свободу»; «Історія праці та власності»; «Історія Ізраїля»; «Головні моменти в історії середньовічного католицизму» [1267, с. 90-91]. Для характеристики тогочасних настроїв показово, що один з сучасників радив Одеському народному університету пов'язати свої курси з війною [729]. Певне відлуння цієї пропозиції можна побачити у тому, що більшість лекцій з всесвітньо-історичного циклу були присвячені історії держав Антанти.

У Миколаєві аналогічну діяльність від кінця 1880-х років розгорнув «Комітет народних читань», підпорядкований попечителю Одеської навчальної округи. До членів комітету належав один з перших істориків Миколаєва, секретар міської думи, Г.М. Ге. Читання комітету з історії, на нашу думку, відзначалися більшою поверховістю та спрощеністю, аніж одеські, хоча й тут переважало патріотичне спрямування (наприклад, у жовтні 1892 р. відбулося читання у пам'ять 15-ліття від дня падіння Плевни) [168, арк. 6-9].

У 1880-х роках розпочала діяти Катеринославська комісія народних читань. В її діяльності брали участь перший історик Катеринослава М.М. Владіміров, випускник історико-філологічного факультету НУ П.К. Борзаковський (пізніше популяризував історію в Одесі). За перші 10

років діяльності комісії було прочитано 36 творів з історії Росії [1053]. На більш наукову основу на початку ХХ ст. намагалися поставити читання діячі Катеринославського наукового товариства. Зокрема, вони влаштовували курси історії російської, західноєвропейської, давньої літератур, епізодичний курс російської та західної історії, історії Реформації, новітньої історії Західної Європи [967, с. 6-7]. У 1911 р. Є. О. Єлчич прочитав лекцію про первісну людину; В. П. Потьомкін «Кінець другої Імперії та національна самооборона Франції у 1870 – 1871 рр.», «Боротьба за віру в Іудеї I століття до Різдва Христова», «Доба Людовика XIV» [162, арк. 40, 340, 348; 163, арк. 318, 329]. У 1917 р. у Катеринославі Ф. П. Іремадзе прочитав лекції для учнів середніх навчальних закладів про історію соціальних ідей ХІХ ст. [1130].

У Сімферополі історію популяризували Благодійне товариство та ТВАК. Зокрема, активно діяв один з провідних кримських істориків та істориків Криму Ф. Ф. Лашков [989, с. 16-17].

В останні роки ХІХ ст. активізувалися народні читання у Херсоні та його повітовій окрузі (наприклад, у м. Новопокровському). У різних районах міста, зокрема, у міській в'язниці, викладачі читали популярні брошури про Володимира Мономаха, Петра Великого, Суворова, про Смутний час, про народну війну 1812 р. та ін. В середньому ці лекції збирали 100 слухачів [1155].

Прикметою часу було виникнення у містах півдня не лише загальнопросвітницьких, але й національних громадських об'єднань, що теж переймалися питанням популяризації історії з націєтворчою метою. Найпомітнішими були зусилля українських, російських, польських, єврейських товариств. В Одесі, Катеринославі, Миколаєві в умовах революції 1905 р. були засновані українські «Просвіти», що приділяли велику увагу популярним лекціям з історичної тематики. Несподіваний для самого лектора успіх в одеської публіки його компілятивного реферату про запорозькі

вольности М. Ф. Комаров пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості [821, с. 298-299]. Цикл лекцій з історії України в Одеській «Просвіті» прочитав П. Г. Клепацький, а у Миколаївській М.М. Аркас. У першій промові М. М. Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми переживали свої окремі важкі історичні часи». П.О. Андріященко у тому ж році прочитав лекції про українські церковні братства і сучасні «Просвіти», життя і праці М. П. Драгоманова, І. П. Котляревського, Б. Хмельницького; І. Личко (Воля) – про історію театру [165, арк. 1; 166, арк. 3].

6 листопада 1908 р. Д. І. Яворницький виступив з лекцією у катеринославській «Просвіті» на тему «Українське козацтво в історії», І.М. Труба – про повстання під проводом Б. Хмельницького. Катеринославській «Просвіті» вдалося поширити свою діяльність у сільську місцевість. На початку 1912 р. у філії «Просвіти» у селі Мануйлівці Д.І. Яворницький прочитав лекцію про запорізьке козацтво [1083, с. 48].

Одним з помітних напрямків діяльності М. М. Аркаса була популяризація історії українського козацтва. З цією метою у Миколаєві поширювалася брошура лідера одеської «Просвіти» М. Ф. Комарова «Запорозькі вольності» [798, с. 252]. Заходами «Просвіти» у місті відбувся виступ кобзаря Т. Пархоменка, який співав козацькі думи [169, арк. 1-4]. Перед виставами опери «Запорожець за Дунаєм» історик розповідав про долю Задунайської Січі [575].

У 1917 – 1920 роках «Просвіти» стали вагомим чинником відродження української історичної пам'яті на півдні України. Кількість «Просвіт» суттєво збільшилася. Наприклад, у серпні 1917 р. «Просвіта» організувала курси українознавства у Павлограді, на яких читали лекції відомі катеринославські історики В. О. Біднов, А. С. Синявський, Д.І. Яворницький.

Лектори зверталися і до досить екзотичних як для Півдня тем з яскраво соборницьким завданням. Так, у 1918 р. херсонська студентська громада влаштувала лекцію про історію Буковини [1136].

Стурбовані загрозою втрати панівної позиції своєї національності, починаючи з революції 1905 р. активізувалися російські товариства – «Союз руського народу», «Союз руських людей» та ін. У своїй діяльності вони приділяли велику увагу історії. Наприклад, «Союз руського народу» в Одесі у 1913 р. влаштував «педагогічні суботи», на яких переважали історичні теми: 300 річчя Романових; Нарис історії смутного часу (лектор І.А. Аносов), царювання перших Романових (В. К. Юшко); Огляд діяльності імператорів 18 та 19 століття (М. М. Родзевич); Нарис розвитку монархізму за останні 300 років (Желтухин); Романови у літературі (Г. Г. Вілінський). Барон П.Ф. Бюллер зробив низку доповідей про добу кавказьких війн та її героїв Котляревського, Єрмолова та ін. [934, с. 8].

Серед інших слов'янських народів найактивнішими були поляки. Наприклад, 3 травня 1916 р. один з лідерів польської діаспори Одеси Й. Мьодушевський виступив перед 500 слухачами у «Польському Домі» Одеси про значення польської конституції 1791 р. [1059].

Зусиллями низки єврейських товариств (передусім «Товариства поширення просвіти серед євреїв») наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. в Одесі періодично відбувалися публічні читання про історію євреїв, хоча вони і не охоплювали широку аудиторію. Провідним діячем товариства був видатний історик єврейського народу С. М. Дубнов. Товариство планувало видати велику історію єврейського народу. Й після від'їзду з Одеси С. М. Дубнов не припиняв контактів з місцевими євреями. Наприклад, у 1914 р. С.М. Дубнов виступив в Одесі про розвиток в історичній перспективі умов розвитку єврейських мов [1108]. Активну просвітницьку історичну діяльність в Одесі вели Й. Клаузнер та Л. Коган. Зокрема, у 1907 р. у приміщенні єврейського сіоністського клубу «Кадіма» Й. Клаузнер прочитав лекцію «Палестина у

поворотних пунктах єврейської історії» [2, арк. 39]. Торкався історичної тематики у своїх виступах та публіцистиці й знаменитий В. Жаботинський.

На помітний просвітницький центр на початку ХХ ст. перетворився грецький клуб «Омонія», в якому відбувалися лекції історичного змісту, наприклад, у 1912 р. С. Сарибакцивані про Адмантія Кораї [2, арк. 26; 1155]. Для тематики публічних лекцій обиралися і досить специфічні проблеми. Так, у 1901 р. лікар І. Л. Вітковський прочитав в залі Одеської міської думи цикл лекцій з історії медицини [1079].

Окрім усного спілкування з народом, провідники просвітницьких товариств практикували такі традиційні методи роботи як влаштування бібліотек та видання літератури. На 1890 р. бібліотека одеського «Слов'янського благодійного товариства Св. Кирила та Мефодія» нараховувала 189 книг з руської історії та 164 зі священної, частина з яких мала відношення до історико-релігійної тематики. У 1890 р. читачам було видано 50 книжок з тематики російської історії та лише 6 зі священної історії, що дуже поступалося показникам видання книжок з літературної тематики – 6109 [985].

Великого поступу досягла бібліотека «Товариства взаємодопомоги одеських прикажчиків-євреїв», в якій були окремі відділи з єврейської історії та літератури. У 1909 р. читачі замовляли 706 видань з російської та всесвітньої історії та археології, що було суттєво менше, аніж у 1901 – 1905 роках. У відсотковому плані інтерес до історичної тематики суттєво поступався багатьом іншим темам, хоча ситуацію дещо «рятувала» досить велика популярність історії російської та всесвітньої літератури та релігії [1033, с. XVI – XVII].

У Катеринославській безкоштовній бібліотеці-читальні при Аудиторії народних читань книги з історико-біографічної тематики (92 одиниці) перебували на 3 місці після белетристики (619) та природознавства (124).

На Херсонщині селяни взяли у 1897 р. у місцевій бібліотеці 298 книг, з них 109 літературного змісту, історичних – 84 та духовних – 105. Серед найбільш популярних видань був «Суворов» О. Ф. Петрушевського [1148].

Просвітницькі організації активно вели власну видавничу діяльність. Одеське «Слов'янське благодійне товариство Св. Кирила та Мефодія» видало накладом 7 тис. примірників брошуру П. Занкова та 2 тис. С.І. Бракенгеймера про хрещення Русі та 1 тис. Ф. І. Успенського про Візантію та Русь; 3 тис. примірників біографії Де Рибаса, Рішельє та Воронцова В. О. Яковлева; «Минуле та сучасне Одеси» С. Л. Чудновського 15 тис. примірників; «Гугеноти за Людовика XIV» Г. О. Афанасьєва 2 тис. примірників; «Виховання Петра Великого» В. М. Ястребова 3 тис. примірників. Подаровані товариству та видані ним книги дарувалися. У 1890 р. комісія народних читань товариства надіслала у школи Сербії, Болгарії, Чорногорії 400 книг історичного змісту.

Під час перебування в Одесі чорногорський митрополит отримав у подарунок для поширення 110 примірників згаданих брошур про хрещення Русі. Під час заходів на честь 900-річчя хрещення Русі було роздано 521 брошуру С. І. Бракенгеймера та 300 П. М. Занкова [308; 380]. 10 тис. примірників «Минуле та сучасне Одеси» С. Л. Чудновського Одеське міське управління роздало учням міських училищ. О. І. Кірпічніков взяв участь в урочистостях у Херсонесі, де він роздав 25 примірників брошури Ф.І. Успенського та 150 примірників П. Занкова. У Києві С. І. Березін під час урочистостей роздав 50 примірників брошури Ф. І. Успенського та 250 П.М. Занкова.

Книги не лише дарували, але й успішно продавали. Під час лекції про книгодрукування у міській аудиторії було розкуплено 200 примірників книжки про Й. Гутенберга. За досить нетривалий період купили 556 примірників «Русь та Візантія» Ф. І. Успенського, 1934 примірники брошури С.І. Бракенгеймера, 6845 П. Занкова, 871 біографій Де Рибаса, Рішельє та

Воронцова В.О. Яковлева, 636 «Виховання Петра Великого» В.М. Ястребова, 11070 «Минуле та сучасне Одеси» С. І. Чудновського.

Для видання книг та іншої літератури одеська «Просвіта» заснувала фонд імені Л. А. Смоленського. Так була видана праця М.Ф. Комарова «Запорозькі вольності» та ін. Єврейські товариства видали брошури Й. Клаузнера про історію єврейської літератури та збірник статей М.Г. Моргуліса «Історичні етюди» [434; 435].

Провідні члени-історики катеринославської «Просвіти» видали кілька праць коштом цієї організації: Д. І. Яворницький «Як жило славне запорозьке низове козацтво» (1-е видання 1912 р. – 1250 прим., 2-ге 1913 р. – 3 тис. прим.); Д. І. Дорошенко «З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення» (1913).

Найвидатнішим популяризаційним проектом південноукраїнських істориків була праця М. М. Аркаса «Історія України-Русі» [1345; 1487; 1494]. Більша частина тексту книги була присвячена козацькій добі (XVI – XVIII ст.), хоч автор і не назвав так жоден з тих дев'яти періодів, на які він поділив історію України. Козацька історія була розміщена ним у межах 5 – 9 періодів (Польського (1501 – 1647 рр.), Гетьманського (1647 – 1663 рр.), Руїна (1663 – 1687 рр.), Московського (1687 – 1764 рр.) та «Україна під владою Російської та Австрійської держав» (1764 – 1907 рр.). При тому, вже наприкінці 4-го, «Литовського», періоду М. М. Аркас вперше згадав про козацтво, точніше, про його виникнення.

Він прийняв народницьку версію появи козацтва з втікачів, що тікали від польських порядків, в надії розпочати нове життя, цілком вільне та рівноправне. «Польський» період, попри обрану «державницьку» назву, насправді був переважно присвячений викладу історії козацтва. Тут автор знову присвятив увагу витокам козацтва і на цей раз його дискурс дещо інший: український люд, що йшов козакувати, постає як люди-добичники,

люди-завойовники, які нападали та грабували татар, турків, московитів, поляків, литовців та своїх, українських, панів.

Устрій Запорозької Січі нагадував автору західноєвропейські лицарські ордени. Миколаївський націєтворець проводив думку про Січ як про зародок української державності, своєрідну школу націєтворення: «Осібне від України, незалежне і самостійне вільне життя Січи зробили її школою для тих борців за волю і віру свого краю, що з самого початку її життя виходили з неї на боротьбу проти ворога своєї України. Не дурно вона зветься Січ-мати, не дурно вона весь свій довгий вік боронила волю і долю рідного краю!» [277, с. 165].

Очевидно, підкреслення осібності січовиків від решти України, що на перший погляд, суперечило народницькій візії історії козацтва, однак, було потрібне авторові для підкреслення «незараженості» січовиків феодально-кріпосницькими порядками на більшій території тогочасної України. М.М. Аркас вважав повстання 1648 р. (одночасно він називає ці події революцією) народним.

Втім, незадоволення січовиків та реєстровців, він виокремив у дві осібні причини повстання, наголошуючи й на різниці в інтересах козаків та решти населення [277, с. 179]. У подальшому викладі образ козаків безумовно привабливий, як носіїв вольностей, свободи, що протистоїть московському централізму. Окремий розділ М.М. Аркас присвятив останнім рокам існування Січі та її ліквідації. В описі ліквідації Січі привертає увагу різке протиставлення росіян (москалів) та запорожців (українців). Історик приділив велику увагу постліквідаційній долі запорожців, аж до Кримської війни. Показово, що фактично саме цим він завершує змістовний опис політичної історії України. Зокрема, він наголосив на тому, що саме козаки були «першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси» [277, с. 357].

Важливою частиною книги М. М. Аркаса був ілюстративний ряд. З 210 ілюстрацій 71 відображали різноманітні постаті, епізоди, побутові речі з історії козацтва від витоків до нащадків козаків середини ХІХ ст. За зауваженням В. М. Доманицького, у книзі було 15 портретів українських гетьманів та понад 20 типів козаків ХVІІ – ХІХ століть [795, с. 213]. Були представлені картини різних художників: Т. Г. Шевченка, І. С. Їжакевича та маловідомих. Деякі ілюстрації були узяті просто з праць М. С. Грушевського та Д.І. Яворницького, які, як відомо, загалом мали великий вплив на автора. Художнє оформлення обкладинки книги було виконано петербурзьким художником М. І. Ткаченко, який у верхній частині зобразив козацьку зброю та гетьманську булаву.

У додатках М. М. Аркас навів три мапи земель Війська Запорізького. З іншого боку, дивує, що у додатках М. М. Аркас не пішов шляхом М.А. Маркевича і не навів хронологічних таблиць з історії козацтва, хоча там помістив родоводи київських, галицьких та литовських князів, королів польських та імператорських домів Романових та Габсбургів.

У реценсії книги М. М. Аркаса досить виразною є козацька тематика. С.Т. Томашівський підкреслив, що М. М. Аркас є нащадком українського козацького панства [795, с. 203]. П. Г. Житецький наголошував, що «найбільше книга задовольнить любителів Української, особливо козацької старовини» [795, с. 264]. В. К. Липинський похвалив автора за гарно змальований устрій Січі Запорозької [795, с. 228]. Навіть найгостріший критик Аркасової творчості М. С. Грушевський відзначив, що на тлі загалом блідої та сухої історії, виключенням є виклад Хмельниччини, перехід Мазепи, зруйнування Січі та поворот запорожців до Росії [795, с. 239].

Рецензенти дорікали авторові за не використання народних пісень та применшення ролі П. Дорошенка (В. М. Пачовський), недолік картографування володінь Січі (В. К. Липинський). Вже у 1920-х роках провідний україніст Миколаєва М. Д. Лагута дорікав своєму попередникові

за те, що козацький рух в нього показаний не як соціальний протест, а як випадковість, війна – як бійка, а не те, що має за підґрунтя мотиви та ідеологію козацького руху [795, с. 17]. Незважаючи на ці закиди, книга М.М. Аркаса виконала свою місію. Уродженець Миколаєва 1909 р., Ю.Г. Блохин-Бойко, згадував, що у бібліотеці його батька була «Історія» М.М. Аркаса: «Її чудесні ілюстрації стали для мене привабливими загадками, коли я ще не вмів читати, а як навчився, то дуже скоро зосередив усю свою дитячу увагу на тому, щоб вичитати розгадки до малюнків, які мене цікавили» [876, с. IX-X]. У деяких родинх «Історія» М. М. Аркаса була своєрідною реліквією, яку ховали від обшуків комуністів.

Однак на просвітницькому полі істориків очікували значні небезпеки у вигляді цензури щодо видання брошур та контроль за їх популярними доповідями з боку інспекторів-наглядачів, що були, як правило, присутні на засіданнях. О. І. Маркевич згадував про анекдотичну, але загрозливу ситуацію щодо В. М. Ястребова, що склалося внаслідок дій гіперуважного попечителя, який побачив неповажне ставлення до імператора Петра I у популярній брошурі історика [851, с. 45]. Сам О. І. Маркевич декілька разів був об'єктом утисків за свої ліберальні погляди та українофільство, що й коштувало йому місця в університеті [1569, с. 68-69].

Негативну вагу цензурного чинника з повною силою відчув на собі М.Ф. Комаров. У 1888 р. під літературним псевдонімом М. Уманець з приводу зведення у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому він намагався видати в Одесі свій популярний україномовний нарис «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Москвою в єдину велику Державу Російську» (86 арк.). Попри вірнопіддану назву (щоправда і в ній містилась певна «провокативність») - досить оригінальне для тогочасної україністики поняття «Українська Русь» (а не Русь-Україна чи Україна-Русь) та схвалення богданового зовнішньополітичного вибору «зведення до купи двох гілок слов'яно-руського народу», цензор дуже

уважно поставився до змісту роботи, про що яскраво свідчить покреслений червоним олівцем її архівний примірник.

Протест цензора викликав наголос М. Ф. Комарова на демократичних традиціях українців, ототожненні понять Малоросія, руська та українська земля та народність, мало приховане засудження дій Москви щодо України після 1654 р. [6]. Свою працю, щоправда під іншою назвою та російською мовою М. Ф. Комарову вдалося оприлюднити значно пізніше у Петербурзі [444; 1461]. Цензура фактично зламала кар'єру І. М. Бондаренка, адже після заборони його брошури про Д. Гарібальді він потрапив у коло «неблагонадійних» [7, арк. 1-2].

У просвітницькому процесі активно використовували для візуалізації технічні засоби – від чарівного литаря до сінематографу [1164]. Так, у Катеринославі у 1912 р. Південноруське кіноательє «Родина» за консультування Д. І. Яворницького поставила кінострічку «Запорізька Січ», а згодом «Мазепа», «Осада Запоріжжя» (режисер Данило Сахненко), «Богдан Хмельницький» (режисер А. Варягін) [1499, с. 230].

Жвавість суспільно-політичного життя Одеси виштовхувала науковців саме на цей шлях, чим скористались О. І. Маркевич, С. Л. Аваліані, М.М. Ланге, Є. М. Щепкін та ін. Є. М. Щепкін є єдиний випадок серед викладачів повного занурення колишнього науковця у суспільно-політичні справи, що викликало відповідні закиди на його адресу з боку колег [716, с. 3]. Попри розбіжності, громадська діяльність в ширшому значенні була властива більшості викладачів. Підвищенню суспільного статусу науковців сприяв бурхливий розвиток одеської журналістики.

Власники та редактори газет залюбки приймали статті науковців, надавали свої шпальти для полеміки між ними. Наприклад, В. І. Модестов був кореспондентом «Санкт-Петербургских ведомостей» в Одесі. Деякі професори брали на себе нелегку місію редакторів та видавців: Ф.І. Леонтович «Юридической хроники «Новороссийского телеграфа»,

В.О. Яковлев – журналу «Юг». Одним з найважливіших явищ в історії культури Херсону було видання тривалий час В.І. Гошкевичем газети «Юг». Окрім суто громадських питань у газеті часто висвітлювалися археологічні та музейні зусилля вченого та загалом приділялася увага історії.

Поряд з короткотривалими проектами видання періодики істориками Катеринославу («Екатеринославский юбилейный листок» кінця 1880-х років та газета «Запорожье» Д. І. Яворницького), головним їх досягненням стало видання у 1910 – 1913 роках часопису «Дніпрові хвилі» за редакцією Д.І. Дорошенка [892, с. 126-127]. У 1918 р. деякий час редактором провідної української газети Одеси «Вільне життя» був М. Є. Слабченко. У буремному 1919 р. Н. П. Кондаков, Д. М. Овсяніко-Куліковський, Б.В. Варнеке редагували газету «Южное слово» [448; 879, с. 100-102]. Низка істориків були занерені у громадське життя в якості присяжних повірених, мирових суддів, гласних міських дум (К. М. Смірнов, О. П. Доброклонський, С.І. Гайдученко та ін.). Отже, у процесі поширення історичних знань у глиб народних мас брали участь усі найбільші південноукраїнські міста, залучаючи до своєї орбіти й приміські та сільські райони. Найуспішніше цей процес тривав в Одесі та Катеринославі.

Висновки до розділу. У добу модернізації долю певної особи визначала не так її приналежність до певного стану як прагнення набуття знань, соціальна активність. Багато хто з числа південноукраїнських істориків здолав шлях з глибокої провінції, з несприятливих соціальних умов, до верхніх щаблів соціуму. Зайняття історією, таким чином, були своєрідним соціальним ліфтом, що був здатен вплинути на соціальне становище суб'єкта. Під це ж світло знань більшість істориків намагалися залучити якомога більше своїх співвітчизників шляхом широкого просвітницького руху. Позитивним результатом було ознайомлення широких верств суспільства, найчастіше неписьменних, з основами історичних знань, розширення їх світогляду, формування національно центричних, іноді

альтернативним офіційним, бачень національних історій (особливо це було важливо для української національності). Негатив полягав у тому, що історію переважно використовували в якості пропаганди для формування в населення промонархічного світогляду. Просвітницькі зусилля істориків були частиною загального піднесення просвітницької діяльності інтелігенції Російської імперії, хоча їх великою складовою була діяльність націєтворців, що, власне, прагнули до глибокої трансформації та з перспективою руйнації імперії.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора, що зазначені у загальному списку використаних джерел під №№ 1264, 1430.

Розділ III.

КОМУНІКАТИВНИЙ ЧИННИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Російська імперія другої половини XIX – початку XX ст. відзначалася високим рівнем комунікацій. Це відбилося не лише у поширенні залізниць, телефону, телеграфу, пошти, які поєднали представників віддалених один від одного центрів, але й поживленні міжнаукових контактів, появи нових форм співробітництва, таких як наукові з'їзди, наукові товариства. Наукові дослідження передбачають існування комунікативного поля, в якому відбувається циркуляція наукових ідей, що зрештою і породжує відкриття і прогрес знань.

3.1. Співпраця істориків як передумова внутрішньоукраїнської консолідації

Першою лінією співпраці були комунікації між близькими один до одного південноукраїнськими центрами. У другій половині XIX – на початку XX ст. персональний склад ОТІС продовжував поповнюватися здебільшого мешканцями південноукраїнських міст. Окрім власне Одеси, це – міста Криму, Єлисаветград, Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл, Аккерман. Обиралися вчителі, чиновники, священники, військові. Низка осіб залишила особливо помітний слід в історії ОТІС та науки загалом. Передусім це останній віце-президент (а фактично голова) ОТІС, ялтинець О.Л. Берт'є-Делагард, сімферопольці, лідер кримських істориків, голова ТВАК А.І. Маркевич та перший історик кримського землеволодіння Ф.Ф. Лашков, феодосійські історики В. К. Виноградов (автор першої ґрунтовної історії Феодосії) та спеціаліст з історії італійських колоній Криму Л.П. Коллі,

севастополець, багатолітній завідувач Херсонеським музеєм, К.К. Косцюшко-Валюжинич, херсонські історики П.О. Бурачков, В.І. Гошкевич, миколаївець С. І. Гайдученко, елисаветградець В.М. Ястребов. Серед аматорів старовини та меценатів відповідних досліджень підносяться постаті катеринославця О. М. Поля, феодосійця, великого художника, І.К. Айвазовського, херсонця Г. Л. Скадовського.

У структуру ОТІС увійшли Феодосійський музей, Судацька та Аккерманська фортеці, керченський Мелек-Чесменський курган. На території сучасної Миколаївської області предметом великої уваги ОТІС були розкопки руїн Ольвії, започатковані Е. Р. Штерном та його учнем Б.В. Фармаковським. Навіть у страшних умовах громадянської війни, у вересні 1919 р. голова Ради ОТІС Б. В. Варнеке та секретар А.В. Флоровський від імені товариства звернулися з листом до влади з проханням захистити Ольвію від руйнування селянами в умовах анархії [16, арк. 237-238]. Символом єднання між кримськими та одеськими істориками можна вважати «Кримсько-Кавказький гірський клуб», що приділяв велику увагу популяризації історії. Президентом клубу був О. Л. Бертъє-Делагард, а сам клуб базувався в Одесі.

Членами головного центру історичних досліджень Криму, ТВАК, були одеські історики, професори О. М. Деревницький, О. І. Кірпічников, О.О. Кочубинський, І. А. Линниченко, О. І. Маркевич, Ф. І. Успенський, Е.Р. Штерн, миколаївський, а згодом одеський історик П. А. Іванов, херсонці В.І. Гошкевич та О. О. Браунер, катеринославець Д. І. Яворницький. Як кримчанин членом ТВАК був обраний Х. П. Ящуржинський. Проте, після переїзду до Одеси він аж ніяк не перервав контактів з ТВАК, виступав як делегат товариства на археологічних з'їздах, доповідав на засіданнях ТВАК про ці з'їзди [709; 710].

Членами іншого одеського історичного товариства – ІФТ, були елисаветградець Є. І. Борисов, севастополець К. О. Дрогош, сімферопольці,

вже згаданий вище Ф. Ф. Лашков та С. А. Селіванов, ялтинець, візантиніст, А.Г. Готліб, катеринославець А. С. Синявський, аккерманець В.М. Пурішкевич [1029]. Майже усі названі особи мали зв'язок з Одесою у біографії, що і зумовило їх обрання. Членами КВАК були обрані одеські професори В. М. Мочульський, Е. Р. Штерн та викладач гімназії А.В. Крижанівський [950, с. 263-266].

Між названими товариствами були встановлені усталені зв'язки, що відбивалися у найрізноманітніших формах та напрямках. Найстабільнішим був книжковий обмін, обмін привітаннями з нагоди ювілеїв, урочистих подій. Важливе символічне значення мало відкриття пам'ятника В. І. Григоровичу у Єлисаветграді, у чому співробітничали місцевий провідний історик В.М. Ястребов, ОТІС та ІФТ. Південноукраїнські колеги В. І. Гошкевича, зокрема, І. А. Линниченко, В. О. Біднов, Д. І. Яворницький, регулярно жертвували Херсонському музею старовинні артефакти, книги і т.п.

Знаковими для розвитку історичної науки були ювілеї історичних товариств, що фактично маркували віхові етапи розвитку історичної думки у регіоні та зміцнювали комунікації [1433, с. 64]. Один з очільників ОТІС професор Е.Р. Штерн так формулював значення відзначення ювілеїв: «Товариство, яке переслідує мету збереження та вивчення історичних пам'ятників своєї Батьківщини, мету поширення інтересу до минулого цієї Батьківщини серед її населення, може досягнути своєї мети лише тоді, коли йому сприяють визнані лідери суспільної думки, коли воно зможе у цьому середовищі, де воно існує та працює, викликати загальний інтерес до своїх завітних завдань» [997, с. 137].

14 листопада 1889 р. ОТІС з розмахом відзначило 50-річчя свого існування. У серпні доньки першого президента ОТІС Д. М. Княжевича оголосили про запровадження на честь 50-річчя ОТІС премії його імені за кращі праці з історії Південної Росії (фактично – Південної України).

Аналогічну премію у 500 рублів оголосила з нагоди ювілею Одеська міська дума.

На засіданні напередодні святкування ювілею 12 листопада з цієї нагоди відбулося обрання почесних членів з числа елітарних постатей. Урочисте засідання відбулося 14 листопада 1889 р. [941]. ОТІС отримало 56 вітальних телеграм від установ та окремих осіб [73]. Петербурзький монетний двір виготовив золоті, срібні та бронзові пам'ятні медалі, що у 1890 р. ОТІС надало своїм членам [1359]. Щоправда, їх розподіл може викликати подив. Так, лише бронзові медалі отримали такі помітні члени ОТІС як одеські історики О. І. Маркевич, Ф. І. Леонтович, М. Х. Красносельцев, петербурзький професор І. В. Помяловський.

З нагоди ювілею було надруковано п'ять текстів з оглядом діяльності товариства-ювіляра: два у Петербурзі та три в Одесі [528; 532; 1178; 1192]. Головна стаття, що була видана окремою брошурою, належала віце-президенту В. Н. Юргевичу [407]. Велика стаття А. О. Матвєєва загалом була просякнута тим самим духом прогресу та оптимізму, що й стаття В.Н. Юргевича, хіба що цей настрій був ще більш розгорнутий та оздоблений додатковими метафорами та епітетами [528]. А. О. Матвєєв традиційно для більшості одеських науковців розмірковував над складними умовами діяльності у перейнятій прагматичними питаннями Одесі. Проте, на відміну від багатьох, він апологетично заперечив «нападки» на провінційну науку і загалом культуру.

Серед позитивних фактів він розміщував діяльність ОТІС, що протиставлялася значно молодшому за одеське товариству Несторалітописця. На відміну від В. Н. Юргевича, який зосередився на внеску ОТІС у вивчення античного періоду Північного Причорномор'я, А.О. Матвєєв наголошував на важливості вивчення середньовічного періоду, русистики та візантиністики. Вагоме місце він відводив литовсько-польському періоду,

спеціально відзначаючи інтерес, що має викликати ця доба для одеситів, які мешкають на території Вітовського Гаджибею [528].

На цьому ювілейно-позитивному тлі В. І. Модестов наважився значно критичніше підійти до діяльності ОТІС [532]. На початку статті він згадав, що на ювілейному засіданні були присутні лише 40 осіб, а 2/3 місць у невеликій залі було порожніми. Сутність цього зауваження стає більш виразним за допомогою іншого джерела, в якому зазначено, що ОТІС розіслало 160 запрошень особам та закладам Одеси [1115].

В. І. Модестов наголошував, що за 50 років кількість членів ОТІС не подвоїлась, а більшість його членів є лише аматорами, що й призводить до вузького кола авторів у «Записках». В. І. Модестов значно різкіше поставив услід за В. Н. Юргевичем головне завдання для ОТІС – дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я. А для цього, логічно вважав автор, потрібний постійний притік фахівців, яких одеському товариству мав дати місцевий університет. У прогресі університетської антикознавчої школи та налагодження її зв'язків з ОТІС В. І. Модестов бачив запоруку прогресу останнього. Значною мірою ці міркування реалізувалися завдяки діяльності Е.Р. Штерна.

Подальші ювілеї ОТІС викликали додаткові рефлексії щодо розвитку товариства. Значно більш підкреслено, аніж у 1889 р., пролунали тези про історико-просвітницькі завдання ОТІС, розвиток міжнаукових, зокрема, міжнародних, контактів [317; 596]. Констатувалися передусім матеріальні проблеми, обмеженість наукових сил, що, зокрема, призводило до нереалізованості запроваджених у 1889 р. премій [997, с. 139].

У рік відзначення 50-річчя ОТІС Одеса збагатилася ще одним товариством історичного профілю – ІФТ. Ювілеї товариство відзначало у 1904 році (15-річчя) та у 1914 р. (25-річчя). Урочисті засідання відбувалися у різні дні – 3 листопада 1904 р. та 9 березня 1914 р., в той час як датою заснування ІФТ вважалося 24 лютого [1029, с. 16]. Професор В. М. Істрін

значну частину своєї промови присвятив тим складним умовам, в яких, мовляв, доводилося діяти молодому товариству. Він чи не найрадикальніше з сучасників підкреслив «молодість» Новоросійського краю (він навіть використав дивне поняття «новоросці» для населення цієї території), відсутність у ньому усталених традицій поваги до гуманітарних наук. Втім, В.М. Істрін зробив піднесено-оптимістичний висновок про можливість поєднання просвітницьких та суто наукових завдань в діяльності товариства [1029, с. 13]. Реальність виявилася жорсткішою і вже у 1914 р. голова ІФТ С.Г. Вілінський знову у своїй промові нарікав на байдужість одеситів до науки [1108].

Вперше про «круглу» дату ТВАК було згадано у звіті за 1896 р., в якому зазначалося, що цим роком завершилося перше десятиріччя існування ТВАК, а значить для комісії «починається вже історія» [968, с. 105]. У 1912 р. 25-річчя ТВАК було відзначено з розмахом, що дорівнював, а у деяких аспектах навіть перевершив, відзначення 50-річчя ОТІС. ТВАК отримало 86 привітань від різних осіб та установ [1008, с. 249-306].

У своїй промові А. І. Маркевич пішов шляхом, що проклали його одеські колеги: підкреслення значення установи у науковому та просвітницькому значеннях у мовах матеріальної скрути, провінційного життя та низького рівня зацікавлення історією з боку широких мас населення. ТВАК мало значення загально-краєзнавчої, а не виключно історичної установи. Цей факт підкреслила вагома участь в урочистостях природознавців [534].

24 січня 1917 р. ТВАК відсвяткувало своє 30-річчя [1014, с. 289-300]. Надійшли вітальні телеграми від 49 установ та осіб. З нагоди ювілею почесними членами ТВАК було обрано її голову А.І. Маркевича та ще 4 осіб, з них трьох маститих істориків: В. С. Іконнікова, В.В. Латишева та Н.П. Кондакова, який зробив найбільший внесок серед них у розвиток ТВАК, регулярно проживаючи подовгу у Криму, хоч і у статусі професора Петербурзького університету. Було заслухано кілька доповідей.

Одним з тих товариств, що привітало ТВАК, була її катеринославський аналог – КВАК. Датою її заснування було прийнято 16 березня 1903 р. Проте, через низку обставин урочистості з приводу 10-річчя відбулися 21 квітня 1913 р. [951]. Незважаючи на те, що одне з привітань було написано у віршованій формі, загалом святкування виглядало менш величним, аніж 50-річчя ОТІС та 25-річчя ТВАК. Загалом, КВАК отримала 17 привітань. На відміну від промов під час урочистостей ОТІС та ТВАК, промова лідера КВАК А. С. Синявського не містила глибоких роздумів та узагальнень, обмежуючись фактажем та висловленням сподівання на успіх подальшої праці. Промовляли також Д. І. Яворницький та В. О. Біднов [1154].

Грандіозне значення для розвитку історичної науки на півдні України мали два археологічні з'їзди, що відбулися на цій території: в Одесі (6-тий, 1884 р.) та Катеринославі (13-тий, 1905 р.). Особливо яскраво співпраця між південноукраїнськими історіографічними центрами відбилася у процесі організації Катеринославського з'їзду. Окрім Катеринославу, в Одесі та Сімферополі діяли попередні комітети з організації з'їзду. І якщо ТВАК обмежилася лише описом «кам'яних баб» Таврійської губернії, то одесити розгорнули активну роботу під головуванням Е. Р. Штерна та секретаря О.І. Маркевича. Окрім збирання відомостей про кам'яних баб, М.Д. Знойко було доручено ознайомитися з документами про козацтво, що зберігалися в архівах Одеси. Б. М. Ляпунов досліджував рукописне Євангеліє 14 ст. з зібрання ОТІС. Чурчин збирав відомості про сербські колонії в архівах Катеринослава та Одеси. Е. Р. Штерн розкопував на острові Березані та в Аккерманській фортеці. М. М. Родзевич розшукував в Одеському генерал-губернаторському архіві акти та документи з відомостями про Катеринославську губернію. З Києва до Одеси приїжджав В. О. Кордт, який досліджував мапи Причорномор'я із зібрання ОТІС [1047, с. 6].

Одеський з'їзд тогочасні спеціалісти визнавали одним з найуспішніших в історії цих поважних заходів. Показово, що лише цей та московський з'їзди

видали 4 томи своїх праць (інші від одного до трьох). До того ж, на відміну від Катеринославського (а також інших «українських» з'їздів Харківського та Чернігівського), Одеський з'їзд видав свої праці саме в Одесі. Натомість Катеринославський з'їзд, що відбувся у складних умовах революції, був одним з найскромніших. Графиня П. С. Уварова публічно дорікнула частині катеринославських організаторів з'їзду, а саме Наукове товариство, за пасивність [944, с. 137]. Під час решти з'їздів вона утримувалася від таких різких оцінок на адресу організаторів.

Проте, обидва з'їзди були найвидатнішими подіями у розвитку історичної науки Південної України за низкою параметрів. В їх роботі закономірно взяла участь найбільша кількість осіб, які представляли південноукраїнські осередки, порівняно зі з'їздами в інших регіонах імперії (див. про це нижче): 178 осіб на Одеському з'їзді та 118 – на Катеринославському. Природно, що на обох форумах одесити та катеринославці мали найбільшу кількість представників, відповідно, 145 та 81. Загалом в Одеському з'їзді брали участь 327 осіб, у Катеринославському – 245.

Окрім одеситів, в Одеському з'їзді взяли участь 7 представників Севастополя; 5 – Херсону; по 3 Катеринослава, Єлисаветграда; по 2 – Керчі, Сімферополя, Феодосії, Миколаєва, Ялти; по одному – Акермана, Алушти, Судака, Євпаторії, Білозерки [988]. У Катеринославському з'їзді взяли участь 10 одеситів; 18 – представників різних міст та сіл Катеринославської губернії, зокрема, по одному представнику Маріуполя та Олександрівська; по одному – Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Єлисаветграда [944, с. 150-157].

Великий хронологічний проміжок, що розділяв Одеський та Катеринославський з'їзди, зумовив те, що серед його учасників був лише один, який брав участь в обох з'їздах в якості представника двох південноукраїнських центрів: священник В. Нікіфоров, автор низки праць з

історії міст Херсонської губернії. На Одеському з'їзді він представляв місто Александрія Херсонської губернії, а на 13-му – Одесу, де він працював на той час в Одеській духовній семінарії. Окрім цього, він брав участь у 8 та 11 з'їздах.

Не усі з учасників були фаховими істориками. Більшість, як наприклад, учасника одеського з'їзду О. М. Поля, варто називати аматорами старовини чи старожитностей, колекціонерами, покровителями науки. Серед них найпомітнішою є постать голови дворян Херсонської губернії І.І. Куриса, який організував під час Одеського з'їзду виставку зі своєї багатой колекції.

Інші мали більш безпосередній зв'язок з історичними дослідженнями як практикуючі археологи та дослідники (Г. Л. Скадовський, О.Л. Берт'є-Делагард, С. П. Шелухин). Для історії міждисциплінарних зв'язків важливим фактом є участь у з'їздах природничників за освітою та основною сферою занять: О. Ф. Ретовського з Феодосії, О. О. Браунера з Єлисаветграда, професора Р. О. Пренделя та агронома О. І. Погібко з Одеси, В.В. Курілова – з Катеринослава. Їх фахові оцінки палеогеології та палеозоології під час проведення на півдні археологічних розкопок, або погляд на історію землеволодіння як у випадку з О. І. Погібко, були цінними для істориків-гуманітаріїв. Участь в одеському з'їзді І. І. Мечникова була викликана його тогочасним інтересом до антропології та звичаїв калмиків.

Найбільш фаховою групою учасників з'їздів, що складала порівняно меншу частину, були, по-перше, викладачі НУ, по-друге, особи з відповідною вищою освітою, діячі установ історичного профілю. Серед професури особливо активну участь в організації та роботі одеського з'їзду узяли Н. П. Кондаков, Ф. І. Леонтович, Ф. І. Успенський, Л. Ф. Воєводський та катеринославського – Е. Р. Штерн та І. А. Линниченко [1523]. Серед другої групи це учасники одеського з'їзду херсонєць П. О. Бурачков, сімферопольць Ф.Ф. Лашков, одесит А. О. Матвєєв; учасники Катеринославського з'їзду – катеринославці Д. І. Яворницький, В. О. Біднов,

А. С. Синявський, В.І. Пічета, сімферополець А. І. Маркевич, одесит Х.П. Ящуржинський. В організації Одеського з'їзду взяв участь один з провідних одеських істориків М.М. Мурзакевич, але він помер у 1883 р.

У катеринославському з'їзді взяли участь особи, аматори історії, які переслідували суспільно-політичні, націєтворчі, завдання: І.М. Луценко, М.Ф. Комаров та ін. І.М. Луценко разом з елисаветградцем М.В. Левитським намагалися отримати дозвіл проводити засідання з'їзду українською мовою [922].

На Одеському з'їзді 19 представників Південної України прочитали 25 доповідей, з них 18 належали 13 одеситам, 3 – кримчанам і по одній – елисаветградцю, катеринославцю та херсонцю [988, с. LXIII-LXVIII]. Професор Ф. І. Успенський доповідав тричі, Н. П. Кондаков, Л.Ф. Воєводський, Г. Ф. Блюменфельд, Ф. Ф. Лашков – двічі. Серед тих, хто доповідав один раз, найцікавішою виглядає постать Я. Гейдука, адже на той момент він був студентом НУ лише 2-го курсу.

На Катеринославському з'їзді доповідали місцеві історики Д.І. Яворницький (тричі), В. О. Біднов (двічі), А. С. Синявський, В.І. Пічета, О.І. Іванчин-Писарев, А. А. Скриленко, одесит Е. Р. Штерн (тричі) і сімферополець А. І. Маркевич. Окрім цього Е. Р. Штерн та А. С. Синявський (двічі) виголосили ювілейну (на честь В. Б. Антоновича) та некрологічні (про О.І. Маркевича та О. М. Поля) промови [621, с. 66-83; 944, с. 30-31]. У «Трудах» з'їздів було оприлюднено 28 статей південноукраїнських авторів: 19 статей 16 авторів – Одеського з'їзду; 9 статей 5 авторів – Катеринославського. Таким чином, не усі реферати-доповіді були оприлюднені у «Трудах», а, з іншого боку, деякі статті «Трудов» не пролунали на з'їздах як доповіді (Ф. І. Леонтовича та В. Д. Машукова).

Окрім доповідей, активність південноукраїнських істориків у роботі «своїх» з'їздів відбилася в їх головуванні відділеннями з'їздів, а також участі у дискусіях за доповідями колег. Головами секцій під час Одеського з'їзду

були Ф. І. Леонтович та Н. П. Кондаков; секретарями – А. О. Матвеев та Ф.І. Успенський: Катеринославського – Е. Р. Штерн та А. С. Синявський (секретарем тієї ж секції був інший катеринославець І. Ф. Вертоградов).

Головним чином південноукраїнські історики у своїх доповідях зосереджувалися на історії свого регіону. Найяскравішим відбиттям цього явища стало створення під час Катеринославського з'їзду унікального відділення «Запорозька старовина» за головування Д. І. Яворницького [944, с. IV]. Особливого шарму та автентики засіданню цієї секції надали виступи кобзарів. До виключень мають бути зараховані доповіді професорів Ф.І. Успенського та Н. П. Кондакова, присвячені широким питанням візантиністики, Ф. І. Леонтовича (про закономірності та паралелі у розвитку давньоруського звичаєвого права), І. С. Некрасова (про історію Пермської писемності) та скромних вчених Г. Ф. Блюменфельда (з історії давньоруського землеволодіння), вихованця Ф. І. Успенського, у подальшому видатного юриста, М. І. Бруна (про походи Святослава), О. О. Башмакова (про народний епос болгарів), О. І. Погірко (про історію землеволодіння у Прилуцькому повіті).

Найактивнішими дискутантами на південноукраїнських з'їздах були першопланові південноукраїнські історики Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, Ф. І. Леонтович, Е. Р. Штерн, Д. І. Яворницький. Найактивніше обговорення учасників з'їздів викликали доповіді південноукраїнських істориків на одеському з'їзді, Ф. І. Леонтовича, Ф. І. Успенського (зауваження таких авторитетів як В. Г. Васильєвський та Д. І. Іловайський) та В. І. Пічети, О.І. Іванчини-Писарева, Е. Р. Штерна – на катеринославському [1132; 944, с. 56-60, 89].

З'їзди сприяли налагодженню тіснішого співробітництва між південноукраїнськими історіографічними центрами. Особливо це помітно в процесі підготовки Катеринославського з'їзду. В Одесі та Сімферополі діяли підготовчі комітети. Також з'їзди посилювали науковий потенціал

південноукраїнських центрів. Катеринославський з'їзд сприяв завершенню формування у місті музею старожитностей О. М. Поля.

Спільною рисою Одеського та Катеринославського з'їздів була організація екскурсій його учасників до Криму. Одним з керівників екскурсії під час Одеського з'їзду був його учасник, євпаторійський священик Я. Чепурин. Учасники Катеринославського з'їзду під час відвідин Херсонесу спілкувалися з завідувачем Херсонеського музею та розкопок К.К. Косцюшко-Валюжиничем [944, с. 146].

Крим (Севастополь або Сімферополь) міг стати третім серед південноукраїнських культурно-наукових центрів місцем проведення археологічного з'їзду, що виглядало б цілком закономірно [1441]. Ця пропозиція висловлювалася починаючи з 1906 р., а також перед проведенням Новгородського та Псковського з'їздів, але безуспішно для її ініціаторів.

У Миколаєві та Херсоні одеські історики доволі часто читали публічні лекції. У 1892 р. на користь Херсонської громадської бібліотеки О.І. Маркевич прочитав у Херсоні лекцію «Південна Русь за Катерини II», а О.І. Кірпи́чников – «Головні представники романа в Англії та Німеччині у XIX столітті» [52, арк. 9, 14]. У 1908 р. С. Л. Аваліані прочитав на Херсонських вчительських курсах лекції з історії Росії XIX ст. [90, арк. 3]. У Херсоні та Одесі з лекціями про українських козаків виступав Д.І. Яворницький. У жовтні 1909 р. С. П. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви Україна [167, арк. 23].

Останню лекцію вочевидь слід розглядати в контексті націєтворчих зусиль та контактів одеських та миколаївських українців. У квітні 1907 р. одеська «Просвіта» надіслала миколаївцям для розповсюдження 100 примірників брошури М. Ф. Комарова «Запорозькі вольності». Натомість лідер миколаївської української громади, випускник НУ, М.М. Аркас надіслав у подарунок одеситам свою «Історію України-Русі» [169, арк. 5, 7]. Праця М. М. Аркаса викликала багато нарікань в істориків поза межами

Південної України. Проте, українські історики цього регіону, навпаки, виявили те, що можна назвати солідарністю, оцінивши її позитивно [300, с. 33-34; 795].

Проявом співпраці між вченими південноукраїнських міст була діяльність гімназійного викладача П. А. Іванова. Мешкаючи та працюючи у Миколаєві, він надсилав у ТВАК копії документів з Миколаївського портового архіву та Московського відділення архіву Головного штабу, що публікувалися на сторінках «Известий» комісії [400-401; 559]. Сприяння в цьому йому надавав одеський член ТВАК О. І. Маркевич. Він же залучив миколаївця до співпраці з ОТІС, у «Записках» яких було опубліковано документи з історії Одеси, що подав П. А. Іванов [392; 394; 395]. Вже в якості одесита, П. А. Іванов працював у Катеринославі в архіві губернського правління. Виявлені документи він опублікував у «Записках» ОТІС.

Окрім публікацій П. А. Іванова, у «Записках» ОТІС було надруковано низку статей представників поза одеської південноукраїнської історичної думки, наприклад, В. М. Ястребова, Ю. Ю. Марті, К.К. Косцюшко-Валюжинича, О. Л. Бертъе-Делагарда, Ф. Ф. Лашкова, Є.Є Люценка, П.О. Бурачкова [1627]. В «Известиях» ТВАК було надруковано статті О.О. Браунера, О. І. Маркевича, Б. В. Варнеке. У «Літопису» КВАК було опубліковано статтю одесита Л. С. Мацієвича.

Однак, загалом конструктивна співпраця була затьмарена конфліктними ситуаціями, що були зумовлені як особистими обставинами, так і умовами діяльності. Так, С. Л. Аваліані публічно звинуватив професора НУ Є.П. Тріфільєва в тому, що той загальмував розгляд його магістерської дисертації в НУ та інсинуаціях навколо його особи [1052].

Конфлікти впливали на діяльність наукових товариств. На початку ХХ ст. Негативно вплинув на діяльність ОТІС конфлікт між одним з його засновників М. М. Мурзакевичем та А. О. Скальковським. Через власні амбіції та конфлікти з деякими колегами (Е. Р. Штерном, Є. М. Щепкіним та

М.Г. Попруженко) від діяльності в ОІС та ІФТ поступово відійшов І.А. Линниченко. У 1911 р. професор заснував ОБТ, у діяльності якого втім не брали участі деякі провідні одеські історики. У 1907 р. декілька засідань ІФТ були забарвлені гострим конфліктом, що спалахнув між низкою членів та правлінням з приводу обрання почесними членами ІФТ академіків В.М. Істріна та О. І. Соболевського [1024, с. 26, 27].

Деякі конфлікти не мали виразної особистісної та політичної складової, хоча це було підґрунтям. Так, у 1897 р. на засіданні ІФТ, а потім й у пресі спалахнула жорстка полеміка з переходом на особистості між професорами В.М. Мочульським та О. І. Алмазовим [1157]. Власне, тон цієї полеміки, що начебто була викликана вузьким питанням про народні прислів'я, чітко засвідчив її позанаукову генезу.

Щоправда, деякі конфлікти не були нічим іншим як міжособистісними. Яскравим прикладом є малопомітний через свою не публічність конфлікт між катеринославцями Д. І. Яворницьким та А. А. Скриленко. І.О. Кочергін шукає пояснень у психологічно-гендерній площині (компенсація вченого за невдалі стосунки з жінками, упередженість до жінок-вчених) [1395, с. 126-127]. Але не ясно чому у більшості інших випадків Д. І. Яворницькому вдавалося підтримувати рівні і дружні стосунки з жінками, зокрема, переважно аматорками історії.

Конфлікт між А.О. Скальковським та Д. І. Яворницьким залишився б в області чуток, якщо б не сам катеринославський історик. У дивний спосіб він вирішив актуалізувати цей неприємний епізод своєї молодості (мовляв, А.О. Скальковський не надав йому у користування цінні документи з Архіву Коша Січі) у промові під час відзначення свого ювілею у 1913 р. [266, с. 231-232]. Давно померлий на той час А. О. Скальковський, звичайно, вже не міг нічого заперечити. На нашу думку, цей далеко неоднозначий з точки зору моралі епізод якнайкраще вкладається у підхід І. О. Кочергіна, який прагне зазирнути за «лакований» образ Д. І. Яворницького [1395].

Специфічний конфлікт спровокував наприкінці 1913 – на початку 1914 років відомий миколаївський історик С. І. Гайдученко. Його підґрунтям був передусім місцевий патріотизм та особисті образи. Але конфлікт отримав особливий розголос, адже гласний Миколаївської міської думи С.І. Гайдученко публічно звинуватив вдову М. М. Аркаса О. І. Аркас у тому, що вона пожертвувала історичну колекцію родини Херсонському музею, а не ввіреному йому історико-природничому у Миколаєві. Образа О. І. Аркас була безмежна і ледве не двійшло до суду [1353, с. 170-171].

Багатьма нитками південноукраїнські історики були пов'язані з правобережною Наддніпряниною. Вочевидь, для багатьох одеситів Київ асоціювався з його православними святинями. Серед паломників були й одесити. У 1857 р. на сторінках провідної одеської газети «Одесский вестник» з'явилася стаття одесита про враження від відвідин Київської Лаври [1073].

Проте, автор не так описував свої враження, як навів факти історії Святині та артефакти, що зберігалися тоді у ній. Київські Святині популяризувалися не лише в Одесі, але й в інших центрах Південної України. Про Лавру, Софію та інші храми згадала Софія Русова у популярній брошурі про історію Києва, що була видана у 1888 р. у Херсоні [620]. Про становлення Лаври та Софії розповідав у своїй «Історії України-Русі» миколаївець М. М. Аркас [277, с. 64-66].

До Одеси, Миколаєва та Херсону переїхали випускники історико-філологічного та юридичного факультетів університету Св. Володимира Л.А. Смоленський, О. О. Андрієвський, І. А. Линниченко, С. П. Шелухин, П.А. Іванов, В. І. Гошкевич та О. О. Русов (окрім першого, усі вони були вихованцями В. Б. Антоновича).

Не менш важливим фактором налагодження контактів був розвиток українського національного руху. Між громадами півдня та Наддніпрянини існували сталі зв'язки у побутовій, журналістській, політичній сферах. Серед

клян з південноукраїнськими однодумцями найбільш тісно був пов'язаний В.Б. Антонович, а на суто науковій ниві – М. І. Петров та В. С. Іконніков. Наскільки глибокий слід мали деякі з цих контактів свідчить лист одесита Є.О. Загоровського до Н. Д. Полонської-Василенко 1935 р., в якому він згадував про те, як його батько, професор О. І. Загоровський у 1908 р. допоміг київському історику М. П. Василенку скласти екстерном іспити в НУ [196, арк. 13-14].

У 1914 р. Н. Д. Полонська відвідала Катеринослав з рекомендаційними листами від свого вчителя М. В. Довнара-Запольського до Д.І. Яворницького, В. О. Біднова, А. С. Синявського і зустріла всебічну допомогу у дослідженнях [621, с. 346-354]. У 1916 - 1917 роках вона взяла участь у роботі ТВАК [1268, с. 61-65]. У роботі комісії в якості доповідача та автора статті брала участь також київський археолог В. Є. Козловська [1295, с. 57].

Проявом співпраці було членство у наукових товариствах. Членами ОТІС було обрано В. Б. Антоновича та К. М. Мельник, членами товариства Нестора-літописця були І. А. Линниченко, П. А. Іванов, членами Українського наукового товариства – О. С. Грушевський, І. М. Бондаренко, М. Ф. Комаров. Випускник Київської Духовної Академії, викладач одеської Духовної семінарії, Л. С. Мацієвич підтримував розгалужені контакти з київськими істориками, передусім професором М. І. Петровим. Він надсилав цінні предмети та рукописи до Церковно-археологічного музею, був обраний членом Церковно-археологічного товариства при КДА [866; 872].

Яскравими подіями у комунікаціях південноукраїнських та київських істориків були два загальноросійські археологічні з'їзди, що були проведені у Києві у 1874 та 1899 роках (відповідно третій та одинадцятий). Головною зіркою першого з них став професор В. І. Григорович, який вразив колег своїм поліглотством, жвавим коментуванням доповідей [919, с. 75]. Він же головував відділенням та виголосив доповідь. Доповіді П. К. Бруна та його

учня П. О. Юрченка відповідали місцевій специфіці, бо були присвячені, відповідно, стародавнім назвам Києва та Лядській брамі Києва.

Також на 3-му з'їзді доповідали М.М. Мурзакевич, Н. П. Кондаков, І.С. Некрасов, О.І. Маркевич, В. Ягич [1039, с. XXIX, XLIII]. Велика група одеських та кримських істориків брала участь у з'їзді 1899 р. У промові О.І. Маркевич пропонував об'єднати зусилля різних товариств щодо охорони історико-культурної спадщини [1043, с. 159-160].

Прикладом педагогічної співпраці між київськими та південноукраїнськими істориками був візит до Катеринославу у 1909 р. професора університету Св. Володимира В. М. Перетца з групою своїх учнів, серед яких були й такі згодом видатні науковці як С. І. Маслов та В.П. Адріанова [1186, с. 4-40]. Екскурсанти відвідали музей Поля, де їм давав пояснення Д.І. Яворницький, пороги Дніпра.

До найяскравіших сторінок комунікування південноукраїнських та наддніпрянських істориків належить історія видання часопису «Київська старовина». У часописі була надрукована 151 стаття історичного (включно з археологією) змісту 25 південноукраїнських істориків (враховано тільки статті, що були опубліковані у південноукраїнський період їх життя) [1600]. Беззаперечним лідером є Єлизаветградець В. М. Ястребов – 50 публікацій. Окрім нього у «КС» співробітничав ще один аматор історії з Єлизаветграду А. К. Полницький (автор двох статей).

Активними були представники Катеринославу Г. А. Залюбовський, М.О. Андрієвський (по 4 статті кожен), В. В. Данілов (3 статті), В. О. Біднов (2 статті). Близький до цього кола, головний історик в Олександрівську Я.П. Новицький опублікував 3 статті на історичну тематику.

У часописі взяли участь херсонці О. О. Русов (автор двох статей), П.О. Бурачков і Л. В. Падалка та мешканець Олександрії отець В.М. Нікіфоров (по одній статті кожен). Авторами трьох статей був

миколаївець П. А. Іванов. По одній статті опублікували кримчани Ф.Ф. Лашков, А. І. Маркевич та Х. П. Ящуржинський.

Але найбільшим було «представництво» Одеси: Л. С. Мацієвич (19 публікацій), О. І. Маркевич (17), А. О. Скальковський (14), О.О. Андрієвський (7), М. Ф. Комаров (5), Ф. І. Успенський (3) та по одній – І.А. Линниченка, О. І. Загоровського, С. П. Шелухина та С. М. Єгунової-Щербини.

Окрім цих оригінальних публікацій у «КС» було републіковано по одній статті одесита А. О. Скальковського та катеринославської жінки-історика А.А. Скриленко. В. М. Ястребова, О. І. Маркевича, М.Ф. Комарова, Х.П. Ящуржинського та ін. відзначилися також як етнографи та літературознавці, а елизаветградець А. К. Полницький – як автор історичної белетристики. Одесити П. К. Борзаковський, М. Я. Барановський та представник Херсонщини священик Г. І. Сорокін опублікували у часописі свої спогади. Таким чином, серед авторів бачимо дві нерівні групи: академічну, професуру НУ (О. І. Маркевич, Ф. І. Успенський, І.А. Линниченко, О. І. Загоровський) та позаакадемічну – викладачів гімназій та чиновників.

Найдовше у статусі південноукраїнських істориків з «КС» співробітничали О. І. Маркевич (20 років), М. Ф. Комаров (19), В.М. Ястребов (15), Л.С. Мацієвич (13), А. О. Скальковський (9), О.О. Андрієвський (5). Однак це лише якщо взяти за орієнтир крайні дати. Насправді весь зазначений час і до того ж досить рівномірно у «КС» публікувалися О. І. Маркевич, Л. С. Мацієвич, О. О. Андрієвський, В.М. Ястребов. Натомість А. О. Скальковський активно друкувався лише у першій половині 1880-х рр., а історичні статті М. Ф. Комарова з'явилися зі значними перервами (1887/1895/1900/1906 рр.). Більшість публікацій південноукраїнських істориків припадає на перший період існування журналу: 1880-ті – початок 1890-х рр., який, отже, і слід визнати найбільш

інтенсивним періодом співробітництва. На початку ХХ ст. історичні статті з півдня друкувалися в журналі лише епізодично.

Меншість публікацій можуть бути потрактовані як присвячені суто локальним, місцевим для їх авторів, сюжетам [617; 712]. Більшість статей виконана в жанрі регіоналістики, тобто присвячена вивченню історії Південної України від античних часів [397; 398]. Помітно бажання південноукраїнських авторів реалізувати свій джерельний запас щодо історії Києва. Йдеться передусім про О. О. Андрієвського та Л. С. Мацієвича. О.І. Маркевич у рецензійному жанрі у 4-ох випадках зосередився на історії Росії, що не було властиво публікаціям у «КС», зцентрованих на історії та етнографії України.

Лише А. О. Скальковський працював в рамках однієї теми (за виключенням однієї статті), історії Нової Січі, і до того ж як виключно автор статей-досліджень чи публікатор документів [1299, с. 283-286]. Інші автори демонстрували більшу жанрову та тематичну різноманітність. Так, О.І. Маркевич та Л. С. Мацієвич відзначилися майже в усіх відділах «КС». Найбільше істориків приваблювали біографії, козакознавство, історико-церковні та історико-побутові сюжети [706].

Формами співпраці між «КС» та південноукраїнськими істориками було перш за все авторство останніх в «КС», поширення номерів часопису в своїх соціокультурних мікрогрупах та установах [1274, с. 167]. Так, в обмін з редакцією вступили НУ та товариства при ньому: ОТІС, ТВАК. «КС» отримував фінансову підтримку з боку деяких південноукраїнських істориків, передусім, М. Ф. Комарова [797; 821].

Значну увагу викликав доробок південноукраїнських істориків з боку інших авторів. До аналізу їх праць у рецензійному жанрі зверталися такі видатні та помітні наддніпрянські історики як В. Б. Антонович, О.М. Лазаревський, М. І. Петров, О. І. Левицький, М. П. Василенко, І.М. Каманин, П. В. Голубовський, Ю. Й. Сіцинський, А. І. Лященко,

В.І. Щербина, А. І. Степович, Ф. П. Матушевський [740; 745; 749; 772; 778]. І.М. Каманин рецензував передусім періодичні видання ОТІС та ТВАК [764]. Натомість непоміченими лишилися видання іншого одеського товариства – ІФТ.

Увагу рецензентів привернули не лише праці вже названих істориків А.О. Скальковського, О. І. Маркевича, Ф. І. Успенського, Ф.Ф. Лашкова, П.А. Іванова, але й інших відомих істориків: херсонця В.І. Гошкевича, одеситів В. К. Надлера та В. Н. Юргевича, та маловідомих – одеситів Л.Л.Смоленського-молодшого, А.О. Матвєєва, миколаївця Г. М. Ге, керченця Х. Х. Зенькевича, феодосійця В. К. Виноградова, херсонця Г. І. Сорокіна. В якості рецензента праць своїх колег з інших районів Південної України найчастіше виступав В. М. Ястребов [314; 315].

Поряд з інституційною історією (одеські та кримські історичні товариства, університет, гімназія), у рецензіях можна виділити ще один чіткий блок – історичну локалістику, адже ціла низка рецензій була присвячена працям з історії міст та містечок Південної України – Одесі, Миколаєву, Феодосії, Дмитрівці [778]. Менша частина рецензій мала суто оглядовий, не концептуальний, характер (до цих рецензій дотичні короткі огляди-згадки про історичні замітки та матеріали, надруковані на шпальтах південноукраїнської громадської преси: газет «Одесский вестник», «Одесский листок», «Крым» та ін.), але більшість – відзначалися прагненням до справжньої наукової оцінки та критики.

Навіть у загалом прихильних оглядах видань наукових товариств рецензенти звертали увагу на більш-менш дрібні недоліки та прорахунки, здебільшого в археографічній галузі. Так, І. М. Каманин дорікнув ТВАК за відсутність чіткої програми відбору архівних справ для вічного збереження [764, с. 335]. Низка видань були розкритиковані за відсутність широкої історичної перспективи, нехтування історико-побутовими моментами, так

званою, внутрішньою історією, чи поверхову описовість, компілятивність, брак історіографічного чи історичного аналізу [740; 749].

При цьому суто фактографічним пропускам не надавалося великого значення. Натомість протилежні підходи схвалювалися, особливо якщо вони сприяли подоланню концепцій російської державницької школи [745; 775]. Найпоказовішим прикладом наголосу рецензента саме на національно-громадському звучанні рецензованої статті є текст М. П. Василенка. Аналізуючи значення історико-статистичного нарису священика Г.І. Сорокіна про містечко на Херсонщині та даючи йому захоплену оцінку, рецензент проігнорував значну історичну складову нариса, докладно зупиняючись лише на авторському описі відчуження у побуті між місцевими українцями та росіянами [772].

Рецензії, опубліковані в авторитетному «КС», безумовно, мали певний вплив на спрямування подальшої праці південноукраїнських авторів. О.І. Маркевич вступив у пряму полеміку на сторінках «КС» з О.І. Левицьким, який критикував археографічні видання ОТІС. Редакція «КС» навіть підтримала одесита [793]. Єлизаветградець В. М. Ястребов, виступив в якості дуже жорсткого рецензента, «рознісши» археологічні праці Д.І. Яворницького. При тому, редакція «КС» підтримала саме В.М. Ястребова [704; 705; 791].

«КС» перетворилась на канал поширення інформації про розвиток історичної думки на півдні України. У відповідних інформаційних повідомленнях можна виділити такі тематичні блоки: видатні події в історіографічному процесі на півдні; розвиток археологічних досліджень; пам'яткоохоронна та музейна справи; історичні товариства та установи; ювілейні замітки та некрологи південноукраїнським історикам (А.О. Скальковському, Й. Г. Міхневичу, О. О. Андрієвському, О.І. Маркевичу); суспільні фактори розвитку історіографічного процесу [1162; 1174; 1181-1183; 1195; 1196]. В контексті цієї інформації іноді

авторитетні історики висловлювали оціночні судження щодо рівня інфраструктури історичної науки на півдні. Так, М. Ф. Біляшівський після відвідання музею ОТІС дорікнув киянам за відсутність у Києві музею історії міста [1180].

Багато ниток пов'язували південноукраїнських істориків з їх колегами з Лівобережної Наддніпрянщини, передусім Харкова, Ніжина, Чернігова, Полтави. У травні 1888 р. у Миколаєві з низкою лекцій виступив харківський професор Д. І. Багалій. У зміст його першої лекції входила розповідь про, названих ним першими, колоністами краю – запорозьких козаків. Він, зокрема, зосередився на питаннях про вплив природи на внутрішній устрій військової общини козаків, територію, зимівники та паланки, кількість населення Запоріжжя у різні періоди його історичного існування [1151]. На основі цих лекцій у Києві Д. І. Багалій видав нарис про історію Південної України. 10 сторінок, другий розділ, під назвою «Перші поселенці», він присвятив виключно козацтву [1163, с. 20-30].

Яскравою подією був XII археологічний з'їзд у Харкові (1902 р.). Активними учасниками з'їзду були представники Одеси професори О.І. Маркевич, В. М. Мочульський, Е. Р. Штерн, І. А. Линниченко. У промові після його обрання почесним головою однієї з секцій О. І. Маркевич зазначив, що як історик чудово знає, якою великою мірою Харків позитивно вплинув на одеську науку. У відповідь одесит почув комплементарні слова від М. Ф. Сумцова [1042, с. 290]. Ще більш знаковою була промова В.М. Мочульського, важлива у двох аспектах: по-перше, він висловив подяку Харківському університету за своє «духовне хрещення» (тут він захистив свою дисертацію), а, по-друге, в яскраво українофільській манері побажав Харкову стати центром української фольклористики [1042, с. 352]. Доповідь В.М. Мочульського про смерть козака в українських піснях та думах була серед найбільш резонансних та обговорюваних.

Остання зі значних подій до 1920 р. в історії історіографічних зв'язків між Одесою та Харковом сталася у жовтні 1916 р., коли професор НУ К.О. Кузнецов захистив у Харківському університеті свою докторську дисертацію про англійську палату громад у часи Тюдорів та Стюартів. У диспуті взяв участь видатний харківський антикознавець В. П. Бузескул, який підкреслив історичний підхід автора до роботи і привітав тенденцію до зближення історії та юриспруденції, хоча, на нашу думку, ця тенденція існувала задовго до 1910-х років і, власне, ніколи не зникала [1159].

Циркуляцію істориків з Чернігівщини у Південну Україну і навпаки можна вважати одночасно і підґрунтям наукових контактів, і частиною їх історії. Найбільш показовою у комунікаційному аспекті є доля М. І. Мандеса. У 1894 – 1901 роках цей випускник НУ викладав в альма-матер як приват-доцент кафедри класичної філології (тобто фактично антикознавства). У 1901 – 1907 роках він професорував в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині. При тому він аж ніяк не поривав зв'язків з Одесою. Друкував статті в одеській пресі, в яких з одного боку інформував про ніжинські події, а з іншого висвітлював деякі епізоди ніжинської історії [1088].

В альма-матер він захистив свою докторську дисертацію про розвиток давньогрецької історіографії. Вочевидь, для молодого історика корисно було колегувати з видатним ніжинським антикознавцем І.Г. Турцевичем. У 1907 р. М. І. Мандес повернувся до одеського університету знову в якості викладача [1608, с. 225]. Серед позаакадемічних істориків вартий згадки В. В. Данілов, який після навчання у Ніжинському інституті викладав у Катеринославських та Одеських гімназіях [1366].

Початком співробітництва між південними та північними центрами історіографії можна вважати VI Археологічний з'їзд, що відбувся у 1884 р. в Одесі. Серед його делегатів були М. М. Бережков та П. І. Люперсольський – професори Ніжинського історико-філологічного інституту, видатний збирач

української старовини В. В. Тарновський, І. І. Балицький з Прилук, М.М. Білозерський з Борзни, М. І. Кужба та В. П. Стахович з Городні. З них цінним внеском у роботу з'їзду були доповіді М. М. Бережкова про руських полонених у Кримському ханстві та П. І. Люперсольського про повідомлення Геродота про калліпідів [988, LXIV; LXVII].

М. І. Кужба подав на з'їзд доповідь на тему «Кримські відомості про Рум'янцівський опис Малоросії Північної частини», чим міг би підсилити і без того помітну українознавчу складову. Проте, за невідомих причин доповідь не була прийнята оргкомітетом. Напевно, вона викликала негативний відгук київського професора І. В. Лучицького, до якого за відповідною консультацією звертався одеський професор Ф. І. Успенський, один з провідних організаторів одеського з'їзду [815, с. 11].

У роботі XIII-го Катеринославського з'їзду 1905 р. взяли участь М.М. Бережков та чернігівці П. М. Добровольський, К. І. Самбурський, П.М. Циганко, А. П. Шелухин, Г. П. Яненко, О. К. Яригин, П.А. Войцехівський. Один із підготовчих комітетів для проведення цього з'їзду перебував у Чернігові. У працях з'їзду було опубліковано статтю П.М. Добровольського «Писемні та речові пам'ятки цехового устрою у Чернігівській губернії». Важливими та резонансними подіями у громадському та культурному житті Одеси та Катеринославу були виступи кобзарів з Чернігівщини [1514, с. 10].

Важливим проявом громадського та культурного життя України була участь південноукраїнських істориків у роботі 14-го, Чернігівського археологічного з'їзду 1908 р. НТШ та УНТ на знак протесту проти не запрошення галицьких діячів відмовилися від участі у цьому з'їзді та заборонили своїм членам брати у ньому участь. Аби продемонструвати організованість української громади, ініціатори протесту радили всім українським діячам зігнорувати з'їзд.

Однак одеська «Просвіта» відмовилася виконати ці рішення та делегувала на з'їзд І. М. Луценка, чим викликала незадоволення, зокрема, й І.Л. Шрага. Х. П. Ящуржинський та С.П. Шелухин поїхали на з'їзд від ІФТ та ОТІС. Відвідав з'їзд і В.В. Данілов. З середовища прибічників бойкотування з'їзду на адресу одеситів пролунали звинувачення у зраді. Саме у такому дусі була витримана анонімна стаття «Наша незорганізованість», опублікована у «Раді» 12 серпня 1908 р. [806, с. 33]. Факт публікації статті викликав обурення з боку А. В. Ніковського, який висловив свою позицію у листі до видавця газети Є. Х. Чикаленка.

Тактику одеситів слід визнати доцільною, адже українці отримали можливість популяризувати досягнення української культури та науки перед широкою аудиторією. Одесити вперше в історії проведення з'їздів отримали можливість виголосити доповіді українською мовою, передусім завдяки позиції професора НУ І. А. Линниченка. Напередодні з'їзду він надіслав листа до організаторки з'їзду П. С. Уварової на захист прав деяких учасників з'їзду читати реферати «малоруською мовою» [215, арк. 318-319]. Він запевняв, що сам по собі факт використання української мови ще не свідчить про неблагонадійність думок тощо.

На секції під головуванням І. А. Линниченка та секретарюванням одеситів Х. П. Ящуржинського та С. П. Шелухина, було прочитано декілька доповідей українською мовою. Після доповідей співали кобзарі. Головне значення мала доповідь С.П. Шелухина про походження та еволюцію назви Україна, яку він виводив не зі слова «країна». Результати роботи з'їзду в пресі та наукових виданнях популяризували південноукраїнські історики В.В. Данілов, Х.П. Ящуржинський, І. А. Линниченко, А. І. Маркевич, С.П. Шелухин, А. С. Синявський, С. Л. Аваліані [254; 710].

На цьому з'їзді І. А. Линниченко прочитав доповідь про розкопки В. Хвойко у Києві та захищав його висновки, а також виголосив некролог нещодавно померлому В. Б. Антоновичу, своєму вчителю [945, с. 29-31]. Ще

більш важливе значення мали доповнення, які зробив до промови І.А. Линниченка про В. Б. Антоновича іншого одесита, С.П. Шелухина. Як слухач та послідовник В. Б. Антоновича, С. П. Шелухин підніс саме українську складову світогляду та поглядів В. Б. Антоновича, яку намагався затінити І.А. Линниченка, малоросійство якого С. П. Шелухин теж мимохідь засудив прозорим натяком [945, с. 31-33].

Велике теоретичне значення мала доповідь іншого одеського професора Е. Р. Штерна про методику розкопок могил. Він же прочитав ще одну доповідь про розкопки на острові Березані та головував на засіданнях відділень «Старожитності класичні, візантійські, східні та західноєвропейські» та «Старожитності юридичні, громадського побуту, домашні та військові». Дві доповіді виголосив учень І. А. Линниченка С.Л. Аваліані. Делегатами з'їзду були катеринославці А. С. Синявський, Д.І. Яворницький, В. О. Біднов. Голова ТВАК А. І. Маркевич був секретарем відділення «Археографія та архівознавство» [945, с. 3, 11, 12].

Професор В. М. Мочульський брав участь як диспутант у двох секціях «Пам'ятки мови та писемності» і «Слов'янські старожитності» та був присутній під час розкопок в Єлецькому монастирі, а також оглядав давню різницю при Соборі цього ж монастиря. Він оглянув старожитності Троїцького монастиря, Спасо-Преображенського та Борисоглебського соборів. Головну увагу він звернув на виставку, а особливо на старообрядські рукописи [40, арк. 123-124].

Відвідування не обмежувалося лише часом проведення з'їздів. Так, М.М. Бережков влітку 1895 р. відвідав Крим, про що залишив докладні записки [187]. У 1905 р. Д. І. Яворницький відвідав музей при ЧВАК і залишив схвальний відгук про експозицію у книзі відгуків [1424, с. 35].

Каркасом, на якому розвивалися комунікації між істориками, була діяльність наукових товариств. Членом ІФТ був ніжинський професор, історик літератури, М. Н. Сперанський; ОТИС – М. А. Рігельман

чернігівський поміщик, історик-аматор, онук відомого літописця О.І. Рігельмана. Членом ТВАК був М. М. Бережков. Член Ніжинського історико-філологічного товариства Є. М. Щепкін, обраний під час свого викладання у Ніжині, залишався у такому статусі і після переїзду до Одеси. Катеринославець Д. І. Яворницький був обраний почесним членом Чернігівської вченої архівної комісії.

Найбільш насиченою виявилася співпраця М. М. Бережкова та ТВАК. У трьох випусках «ИТУАК» було опубліковано 3 статті ніжинського вченого про Кримське ханство [734-736]. Між установами та товариствами Південної України та Чернігівщини був налагоджений обмін виданнями, старовинними артефактами [1006, с. 95; 1007, с. 259]. У 1908 р. ОТІС вступило в обмін виданнями з щойно заснованою Церковно-археологічною комісією при Чернігівському Єпархіальному архівосховищі [1000, с. 1]. У 1913 р. ЧВАК привітало ТВАК з 25-річним ювілеєм [1008, с. 296]. Усі названі організації Чернігівщини перебували в обміні виданнями з Херсонським музеєм старожитностей [1142, с. 44]. Зв'язували істориків й персональні контакти. Я.П. Новицький дружив з колекціонером старожитностей з Чернігівщини В.В. Тарновським, неодноразово передавав або надсилав йому знайдені під час археологічних розкопок предмети давньої матеріальної культури, особливо козацької. Аналогічні стосунки підтримували Д.І. Яворницький та чернігівський аматор старовини В. Г. Безверхий [802, с. 72-79]. М. М. Аркас розмістив в «Історії України-Русі» репродукції з чернігівського зібрання В.В. Тарновського, зокрема, вперше опублікував портрет І. Мазепи.

Попри ще більшу територіальну віддаленість, міждержавні кордони, існував й помітний напрямок контактів південноукраїнських істориків з їх західноукраїнськими колегами. Наприкінці 1850-х років, збираючи матеріал для своєї магістерської дисертації з історії середньовічної Галичини, професор НУ М. П. Смірнов, у Львові налагодив контакти з Д. І. Зубрицьким,

Й.Г. Лозинським, Я. Ф. Головацьким, І. М. Вагилевичем та поляками Я. Добжанським та А. Беловським [153; 987].

Членами НТШ було обрано М. Ф. Комарова та О. І. Маркевича [1048, с. 25, 30]. У виданнях НТШ рецензувалися праці південноукраїнських істориків. Авторами рецензій були здебільшого, як їх західноукраїнськими, так і наддніпрянськими колегами: М. С. Грушевський, І. Я. Франко, С.Т. Томашівський, В. Гребеняк, М. С. Возняк, І. С. Свенцицький, В.В. Дорошенко, В. М. Доманицький та ін. [782-783].

Навесні 1905 р. один з лідерів одеських громадівців Д. Д. Сигаревич у статті в російськомовному одеському ліберальному часописі «Южные записки» відзначив досягнення М. С. Грушевського у розбудові НТШ [717, с. 45]. В офіційному друкованому звіті про діяльність НУ за 1907 р. О.С. Грушевський зазначив свої статті у ЗНТШ [975, с. 246]. Найбільш гострим для російського офіціозу мав виглядати цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. С. Мазепи, опублікований у Львові [350-351].

Виступаючи на засіданні миколаївської «Просвіти» у 1907 р. М.М. Аркас намітив програму розвитку українського національного руху, солідаризувавшись з ідеєю Галичини як Українського П'ємонту [164, арк. 43]. В. В. Данілов сприяв поширенню видань НТШ в російському науковому середовищі. У листі до видавця «Исторического вестника» С.М. Шубинського на прохання секретаря НТШ він звернувся з запитом про можливий обмін виданнями: «маючи НТШ в руках можна було б поміщати рецензії на видання НТШ, дуже цінні, але мало доступні в Росії. І я б тоді попросив надати цю справу мені, адже я займався малоросійської літературою та етнографією і добре знайомий з малоросійським наріччям. Вкрай був би втішений, якби пропозиція секретаря, до якого приєднуюся, знайшла відгук з Вашого боку» [228, арк. 272-273]. Однак ця справа не реалізувалася. В іншому листі до С. М. Шубинського В. В. Данілов зазначав,

що «ЗНТШ існує на кошти меценатські для вкрай обмеженого гуртка читачів і рівно нічого не платить, як і інші наукові видання, в яких я працював досить багато» [228, арк. 276].

Нам відомо лише про два випадки доповідей на засіданнях товариств Південної України, в яких аналізувались статті у виданнях НТШ. 2 березня 1913 р. С. П. Шелухин доповів на засіданні ОБТ про «Етнографічний збірник» НТШ 1912 р., зупинившись на матеріалах про поховальні голосіння. У 1914 р. у 51 випуску «Известий» ТВАК було опубліковано статтю Д. С. Спиридонова, в якій він навів розлогий огляд роботи І. Я. Франка про Св. Климента, надруковану впродовж 1902 – 1905 рр. у Записках НТШ [640]. Здебільшого Д.С. Спіридонов обмежився докладним переказом статті І. Я. Франка і, хоч і з деякими зауваженнями, дуже схвально відгукнувся про роботу львівського науковця як взірцеву для подальших дослідників.

До ІФТ надходили німецькомовна «Хроніка» НТШ, «Збірник» Історико-Філософської секції, «Записки» НТШ, «Жерела», «Етнографічний збірник», «Пам'ятники українсько-руської мови та літератури», «Історія України-Русі» М.С. Грушевського, О. Я. Кониського «Т. Шевченко-Грушівський» [963, с. 4, 7; 964, с. 7, 9]. Багато книжок, з якими М. М. Аркас працював під час роботи над своєю «Історією України-Русі», він отримав від книгарні НТШ. В свою чергу, його праця, за згадкою Б. О. Барвінського, розповсюджувалась у Галичині через книгарню НТШ.

Хоча і незначною мірою, але волинський напрямок проглядає в діяльності деяких південноукраїнських товариств історичного профілю. У 1888 р. ОТІС просило викладача одеських гімназій А. О. Матвєєва під час його подорожі у Волинську губернію, у Крем'янецькій та Дубенській повіти, оглянути пам'ятки старовини. Також він оглянув місце Берестецької битви, про що хотів доповісти на одному з археологічних з'їздів, але не встиг [72, арк. 129, 364].

КВАК встановила обмін виданнями з «Товариством дослідників Волині» [951, с. 48]. У 1909 - 1910 роках члени КВАК А. С. Синявський, А.Б. Вітстедт, О. Г. Рікман, М. В. Биков та О. Т. Мельніков розглядали описи Волинської скарбові палати, відбираючи ті справи, що мали дежерлознавчий інтерес та були варті збереження. Проміжним підсумком було рішення, що кілька справ про євреїв колоністів треба зберегти, бо вони містять дані з історії землеволодіння на Волині [951, с. 247-248, 253, 255].

Місцем перетину волинських та південноукраїнських істориків були археологічні з'їзди. Учасниками Одеського та Катеринославського з'їздів були відомий волинський аматор старовини та громадській діяч С. Люба-Радзиминський з Крем'янця, згодом один з засновників Товариства дослідників Волині; Б. М. Прушинський з Житомира та П. В. Симонов з Острога [988, с. LVII, LIX]. Одним з делегатів на Катеринославському археологічному з'їзді була відомий педагог та історик-аматор Є. І. де Вітте з Крем'янця Волинської губернії [944, с. 151].

Таким чином, в умовах бездержавності України до 1917 – 1918 років, здебільшого несприятливих політичних умов, наука, культура, були найважливішою галуззю єднання культурної еліти різних регіонів України. Завдяки жанру рецензій в поле діяльності НТШ ще більшою мірою були залучені (найчастіше мимоволі) науковці та установи, що не мали відношення власне до українського національного руху і науки, але як такі, що торкалися питань важливих для україністики та працювали на території України, були частиною українського наукового процесу. Історіографічний рух посідав у цьому процесі неабияке важливе місце. У цей процес були включені не лише націєтворці, але й уродженці України і загалом історики без чіткої ідентифікації.

3.2. Комунікації південноукраїнських істориків з колегами з інших регіонів Російської імперії

Окрім зв'язків всередині південноукраїнського регіону та іншими частинами України, південноукраїнські історики підтримували зв'язки з позаукраїнськими частинами Російської імперії. Співпраця розгорталася передусім по лінії нечисленних університетів Російської імперії, у якій, вочевидь, брав участь НУ. Багато тут важили особисті долі викладачів. Так, антикознавець О. Ф. Базінер після 12 років праці в НУ переїхав до Варшави, але вже у статусі професора Варшавського університету саме в НУ у 1902 р. захистив свою докторську дисертацію [959]. Усталені зв'язки підтримувалися між південноукраїнськими товариствами та їх аналогами, зокрема, археографічними комісіями.

Основне мереживо зв'язків «плелося» під час участі південноукраїнських істориків у роботі з'їздів. М. М. Мурзакевич був учасником першого археологічного з'їзду у Москві (1869 р.), на якому він був членом вченого комітету, головою відділення, виголосив доповідь [1018, с. CVII]. На другому, петербурзькому, з'їзді 1871 р. він був почесним головою відділення, було зачитано доповідь одесита, а на п'ятому з'їзді у Тбілісі – його доповідь про храм у Піцунді [1041, с. XXXIII].

П. К. Брун та В. Н. Юргевич взяли участь у першому, московському, з'їзді, де було прочитано по одній їх доповіді [1018, с. LXXVIII- LXXIX]. П.К. Брун був до того ж секретарем відділення, членом вченого комітету [1018, с. LV]. В. І. Григорович надіслав на цей з'їзд доповідь, яку зачитав І.І. Срезневський [1018, с. CXXII]. На четвертому, Казанському, з'їзді П.К. Брун виголосив одну доповідь та був почесним головою відділення [1019, с. LXIX]. Були зачитані також доповіді О. І. Маркевича та І.С. Некрасова.

П. К. Брун взяв активну участь у підготовці наукової частини п'ятого, тбіліського, з'їзду 1881 року, що природно, враховуючи кавказознавчі інтереси історика. Але смерть за рік до проведення з'їзду вирвала його з рядів його учасників. Під час п'ятого з'їзду колишній одеський професор А.Г. Брікнер у некрологічній згадці наголосив, що спеціальність покійного, історична географія у зв'язку з археологією, особливо відповідала програмам з'їздів і тому у начитаному, обізнаному, П. К. Бруні з'їзд втратив одного з видатних членів [1041, с. LIV].

У роботі другого з'їзду у Петербурзі у 1871 р. взяли участь В.І. Григорович, Н. П. Кондаков та О. І. Маркевич. В. І. Григорович та Н.П. Кондаков були почесними головами відділень. В. І. Григорович виголосив доповідь про необхідність дослідження Херсонесу [1038, с. 41-42]. В.І. Григорович та Н. П. Кондаков передали основному організатору з'їздів, Московському археологічному товариству, вітальну адресу з нагоди 25-річного ювілею цього товариства від НУ, в якому окремо наголосив на причетності установи до успіхів у вивченні Новоросійського краю [1038, с. XLIII].

О. І. Маркевич брав участь в усіх з'їздах з 7-го по 12-й, на яких він виголосив 7 доповідей, був членом попередніх комітетів, двічі був почесним головою відділення та одного разу головою відділення, брав жваву участь у дискусіях. Під час Одеського з'їзду О. І. Кірпічніков був у стадії переходу до одеського університету, хоча і значився вже одеським учасником. У статусі одеського професора (1886 – 1898 рр.) він узяв участь в усіх чотирьох археологічних з'їздах цього періоду – з 7-го по 10-й, при чому, на кожному з них головував відділенням, прочитав 8 доповідей.

Не меншу активність виявили О. О. Кочубинський та І. А. Линниченко. О.О. Кочубинський узяв участь в усіх з'їздах з 6-го по 12-тий. Він виголосив на 7-му з'їзді одну доповідь, а на 10-му – дві. На 9-му був почесним головою відділення, на 7-му – головою відділення [1016, с. 66].

І. А. Линниченко був учасником від Одеси на усіх тогочасних з'їздах з 10-го по 15-ий. Він не був активний як доповідач (по одній доповіді на 14-му та 15-му з'їздах), але брав активну участь у дискусіях. І. А. Линниченко був почесним головою відділень на 10-му, 15-му з'їздах. На 9-му з'їзді Ф.І. Успенський мав найвищий науковий ранг – голови вченого комітету з'їзду, та прочитав доповідь про готську проблему [1016, с. 5, 96-98].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. до цих «ветеранів» приєдналися ще троє осіб. Безсумнівно, першу скрипку з них грав професор Е. Р. Штерн – учасник з'їздів від 9-го по 14-ий. У попередньому комітеті 15 з'їзду Е.Р. Штерн представляв НУ, проте під час самого форуму вже перебував у Німеччині. На кожному зі з'їздів Е. Р. Штерн був одним з найактивніших диспутантів та доповідачів. Загалом він виголосив 6 доповідей (по одній на 9-му, 11-му, 12-му, 14-му та дві на 10-му). Найбільш резонансною була доповідь професора на 10-му Ризькому з'їзді, в якій він викрив підробку одеським ювеліром «тіари скіфського царя Сайтафарна», яку встиг до того придбати Лувр за величезну суму як справжній стародавній артефакт [690].

Професор кафедри історії мистецтв О. А. Павловський взяв участь в усіх з'їздах з 10-го по 15-ий, окрім 13-го, Катеринославського. На цих з'їздах він доповідав лише одного разу – на 10-му. Головував відділенням 11-го з'їзду «Пам'ятники мистецтв та художеств» [1043, с. 33]. Не був особливо активним представник кафедри історії християнської церкви М.Х. Красносельцев, який в якості одесита встиг узяти участь у трьох з'їздах: 8-му, 9-му (Віленському) та 10-му (Ризькому). Під час десятого з'їзду був почесним головою одного з відділень [943, с. 51].

У попередньому комітеті 16-го археологічного з'їзду, який планувалося провести у Пскові працювали представники НУ С. Г. Вілінський, І.А. Линниченко, О. А. Павловський та кримчанин А. І. Маркевич [995].

Другу велику групу південноукраїнських істориків, учасників археологічних з'їздів, складала особи, які не мали академічно-викладацького

статусу, хоча помітна частина з них мала фахову університетську освіту (Х.П. Ящуржинський, В. В. Данілов, А. І. Маркевич та ін.).

Серед інших осіб, не пов'язаних з викладацькою діяльністю, варто згадати про юриста, пізніше сенатора Російської імперії, А. В. Лонгінова, учасника від одеських історичних товариств, у п'яти з'їздах: 9, 10, 11, 14, 15. На 9-му з'їзді він виголосив дві доповіді, на 10-му – був почесним головою одного з відділень, був активним дискусантом [498; 499].

Загалом на усіх 15 з'їздах 49 представників південноукраїнських міст виголосили 120 доповідей: 34 одесити (в активі яких 96 доповідей); 6 кримчан (11 доповідей); 7 катеринославців (10 доповідей); 2 херсонця (3 доповіді). «Рекордсменами» серед південноукраїнських істориків були О.І. Маркевич (10 доповідей); Е. Р. Штерн (9), О. І. Кірпічніков (8), Х.П. Ящуржинський (6). Така статистика вказує на справедливість часто поширеної у тогочасному науковому просторі тези про «брак наукових сил в історично та культурно молодому краї». Проте, з'їзди не охопили усіх тогочасних південноукраїнських істориків (зокрема, залишилися осторонь такі помітні постаті як В. І. Гошкевич, С. Д. Пападімітріу, В. М. Істрін, Є.М. Щепкін, С. М. Дубнов та Й-Г. Клаузнер). На сторінках «Трудов» з'їздів (без врахування праць Одеського та Катеринославського, згаданих вище) в основній частині було надруковано 30 доповідей південноукраїнських істориків.

Деякі доповіді були підготовлені південноукраїнськими істориками з урахуванням місця проведення з'їзду: О. І. Маркевича на Казанському з'їзді («До історії війн Московської держави з Казанню») та про ярославських князів у Московській державі – на Ярославському; О. О. Кочубинського на Віленському та Ризькому з'їздах про литовську мову як історичне джерело та про територію доісторичної Литви; М. П. Істоміна та О. І. Маркевича про історію Риги та Прибалтики на Ризькому з'їзді [943, с. 86, 101; 1016, с. 65].

Найпомітнішими ініціативами, які висували південноукраїнські історики були проект П. О. Юрченка попередньому комітету п'ятого з'їзду у Тбілісі про створення реєстру історичних місць Грузії та Вірменії; проект Ф.І. Успенського на 9-му з'їзді про передання Ольвії у відання ОТІС [1030, с. 66-68; 1016, с. 112].

Більшість доповідей південноукраїнських істориків викликали помітний резонанс. Іноді полеміка набувала особистісної гостроти. Під час 2-го з'їзду О.І. Маркевич зауважив, що доповідь варшавського історика О. І. Нікітського повторює висновки книги М. Л. Дювернуа. О. І. Нікітський відповів, що не знає цієї книги. На наступному засіданні О. І. Нікітський звинуватив О.І. Маркевича у нерозумінні його реферату та незнанні книги М.Л. Дювернуа [1038, с. L-LI].

Південноукраїнські учасники з'їздів під час їх проведення і після намагалися популяризувати здобутки цих важливих заходів, рефлексували щодо особливостей їх проведення. Найповніше висвітлювалася робота Ярославського, 7-го, з'їзду 1887 р. [431; 519]. Тексти О. І. Кірпічнікова та О.І. Маркевича є цінними багатьма дрібними, побутовими деталями, прикладами блискучого літературного стилю і навіть гумору, властивого для текстів видатних інтелектуалів, якими безумовно були ці історики.

Наприклад, О. І. Кірпічніков так описав своє враження від Ярославлю та його городян: «Місто зі своїми безкрайними площами, страшно широкими вулицями та одноманітно некрасивими будинками справляє на перший погляд не особливо позитивне враження, як і усі губернські міста північної Русі. Тільки після того як придивишся, помітиш приємний характер старовини на церквах та інших громадських побудовах. Можливо це – вплив уяви, але потім і на обличчях деяких бородатих громадян приїжджий (особливо з такого архі-нового міста, як Одеса) бачить якійсь давній вираз, що нагадує ікони, портрети часів Олексія Михайловича і ті образи, які

носяться у фантазії, читаючи історію Соловйова, починаючи з XII тому» [431, № 776].

Наступний, Московський, з'їзд лаконічно висвітлив Ф.І. Успенський [666]. Він здебільшого просто переказував зміст доповідей, але іноді висловлював і своє враження щодо них. Так, викликає інтерес його схвальна реакція на критику «почвенництва» І. Є. Забеліна, хоча сам Ф.І. Успенський не був вільний від консервативно-тенденційних суджень у своїй апологетиці Візантії та просуванні інтересів Росії на Близькому Сході. Роботу Віленського з'їзду докладно висвітлив О. І. Маркевич в «Одесском вестнике» [516].

Виступаючи на засіданні ОБТ, його голова І. А. Линниченко зауважив, що 15-ий Новгородський з'їзд не відзначався таким високим науковим рівнем як попередні, адже в їх роботі вже не брали участь великі наукові світила [1071].

Окрім участі у найпотужніших форумах деякі південноукраїнські історики взяли участь у крайових, обласних. У Ярославському з'їзді 1901 р. взяв участь одесит О. І. Маркевич. Він не зміг відвідати з'їзд, але надіслав привітання та статтю, що була опублікована у працях з'їзду [511].

Третій обласний з'їзд у місті Володимирі у 1906 р. відвідали в якості делегатів кримчанин А. І. Маркевич, катеринославець А. С. Синявський та одеський професор О. А. Павловський. Серед них лише О. А. Павловський проявив значну активність: був почесним головою секції «Пам'ятники церковної та цивільної старовини», взяв участь в обговоренні доповіді тульського історика М. І. Троїцького «Одне з джерел з історії Візантійської іконографії» [1046, с. 53]. На цьому з'їзді досить несподівано пролунала південноукраїнська тематика. В'ятський аматор старовини В. Ємельянов доповів на тему «Пошуки місця хрещення Св. Володимира у Херсонесі». Доповідь викликала зауваження М. І. Троїцького. А. І. Маркевич висловив

свої позитивні враження про роботу Володимирського з'їзду у своїй доповіді на засіданні ТВАК 28 вересня 1906 р. [1006, с. 97-101].

5 грудня 1906 р. А. С. Синявський на засіданні Катеринославської вченої архівної комісії виголосив доповідь, в якій поінформував колег про цей з'їзд [950, с. 13]. Делегатом четвертого обласного з'їзду у Костромі у 1909 р. був одеський професор, історик канонічного права О. І. Алмазов. А. І. Маркевич з Криму не зміг прибути на з'їзд, але надіслав вітальну телеграму від ТВАК, що була опублікована у томі праць з'їзду [1040, с. XIII-XIV].

Археологічні з'їзди відображали передусім потужний міждисциплінарний струмінь у розвитку історичної науки. Існування таких тенденцій підтверджує проведення у Російській імперії інших міждисциплінарних з'їздів. У 1890 р. було започатковано підготовку до ще одного масштабного історичного, але разом з цим виразно міждисциплінарного заходу – Московського з'їзду археології та доісторичної антропології.

У комітет з'їзду як уповноважені у провінціях увійшли на території Південної України такі історики як І. І. Курис в Одесі, О.О. Русов у Херсоні, у Феодосії – директор Феодосійського музею О. Ф. Ретовський, у Керчі – зберігач місцевого музею Гросс та історик Х. П. Ящуржинський, у Севастополі – О. Л. Бертъе-Делагард. Директор симферопольської (згодом Маріупольської) гімназії, філолог та краєзнавець Г. Томашевський був призначений відповідальним за Сімферополь та усю Таврійську та Херсонську губернію [1104]. Але на з'їзді, що відбувся у Москві на початку серпня 1892 р. серед південноукраїнських істориків були присутні інші особи: як делегати від ОТІС професори НУ О. О. Кочубинський та О.І. Маркевич. О. О. Кочубинський увійшов до Ради з'їзду та був почесним віце-президентом одного із засідань [932, р. 17].

У грудні 1912 р. провідний херсонський історик, директор місцевого музею старожитностей, В. І. Гошкевич, феодосійський краєзнавець

Д.О. Марков, професор НУ І. А. Линниченко взяли участь у роботі попереднього з'їзду з організації Першого Всеросійського з'їзду діячів музеїв. Позаяк з'їзд так і не відбувся, фактично цей захід і став самим з'їздом і часто так і сприймається в історіографії. По два рази у дискусіях узяли участь І. А. Линниченко та В. І. Гошкевич [994, с. 17, 19, 30, 31].

І. А. Линниченко закликав централізувати систему управління музеями та заснувати музеї при університетах, які б збирали праці, портрети, документи, видатних викладачів та вихованців. В. І. Гошкевич закликав перешкоджати іноземцям виводити за кордон предмети, що були знайдені ними під час незаконних розкопок, видати покажчики з музеєзнавства. Після з'їзду В. І. Гошкевич три тижні працював у московських архівах та бібліотеках, клопотав про поповнення фондів Херсонського музею старовинною зброєю з запасників Московського історичного музею. Потім він три тижні працював у Петербурзі, відібрав 500 предметів для музею [1150].

В. В. Данілов в якості представника КВАК 6-8 травня 1914 р. взяв участь у столичному з'їзді представників губернських архівних комісій. Він солідаризувався з іншими учасниками з'їзду щодо перспектив розвитку центральних губернських архівів, пропозицій об'єднати діяльність архівних комісій під керівництвом Імператорського Російського історичного товариства [951, с. 264-269].

Зворотною тенденцією був потяг до спеціалізації у гуманітаристиці. Тому історики (фактично йдеться про дослідників писемних джерел) намагалися заснувати власні, суто історичні з'їзди. У травні 1915 р. у Москві на базі університету відбувся перший з'їзд професорів кафедр російської історії та права, фактично перший з'їзд істориків. НУ делегував на з'їзд професора кафедри історії російського права О. Я. Шпакова та російської історії І. А. Линниченка та Є. П. Тріфільєва [61, арк. 37, 168; 1191].

Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії російського права.

Найвищим щаблем визнання для південноукраїнських науковців були зв'язки з Санкт-Петербурзькою Академією наук (у 1914 - 1917 рр. – Петроградська, а у 1917 – 1925 рр. – Російська). Перші контакти пов'язані з іменами одеських істориків А. О. Скальковського та М. М. Мурзакевича. На приватному рівні обидва підтримували відносини з академіками М.П. Погодіним та А. Куніком. У 1856 р. А. О. Скальковський був обраний членом-кореспондентом АН, хоча загалом його взаємини з цією установою склалися важко та неоднозначно [1271, с. 364-369]. На 1856 р. здебільшого завдяки особистим контактам цих істориків низка академіків були обрані почесними та дійсними членами ОТІС [523; 1298, с. 88].

Найактивніше з ОТІС співпрацював М. П. Погодін, який першим з представників російської академічної еліти опублікував у 1, 2 та 8 томах «Записок» ОТІС 3 статті. Праця М. М. Мурзакевича «Апостол Зографский XIV века» була опублікована у 1861 р. у 2 випуску X тому «Известий» АН.

Відкриття у 1865 р. університету в Одесі сприяло подальшій інтенсифікації контактів з АН. Славісти В. І. Григорович та В. Ягич прибули до НУ в академічному статусі. Для частини викладачів НУ став трампліном для подальшого сходження на вершини академічного «Олімпу»: палеографів та істориків літератури Ф. Є. Корша та В. М. Істріна, Б. М. Ляпунова, істориків мистецтва Н. П. Кондакова та О. В. Нікітського, історика літератури Д. М. Овсяніко-Куліковського, славіста П. О. Лаврова.

Низка викладачів-істориків НУ були вихованцями російських академіків та членів-кореспондентів АН. В Одесі частина з цих істориків підтримувала тісні взаємини зі своїми вчителями та колишніми друзями, здебільшого шляхом листування (П. М. Ардашев, Є. М. Щепкін – з В.І.Герье, К.В. Флоровська – з І. М. Гревсом). Професори кафедри руської історії М.П. Смірнов та Г. І. Перетяткович популяризували серед студентів погляди

С.М. Соловйова, який був для них безумовним авторитетом [919, с. 32, 116]. З ініціативи М.П. Смірнова знаменитий московський історик у 1876 р. був обраний почесним членом НУ.

За поданням Ф. І. Успенського, аналогічне звання отримав у 1883 р. В.І. Ламанський, у 1888 р. за ініціативи О.І. Кірпічникова – Ф. І. Буслаєв. Почесними членами НУ були також обрані О. С. Уваров та М. П. Погодін (1871), І. І. Срезневський (1879), О. І. Міллер (1885) [514, с. V-VI]. Деяким професорам вдалося прищепити пієтет до своїх вчителів своїм учням. Яскравим прикладом цього є доповідь на засіданні ОТІС одеського учня Ф.І. Успенського М. Г. Попруженка про покійного В.І. Ламанського [593].

Серед петербурзької академічної еліти найжвавіші контакти з одеськими колегами підтримував професор І. В. Помяловський – антикознавець, член-кореспондент АН з 1890 р. Він листувався з одеськими істориками О. О. Кочубинським, І. А. Линниченко, В. М. Войтковським, В.К. Надлером, О. А. Павловським, О. І. Алмазовим, деканами історико-філологічного факультету НУ І. С. Некрасовим та О. М. Деревіцьким. Листування було присвячено різноманітним науковим та приватним питанням. Зокрема, В. М. Войтковський надіслав колезі півтора десятки листів відомого славіста М. Ф. Раєвського, що залишились у нього від сотні листів внаслідок двадцятирічного листування між ними [225, арк. 4].

В інших листах розповіді про наукові плани густо пересипані враженнями від дріб'язкової боротьби між професорами. В. К. Надлер вважав, що НУ – «це справжнє провінційне затишся з усіма властивими для такого місця атрибутами. Тут є чимало чесних та даровитих робітників науки, але не вони, а пліткарі та інтригани задають тут тон та заправляють усіма справами» [227, арк. 46-47]. Після поїздки до Криму, в О.М. Деревіцького залишились позитивні враження від діяльності ТВАК, її музею та бібліотеки, які він вважав кращими, ніж в ОТІС. Він виділяв діяльність А. І. Маркевича та Ф. Ф. Лашкова, які «вносять велике

пожвавлення та встигають майже з нічого створити багато» [226, арк. 98-99, 129-130, 164, 168].

З одеського боку найактивнішим у налагодженні співпраці з академіками був професор кафедри руської історії НУ І. А. Линниченко. Особливо теплими І. А. Линниченко вважав свої відносини з О. О. Шахматовим [502, с. 204]. Висока оцінка О. О. Шахматовим одеського колеги відбилась в одному з його листів, в якому він привітав бажання І. А. Линниченка видати свій курс з історіографії: «Вам чи не єдиному з наших істориків, може вдасться складання огляду західноєвропейських джерел з їх критичною оцінкою» [96, арк. 40].

Значною активністю у налагодженні зв'язків з СПБ АН відзначався Е.Р. Штерн. Найжвавіше листування він підтримував з П. С. Уваровою та В.В. Латишевим. Головним чином, предметом обговорення були археологічні розкопки та підготовка археологічних з'їздів. Зокрема, у процесі підготовки до Чернігівського археологічного з'їзду (1908 р.) П. С. Уварова розглядала Е. Р. Штерна як спеціаліста, який зможе протистояти «українофільській пропаганді». Про високу оцінку з боку П. С. Уварової свого колеги свідчить те, що вона гаряче переконувала його не залишати Російську імперію після відставки з НУ [178, арк. 1].

Важливе значення для зростання реноме південноукраїнської історичної науки мало винагородження академічними преміями одеських істориків. Лауреатами Уваровського конкурсу за наукову працю були обрані у 1879 р. П.К. Брун, у 1880 р. – Ф. І. Успенський. Через 10 років доцент кафедри слов'янської філології О. О. Кочубинський став одним з перших лауреатів Макаріївської премії за відгуком свого колишнього колеги в НУ В. Ягича за роботу на тему про становлення СПБ АН [792].

У 1894 р. професор кафедри церковного права НУ О. І. Алмазов отримав премію митрополита Макарія за видану в Одесі трьотомну працю «Тайная исповедь в Православной восточной церкви: опыт внешней истории». Цю працю він захистив як докторську дисертацію. У тому ж 1894 р. на

Пушкінську премію АН без успіху претендував одеський юрист та історик А.В. Лонгінов [747]. Це було прелюдією для найбільшого успіху одеських істориків на зламі століть: у 1900 р. професор О. О. Кочубинський був нагороджений за відгуком В. І. Ламанського 42-ою премією графа Уварова за монографію присвячену генезі «східного питання» в політиці Російської імперії [770]. Таким чином, одеський славіст став першим і єдиним з одеських істориків лауреатом одразу двох престижних академічних премій.

29 грудня 1915 р. працю професора кафедри історії християнської церкви НУ О. П. Доброклонського про життя одного з найвидатніших візантійських церковних діячів Феодора Студійського було нагороджено премією Ахматова [360; 23, арк. 12]. У 1916 р. Уваровську премію за свою магістерську дисертацію «Состав Законодательной комиссии 1767-1774 гг.» отримав екстраординарний професор кафедри руської історії НУ А.В. Флоровський [674]. За дорученням СПБ АН праці колег, що були висунуті на здобуття академічних премій рецензували О. І. Кірпічніков, І.А. Линниченко та А. В. Флоровський [495; 239, арк. 28].

Як найважливішу подію в історії співробітництва АН з південноукраїнськими істориками слід розглядати їх обрання співробітниками АН. Першим після А. О. Скальковського це почесне звання у 1873 р. отримав історик церковного права, професор кафедри канонічного права НУ О. С. Павлов. У 1893 р. напередодні від'їзду з Одеси до Стамбулу членом-кореспондентом АН було обрано Ф. І. Успенського. У 1894 р. аналогічний статус отримав О. І. Кірпічніков, який ще чотири роки після цього викладав в НУ. У 1913 р. членом-кореспондентом історико-філологічного відділення СПБАН було обрано І. А. Линниченка.

Низка російських істориків, академіків та членів-кореспондентів АН, були обрані членами одеських історичних товариств. Найбільше їх кооптувало ОТІС (П. С. Уварова, А.Ф. Бичков, І. Є. Забелін, І.В. Помяловський, В. В. Латишев та ін.) [966]. Почесним членом ОТІС був

поет, президент АН, великий князь Костянтин Костянтинович. Почесними членами ІФТ було обрано академіків П.В. Нікітіна, В. В. Латишева, С.Ф. Платонова та П. О. Лаврова [67, арк. 100-102]. І після від'їзду з Одеси членами ІФТ залишались Ф. І. Успенський та Ф.Є. Корш. Особисті зв'язки І.А. Линниченка зумовили членство в ОБТ О.М. Веселовського, О. С. Лаппо-Данілевського, О. О. Шахматова, П. С. Уварової [1034].

Співробітництво з СПБАН не було прерогативою виключно університетських викладачів. З низкою членів СПБАН співробітничав Д.І. Яворницький. Після смерті сходознавця та краєзнавця, викладача одеських середніх навчальних закладів, члена ОТІС, П. О. Юрченка, в його особовому архіві О. І. Маркевич виявив листи Ф. І. Буслаєва, А. Ф. Бичкова, В.Г. Васильєвського та О. С. Уварова [855, с. 883]. 5 травня 1915 р. комісія АН вирішила надати премію 57-го Уваровського конкурсу С. Л. Аваліані за трьотомну працю «Крестьянский вопрос в Закавказье» (1911 - 1913) [260; 238, арк. 12, 50, 59-60]. Л. С. Мацієвич у 1913 р. знайшов список т.зв. «Архангелогородського літопису» (Устюзький літописний звід), який передав до СПБАН. Знахідка отримала високу оцінку академіка О.О. Шахматова [529; 1202].

У Криму зв'язки з російськими академіками встановили провідні кримські історики А. І. Маркевич, О. Л. Бертъе-Делагард, К.К. Косцюшко-Валюжинич. Коло зв'язків, зокрема, листування цих істориків з російськими академіками було приблизно однаковим: П. С. Уварова, О. В. Орешніков, В.В. Латишев, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський, С. Ф. Платонов, О.А. Спіцин [1444]. Важливим питанням, що обговорювалося у низці листів, була ініціатива А. І. Маркевича та І. А. Линниченка щодо організації археологічного з'їзду у Криму. Позаяк ТВАК, як і інші архівні комісії, з'явилась завдяки ініціативам АН, її зв'язки з АН були дуже тісними. У звіті за 1917 р. кримчани скаржилися на те, що «втратили в цей жахливий час

підтримку, яку завжди знаходили в РАН, за яку завжди будемо вдячні» [1294, с. 30].

У 1902 р. як голова Московського археологічного товариства П.С. Уварова звернулась з запискою до Миколи II про вдосконалення охорони Херсонесу. Записка викликала полеміку серед вчених та покращення пам'яткоохоронної справи у Севастополі, пов'язаної передусім з іменем К. К. Косцюшко-Валюжинича [1241, с. 201]. У травні 1910 р. з нагоди 25-річчя головування П. С. Уварової у Московському археологічному товаристві ОТІС вивісило її портрет у приміщенні товариства та надіслало 50 рублів для заснованого нею преміального фонду для молодих археологів [1001, с. 19].

У Херсоні співробітництво та листування з Б. В. Фармаковським налагодив В. І. Гошкевич, завдяки чому фонди Херсонського міського музею старожитностей Херсонського краю та витончених мистецтв (1911 – 1923) поповнилися цінними знахідками з розкопок Ольвії [1248, с. 24]. Загалом, географія обмін виданнями провінційного херсонського музею була настільки широка, що сягала аж установ Владивостоку [952, с. 51].

Членами ТВАК були Д. В. Айналов, В. В. Бартольд, М. І. Веселовський, О.С. Лаппо-Данілевський, М. Я. Марр, О. В. Орешніков, С. Ф. Платонов, О.А. Спіцин, О. О. Шахматов, М. І. Ростовцев, О. М. Самойлович, М.П. Ліхачов, О. І. Соболевський [1013, с. 253-258; 1014, с. 385-390]. Наприкінці діяльності ТВАК у 1922 р. у зв'язку з 35-річчям установи від РАН надійшла вітальна телеграма за підписом секретаря АН С.Ф. Ольденбурга, в якій наголошувалося на заслугах комісії у справі збереження спадковості традицій дореволюційної науки та сьогодення [1295, с. 144].

Столичні історики не належали до найактивніших членів південноукраїнських історичних установ, проте внесок деяких з них був досить помітним, головним чином, шляхом забезпечення обміну літературою

та публікації своїх статей. Так, В. В. Латишев опублікував на сторінках «Записок» ОІС 8 статей, М. І. Ростовцев – 2, О. Є. Вікторов, Ф.Ф. Зелінський, М. І. Веселовський, Б. О. Тураєв – по 1 [1627]. Вже у статусі члена-кореспондента та академіка АН Б. В. Фармаковський та Ф.Є. Корш опублікували по одній статті. В «Известиях» ТВАК були опубліковані 3 статті та замітки Д. В. Айналова, 8 – М. І. Веселовського, 4 – В. В. Латишева, 2 – О. В. Орешнікова, 1 – С. Ф. Платонова, М. І. Ростовцева, О. А. Спіцина, П. С. Уварової, О. О. Шахматова, 6 – О.М. Самойловича [1586]. Частина статей академіків була опублікована у збірках на честь Е. Р. Штерна та О. Л. Бертьє-Делагарда.

Публікації в академічних виданнях були важливою формою співробітництва південноукраїнських істориків з АН. У 1873 р. О. С. Павлов надрукував джерелознавчу працю «Наказной список по Стоглаву» та «Уривки грецького тексту канонічних відповідей руського митрополита Іоанна II» у «Записках Академии Наук» [901, с. 26].

Особливою активністю відзначався В. М. Істрін: під час свого перебування в Одесі (1897 - 1907) у «Сборнике» і «ИОРЯС», «Византийском временнике» він опублікував 8 історико-літературних та палеографічних статей [412-413]. В «ИОРЯС» опублікували свої перші праці молоді спеціалісти В. О. Арнаутов, О. С. Грушевський, О. Ф. Музиченко [278; 353; 536].

Значну активність у справі налагодження співпраці з АН розвинув славіст М. Г. Попруженко, який в «ИОРЯС» опублікував славістичні статті [592; 599]. Останніми у дореволюційний період серед південноукраїнських істориків свої статті в «ИОРЯС» опублікували О. Л. Бертьє-Делагард та В.В. Данілов [295; 355]. Більшість зі згаданих статей можна трактувати як українознавчі.

Діяльність північних та південних колег по «історичному цеху» була об'єктом обопільної рецепції. Про це свідчать рецензії академіків та членів-

кореспондентів АН на праці південноукраїнських істориків, некрологи, огляди діяльності установ та товариств [742; 768]. На урочистому засіданні ІФТ у 1905 р. його голова В. М. Істрін з задоволенням констатував, що у «Византийском временнике» неодноразово було позитивно згадано про періодичне видання ІФТ «Летопись» [1029, с. 31-32].

Рецензуючи праці членів АН, південноукраїнські історики найчастіше надавали огляди, уникаючи значної критики. Наприклад, на засіданні ІФТ 28 квітня 1901 р. учень І. А. Линниченка Б. В. Вахевич так доповів на тему «Дослідження академіка О. О. Шахматова про руські літописи» [996, с. 49-50]. Південноукраїнські історики часто демонстрували пієтет до своїх поважних колег шляхом влаштування меморіальних засідань з відповідними публікаціями на сторінках місцевих видань, надсиланням вітальних делегацій та відправлення делегацій і, зрештою, у приватному спілкуванні. В усіх південноукраїнських товариствах істориків регулярно відзначали ювілеї чи вшанування пам'яті колег-академіків. Професором В.О. Яковлев опублікував листи М.П. Погодіна до архієпископа Херсонського та Таврійського Іннокентія, що, таким чином, започаткувало вивчення питання про контакти академіків з діячами півдня України [703].

В особистих контактах південноукраїнські історики часто наголошували на провідному значенні діяльності академіків для своєї роботи. У 1909 р. В.О. Арнаутов скаржився О. О. Шахматову на те, що у своїй роботі над літописами в Одесі він самотній і додавав, що «Ваші роботи щодо питання літописів я завжди читаю з величезним інтересом і в своїх заняттях керуюся методом та принципами, що покладені в їх основу» [241, арк. 2, 5].

Історія взаємин південноукраїнських істориків та російських академіків включає й зіткнення. У 1889 р. спалахнула гостра журнальна полеміка між Ф.І. Успенським та В. Г. Васильєвським [662; 746]. Специфічна конфліктна ситуація склалася на початку 1890-х років у стосунках Ф. І. Успенського з середовищем професорів Духовних Академій. Професори І. В. Троїцький та

А.П. Лебедев не сприйняли роботи одеського історика «Очерки по истории византийской образованности» через нефаховість автора як богослова, що, на їх думку, призвело до суттєвих недоліків у трактуванні візантійської культури. В результаті, Ф. І. Успенський відмовився від ідеї висунення своєї праці на конкурс зі здобуття Макар'ївської премії [1361].

У 1888 р. П. С. Уварова в роздратованому тоні спростувала повідомлення ТВАК про те, що її покійний чоловік О. С. Уваров колись вивіз кримські старожитності у невідомому напрямку [1003, с. 72-73]. У листі до М.С. Грушевського елизаветградець В. М. Ястребов згадував про те, що П.С. Уварова через незгоду з деякими його історичними поглядами як голова Московського археологічного товариства піддала його остракізму [820, с. 95]. Перед початком чергового археологічного з'їзду, того разу у Новгороді, І. А. Линниченко запропонував П. С. Уваровій програму дослідження Новгорода, в якій вжив словосполучення «Новгородська конституція», що викликало незадоволення з боку П. С. Уварової, яка побачила в цьому прояв неісторичності. І. А. Линниченко переконував графиню: «якщо термін конституція не археологічний, то він абсолютно точний і зрозумілий, і іншого терміна, який би відбивав мою думку немає, і такого старого терміна не існує». І хоча П. С. Уварова в результаті відступила і програма була надрукована в працях з'їзду без змін, з точки зору прихильників історизму, мала рацію саме вона [216, арк. 45-46].

Таким чином, головним сенсом контактів південноукраїнських істориків з колегами з інших регіонів Російської імперії було їх бажання знайти надійні опори для реалізації своїх творчих задумів. Значною мірою ці плани були реалізовані, хоча не обійшлося і без розчарувань.

3.3. Зовнішній вектор комунікацій південноукраїнських істориків

Основи міжнародного співробітництва південноукраїнських істориків були закладені у першій половині XIX ст. Найважливішим напрямком зовнішніх зв'язків південноукраїнських істориків були центральноєвропейський та західноєвропейський, хоча епізодично траплялися нечисленні випадки контактів з далеким північноамериканським континентом [1402].

Подальшому розвитку міжкультурних, зокрема, історіографічних, комунікацій сприяли візити на південь України іноземних монархів. Під час візиту до Одеси сербська королева Наталя, юнацтво якої минуло у цьому місті, зустрілась зі своїм колишнім гімназійним вчителем історії, приват-доцентом НУ Г. О. Афанасьєвим, який подарував їй свої праці [1103]. Через декілька днів після цього вона прийняла найстарішого історика Одеси А.О. Скальковського. Крим та Одесу у травні 1890 р. відвідав італійський принц Віктор-Емануїл. Він відвідав музей ОТІС, зустрівся з В.Н. Юргевичем, О.І. Кірпічниковим, В. О. Яковлєвим [1104].

Одним з місць перетину наукових контактів був Херсонський музей. Сучасні дослідники наголошують, що у книгах відвідувачів, що вів багатолітній директор музею К. К. Косцюшко-Валюжинич, є записи вчених з різних інститутів і наукових товариств із Праги, Вюрцбурга, Лейпціга, Бухареста, Кембриджа, Софії, Берліна, Кракова, з Франції, Німеччини, Мексики, Японії, Бельгії, Великої Британії, які щороку відвідували Херсонес [1357, с. 78]. Старожитності Криму викликали перманентний інтерес з боку численних іноземних відвідувачів і не лише з числа істориків. Так, у 1897 р. Судак відвідали 160 учасників VII-го міжнародного геологічного конгресу у Петербурзі. У Судаку їх зустрів та вів екскурсію у фортеці член ОТІС С. Г. Романовський. Цікавим елементом на початку акції

був «Te-Deum», який відслужив патер феодосійської католицької церкви [1076].

Головним, найбезпосереднішим шляхом налагодження, а потім й підтримки контактів між південноукраїнськими та іноземними істориками були взаємовідвідування. Південноукраїнські історики більш систематично відвідували зарубіжних колег, у чому відбивалися лідерські позиції західної науки порівняно з російсько-імперською. У 1870-х роках у Франції плідно працювали молоді історики з Одеси Д. М. Овсяніко-Куліковський та Г.О. Афанасьєв, у Німеччині – Ф. І. Успенський. Найбільш резонансними були відвідини Італії Ф. А. Струве, Н. П. Кондаковим та О. І. Кірпічниковим, адже свої враження вони виклали у друкованих текстах [948]. У 1877 р. Н.П. Кондаков виступив перед членами «Товариства читання лекцій з християнської археології» у Римі під керівництвом видатного італійського історика мистецтва Джан-Баттіста де Россі [898, с. 208-209, 270-271].

Одеський славіст М. Г. Попруженко у 1896 р. відвідав Болгарію з метою виявлення матеріалів для своєї докторської дисертації «Синодик царя Бориса» [605]. Між одеським істориком та деякими болгарськими колегами (професорами С. Бобчевим, В. Златарським, І. Шишмановим) налагодилось листування, здебільшого присвячене слов'янській бібліографії [106-108; 112]. Низка болгарознавчих праць одеського науковця були надруковані болгарською мовою у болгарських виданнях, що було новим фактом в історії славістики в Одесі [590; 591].

У 1901, 1904, 1910 роках відбулося відрядження Є. М. Щепкіна у Париж та Відень. Влітку 1911 р. – серпні 1912 р. професорський стипендіат М.Є. Слабченко відвідав Париж, де працював у школі права Сорбонни та бібліотеках [824, с. 46-47]. Для деяких істориків відрядження були способом єднання з батьківщиною предків. Так, у 1894 р. чех, вихованець НУ, молодий антикознавець та візантиніст Ф. В. Режабек працював у Празі [615]. У 1904 р. він вже відвідав Відень та Берлін [1032]. Лаура Пападато у 1903 по 1905 рр.

навчалася на історичному відділенні ОВЖК, у 1906 р. – на історичному факультеті університету Сорбонна у Парижі. Навесні 1907 р. вона повернулася в Одесу та у 1910 р. закінчила навчання на ОВЖК [1608, с. 289].

Одеські візантиністи, які досліджували зв'язки між києво-руською та візантійською літературами перебували під значним впливом німецького історика К. Крумбахера. Молодий одеський вчений О. В. Ристенко під час відрядження працював у нього на семінарах [848, с. 151].

ТВАК приділяла велику увагу історії італійських колоній у Криму. Головним спеціалістом з цього питання у товаристві був феодосійський історик швейцарського походження Л. П. Коллі [441]. У 1906 р. на запрошення вченого архіваріуса Мілана, доктора Еторе Верга кримський дослідник надіслав на міланську виставку з нагоди відкриття Симплонського тунелю понад шістдесят великих світлин, малюнків, гравюр генуезьких веж та епіграфічних плит Феодосії та Судака.

Ці експонати дуже зацікавили італійських вчених, які у кількох статтях висловили йому глибоку вдячність. У 1913 р. Феодосію відвідав голова Лігурійського історичного товариства маркіз Чезаре Імперіалі ді Сант Анджело. Він подарував Л. П. Коллі як зберігачу Феодосійського музею видання Генуезького міського управління, Генуезького портового управління та Лігурійського історичного товариства [856, с. 211].

Перебування у Європі не могло не викликати у південноукраїнських істориків різноманітних рефлексій. Є. М. Щепкін вважав, що «тільки у Берліні відчувається рівномірний розвиток всіх сторін культури, рівновага між працею та насолодою, уживаються поруч течії найстаріші та найновіші» [1633, с. 123]. З Відня він писав, що окрім професора В. Ягича спілкується з цілою низкою професорів-істориків, відвідує доповіді в університетських товариствах та товариські посиденьки за пивом. М. Є. Слабченко був вражений у Парижі повагою до особистості [824, с. 46].

Незважаючи на те, що південноукраїнські історики часто атестували себе як провінційних, вони доволі часто брали участь у наукових з'їздах поза межами Російської імперії і передусім саме для того, аби не розчинитися у провінційному «намулі». Під час Катеринославського з'їзду Е.Р. фон Штерн доповів про міжнародний історичний з'їзд в Афінах, що відбувся навесні того ж, 1905 р., і в якому узяв участь німецький одеський професор [944, с. 129-130]. Таким чином, було перекинуто місток між внутрішніми та іноземними (а в даному разі ще й південноукраїнським) форумами, в яких брали участь південноукраїнські історики.

Один з перших відомих нам зарубіжних історичних з'їздів, в якому взяли участь південноукраїнські історики, відбувся у 1886 р. у Константинополі. Одеський університет делегував на тамтешній археологічний з'їзд, організований місцевим товариством «Сіллогос», професорів Ф. І. Успенського, О. І. Кірпічнікова та О. О. Кочубинського [50, арк. 10, 26, 52].

І. А. Линниченко був делегатом від НУ на низці міжнародних конгресів істориків та археологів [24, арк. 13-33]. Втім, судячи з джерел, участь І.А. Линниченка у цих поважних форумах обмежилася кулуарним спілкуванням, без читання своїх доповідей, хоча, не виключено, що він брав участь в обговореннях під час засідань.

У 1905 р. професори НУ О. А. Павловський, О. М. Деревіцький та Е.Р. фон Штерн взяли участь у роботі першого археологічного міжнародного з'їзду в Афінах. Німецький одеський професор разом з колишнім одеситом, а на той час вже директором РАІК, Ф. І. Успенським, очолили секції як представники від Російської імперії. На засіданні ОТІС Е.Р. фон Штерн та О.А. Павловський поінформували колег про Афінський з'їзд [1000, с. 33-49]. О.А. Павловський висловив побажання не тримати «під спудом» цінну колекцію РАІК.

При цьому одесит посилався на одеський досвід роботи Ф.І. Успенського, нагадавши, що той, працюючи в Одесі, був противником такого консервування музею ОТІС [1000, с. 34-35]. Повідомлення О.А. Павловського про з'їзд було перейнято мотивом визнання першості західної науки над відсталогою від неї російсько-імперською. Наприкінці повідомлення О. А. Павловський висловив справжню оду Греції та організаторам з'їзду.

Е.Р. Штерн фон прочитав два реферати на секції географії та топографії «Премікенська культура у південній Росії» та «Межі впливу античної культури на півдні Росії та межі поширення її у зв'язку з найдавнішим некрополем на острові Березані». У своєму повідомленні про з'їзд Е.Р. Штерн висвітлив екскурсію на Крит учасників з'їзду, що дала йому можливість опрацювати критську кераміку, відвідати Кносський палац, відкритий А. Евансом. Е. Р. фон Штерн взяв участь у роботі 3-го конгресу історичних наук у Берліні 1908 р., де прочитав доповідь «Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень» [1319, с. 5]. О. А. Павловський брав участь у міжнародному Римському археологічному конгресі та 10-му конгресі з історії мистецтв 1912 р. [26, арк. 58].

Деякі іноземні історики взяли участь в Одеському та Катеринославському археологічних з'їздах. В Одесі археологічний музей в Ольмюнце представляв Г. Ванкель зі своїми доньками Люцією та Магдаліною, яких також зарахували у члени з'їзду. С. Любіч та Ф. Рачки були делеговані від Хорватського археологічного товариства; А. Пападопуло-Керамевс – від Грецького філологічного у Стамбулі. Польське наукове середовище представляли Г. Оссовський з Кракова та Ф. Скрейшовський з Кам'янця [988, с. LVII-LXX]. Доповіді виголосили Г. Оссовський, Г. Ванкль, А. Пападопуло. Грецький вчений виголосив аж 5 доповідей. Окрім цього, він представив два реферати своїх колег, теж

іноземців, Г. Куртіса та І. Мортманна. Ці реферати були надруковані у 2-му томі праць з'їзду. Ф. Рачки був запрошений почесним членом секції юридичних пам'яток засідання 17 серпня і на початку виголосив промову російською мовою, яка була зустрінута тривалими оплесками [1132, с. 3]. Членом Катеринославського археологічного з'їзду був відомий французький археолог Жозеф де Бай [944, с. 150].

Відображенням цих зв'язків було подальше зміцнення практики взаємного обрання південноукраїнських та іноземних істориків членами наукових установ та закладів. На відміну від інших товариств, де іноземні колеги фігурували здебільшого в якості почесних членів, в ОТІС вони були дійсними. Єдиними почесними членами ОТІС були президент бельгійської Археологічної Академії Керков-Варонт, обраний у 1856 р., та Р. Вірхов, за свої археолого-антропологічні заслуги. Постать Р. Вірхова викликала захоплені відгуки в південноукраїнських істориків [853; 858].

Дійсними членами були обрані інші бельгійці, члени Бельгійської археологічної академії в Антверпені Є. Гейс, А. Щепкінс, Й. де Кюіппер. Відчутну лінію попереднього періоду на співробітництво з колегами зі слов'янських країн продовжило обрання дійсними членами хорватських славістів Ф. Міклошича, Ф. Рачкі, С. Любіча, В. Ягича, Ф. Булича, чеських – Й. Піча та Л. Нідерле. До цих випадків дотичне обрання Г. Ванкля, директора Слов'янського музею у чеському Оломюнце. Дійсними членами ОТІС обрало інших німців: антикознавця Е. Курциуса, сходознавця, консула Німецької імперії в Одесі О. Блау, германіста А. Беценбергера з Кьонігсбергу, антрополога Ф. Краузе, першого секретаря германського археологічного інституту В. Дерпфельда, професора Е. Бете з Лейпцига та Р. Феретер з Бреслау [966].

На тлі сильних позицій в Одесі грецької та італійської громад та усталених зв'язків Одеси з цими країнами закономірним виглядають численне представництво істориків з цих країн членами ОТІС (О. Рангаві,

А. Пападопуло-Керамевс, П. Каввадія, С. Ламброс, Б. Кваранта, М. Камер, М. Каннале, Л. Бельграно та ін.). Членами ІФТ були знамениті візантиністи К. Крумбахер та Й. Стржиговський, член французької архівної школи в Афінах Г. Мілле та В. Ягич [1029, с. 49, 51]. У 1901 р. Б. М. Ляпунов від імені ІФТ особисто привітав В. Ягича у Відні з 40-річним ювілеєм діяльності.

Рада професорів НУ обрала своїми почесними членами з нагоди ювілеїв чеського філолога та історика Ф. Палацького, вихованця РЛ, професора Афіньського університету К. Папарригопулоса, славіста, професора Віденського університету, Ф. Міклошича, хорватських істориків Ф. Рачки та С. Любича, антикознавця Т. Моммзена, історика релігій М. Мюллера, колишнього професора НУ, професора Віденського університету, хорватського філолога та історика В. Ягича, а почесними докторами хорватського історика права Б. Богішича, словацького славіста, професора Празького університету М. Гатталу [1568].

Почесними членами Слов'янського благодійного товариства Святих братів Кирила та Мефодія, в якому провідні позиції посідали історики Ф.І. Успенський, Г. О. Афанасьєв, О.І. Маркевич та ін., були обрані Ф. Рачки, С. Любич, Б. В. Богішич, а також паризький славіст Луї Леже [985; 986]. Дійсними членами ТВАК було обрано француза барон Жозеф де Бай, чеха Й. Піча, британця Е. Міннза [1007, с. 58-59; 1009, с. 235].

Налагодження контактів відбувалося й на колективній основі. Одним з найбільш екзотичних виглядає документ 1889 р., в якому Канадійський інститут пропонував ОТІС налагодити обмін виданнями [74, арк. 73].

У Херсоні головним центром контактів з іноземними істориками очікувано став єдиний науковий центр міста – Херсонський міський музей старожитностей на чолі з фаховим істориком В. І. Гошкевичем. Зокрема, В.І. Гошкевич підтримував наукові контакти з британським дослідником Е. Міннзом, данським археологом К. Кінгом та шведським Т. Арне [1179; 1248, с. 29]. Скандинави особисто відвідували херсонський музей. Одним з

останніх актів співробітництва вченого з іноземцями в описувану добу було відвідування Херсонського музею директором Берлінського королівського музею Т. Вігандом у супроводі відомого археолога П. А. Маврокордато у жовтні 1918 р. [1142].

Згаданого професора Кембріджського університету, дійсного члена ОТІС та ТВАК, Е. Міннза є підстави вважати найважливішим комунікатором західноєвропейської історіографії для південноукраїнських істориків. Численні подяки різним вченим з Російської імперії, якими він з британською куртуазністю супроводив передмову до своєї головної праці, можуть служити своєрідним вадемекумом його розгалужених зв'язків з південноукраїнськими істориками та аматорами історії. Зокрема, Е. Міннз подякував ОТІС і персонально Е. Р. фон Штерну та О. А. Павловському, у Херсоні – В. І. Гошкевичу, миколаївському та керченському нумізматам-колекціонерам А. Вогелю та І. А. Терлецькому, кримським музейникам та археологам К. К. Косцюшко-Валюжиничу, Р. Х. Леперу, М. І. Скубетову, К.Е. Думбергу, В. В. Шкорпілу, і особливо підкреслив велику допомогу йому з боку О. Л. Бертъє-Делагарда [1160, р. X]. Щоправда, у приватному листуванні з О. В. Орешніковим британець був більш відвертий та відзначав свою незгоду з багатьма його висновками і, головне, нарікав на занадто дражливу реакцію кримського історика на незгоду з ним [1440, с. 485].

Майже усі провідні південноукраїнські історики були обрані членами різноманітних іноземних установ історичного профілю. Наприклад, членом-кореспондентом Краківської Академії наук був І. А. Линниченко, Чеської – О.О. Кочубинський, Загребської – Ф. І. Леонтович. М. Х. Красносельцев був членом-кореспондентом Константинопольського історико-філологічного товариства «Сіллога». Членами Лігурійського товариства були обрані одесити М. М. Мурзакевич, П. К. Брун, В. Н. Юргевич та Л. П. Коллі.

Константним явищем південноукраїнської історіографії були публікації місцевих істориків у зарубіжних виданнях. Головним чином, у цьому аспекті

відзначилися всесвітники О. С. Трачевський, Г. О. Афанасьєв, Е.Р. фон Штерн, Ф. І. Успенський, О. А. Павловський, О. І. Кірпічніков, С.Д. Пападімітріу. Головним чином йдеться про французькі, німецькі та грецькі видання [246-249]. Найвидатнішою з праць південноукраїнських вчених, що була видана за кордоном вважаємо монографію Н. П. Кондакова про історію візантійського мистецтва, що була видана у Парижі [246].

Поодинокими були публікації іноземців у південноукраїнських виданнях. Головними формами співробітництва між установами залишалися обмін виданнями, привітання з ювілеями, наприклад, привітання з 50-літтям ОТІС від Афінського археологічного товариства [73, арк. 55].

У 1880-х роках серед одеських антикознавців та візантиністів, Ф.І. Успенського, Н. П. Кондакова, О. І. Кірпічнікова зародилась ідея заснування у Стамбулі (Константинополі) археологічного інституту як форпосту політичних та наукових інетресів Росії [1214]. Коли ж проект було схвалено у столиці, саме Ф. І. Успенського було запрошено посісти посаду директора РАІК, який він і очолював усі роки існування установи (1894 – 1914) [830]. Одеса стала основним форпостом для цієї єдиної наукової закордонної наукової установи Російської імперії.

Ф. І. Успенський підтримував постійні та різноманітні зв'язки з Одесою, листувався з її науковими колами, регулярно відвідував місто. Значну частину 1915 року він прожив в Одесі. Востаннє він побував тут у 1919 р.

Вченим секретарем РАІК у 1898 – 1901 роках був Б. В. Фармаковський, випускник, а на той момент стипендіат НУ. Хоча, як свідчать листи Б.В. Фармаковського, взаємини між ним та директором РАІК не були безхмарними, він же зазначав, що згодом професор почав ставитись до нього «абсолютно як до колеги, а не до підлеглого» [1293, с. 93]. У 1902 р. Б.В. Фармаковський захистив в альма-матер магістерську дисертацію про античне мистецтво.

Ф. І. Успенський контактував зі своїми колишніми учнями А.Г. Готлібом, М. Д. Знойко, М. І. Бруном, Ю. І. Айхенвальдом. На початку ХХ ст. у РАІК, зокрема, бібліотеці, працював Ф. В. Режабек [1033, с. 28]. РАІК відвідали викладачі одеських гімназій С. Ц. Янушевський та Д.О. Терновський. Колишній студент Ф. І. Успенського З. Є. Ашкеназі, представник заможного роду комерсантів, був обраний у дійсні члени РАІК та пожертвував на розвиток інституту 4 тис. рублів, з яких 3 було витрачено на організацію розкопок у Македонії.

Почесними членами РАІК було обрано О. І. Кірпічнікова, М.Х. Красносельцева, голову правління Російського товариства пароплавства та торгівлі М. І. Жеванова; членами – Е. Р. Штерна, О. А. Павловського, О.М. Деревницького, С. Д. Пападімітріу, бібліотекаря НУ Л. К. Бруна. Згаданий вище С. Ц. Янушевський та агент міністерства іноземних справ в Одесі А. Н. Юренев були обрані членами-співробітниками РАІК [958].

Найтісніше з РАІК співпрацювали одеські професори М.Х. Красносельцев та О. А. Павловський. М. Х. Красносельцев дав яскраву замальовку своїх вражень про роботу РАІК, винесену їм за результатами спілкування з його членами під час Ризького археологічного з'їзду: «Інститут намагався показати товар лицем; але проте справи цього Інституту виявилися погані щодо уваги до нього нашого начальства; в посібниках відмовлено; експедиція на Афон зірвалася і крім того призвела до чвар, що не можна поєднати з науковістю та любов'ю до наукових надбань» [827, с. 312]. Контакти з РАІК тривали недовго, адже у 1898 р. М.Х. Красносельцев помер. Гроші на пам'ятник збирали у складчину під керівництвом Ф. І. Успенського.

О. А. Павловський особисто відвідував РАІК та працював там. У восьмому томі «Известий» РАІК О. А. Павловський разом з М. К. Клуге опублікував велику статтю про старовинний близькосхідній форпост Візантії [564]. На Ризькому археологічному з'їзді О. А. Павловський ознайомив слухачів з результатами розкопок співробітників РАІК у Нікеї та

Софії [944, с. 62-63]. Наприкінці своєї доповіді він побажав РАІК успіхів у подальшій діяльності та запропонував, аби інституція надсилала світлини знайдених старовинних артефактів до музеїв університетів для подальшого їх опрацювання професорами кафедр історії мистецтв. 3 березня 1908 р. О.А. Павловський виголосив доповідь на засіданні ОТІС про новітні видання РАІК у галузі історії візантійського мистецтва [3, арк. 269].

Хоч і у дещо завуальованій формі, одеський історик дорікнув голові РАІК за те, що у своїй доповіді про нововіднайдену Серальську бібліотеку він не вказав обставини та місце її знахідки, коло власників. О.А. Павловський дорікнув Ф. І. Успенського за те, що він не залучив археолога до видання «Октоїха», адже це джерело було найцінніше своїми мініатюрами, в яких, на переконання одесита, міг розібратися археолог, яким він не вважав голову РАІК [999, с. 34-35].

У найбільш тісних зв'язках Ф. І. Успенський перебував зі своїм учнем, професором НУ М. Г. Попруженком. Найяскравіше про тісні зв'язки між вчителем та учнем свідчать його листи до М. Г. Попруженка зі Стамбулу та Санкт-Петербургу. Листування з М. Г. Попруженко охоплює 1889 - 1916 рр., нараховує 125 листів Ф. І. Успенського до М.Г. Попруженка (збереглося лише 29 листів М. Г. Попруженка до Ф.І. Успенського в архіві останнього, за 1886 - 1912 рр., але з впевненістю можна твердити, що їх було більше). М. Г. Попруженко був обраний членом РАІК, відповідав за друк перших томів «Известий» інституту в Одесі [110, арк. 14-17, 20-21]. Загалом в Одесі було надруковано три томи «Известий» РАІК: перший, другий та п'ятий.

Під час підготовки до видання другого тому «Известий» М.Г. Попруженко надсилав з Одеси наукові видання, потрібні Ф.І. Успенському для підготовки статей, що мали увійти до тому [110, арк. 22-23]. Під час підготовки п'ятого тому Ф. І. Успенський зазначав у листі до М. Г. Попруженка: «на Вас лежить видання тому «Известий» – п'ятого тому,

який повинен бути завершений в грудні і за друкування якого я хочу скоріше розплатитися» [110, арк. 83-84].

На початку 1896 р., сповнений вдячності до М. Г. Попруженка за його допомогу у перших кроках в організації РАІК, передусім видання в Одесі першого тому «Известий», Ф. І. Успенський писав: «Я відчуваю, що зловживаю Вашою добротою та шкодую, що поки що нічим не в стані служити Вам. Вважайте мене своїм боржником на довгі роки» [110, арк. 7-8].

Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф.І. Успенський та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М.Г. Попруженко. У 1899 р. зустріч між ними відбулася у Болгарії, де вони відвідали місця розкопок [603]. М. Г. Попруженко увійшов до комісії для дослідження північно-східної Болгарії разом зі В. Н. Златарським та К. Шкорпилом.

Влітку 1907 р. М. Г. Попруженко зустрівся з вчителем у Стамбулі, де отримав цінні поради [597, с. 2]. Досліджуючи середньовічні болгарські тексти (передусім «Синодик» царя Бориса), М.Г. Попруженко значною мірою спирався на висновки та поради вчителя. Свою докторську дисертацію про «Синодик» царя Бориса, опубліковану у другому томі «Известий» РАІК, одесит супроводив посвятою Ф.І. Успенському на першій сторінці [604]. У 15 томі було видано монографію М. Г. Попруженка про Козьму Пресвітера [606]. М.Г. Попруженко популяризував доробок Ф. І. Успенського та РАІК [608].

У 1912 р. у Стамбулі Ф. І. Успенський познайомився з одеським професором, антикознавцем, Б. В. Варнеке [111, арк. 43]. Наприкінці 1894 р. Ф.І. Успенський просив в ОТІС дублювати книг та монет для бібліотеки та музею РАІК. Кількість отриманих предметів перевищила очікування директора. Це викликало його піднесену реакцію. У відповіді на вітальну телеграму від ОТІС з нагоди урочистого відкриття РАІК (ІФТ теж надіслало свою вітальну телеграму), Ф. І. Успенський наголосив: «Російська вчена

колонія на Сході думками та почуттями прагне до метрополії та вважає зростання честі та слави її свій священний обов'язок» [75, арк. 12]. У лютому 1896 р. фактичний голова ОТІС (віце-президент) В. Н. Юргевич був обраний почесним членом РАІК, передусім за сприяння у формуванні його музею.

У 1897 р. Ф. І. Успенський через М. Г. Попруженка дізнавався в ОТІС про діловодну форму дипломів на звання почесного члена, бажаючи запровадити таку ж практику для РАІК [110, арк. 42-43].

Проте, більш рельєфно важливу роль в долі РАІК відіграло інше одеське наукове товариство – ІФТ. У зв'язку з переїздом, ІФТ обрало свого до того беззмінного голову Ф. І. Успенського своїм почесним членом. Дійсним членом було обрано секретаря РАІК П. Д. Погодіна. На засіданні товариства О.А. Павловський популяризував відкриття РАІК у Мадебі. Серед провідних членів ІФТ були М. Г. Попруженко, М. Х. Красносельцев, О.М. Деревницький. У 1911 р. ІФТ було головним центром вшанування ювілею Ф. І. Успенського [607]. На честь професора було вирішено видати великий за обсягом збірник праць, черговий, 21-ий, том «Летописи» ІФТ за редакцією М. Г. Попруженка. Попри те, що матеріал було накопичено, товариство так і не знайшло коштів на видання. Були надруковані лише окремі відбитки статей [568; 607].

Велика війна завдала сильного удару по РАІК. Його майно, документи, бібліотека, музей, були евакуйовані до Одеси, де для них було виділено окрему кімнату у бібліотеці університету як частину інфраструктури ІФТ [17]. До Одеси переїхали Ф. І. Успенський та Б. А. Панченко. У 1914 р. дійсним членом ОТІС одноголосно було обрано тогочасного секретаря РАІК Б.А. Панченка 12 січня та 6 жовтня 1915 р. Ф. І. Успенський взяв участь у засіданнях ОТІС. На першому з цих засідань його обрали почесним членом ОТІС, на другому – запросили головувати. У 32 томі «Записок» товариства після тривалої перерви було видано його статтю [665].

З РАІК контактували також ТВАК та Херсонський музей. Передусім йдеться про жвавий обмін між ТВАК та РАІК їх періодичними виданнями.

Під час засідання ТВАК 6 березня 1897 р. члени комісії заслухали лист Ф.І. Успенського як голови РАІК та члена попереднього комітету археологічного з'їзду в Афінах з проханням взяти участь у роботі цього з'їзду, приуроченого до 50-річчя французької школи в Афінах. ТВАК привітала учасників з'їзду, за що і отримала подяку [1005, с. 115]. Таким чином, міжнародним зв'язкам ТВАК сприяла наявність контактів з РАІК.

У 1912 р. під час святкування 25-літнього ювілею ТВАК РАІК надіслав привітальну адресу, в якій було наголошено, що діяльність комісії сприяє поглибленому вивченню історії Візантії та висловлено побажання, аби комісія викликала серед місцевих сил дружню роботу у тому напрямку, де б вона йшла плі-о-пліч з Інститутом, адже у співробітництві з вченими силами Півдня Росії Інститут успішніше міг би виконати завдання, що стоять перед ним [1008, с. 292].

У 1901 - 1908 роках Р. Х. Лепер був секретарем РАІК. У 1908 - 1914 роках він очолював Херсонський музей у Севастополі, був членом ТВАК. У 1912 р. Р. Х. Лепера було обрано почесним членом РАІК, з яким він і надалі контактував, передусім щодо придбання цінних історичних артефактів [1309]. У 1912 р. почесним членом РАІК було обрано члена ТВАК, віце-президента ОТІС, мешканця Ялти, О. Л. Берт'є-Делагарда. Спільними членами ТВАК та РАІК були також Ф. І. Успенський (обраний у члени у 1890 р., тобто до призначення директором РАІК), Д. В. Айналов, Б.Б. Фармаковський, Ф. І. Шміт, О. М. Деревницький, Е. Р. Штерн, О.І. Кірпічніков, І. В. Помяловський, В. В. Латишев [1012, с. 253-258].

Комуникаторами у справі налагодження міжнародних контактів в історіографічній галуззі виступали консули іноземних держав. В Одесі працювали орієнталіст О. Блау (Німеччина), І.Г. Вучина (Греція), С. Коцціо, Д. Сперандео (Італія), Г. Суппичич (Сербія). Перші двоє з них були членами ОТІС [849; 854]. У Херсоні працював представник інтересів Британської імперії Е. Каруана, у Криму – члени ТВАК, П. Вак'є та Л. Бертрен [838]. Ці

дипломати відомі своїм посередництвом між історичними товариствами та своїми країнами, даруванням історичних артефактів та книг до музеїв та бібліотек цих товариств, публікацією своїх історичних праць, контактами з південноукраїнськими істориками. [78, арк. 85, 215, 232; 144; 251-253; 1198]. Е. Каруана, серед іншого, виконував природну для дипломата комунікативну функцію. У квітні 1913 р. він перекладав на англійську мову пояснення В.І. Гошкевича для шведського гостя Херсонського музею, природознавця Олофа Гіллінга [1140].

Опікувалися дипломати й питаннями меморіалізації. Після Східної війни в околицях Севастополя було багато поховань французів та англійців, що, грабувалися [1447]. Зусилля консулів призвели до облаштування трьох цвинтарів – британського, французького та італійського, нагляд за якими було доручено консулам. Французький консул Л. Ге сприяв поверненню до Севастополя з Франції дзвону Херсонського монастиря, що під час війни був вивезений як трофей. У 1911 р. із Севастополя в Італії за сприяння севастопольського консула О. Мошетті були перепоховані рештки італійських генералів [1077].

Отже, інтенсивність співпраці іноземних та місцевих істориків не була однаковою, яскраво відбиваючи рівень потенціалу історичної науки у кожному з них. Лідируючим центром безумовно була Одеса. Випадок Херсону яскраво вказує на величезну роль особистого чинника в історії. У досить скромному культурному центрі Херсоні В. І. Гошкевичу вдалося досягти рівня вченого, головним дітищем якого, Музеєм, зацікавилися колеги з віддалених від Херсону країн. Натомість Криму, враховуючи бекграунд створений у першій половині XIX ст. не вдалося здійснити якійсь особливий прорив у налагодженні міжнародних зв'язків.

Висновки до розділу. Інтелектуальне співтовариство істориків, як і в інших регіонах України, уявляло з себе складне поєднання співпраці, що іноді переходила у дружбу, та конфліктів, що іноді з латентних

перетворювались у відверті. Зовнішні чинники (соціально-економічна специфіка, наростання суспільно-політичних протиріч у Російській імперії) загострювали ці конфлікти, але не були вирішальними для їх генези. Особливості взаємин між істориками неможливо роз'єднати з загальними особливостями феномену інтелігенції. Творчій особистості, інтелектуалу, властиве загострене почуття гідності, прагнення лідерства, амбітність. Специфіка діяльності історика, особливо в рамках фактографізму, позитивістської парадигми, посилювала конкуренцію між провідними одеськими істориками завдяки їх бажанню досягти першість у дослідженні певних тем, відкритті нових документів. Не менш важливою була специфіка суспільного статусу історика, на якого покладали місію пророка і, тим самим, зіштовхували на слизький ґрунт суспільно-політичної полеміки. Але загалом у науковому середовищі на території Південної України у комунікаціях переважала співпраця, іноді базована на дружбі.

Розділ IV

ЗАКЛАДИ ОСВІТИ В ІНФРАСТРУКТУРІ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Метою цього розділу є аналіз впливу навчальних закладів на розгортання історичних досліджень на території Південної України. До анексії цього регіону Російською імперією тут відбувся тривалий культурний процес, зокрема, формування традицій освіти. Передусім, йдеться про традиції, що існували в античних причорноморських полісах, Кримському ханстві і зумовили існування в них яскравих історіографічних явищ. Анексія призвела до занепаду східних, мусульманських, освітніх традицій, але співпала з намаганнями Російської імперії впровадити західноєвропейську систему освіти з широким залученням іноземців за зразком, наприклад, Харківського університету.

4.1. Вплив середніх закладів освіти на інституціоналізаційні процеси

Найпомітнішим осередком освіти у Південній Україні у 1817 – 1865 роках був одеський ліцей, названий на честь одного з головних персонажів в історії адміністрування завойованими Російською імперією в Османській імперії південних українських територій – А. Рішельє. У сучасній історіографії посилилася тенденція розглядати цей заклад після його реформи у 1830-х рр. як безпосередній етап розвитку університетської освіти в Одесі, простежуючи тяглість до сучасного ОНУ імені І. І. Мечникова [1272, с. 21-57]. Проте, до вищих закладів освіти офіційно РЛ не належав. У структурі ліцею, як й у сучасних йому однотипних закладів, Ніжинського та Крем'янецького, не існувало спеціально історичного відділення, чи факультету. Однак до різних аспектів минулого зверталася ціла низка викладачів.

Прообразом майбутніх історико-філологічних факультетів був Інститут Східних мов, який існував у 1837 – 1854 рр. як структурний підрозділ ліцею, що мав задовольнити потреби адміністрації Новоросійського та Бессарабського краю у фахівцях, добре обізнаних з мовами, звичаями та культурою країн Близького Сходу, куди прагнула поширити свій передусім політичний вплив Російська імперія [1385].

Російська та всесвітня історія викладалася у ліцеї як окремий предмет два роки для учнів усіх трьох відділень ліцею. Історія була присутня на початку існування ліцею як частина назви однієї з викладацьких кафедр: французької граматики та географії, словесності та історії, яку першим очолив Ремі Жилле [531, с. 61]. Для істориків великою проблемою було те, що до 1858 р. один і той самий викладач мав читати історію та статистику – два різнорідних предмети.

Головним чином викладання історії у ліцеї уособлювали викладачі російської історії, М. М. Мурзакевич (викладав у 1831 – 1853 рр.) та М.П. Смірнов (1855 – 1865 рр.); викладачі всесвітньої історії П. К. Брун (1836 – 1854 рр.) та О. І. Георгієвський (1854 – 1862 рр.). М. М. Мурзакевич був провідним одеським істориком першої половини ХІХ ст. Окрім курсу російської історії (дотримувався підручника М. Г. Устрялова), у 1840 – 1844 рр. учням другого курсу М. М. Мурзакевич читав одну годину на тиждень курс «російські старожитності». Він згадував, що досяг успіху у викладанні завдяки образності («анекдотичності») лектури та поєднання історії та географії, коли учні креслили мапи [915, с. 83-84].

У Катеринославській гімназії такий підхід до викладу лекцій використовував А.М. Черкасов, але не мав успіху [644, с. 96-97]. Деякі викладачі вдавалися до ще більш експресивних методів зацікавлення слухачів, наприклад, вчитель грецької мови грек Христохоос, читаючи лекції про грецькі війни, ходив по класу, зображуючи грецького воїна, показував як

підкрадалися до ворога, кидали списи і т.п. [902, с. 138]. Водночас, цей епізод свідчить про присутність історії у філологічних курсах.

Лекції М. П. Смірнова були складені за працями його петербурзького вчителя М. Г. Устрялова та С. М. Соловйова. Лектор звертав увагу на внутрішню, соціальну, історію, що належало до ознак прогресивного викладача того та подальшого часу. Один з ліцейських учнів М. П. Смірнова Г.І. Перетяткович позитивно згадував лекції М. П. Смірнова про Б. Хмельницького, складені на основі праць М. І. Костомарова [224, арк. 48-49]. Г. І. Перетяткович так захопився вивченням історії українського козацтва, що навіть одягався у шаровари, розповідав товаришам про Запорізьку Січ [908, с. 7].

Відомий одеський юрист М. В. Шимановський запам'ятав свого вчителя як завжди дуже спокійну, вишукано одягнену людину, що повільно входила до аудиторії, рівним та приємним голосом читала лекцію, здебільшого дотримуючись поглядів С. М. Соловйова. Слухати його було дуже приємно та повчально, передусім через доступність викладу [902, с. 267]. Інший колишній ліцейст, також відомий одеський юрист, В. Ф. Докс свідчив про високий авторитет професора серед ліцейстів [902, с. 198]. Ю. Ф. Клименко згадував, що М. П. Смірнов, випереджаючи час, запровадив заняття, що дуже цінували студенти: після прочитання низки лекцій викладач влаштовував заняття, під час яких його слухачі розповідали йому прослухане та прочитане за джерелами. Отже, йшлося про прообраз семінарів [902, с. 180].

У 1853 – 1855 роках курс російської історії читав С. В. Єшевський, вихованець Московського університету, знаменитих професорів всесвітньої історії Т. М. Грановського та П. М. Кудрявцева. С. В. Єшевський у лекціях здебільшого популяризував погляди С. М. Соловйова. Значну увагу він приділив історіографії історії Росії та побуту східних слов'ян. У листі до П.М. Кудрявцева С. В. Єшевський висловив незадоволення рівнем навчальної інфраструктури ліцею. Він скаржився на брак літератури у

ліцейській бібліотеці, а у наявних виданнях часто були вирізані сторінки, в чому він винуватив навіть не студентів, а професорів [372, с. XL].

П. К. Брун вражав учнів своїм досконалим володінням фактичним матеріалом, але водночас намагався прищепити студентам філософське бачення історії, спонукати їх до осмислення історичного процесу [902, с. 146]. Окрім всесвітньої історії, П.К. Брун читав курс історії географічних відкриттів – прообраз подальших університетських спецкурсів та, ймовірно, унікальний подібний випадок читання такого «спецкурсу» ліцейським істориком.

О. І. Георгієвський, у післядеський період один з найпомітніших діячів міністерства народної освіти, враховував у лекціях внесок у розвиток історичної науки Г. Рюккерта, одного з ідеологів теорії культурно-історичних типів [1482, с. 164]. О. І. Георгієвський дещо проривався за межі жорсткого європоцентризму. Один з мемуаристів згадував, що він дуже любив Індію і чи не в кожній лекції згадував Будду, Вішну та інших богів індуїстського пантеону [98, арк. 60].

П. В. Беккер та П. К. Брун уособлювали у ліцеї найавторитетнішу німецьку науку. Вплив П. В. Беккера на освіту був ширшим: у 1848 – 1852 роках він був директором Одеської 2-ої гімназії. Саме у цьому контексті маємо найбільш змістовну та важливу згадку про П. В. Беккера-викладача, яка належить великому українському істориком В. Б. Антоновичу – учню ліцею та гімназії наприкінці 1840-х – на початку 1850-х років: «П.В. Беккер виявив справжню любов до класичної давнини, до якої він вмів вказати нам справді гуманітарні мотиви і, завдяки тому, настільки просунув наші знання, що на іспиті ми перекладали а *livre ouvert* римських істориків: Лівія, Саллюстія та Тацита» [1474, с. 212]. Ця згадка цілком корелюється з загальним позитивним тоном інших мемуаристів щодо П. В. Беккера [902, с. 142, 208]. Окрім основного курсу латинської мови П. В. Беккер читав

латинською ж мовою для юристів історико-правові курси про давньоримські правові пам'ятки та інституції Юстиніана.

Історію руського права у 1853 – 1861 роках викладав випускник Московського університету О. В. Лохвицький [531, с. 88]. Секрет популярності лектора полягав у його суголосності ліберальним настроям доби початку реформ. Лектор, який щойно повернувся з відрядження у Західну Європу, випромінював західництво, прихильність до реформ Петра I, обґрунтовував історичними аргументами реформаторський шлях сучасної Російської імперії. Не дивно, що саме О. В. Лохвицький у 1857 р. прочитав публічні лекції з історії руського права, що є першим відомим нам випадком такої практики популяризації історичних знань. Постаті, образу, історика-ліберала, просвітника, судилося довге життя у подальшу добу.

Вихованець одного з засновників київської школи істориків-документалістів М. Д. Іванишева, Ф. І. Леонтович у 1861 р. звітував про те, що докладно викладав форму та зміст давнього та нового російського законодавства від «Руської Правди» до кодифікації Миколи I, «намагаючись знайомити слухачів із літературою з окремих питань. Окрім цього, історія російського права викладалася при безпосередньому знайомстві слухачів із головними правовими пам'ятками» [18, арк. 12].

Становлення викладання історії церкви пов'язано з постаттю священика М.К. Павловського, випускника Київської духовної академії. Його курс, «Історія церкви новозавітної» слухали студенти усіх відділень. Курс поділявся на дві частини: від заснування християнської церкви до відокремлення західної церкви та з часу розколу до новітньої історії православної та інших християнських церков [1227, с. 253, 254, 275-277].

Формою заохочення учнів до самостійної роботи було нагородження найвдалиших письмових робіт золотими та срібними медалями [902, с. 25]. Станом на 1857 р. за роботи історичного спрямування 12 студентів отримали золоті медалі та 8 – срібні [531, с. 116-120]. З цих робіт три було присвячено

античному періоду, при тому дві з них – опису Геродотом Скіфії, тобто теми, що безпосередньо висвітлювала історію південноукраїнських земель. «Новоросійському краю» було присвячено три інші роботи, одна з яких описувала загальну канву історії регіону у 1752 - 1852 роках, а дві інші – його роль в історії хлібної торгівлі. Сім робіт були присвячені історико-правовій тематиці, переважно російського права часів Петра I та Катерини II; три – власне історії Росії; дві – історії філософії XVII – XVIII ст. та по одній – історії давньоруського літописання та історії географічних відкриттів (про відкриття та переселення норманів у IX – X ст.). Серед усіх робіт відсутні теми, які були б присвячені політичній історії. Переважала соціальна та правова історія, історія культури, що було пов'язано зі спрямуванням лицейської освіти на ці галузі.

Згідно звітів РЛ, в останній період існування лицю, точніше у 1858 – 1862 роках, ще чотири студенти отримали золоті медалі за твори «Про значення Гуго Гроція для науки загальнонародного права», «Про фінансову систему царювання Петра Великого», «Короткий нарис історії походження та поступового розвитку англійських національних установ до революції 1688 року включно», «Історичний огляд постанов Римського права про спадок» [1036, с. 13].

Під час навчання у лицей свої праці оприлюднили у друці золоті медалісти Г. Д. Думшин, О. С. Великанов та М. М. Вольський [322; 335; 367]. Низка інших випускників лицю у подальшому різною мірою приділили увагу історичним студіям: професор кафедри руської історії НУ Г.І. Перетяткович, славісти Спіридон та Микола Палаузови, археолог К.О. Лисаковський, чиновник та аматор історії О. Я. Картамишев, музейник М.Є. Славінський, історик російської літератури, краєзнавець, Г.Е. Караулов, кримознавець Ф. М. Домбровський, дослідник, зокрема, історик Китаю К.А. Скачков, військовий історик А. Л. Гізетті, археолог-античник Д.В. Карейша, публіцист та історик М. Б. Герсєванов, франкознавець, син

викладача ліцею, А. А. Шапеллон – лектор французької мови в НУ. Певний час у ліцеї навчалися один з засновників грецької історіографії, візантиністики, К. Папаригопулос, одеський історик літератури та краєзнавець, професор В. О. Яковлев, петербурзький історик літератури П.І. Вейнберг, видатний польський історик та письменник М. Грабовський, дипломат та сходознавець К. М. Базілі; у гімназії при ліцеї – В. Б. Антонович та видатний одеський історик слов'янських народів, професор О.О. Кочубинський, автор історико-правових робіт, професор кафедри римського права НУ І. Г. Табашніков.

Однак і після трансформації РЛ в НУ за середніми навчальними закладами зберігалося певне значення у розвитку історіографії, звичайно, передусім як центрів підготовки майбутніх студентів. Більшість університетських професорів та приват-доцентів мала досвід викладання у середніх навчальних закладах. Особливо важливе місце відповідна діяльність посідала у житті викладачів, що поєднували її з викладанням в університеті: Ф.І. Леонтовича, та Р. В. Орбинського (Комерційне училище), О.І. Маркевича (Маріїнська гімназія), Н. П. Кондакова (директор Рисувальної школи), С. Д. Пападімітріу (Грецьке училище), С. Г. Вілінський (гімназія О.С. Белен де Балю). Провідні професори часто відвідували уроки претендентів на посади вчителів, були членами екзаменаційних комісій, завдяки чому учні мали можливість скласти уявлення про своїх майбутніх університетських викладачів.

Заробляли собі на прожиття у гімназіях усі стипендіати, наприклад, М.Г. Попруженко, П. М. Біциллі, П. Г. Клепацький та ін. О. В. Ристенко викладав в Одеському артилерійському училищі. Наскільки важко було поєднувати виснажливу гімназійну працю з наукою свідчить випадок П.М. Біциллі. У 1910 р. він відмовився від викладання через неврастенічні припадки, викликані посиленою підготовкою до магістерського іспиту [16, арк. 1]. Для тих же істориків, а це була більшість, кому не судилося зробити

кар'єру в університеті, середні навчальні заклади були основним місцем роботи на довгі роки.

Виснажлива педагогічна діяльність у пошуках заробітку, часто відразу у кількох гімназіях, призводила до феномену втраченого часу, атмосфери безвиході, інтелектуального виснаження з відповідними втратами для науки [855]. Безпосередній вплив на формування історичних знань своїх вихованців мали духовні семінарії (Одеська, Катеринославська, Сімферопольська), гімназії, військові заклади. До влаштування в університет в Одеській духовній семінарії викладав О.В. Нікітський [1608, с. 262]. Випусником Одеської семінарії був один з провідних південноукраїнських позауніверситетських істориків В.О. Біднов [1355].

Священики викладали не лише у семінаріях, але й у світських закладах як, наприклад, С. А. Серафімов та С. В. Петровський. При тому С.В. Петровський успішно викладав в Одеській військовій школі. Тривалий час гімназійними викладачами були один з найталановитіших вихованців Е.Р. Штерна археолог М. Ф. Болтенко, Ф. І. Успенського – М. Д. Знойко, І.А. Линниченка – С. Л. Аваліані. До провідних педагогів Катеринославу та Одеси належав О. О. Андрієвський, Єлісаветграду – В. М. Ястребов. Директором Катеринославської комерційної школи був А. С. Синявський, завдяки чому у школі сформувалося ядро українських викладачів (зокрема, Д. І. Дорошенко), висіли портрети українських гетьманів [892, с. 119]. Провідні позиції серед викладачів Сімферопольської гімназії довгі роки посідали історики А. І. Маркевич та Ф. Ф. Лашков. Зрозуміло, що позаяк університет на Півдні був лише в Одесі, то значення гімназійної історичної освіти зростало як єдиного вогнища педагогіки.

У 1906 р. директор Аккерманської гімназії доповідав попечителю, що рада закладу спрямовує учнів у науку, зокрема, історію культури, історію народного господарства, історію політичних вчень, адже «вивчаючи солідні наукові твори, що просякнуті об'єктивністю та ті, що дають позитивне

знання, учні швидше будуть в стані встояти проти агітаційних брошур з їх необґрунтованими тезами» [11, арк. 39]. У 1916 р. вперше у навчальній практиці Російської імперії вчителька Д. Г. Атлас видала невеликий посібник з історичного краєзнавства Одеси, що отримав загалом позитивний відгук від одного з провідних столичних педагогів, теоретиків краєзнавства Є.О. Звягінцева [279; 1168, с. 227-230].

На уроках історії у позауніверситетських закладах учні могли дізнатися не лише типовий набір фактів. Так, у Миколаївському учительському інституті викладання курсу гімнастики у 1913 р. включало в себе теми про історію фізичного виховання від первісності до тогочасного сокольського (скаутського) руху [1297, с. 160-161].

Окрему групу середніх навчальних закладів становили національні школи. У становленні освіти кримських татар видатну роль відіграв священик Г. К. Айвазовський. За його ініціативи у Феодосії у 1860-х рр. існувало Халібівське училище з друкарнею при ній. Найактивнішим викладачем-істориком цієї вірменської гімназії був не-вірменин Г.Е. Караулов. За 13 років існування друкарні (1859 - 1871) було видано 59 найменувань книг історичного та релігійного змісту. За інформацією часопису «Радуга», що видавала ця ж друкарня, друкарня видала по 2 тисячі примірників вірменомовних «Давня та середньовічна історія», твір вірменського історика V ст. Єгіше у 2 тис. примірників та твір «Феодора, повість з історії Криму» Г. Е. Караулова (800 примірників) [427].

Важливим явищем болгарського національного відродження були Південнослов'янський болгарський пансіон у Миколаєві, яку скінчив видатний болгарський історик літератури та етнограф Д. Матов, та Болградська болгарська гімназія, в якій навчався історик та державний діяч Д. Агура. У 1864 р. у друкарні Болградської гімназії були видані підручники з всесвітньої історії, що переклали з німецької мови багаторічний викладач

історії, уродженець селища поблизу Ізмаїла, Н. В. Казанаклі та громадський діяч Р. І. Блесков [1242, с. 224-225].

Як і в університетах та академіях, у закладах середньої освіти багато що залежало від постатей викладачів та ентузіазму учнів. Наприклад, на початку ХХ ст. учень Одеського комерційного училища І. Е. Бабель, у майбутньому відомий письменник, дуже цікавився історією, перечитав усі 11 томів «Історії держави російської» М. М. Карамзина. Відповіді І. Е. Бабеля з історії були ширше та глибше за ті, які викладав виключно у межах підручника директор училища, випускник НУ, О. В. Вирлан. В останньому класі О. В. Вирлана змінив інший випускник НУ, Г. Н. Вандрачек, з яким І. Е. Бабель подружився, адже той чудово знав та викладав історію [881, с. 16].

Хоча загалом професура нарікала на низький рівень випускників гімназій, деякі учні-ентузіасти привертали їх увагу. Так, видатний історик літератури П.Н. Берков під час навчання у гімназії свого рідного Аккерману в умовах наявності тут добре влаштованої бібліотеки (у ній були усі томи «Записок» ОТІС) та під впливом викладачів-класиків В. Д. Тузенка та Х.Х. Зенкевича захопився історією цього старовинного міста, зібрав велику колекцію кераміки. Під час візиту до Аккерману професор Е. Р. Штерн познайомився з хлопчиком та ознайомився його колекцією. Згодом П.Н. Берков закінчив НУ, щоправда тоді коли його вже залишив німецький професор [1609, с. 9-10].

А. В. Флоровський згадував, що під час навчання у четвертій одеській гімназії розпочав читання літератури про кріпацтво під впливом свого гімназійного вчителя та друга О. Ф. Музиченка, члена ІФТ, одеської «Просвіти», теоретика педагогіки, дослідника історії та побуту болгар та кримських татар [212, арк. 1].

Окрім суто наукової діяльності, що здебільшого спиралася на їх університетський доробок, до специфічних студій гімназійних викладачів варто зарахувати: 1) підготовку посібників та хрестоматій з історії (особливої

популярності набули видання С. Л. Аваліані та М. Д. Знойка); 2) виголошення та друк ювілейних промов, здебільшого з нагоди офіційно-патріотичних свят; 3) видання історії гімназій, в яких вони на той час викладали. Останні, часто виконані у жанрі «сучасної історії», вимагали особливо значних зусиль, хоча автори-упорядники й обмежувалися суто позитивістськими компендіумами. Одним з найбільш сумлінних серед таких видань є праця катеринославця Ф. В. Локотя [644].

Поширеною практикою було залучення молоді до екскурсій, що мали сприяти якомога яскравішому пізнанню історії. Найуспішнішою була діяльність сімферопольців, які видали три збірники, що фактично були краєзнавчими альманахами [937; 990; 1037]. Ці збірники за наявністю краєзнавчої інформації відрізнялися від аналогічних видань, здійснених викладачами Києво-Печерської гімназії, але кияни писали свої звіти за схемою тревелогів, тобто простих описів [1467].

Сталим напрямком подорожей були знамениті козацькі місцини Дніпра. Про одну з таких мандрівок яскраво згадав Д. І. Дорошенко [892, с. 122-123]. Щоправда, він же відобразив головну проблему під час цих подорожей – складність пробудження в не-українських ментально та культурно учнів тих романтичних українських національних почуттів, які поділяли і на які очікували від оточення українські націєтворці. Вочевидь, ця проблема неодноразово виникала і в інших українців під час подорожей. Бували і зворотні випадки, про що свідчать спогади катеринославських гімназистів Є. Єнджеєвича та Г. І. Канцельсона, які були «заряджені» замилюванням в українську старовину харизмою Д. І. Яворницького [926, с. 32-41, 68-70].

Т. Михайловська-Цимбал згадувала як у перших роках ХХ ст. у Маріїнській гімназії їм розпочав викладати історію В. М. Чехівський. За статність, чорні очі, суворий погляд його учениці відразу прозвали його Савонаролою. І вгадали, враховуючи, що вже тоді В. М. Чехівський переймався церковною історією та сучасністю. Дівчина та її подруга, також

учениця гімназії, Дарка Руда, відчували себе українками, але вагалися, перебуваючи у несприятливому оточенні. І саме В. М. Чехівський був тим, хто розпалив в них вогонь української свідомості. На одному з уроків він загадав про Запорізьку Січ. Зацікавлені, після уроку обидві учениці підійшли до вчителя з проханням порекомендувати додаткову літературу з історії українського козацтва. В. М. Чехівський ж окрім того, що написав ученицям назву твору М. С. Грушевського «Історія України-Русі», запитав чи вміють вони розмовляти українською мовою, і чи є у класі ще українки. «Збиваючись і запинаючись, ми почали з ним розмовляти, і цю розмову я вважаю, хоч і не прямою, хоч і не врочистою, але все ж декларацією своєї національної приналежності», - згадувала Тетяна. В. М. Чехівський відправив їх до «Просвіти», де їх записали у члени та дали книгу. А окрім цього там само вони придбали твір А. Ф. Кащенко «На порогах» [913, с. 54-58].

Яскравим прикладом залучення гімназійними вчителями до історико-пошукової, краєзнавчої, діяльності був масштабний проект директора Маріупольської Олександрівської гімназії Г. І. Тимошевського. Під його керівництвом учні здійснювали екскурсії Маріуполем. В результаті була опублікована перша історія Маріуполя, у складанні якої брали участь учні та їх батьки [505]. При багатьох гімназіях існували музеї, наприклад, Сімферопольській (керівники Х. П. Ящуржинський та Ф. Ф. Лашков) та Єлисаветградській під керівництвом В. М. Ястребова [1304, с. 13].

Не приналежність до університетської професури не стримувала активну діяльність багатьох гімназійних викладачів, яка сягала поза межі суто педагогічного контексту. Топ-подією у житті таких викладачів стала їх участь у найпрестижніших наукових форумах істориків Російської імперії – Археологічних з'їздах. Щоправда, займатися наукою для гімназійного викладача було складніше, аніж університетському, передусім через матеріальний чинник. Так, одесит П. О. Юрченко писав М. І. Костомарову про те, що не зміг виголосити свою доповідь на Археологічному з'їзді, бо в

нього не вистачило грошей дочекатися визначеного дня засідання [186, арк. 2].

Х. П. Ящуржинський був однією з трьох осіб, який взяв участь в археологічних з'їздах послідовно від двох південноукраїнських центрів – Сімферополя (7-ий та 8-ий) та Одеси (9-ий, 11-ий, 12-ий, 13-ий, 14-ий). Історик був активним в усіх проявах: виголосив по одній доповіді на 7-му, 9-му, 11-му, 15-му з'їздах і дві – на 14-му. Був активним диспутантом, секретарем відділень на 9-му та 14-му з'їздах. Постать Х. П. Ящуржинського як секретаря символізувала дух «земляцтва», адже на 9-му з'їзді він був секретарем при голові, також одеситі О. І. Кірпічнікові, а на 14-му – при голові відділення старожитностей та етнографії І. А. Линниченко.

Кримчанин, випускник НУ, Ф. Ф. Лашков брав участь у 6-му та 8-му з'їздах, на кожному з яких виголосив по дві доповіді. Учень П. К. Бруна П.О. Юрченко взяв участь у 3-му, 5-му та 6-му з'їздах, виголосив одну доповідь. Лідер кримських істориків, багаторічний голова ТВАК А.І. Маркевич узяв участь у 9-му, 11-му, 12-му, 13-му, 14-му з'їздах. Щоправда, доповідь він прочитав лише одного разу – на 13-му. Був почесним секретарем відділення 9-го з'їзду та секретарем на 12-му та 14 з'їздах. На 12-му з'їзді він секретарствував у відділенні археографічних пам'яток, яким головував його одеський колега О. І. Маркевич [1042, с. 345].

Уродженець Києва, випускник історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, дійсний член Історичного товариства Несторалітописця, М. П. Істомін після переїзду до Одеси підтримував активні зв'язки з цим товариством, публікував тут свої статті, присвячені розвитку живопису у Києво-Печерській Лаврі [405; 406].

В Одесі він найактивніше діяв в ІФТ. М.П. Істомін брав участь у 9-му, 10-му, 11-му з'їздах, під час яких виголосив 5 доповідей. На XI археологічному з'їзді у Києві М. П. Істомін як делегат від одеських історичних товариств виголосив дві доповіді про фрески XVII – XVIII ст. у

храмах та костелах України, зокрема, Волині та про головні риси іконографії на Волині у XVI – XVIII ст. [404; 1043, с. 61, 97]. Вчений намагався відокремити візантійські та західноєвропейські впливи у волинському іконописанні. Сучасні дослідники високо оцінюють праці М.П. Істоміна, як новаторські [1341, с. 17-18; 1454; 1459, с. 89].

Широкого поширення у тогочасній та подальшій історіографії набули праці одеського гімназійного вчителя та члена ІФТ Г. П. Бельченка, присвячені біографії та творчості Феодосія Печерського [292; 293]. У рецензії на цю, за його словами, «невелику, але добру роботу», М. С. Грушевський погодився з одеським дослідником щодо палеографічних особливостей «Повчання» Феодосія і що усі три версії ідуть від одного слов'янського тексту, відмінного від тексту «Златострую», опублікованого І.І. Срезневським [752].

Однією з чільних постатей в історії Одеської рисувальної школи у другій половині 1880-х – 1890-х роках був завідуючий училищем та викладач історії, випускник університету Св. Володимира, А. О. Матвеев [178]. На Півдні він спочатку працював у Херсоні, а у 1883 р. розпочався одеський етап його життя. А. О. Матвеев належав до активних членів провідного об'єднання істориків міста, ОТИС, був одним з провідних організаторів Одеського археологічного з'їзду, секретарем історико-географічної та етнографічної секції, автором кількох брошур, в яких він намагався окреслити теоретичні завдання археологічної науки.

Його студію зауважив у Києві один з провідних київських істориків І.М. Каманін, який високо оцінив працю одесита як один з перших посібників для вітчизняних археологів [767]. Один з мемуаристів, учень школи, згадував, що А. О. Матвееву «ми зобов'язані за ті години, які провели у нього за уроками історії. Він читав свій предмет з великим підйомом і захопленням; крім того, будучи археологом, він прекрасно вмів на своїх

лекціях висвітлити значення старовини, завжди влучно підкресливши все художнє в порушеній темі» [921, с. 31].

У революційну добу низка істориків взяла участь у розбудові нового для Одеси освітнього центру – Політехнічного інституту. Головною матрицею, з якої виріс ОПІ був Одеський народний університет, який очолював історик філософії професор М. М. Ланге [149, арк. 72-73]. На економічному факультеті викладали історики права О. С. Мулюкін, К. О. Кузнецов та О.Я. Шпаков (курс історії російського права у зв'язку з історією російського економічного побуту) [141, арк. 77; 10]. Всесвітню історію викладав медієвіст П. М. Біцилли, а російську – А. В. Флоровський [139, арк. 2-3; 140, арк. 20; 211, арк. 1]. Курс російської мови та літератури (зокрема, й їх історії) читав колись один з діячів ІФТ, відомий педагог О. Д. Щербіна [142, арк. 149]. Деякі не-історики читали в ОПІ курси, які цілком можна зарахувати до історичних: економісти С. І. Солнцев – «Історія економічних вчень» та К. Є. Храневич – «Історія кооперативного руху» [140, арк. 18]. Деякі історики викладали й в новозаснованому Міжнародному інституті в Одесі [1086].

Таким чином, через низку особливостей освітньої та соціальної системи Російської імперії (наприклад, наявності лише одного вишу для величезної території Півдня) середні навчальні заклади функціонували як важливий додаток до вищої освіти, передусім забезпечуючи місце праці для низки талановитих істориків і надаючи їм тим самим можливість працювати на ниві історіографії.

4.2. Розвиток вищої історичної освіти як провідний чинник процесів інституціоналізації

НУ функціонував в Одесі від 1865 р. до 1920 р. До 1918 р. цей заклад був єдиним університетом на величезній території Південної України та Кавказу,

втратавши монополію лише після відкриття університетів у Тбілісі, Сімферополі та Катеринославі. Поширена в історіографії теза про те, що НУ був спадкоємцем ліцею, мала втілення, зокрема, в тому, що в університеті викладали 10 викладачів ліцею-гуманітаріїв, причетних різною мірою до історіографії.

На відміну від ліцею, університет мав чітке місце праці та навчання для істориків – історико-філологічний факультет, у складі слов'яно-руського (словесного) та історичного відділень. Різниця в навчальному процесі тут полягала лише у не фундаментальних деталях. Різко відділяти філологічне від історичного для тогочасних істориків було немислимо. Формально, словесники домінували на факультеті, адже саме їх представники переважно були деканами факультету. Втім, усі ці особи (В. І. Григорович, В.Н. Юргевич, О. О. Кочубинський, Е. Р. Штерн, О. М. Деревецький) належали й до історичної науки. Найдовше з істориків посаду декана (1912 – 1919 рр.) займав О. П. Доброклонський [23]. Закрив на замок факультет його останній декан, історик Є. П. Трифільєв [1608, с. 400-402].

До кінця ХІХ ст. підготовку студентів на факультеті здійснювали 10 кафедр, до яких в останні роки століття приєдналася нова кафедра і з того часу і до кінця існування закладу викладання здійснювалося на 11 кафедрах. Головним чином, підготовка нових adeptів «храму Клію» тривала на кафедрах руської історії, загальної (всесвітньої) історії, історії церкви (увага була зосереджена виключно на християнських церквах), історії загальної літератури (за статутом 1884 р. – історії західноєвропейських літератур), історії російської мови та літератури (у 1884 р. слово «історія» у назві «відпала»), слов'янської філології, класичної філології з двома відділеннями – грецьким та римським, теорії та історії мистецтв, філософії (за статутами, викладання на цій кафедрі включало три аспекти: логіку, психологію та історію філософії. Окрім цього, викладачі цієї кафедри викладали в НУ теорію та історію педагогіки) [1515].

В обсяг викладання кафедри порівняльного мовознавства та санскриту, попри те, що за специфікою діяльності викладачів, вона була найбільше віддалена від історіографії в бік «чистого» мовознавства, входив не лише суто мовний аспект, але й історія літератури на санскриті, опрацювання текстів у відповідному історичному контексті. Показово, що у своєму курсі лекцій професор цієї кафедри О. І. Томсон наголосив на тому, що мовознавство є частиною саме історичної науки, а конкретніше «культурно-історичних, або суспільно-історичних» [1201, с. 9]. Усе це надавало цій кафедрі образ сходознавчої у більш широкому сенсі. Найвидатнішим випускником цієї кафедри в історичній науці був Д. М. Овсяніко-Куліковський [550].

За статутами, у кафедр класичної та слов'янської філологій була трьохчленна структура викладання, що передбачала виклади з мов, літератур та старожитностей слов'янських народів, давніх греків та римлян, що перетворювало ці кафедри на фактично кафедри славістики та антикознавства, а не суто філологічні осередки. Кафедра історії церкви була пов'язана з кафедрою богослов'я, що була самостійною адміністративною одиницею, адже її професори читали курси для студентів-християн усіх факультетів [1227, с. 279-294].

Якщо дивитися на історію університету крізь призму підходів зміни генерацій та «вчених першого-другого планів», то в його розвитку можна виокремити два основних періоди, які ідентифікували ще сучасники: 1865 – 1890-ті рр. – своєрідну «добу велетнів», видатних вчених та два перші десятиліття ХХ ст. – добу кризи. Впродовж першого із зазначених періодів в університеті викладало гроно істориків не лише загальноімперського, але й світового рівня: П. С. Білярський, В. І. Григорович, П. К. Брун, О. Г. Брікнер, Ф.І. Успенський, О. С. Трачевський, М. Я. Грот, Г. О. Афанасьєв, В.К. Надлер, М. Х. Красносельцев, О. І. Кірпічніков, Н. П. Кондаков, В.Н. Юргевич, В. Ягич [514].

Кафедра російської історії, на якій викладали у цю добу М. П. Смірнов, Г.І. Перетяткович та О. І. Маркевич, попри талановитість передусім останнього з них, не могла похвалитися таким потенціалом як кафедра загальної історії та інші кафедри, де викладали зазначені вчені [911]. Так саме «не дотягували» до рівня професури першого плану досить помітні професори кафедри історії російської мови І. С. Некрасов, В. О. Яковлев, В.М. Мочульський.

У межах другого періоду лише Е. Р. Штерн до 1910 р., коли він залишив Одесу, уособлював найпотужніші традиції «доби героїв» [1399]. Таким чином, НУ не вдалося стати місцем стійких традицій, які були у, наприклад, київському та харківському університетах (В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, В.П. Бузескул). Новоприбулій професурі та приват-доцентам, зокрема, й з числа вихованців університету, все ж таки не повною мірою вдалося втримати імпульс першої доби. Виною тому стали передусім зовнішні, поза наукові, причини доби кризи, в яку увійшло суспільство та держава на початку ХХ ст.

Серед вчених-істориків першого плану, поряд із Е. Р. Штерном, в останній період існування університету працювали: на кафедрі руської історії І.А. Линниченко, кафедрі слов'янської філології – О. О. Кочубинський, історії російської мови та літератури – В. М. Істрін та Б. М. Ляпунов, кафедри історії філософії – М. М. Ланге. Безпосереднім продовжувачем справи Е.Р. Штерна на кафедрі класичної філології став масштабний науковець та викладач Б. В. Варнеке. В умовах відсутності відповідного спеціаліста до 1915 р., викладачі цієї кафедри читали курс з історії стародавнього Сходу.

Помітні позиції в університеті та науці займали антикознавці О.В. Нікітський, Л. Ф. Воєводський, М. І. Мандес, О.М. Деревицький, І.І. Луньяк, професор кафедри історії західних літератур В.Ф. Лазурський, професор кафедри російської мови та літератури С. В. Вілінський та кафедри теорії та історії мистецтв О. А. Павловський. Хоча кафедра загальної історії

не виглядала так потужно, тут викладали такі помітні у свій час вчені як Р.Ю. Віппер, Є. М. Щепкін, В. Е. Крусман, П. М. Біцилли. Зі слабнучих рук І.А. Линниченка кафедру російської історії прийняли його вихованці А.В. Флоровський, Є. О. Загоровський та професор Є. П. Трифільєв.

За нашими підрахунками, за усю історію НУ на історико-філологічному факультеті процес викладання історичних дисциплін забезпечували працювали 109 викладачів: класичної філології (20 осіб); загальної історії (19), російської історії (12); історії російської мови та літератури (11); історії філософії (8); слов'янської філології (6); порівняльного мовознавства та санскритської мови (5); історії церкви та історії західноєвропейських літератур – по 4 особи на кожній; теорії та історії мистецтва (3); візантійської філології (2) плюс 3 професори кафедри богослов'я [973-980]. 12 осіб були лекторами іноземних мов. Проте у відповідну таблицю (див. додаток № 2) нами включені тільки ті, про яких відомо, що у своїй діяльності вони приділяли увагу вивченню та викладнню історії.

Серед викладачів історико-філологічного факультету лише 25 були випускниками НУ, при чому 10 з них – уродженцями Одеси. Першими працювали у своїй альма-матер 1870-х роках Г. О. Афанасьєв та О.І. Маркевич. «Свіжа кров» випускників НУ влилася до педагогічного складу закладу здебільшого у ХХ ст.

79 викладачів були випускниками 23 інших навчальних закладів, здебільшого університетів. 13 осіб були вихованцями вищих навчальних закладів України: університету Св. Володимира (4), Київської Духовної Академії (3), Харківського університету (5) та Ніжинського історико-філологічного інституту (2). 24 особи отримали вищу освіту у петербурзькому осередку: 17 – в університеті, по 3 – Головному педагогічному та Історико-філологічному інститутах та один – Духовній Академії. Зокрема, йдеться про такі яскраві фігури як В. Н. Юргевич, Ф.І. Успенський, Б. В. Варнеке. 22 осіб (наприклад, Н. П. Кондаков,

О.І. Кірпічников, О. О. Кочубинський, Р. Ю. Віппер, В. Ф. Лазурський, Є.М. Щепкін) скінчили московські виші: 19 – Московський університет та 3 – Духовну Академію. 6 осіб були носіями традицій німецької освіти, хоча й на території Російської імперії, адже були випускниками Дерптського університету (зокрема, П. К. Брун та Е. Р. Штерн). Двоє осіб були вихованцями Казанського університету та Духовної Академії. Решті осіб путівку у високу школу дали іноземні заклади: двом Неаполітанський університет та по одному – Гейдельберзький, Лейпцігський, Марбурзький, Віденський, Афінський, Празький університети та паризький і ліверпульський інститути. Серед цих осіб підносяться постаті О. Г. Брікнера, С.Д. Пападімітріу, В. Ягича.

Головним чином на розвиток освіти мали можливість впливати ті особи, які викладали в НУ найдовше: О. О. Кочубинський, М. М. Ланге, Г.І. Перетяткович, В. М. Войтковський, В. М. Мочульський (30 та понад років), М. Г. Попруженко та О. П. Казанський (по 28 років), Е. Р. Штерн та І.С. Некрасов (по 27 років), С.Д. Пападімітріу (25 років), І. А. Линниченко та О.А. Павловський (по 23 роки), В. Н. Юргевич (22 роки), Ф. І. Успенський, Н.П. Кондаков, О. В. Нікітський, Л. Ф. Воєводський, О. П. Доброклонський, В.Ф. Лазурський (по 20).

Тісно пов'язаним з історико-філологічного факультетом орієнтованістю на дослідження історичних витоків правових та економічних явищ був юридичний, передусім кафедра історії російського («руського») права. Історикам було рекомендовано слухати лекції викладачів цієї кафедри. Іноді ці лекції давали студентам-історикам більше, ніж лекції «рідних» професорів [230, арк. 117; 231, арк. 21; 514, с. 488]. Її професорами були найдовше Ф.І. Леонтович та його наступники В. В. Сокольський, О. Я. Шпаков, О.С. Мулюкін. Поняття «історія» містилося також у назві таких кафедр юрфаку як історії слов'янських законодавств, що, втім, не розвинулась, та

кафедра енциклопедії та історії філософії права, що була орієнтована на дослідження уявлень про теорію права у минулому та сучасності.

Певна частина студентів опинилась на юрфаці через бажання отримати прибуткову професію, але їх творчі інтереси залишилися в інших гуманітарних сферах. Наприкінці XIX ст. найбільший слід в історіографії серед випускників юрфаку НУ залишив С. О. Бершадський – професор Санкт-Петербурзького університету, дослідник-новатор історії євреїв Великого князівства Литовського та загалом соціально-правового ладу цієї держави. Серед випускників початку XX ст. найбільш помітне місце в історичній науці залишив М. Є. Слабченко, який перед цим кілька років навчався на історико-філологічному факультеті.

Історія була складовою у викладанні курсів кафедр церковного законодавства (професори О. С. Павлов, О. І. Алмазов О.І. Покровський). Закономірно, що історичних аспектів торкалися професори кафедри римського права, пов'язані з викладанням антикознавчих предметів: І.Л. Дювернуа, Д. І. Азаревич, І. Г. Табашніков, К. М. Смірнов. Виклади професорів цієї кафедри містили такі елементи як історія римського права та візантійське право.

Інші професори юрфаку, характеризуючи певні правові та економічні явища, приділяли значну увагу історичним витокам. Прикладом, такого історико-генетичного підходу є видані друком лекції професора кафедри цивільного права П. П. Цитовича [1204]. Такого підходу дотримувалися, хоч і меншою мірою, професори фізико-математичного факультету, розповідаючи про витоки своїх наук. Найбільш виразно це простежується у лекціях професора кафедри географії Г. П. Танфільєва, який розповідав про історію географічних відкриттів, продовжуючи справу П. К. Бруна, започатковану ним у РЛ [1199].

Увесь час існування НУ історико-філологічний факультет був найменший за кількістю студентів [514, с. 676-677; 919, с. 149]. Основними

складовими навчального процесу були лекційні (загальні та спеціальні, обов'язкові та необов'язкові) курси та практичні заняття (семінари). Деякі професори наголошували на своїй нелюбові до читання лекцій, покладаючи провину за це на байдужих студентів [899, с. 58]. Найбільшу увагу студенти звертали на такі якості як науковий ентузіазм, виразність та чистоту мови викладача, стрункність думки, використання новітніх наукових досягнень.

Часто студенти сприймали лекції викладачів через дихотомію «нудно - цікаво» [229, арк. 51-52; 882, с. 54]. Велике значення надавалось студентами здатності викладача поставитись до них як до рівних, відсутність снобізму. Так, І. В. Гессен згадував, що професор М. Я. Грот під час зустрічі дискутував з ним дві години як рівний з рівним [882, с. 54].

Тому професори, що мали проблеми з російською мовою (П.К. Брун, Е.Р. Штерн, Б. В. Богішич), неприємні антропологічні властивості (наприклад, манера брызкати слиною в О. А. Павловського), викладали без зовнішнього «блиску» (Н. П. Кондаков, Ф. І. Леонтович), не враховували рівень аудиторії (В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов), неохайно ставилися до виконання педагогічних обов'язків (І. А. Линниченко), «лили воду» замість конкретного фактажу (І. І. Іванов), незважаючи на високий науковий рівень, не змогли досягти в очах студентів великої популярності, а деякі і просто вважалися відсталими від тогочасних провідних наукових тенденцій (Г.І. Перетяткович, М. П. Смірнов, О. П. Казанський) [230-233; 911]. З іншого боку, популярність як лектор мав О. І. Маркевич завдяки тому, що він розцвічував виклад розповідями історичних анекдотів, хоча це не подобалося адміністрації [1278, с. 251-252].

Вчені, яких не можна зарахувати до перших величин в науці, наприклад, Р.В. Орбинський, О. І. Маркевич, Є. М. Щепкін, О. Я. Шпаков, завдяки красивому антуражу, доброму ставленню до студентів, завоювали їх популярність [834; 845; 514, с. 39]. Л. Р. Коган згадував, що у 1903 – 1904 роках він «залюбки відвідував лекції Шпакова з історії російського

державного права: вони надавали значно більше знань, ніж лекції Г.І. Перетятковича з російської історії. Шпаков майстерно викладав свій предмет, не користуючись жодними конспектами чи записками. Це була невимушена та захоплююча співбесіда» [231, арк. 21]. Професора В.Е. Крусмана називали «носієм того справжнього ентузіазму божественного «еросу», без якого немає справжньої науковості, а є лише вбоге ремесло. Живе у ньому безумовна творча засада. Любовна відданість науці. Він створює навколо себе «озонуючу» атмосферу моральної чистоти» [1078].

Далеко не в останню чергу їх популярності сприяла суголосність їх ліберального та лівого світогляду уподобанням багатьох студентів [880, с. 81-82]. І справа тут не лише в рівні викладання, але й в морально-правовому розкладі суспільства, що консервативні цінності сприймало як прояв «реакційності».

Низка викладачів вдавалися до додаткових зусиль та засобів, аби привабити студентів на лекції. О. М. Деревницький на одній з лекцій оголосив, що наступну зустріч зі студентами він присвятить висвітленню сексуального життя давніх римлян, чим забезпечив собі аншлаг. Але 200 студентів почули розповідь про «полуничку» ... латинською мовою [230, арк. 141-143]. Почуття гумору виручало викладачів в напружених ситуаціях, під час яких, враховуючи запальну вдачу студентів та гостроту суспільно-політичного протистояння, різким словом можна було запалити значний скандал і наразитися на обструкцію [891, с. 513]. Часто популярні лектори приваблювали студентів з інших, навіть протилежних, спеціальностей [897, с. 85].

Важливе значення для виховання істориків мали спеціальні курси, що не просто доповнювали лекції, але поглиблювали їх, вникати вглиб теоретичних, соціально-економічних, правових, питань, дозволяли професорам реалізувати свої специфічні наукові інтереси (**див. додаток № 3**). Деякі теми спецкурсів прямо перегукувалися з пекучими громадськими

тогочасними питаннями (народдоправство, землевласність і т.п.). Саме в межах спецкурсів отримала можливість жеврити в НУ україністика. Найбільшу активність у розробці авторських спецкурсів виявили О.І. Маркевич, В. М. Мочульський, В. Е. Крусман. Сучасники з числа тих, хто обрав науковий шлях, найбільше цінували саме цей тип занять [859, с. 60].

В імперську добу в університетській освіті археологія не була інституційована в окрему кафедру, чи хоча б в навчальну дисципліну. Історик В.І. Чесноков пояснює провал ініціатив про заснування кафедр археології неоднозначністю поняття археології у той час [1515, с. 11-12]. В НУ увагу археологічним знахідкам як матеріалу для своїх лекцій приділяли професори кафедри теорії та історії мистецтв НУ Н. П. Кондаков, О. А. Павловський, кафедри римської словесності В. І. Модестов. Викладаючи найдавніший період історії Греції та Риму, видатний візантиніст, професор кафедри загальної історії Ф. І. Успенський посилався на дані археології, епіграфіки, порівнюючи їх з філологічними [884, с. 121-122].

Важливе значення археології надавали представники кафедри руської історії О. І. Маркевич та І. А. Линниченко. І. А. Линниченко ніколи не читав спеціально археологічних курсів. Однак у листі до В. В. Хвойки у 1908 р. професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, розповідаючи, зокрема, про київські розкопки В. В. Хвойки. Час від часу він просив археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії [193, арк. 1-3]. На семінарах у Є. П. Тріфільєва у 1910-х роках студенти іноді читали реферати на археологічні теми [980, с. 139-141].

За спогадами студента НУ Л. Р. Когана, лекції Е. Р. Штерна про античні часи мали археологічний характер. Найважливішою педагогічною лабораторією Е. Р. Штерна був музей ОТІС. Тут під його керівництвом студенти мали описувати та реконструювати археологічні артефакти, вчилися аналізувати зроблене, складати план досліджень, обговорювали свої

дії з професором. М. Ф. Болтенко уклав під керівництвом Е. Р. Штерна реєстр музею. Найталановитіших студентів він залучав до своїх численних новаторських археологічних розкопок у Тірі, Ольвії, Березані. Діалоги між Л.Р. Коганом та Е. Р. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо професора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетській освіті – «самостійна робота студентів... Акуратність – це повага до людей та праці... можна сперечатись проти думок, але не проти фактів» [231, арк. 3-8]. Наслідком діяльності Е. Р. Штерна було виховання видатних археологів Б.В. Фармаковського, М. Ф. Болтенка та ін.

1 грудня 1901 р. професори історико-філологічного факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з'їзді, заснувати кафедру археології та музей при ній [30, арк. 176-178]. Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи та й те із затримкою: у 1908 р. почав функціонувати археологічний кабінет-музей при історико-філологічному факультеті. Завідували музеєм І. А. Линниченко (до 1913 р.), Є.П. Тріфільєв (до 1917 р.), А. В. Флоровський (1917 – 1920 рр.). Колекція музею поповнювалася завдяки ентузіазму та зв'язкам І. А. Линниченко, який просив своїх колег з-поза меж Одеси, надсилати артефакти до музею. На заклик професора відгукнулися, зокрема, В. В. Хвойка, Імператорська археологічна комісія з Петербургу [89, арк. 16]. Попри ці зусилля, музей розвинувся лише у невеличку колекцію у декількох шафах (у 1913 - 1915 рр. – 366 предметів та 52 книги) [99, арк. 46; 977, с. 372-373].

Для більшості професорів та для меншої частини студентів першорядне значення мали наукові студії. Левова частка професорів брали активну участь у діяльності одеських наукових товариств, і не лише тих, що функціонували при університеті. Найяскравіше образ студента-«ботаніка» відбився у спогаді О.І. Маркевича про згодом помітного історика та етнографа Херсонської губернії В. М. Ястребова: «Приблизно у 1874 р. до мене заявився

молоденький студент, невисокого зросту, не дуже гарний, з темним обличчям, в окулярах, але обличчя його було таке виразне і випромінювало таку приємну усмішку, що приємно було дивитися на нього... З цього часу ... він часто приходив до мене, брав багато книг і читав їх із захопленням. Я приголубив юнака, часто затримував його у себе, говорив з ним і переконався, що він надзвичайно серйозно ставиться до своїх занять, справді читає узяті в мене книжки, цікавиться наукою» [851, с. 43].

Класичним прикладом зануреного в науку студента був А.В. Флоровський, який, за описом Л. Р. Когана: «З перших днів занять розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії» [231, арк. 32]. Унікальним свідченням про внутрішній світ молодого науковця є щоденник Г. О. Афанасьєва, одного з перших студентів історико-філологічного факультету НУ. На початку шляху він оптимістично зазначав, що починає любити університет, громаду матеріалу, науку: «мені дуже хочеться розгадати історію цього народу, його аж ніяк непростий характер. Цивілізація російська має якусь тверду напруженість. Подивитися скільки інородців – варварів обрусіли, або зникло подібно дикунам Америки. Причина стійкості в його характері, що формувалося століттями» [172, арк. 4, 6].

У пізнанні психологічних законів історії йому дуже допомогли лекції Р.В. Орбинського, напружене читання Шлосера, Вебера. Аксакова. Проте, через 3 роки Г. О. Афанасьєв все одне був не задоволений собою: «3 роки вже як став займатися історією. Але що досяг? Я став краще розуміти історію, сформував деякі погляди на відомі історичні явища, але фактичного знання, строго кажучи, не засвоїв. А для вчителя історії потрібні тверді фактичні знання. У середньовічній історії та кінці древньої я строго кажучи

стою нижче учня сьомого класу» [172, арк. 30]. Втім, він не нарікав на рівень викладання, напевно відчуваючи, що багато в чому причиною такого стану була його зануреність у громадські справи.

У розпорядженні «ботаників» була своєрідна «келія» - Історико-філологічний кабінет (ІФК), що існував впродовж 1887 – 1920 роках у структурі історико-філологічного факультету поряд з іншою навчально-допоміжною установою – музеєм витончених мистецтв. В ІФК була сконцентрована спеціальна історична та філологічна література, якою студенти могли скористатися для поглиблених студій, проводилися практичні заняття [884, с. 121; 978, с. 109].

Деякі праці були лідерами студентських симпатій. У 1901 – 1903 роках «Историю русской литературы» О. М. Пипіна 32 студенти замовляли 64 рази, «Историю Западной Европы» М. І. Карєєва – 11 студентів 15 разів, «Обзор истории русского права» М. Ф. Владимирського-Буданова 10 студентів 28 разів, «Книгу для чтения по Средней истории под ред. П. Виноградова» – 9 студентів 34 рази, «Русскую историю» К. М. Бестужева-Рюміна – 6 студентів 12 разів, «Русские юридичесике древности» В. І. Сергєевича – 3 студенти 7 разів. На приблизно однаковому рівні перебували видання з історії Росії та загальної історії і лише невеликий попит спостерігався на видання з історії церкви. Класична філологія переважала над іншими галузями філології та літератури [36, арк. 332].

Для тих студентів, що підходили до навчання не формально, прагнучи стати на науковий шлях, важливішими за лекції були практичні, семінарські, заняття. До кінця XIX ст. питома вага семінарів у навчальному процесі була недостатньою [877]. Збільшення годин на семінари розглядалося міністерством та професорами як головний засіб покращення рівня освіти, шлях до розвитку самостійності студентів. Під час семінарів викладачі головним чином читали зі студентами джерела (найчастіше мовою оригіналу), чи розглядали предмети старовини, або заслуховували та

обговорювали зі студентами реферати. Головними проблемами у процесі викладання викладачі вважали низький мовний рівень підготовки студентів та брак посібників, матеріалів тощо [919, с. 43-44].

Приват-доцент Ф. В. Режабек намічав три способи ведення семінарів: висвітлення якогось спеціального історичного питання шляхом співставлення та оцінки всіх джерел та посібників; докладне вивчення якогось одного джерела; загальний огляд груп джерел у зв'язку з лекціями. Перші два способи він розглядав як такі, що мають монографічний характер, ознайомлюють також з методами дослідження. Однак одне питання або джерело вивчаються ґрунтовно на шкоду іншим. Тому більш прагматичним він вважав третій спосіб, який поєднував історіографічні та джерелознавчі завдання [56, арк. 120-121].

Залежно від важливості, різним джерелам присвячувався різний обсяг часу. Документи (хроніки Ієроніма, Проспера Аквітанського тощо) аналізувались на предмет походження, загального характеру й значення, порівняння з іншими групами джерел, перекладу, історіографічних екскурсів, стилістичних запозичень та впливів, форми, складу, ступені достовірності. Пасивне ставлення студентів викладач пояснив слабким знанням латинської мови. Реферат на тему «Відомості Тацита про німецьке землеволодіння та їх тлумачення в новітній історичній літературі» був колективним, тобто підготовленим відразу декількома студентами, що мало сприяти зануренню студентів у тему [57, арк. 131-132].

Таким шляхом з'ясовувалась спільність та розбіжності в думках, встановлювалися найбільш коректні висновки. Обов'язковими формами роботи студентів була підготовка рефератів, залікових та кандидатських праць. Далеко не завжди написання та захист цих робіт було простою справою. Найяскравішим є випадок з біографії у подальшому відомого історика-кримознавця Ф. Ф. Лашкова, якому тричі довелося переписувати кандидатський випускний твір [28, арк. 118-119]. Викладачі використовували

й інші, більш оригінальні методи, залучення студентів до творчої праці. У середині 1890-х років два вихованці Ф. І. Успенського, О. К. Дімітріу та Д.О. Терновський, під його керівництвом написали розділ про історію Одеси у першій великій узагальнюючій праці про розвиток міста за 100 років [551, с. 2].

Лекції та семінари не могли вичерпати інтерес найздібніших студентів до спілкування з викладачами. Тому більшість з них радо влаштовували приватні лекції чи бесіди зі студентами вдома. На думку першого історика одеського університету О. І. Маркевича, в НУ панував особливий, не властивий для інших університетів, дух співпраці між викладачами та студентами [514, с. 687]. Неформальними гуртками були «вівторки», «четверги», «воскресніки» і т.п. на квартирах професорів М. Я. Грота, О.І. Маркевича, І. А. Линниченка, О. І. Кірпічнікова, О. О. Кочубинського [919, с. 41-54]. Певний досвід згуртування заради науки студенти НУ отримували у національно-культурних товариствах. Наприклад, у 1907 - 1908 роках діяв студентський гурток для вивчення єврейської історії та літератури [60, арк. 173-176].

Вперше офіційно гурток на історико-філологічному факультеті було засновано наприкінці 1903 р. на прохання студентів під керівництвом І.А. Линниченка [38, арк. 321]. 26 та 30 листопада 1903 р. відбулося два засідання на яких пролунали виступи І. А. Линниченка «Про відношення науки до життя» та студентів, зокрема, на теми «Про втілення в історії і остаточній перемозі вічних ідеалів добра та краси» та «Економічні причини створення Російської держави». У 1904 р. товариство провело три засідання [975, с. 72].

У 1915 - 1918 роках функціонував студентський Історичний гурток під керівництвом професора Є. П. Тріфільєва [980, с. 146]. У роботі гуртка взяли участь студенти, що посіли у подальшому помітне місце в історії вищої історичної освіти в Одесі: О. І. Занчевський, М. М. Петринський,

Ф.Є. Петрунь, І. М. Троцький. Заліковий твір М. Г. Попруженка «Віктор Іванович Григорович в історії вивчення півдня Росії» був першим випадком звернення одеського студента до новітньої історіографії, до того ж частини історії НУ. Новаторською була робота Ф. Є. Петруня 1919 р. «Основні моменти у долях історичного вивчення Півдня Росії», адже вперше в НУ було підготовлено роботу з історіографії Південної України [49, арк. 5].

Активно гурток діяв у 1916 р. На початку квітня на засіданні під головуванням Є. П. Трифільєва Ф. Є. Петрунь охарактеризував діяльність нещодавно померлих історика права М. Ф. Владимирського-Буданова та соціолога М. М. Ковалевського [1112]. Наприкінці листопада 1916 р. Ф.Є. Петрунь виголосив доповідь «Граф І. І. Толстой», а М. М. Петринський доповів «Памяти Семевського» [1126; 1137]. На початку грудня 1916 р. Ф.Є. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії, докладніше висвітлив діяльність В. І. Григоровича та П. К. Бруна. Він запропонував зосередитись саме на історії Новоросії та залучити студентів з інших факультетів, особливо юридичного [1060; 1061].

Гурток навіть намагався діяти у стилі справжніх наукових товариств, встановлюючи наукові зв'язки. Навесні 1916 р. гуртку вдалося налагодити надходження видань від ТВАК [1013, с. 226]. 1 лютого 1918 р. на засіданні пам'яті декабристів Є. П. Трифільєв виголосив вступне слово. Студент О.І. Занчевський розповів про походження руху декабристів, І.Ф. Кособродов про К. Ф. Рилєєва, М. М. Петринський про П. І. Пестеля, Фішер про ставлення декабристів до національного питання. Курсистка Крушевич доповіла про взаємини декабристів та російського громадського руху, Т.А. Поповиченко про ідеали декабристів [1062].

Наприкінці квітня 1918 р. на засіданні гуртка було обговорено діяльність К. Маркса до 100-ої річниці з дня його народження. Н. Є. Васільєва доповіла про біографію К. Маркса, І. М. Троцький – про його філософські ідеї, І.А. Вайсман – про соціально-економічні погляди [1120]. Таким чином, слід

значно скоригувати уявлення про дореволюційну вищу школу як таку, в якій панувала виключно лекційна система, з незначним місцем для практичних занять [1258, с. 227].

Реферати, які готували студенти під час семінарів, були містком, який привів деяких з них до подальшого, вищого, щаблю – написання праці на здобуття медалі. Золоті та срібні медалі вручалися щороку за рішенням Ради певного факультету, що затверджувалося великою Радою професорів. Викладачі формулювали на початку кожного навчального року теми робіт та визначали коло тих питань, що мав висвітлити потенційний автор.

Після надходження робіт та кількомісячного розгляду, зазвичай той викладач, який раніше сформулював відповідну тему й готував відгук на роботу. Коли ж викладач на момент надходження медального твору вже перейшов на інше місце роботи (М. Я. Грот, Н. П. Кондаков, Ф.І. Успенський) відгук писали інші викладачі, що могло викликати певні незручності. Так, Р. Ю. Віппер, рецензуючи роботу підопічного Ф.І. Успенського, наприкінці відгуку зауважив, що турбується з приводу того, чи правильно він розумів ті завдання, що були поставлені його попередником на кафедрі перед потенційним медалістом [936, с. 31]. Для рецензування двох робіт учнів Н.П. Кондакова, Д. Айналова та Є. Редіна, на тему «Живопис Софії Київської» єдиний раз у практиці написання відгуків в НУ було створено комісію у складі 3-х професорів [29, арк. 16].

З анишими підрахунками, 35 викладачів історико-філологічного та 10 юридичного факультетів запропонували студентам 125 тем на різні види історичної тематики в якості медальних у період від 1870-х по 1919 р. З них 87 тем знайшли своїх авторів (**див. додаток № 5**). 38 тем так і не були опрацьовані, незважаючи на те, що низка з них пропонувалися кілька років поспіль. Найбільшу активність у залученні студентів до самостійної роботи виявили І. А. Линниченко (на запропоновані ним 6 тем, 8 студентів підготували роботи, за які отримали різні ступені відзначення);

В.М. Мочульський (на 6 тем, 7 студентів); Ф.І. Леонтович (5 тем, 8 студентів); Ф. І. Успенський (4 теми, 7 студентів); О.О. Кочубинський та Г.І. Перетяткович (по 4 теми, по 5 студентів); Р.Ю. Віппер (3 теми, 7 студентів). Своєрідний рекорд встановив професор юрфаку В.В. Сокольський. Лише одного разу він пропонував тему, але на неї відгукнулися аж 5 студентів, які отримали різні ступені відзнаки за свої 5 робіт, тоді як найбільшим успіхом в інших викладачів було 3 роботи від 3-х студентів на одну тему. Загалом, 25 тем були опрацьовані двома та більше авторами.

Здебільшого викладачі не повторювали раніше запропонованих ними тем, ані теми інших викладачів, за які студенти здобули медалі. Лише одного разу тема з однаковою назвою була запропонована два роки поспіль і двічі знайшла своїх авторів: за праці на тему від І. А. Линниченка «Селянське питання у Законодавчій комісії імператриці Катерини II» М. Є. Слабченко та А.В. Флоровський здобули срібну та золоту медалі відповідно у 1906 та 1907 роках [1232, с. 59].

Роботи надходили на факультет анонімно у конвертах. Проте, найчастіше йшлося про «секрет Полішинеля» [884, с. 123]. Численні подяки своїм керівникам містилися на сторінках опублікованих медальних праць, наприклад, В. Я. Хорошуна та П. Г. Клепацького [436; 682]. Головним чином, йшлося про допомогу книгами та джерелознавчі вказівки. Так, у 1902 р. Є.М. Щепкін просив продовжити термін надходження робіт у зв'язку з тим, що виписані ним книги з історії англійських міст ще не надішли до бібліотеки НУ [38, арк. 172]. Випускникам надавали за їх роботу ступінь кандидата, тобто враховували в якості кандидатської дисертації. Саме тому у своїх відгуках М. М. Ланге послідовно називав рецензовані ним роботи дисертаціями.

Нами встановлено, що впродовж усієї історії НУ за роботи на історичну тематику було зафіксовано 123 випадки відзначень 118-х студентів: 57 –

золотими медалями, 44 – срібними, 21 – почесними відгуками. Лише 5 студентів отримували нагороди двічі за різні роботи. При тому М.Г. Попруженко належить унікальне досягнення – лише він отримав двічі золоті медалі. До того ж лише М. Г. Попруженко та В. М. Мочульський були як авторами студентських робіт, так і авторами відгуків на студентські роботи, вже в якості професорів. М. Є. Слабченко був номінантом золотої та срібної медалей, Б. В. Вахевич та К. Б. Бархін отримали по дві срібні кожен. С.Г. Вілінський здобув одну золоту медаль та почесний відгук.

Роботи на історичну тематику готувалися студентами двох (історико-філологічного та юридичного) факультетів НУ. Роботи на історичну тематику підготували 23 студенти юрфаку, за які вони отримали медалі та почесні відгуки. 9 з цих студентів написали 10 робіт на теми, що були запропоновані викладачами історико-філологічного факультету. При тому, тема, запропонована Ф. І. Успенським, яку виконав студент А. Нейфельд, найбільшою мірою «вторгалася» в юридичну специфіку. Натомість, роботи про історичну драму у Давньому Римі, О. І. Герцена, РЛ, А. П. Чехова, вочевидь, не були пов'язані з юридичною тематикою.

Приблизно 90 % номінантів медалей та почесних відгуків були на той момент студентами старших, 3-го та 4-го, курсів. Випускнику-медалісту його робота зараховувалася як кандидатська дисертація. На цьому тлі увиразнюється досягнення чотирьох першокурсників, які були відзначені: студент-юрист М. Є. Слабченко та студент-історик М. Голуб – срібними медалями, а студент-історик В. Городецький та студент-юрист Л. Баткіс – почесними відгуками. Усі вони написали роботи на теми, що були висунуті професорами історико-філологічного факультету, який, відповідно, й нагородив їх.

Прикрою обставиною було те, що в разі, якщо на одну і ту саму тему в один рік отримували золоті медалі два та більше студентів, лише один з них міг отримати цю винагороду фізично, а інший чи інші лише отримували

«право на золоту медаль». Тому факультет і конкретніше рецензент опинявся перед непростим вибором. Так, у 1888 р. перевага була віддана Є.К. Редіну перед Д. В. Айналовим [267].

Класифікація тематики робіт є непростим завданням, адже може йтися про множинність критеріїв. За географічним критерієм, 41 тема присвячена історії Західної Європи, 34 – історії Росії. При тому, за виключенням праці Д.Ф. Блюменфельда про перший етап розвитку РЛ жодна з робіт представлених на медалі не була присвячена краєзнавству, що є чи не найбільшою відмінністю сучасної історіографічної та педагогічної ситуації. Сім тем можна трактувати як українознавчі, адже вони присвячені подіям, явищам, установам, що відбувалися та перебували на території України, або українським діячам. Особливо виразною українознавчою складовою є у працях діячів українського національного руху в Одесі М. Є. Слабченка та П.Г. Клепацького. До цих тем дотичні ще два твори «Про руський історичний орнамент» та «Азовське сидіння», в яких велика увага була приділена українській тематиці. Чотири теми є, так би мовити, екстериторіальними, претендуючи на широкі узагальнення.

Якщо дивитися на тематику під кутом зору класичних періодів історії (античність, середньовіччя, новий та новітній часи), то репутація НУ як центру антикознавства та візантиністики підтверджується тим фактом, що саме роботи, у кількості 20-ти, на цю тематику переважають серед всесвітньо-орієнтованих. Решта робіт, що охоплювали історію як Західної, такі і Східної Європи розподіляємо так: медієвістиці присвячено 14 тем, ранньомодерному часу (XVI – XVII ст.) – 28, Новій добі (XVIII – перша половина XIX ст.) – 22. 6 робіт ми схильні вважати відповідними сучасному поняттю «сучасна історія», позаяк вони були присвячені діячам та подіям другої половини XIX – початку XX ст.

Найвиразніше проглядає спрямування робіт за галузевими напрямками. Таким чином, 30 студентів виконали свої роботи у рамках історико-

правового напрямку (17 тем). Саме у цій групі є найбільше тем, що були опрацьовані кількома, або більше студентами – вісім тем, тоді як в інших галузевих групах така кількість спільних тем не перевищує чотири випадки.

30 студентів підготували роботи про історію розвитку мови та літератури (26 тем). 12 студентів підготували роботи на історико-економічну тематику (6 тем), 11 – на історико-культурну (8 тем), 11 – на історико-політичну (8 тем), по 5 студентів виконали роботи на історико-філософську (4 теми) та історико-релігієзнавчу (5 тем) тематики. 17 студентів підготували роботи, що відповідають таким спеціальним історичним дисциплінам як джерелознавство (6 студентів на 5 тем), історіографія (8 студентів на 5 тем) та історична географія (4 студенти на 2 теми). Лише Б. В. Вахевич та С.Г. Вілінський відзначилися у двох галузях: перший – в історіографічній та соціально-економічній темах, другий – в історико-літературній та історико-релігієзнавчій.

Значна кількість студентів, 29, підготували роботи на 23 теми в рамках біографічного підходу, в яких вивчили різні аспекти історичного минулого крізь призму біографій 26 видатних історичних діячів. Серед них тільки 4 були політичними діячами, а решта – діячами культури.

Кожна робота мала містити такий елемент як гасло. Напевно, за задумом, малося на увазі, що це гасло буде лаконічно відбивати головний принцип роботи автора, його науковий світогляд. Натомість деякі гасла вражають своєю загальністю і відірваністю від теми роботи. Так, М. Голуб, автор роботи про Монтеस्क'є, обрав для своєї роботи гасло «Все минає – ніщо не минає без сліду» з А. П. Чехова. Автор твору про богомільство обрав за своє гасло слова, що можуть бути сприйняті як іронія та сарказм й сучасними викладачами щодо своїх курсовиків та дипломників: «краще пізно, ніж ніколи» [992]. Є. К. Редін обрав за гасло своєї роботи цитату з твору свого вчителя Н.П. Кондакова: «Руська археологія має за своє завдання побудувати науковий фундамент свого предмету на дослідженнях Візантії», натомість

Д.В. Айналов – цитату з Гете: «аби досягнути нескінченне, досліджуй за усіма напрямками мале». Гасло обране К. П. Добролюбським відповідало тій основній ідеї, котрій викладачі мали навчити своїх студентів у процесі написання праць і загалом найбільше вітали у своїх відгуках: «Джерела для історика є тим самим, що природа для натураліста, їх треба мати у руках і на очах» (цитата з твору петербурзького професора, історика права В.І. Сергєєвича) [1434, с. 136].

Натомість усі три автори робіт про Бейля, один з авторів роботи про Геродота, автор роботи про М. В. Гоголя, автор роботи про давньогрецьку релігію Є. Г. Кагаров, пішли найлогічнішим шляхом – обрали за гасло цитату з творів своїх провідних героїв. Деякі викладачі звертали увагу на зміст гасла. Так, Л. Ф. Воеводський похвалив одного з авторів праці про Фемістокла за дотепно обране гасло – цитату з твору Плутарха [1021, с. 75].

Більшість робіт були великими за розміром (в середньому 400 сторінок). Усіх перевищив К. Бархін, робота якого про вплив М. Г. Чернишевського на М.О. Добролюбова мала близько 900 сторінок. Але викладачі прагнули оцінювати якість і тому така робота отримала лише срібло, як і багато аналогічних робіт. Так, Б. В. Варнеке піддав жорсткій критиці велику роботу Г.В. Флоровського за брак методології [935]. Рецензенти здебільшого критикували роботи студентів за невиправдану «роздутість», невиправдане цитатництво, пафос, зарозумілість та гарячкуватість в оцінках, менше – за неправильні методологічні підходи. Не використання якоїсь окремої праці, чи джерела не сприймалося як важкий «гріх» [1434, с. 133].

Найважче, на нашу думку, зауваження містилося в одній з рецензій Є.М. Щепкіна, який разом з іншими недоліками закинув студенту не вміння відрізнити джерело від літератури, але не логічно присудив йому аж срібну медаль [1051]. Найбільше віталися такі риси як знання мов (при тому підкреслювався загалом невтішний рівень знання іноземних мов одеськими студентами, а О. С. Трачевський навіть нарікав на панування в Одесі

неправильної, «зіпсованої» російської мови), вміння самостійно мислити, вдало поєднувати факти та прагнути до залучення джерел (найбільше за це хвалив Е. Р. Штерн В. М. Пурішкевича) [1049]. Проте, більшість студентів компілювали опубліковані джерела у традиційний спосіб. Виключенням був Є.Г. Кагаров, який використав авторитетний зараз метод контент-аналізу джерела. Він підрахував та звів у три таблиці кількість згадок про окремих давньогрецьких богів у творах Есхіла. Щоправда, це не викликало великого ентузіазму в Е. Р. Штерна [1050].

Роботи М. Є. Слабченка та Д. Ф. Блюменфельда ґрунтувалися на великих комплексах архівних джерел [956; 957]. Автор роботи про кредитні заклади у царювання Катерини II Е. Равицький використав опрацьовані ним документи з Архіву міністерства іноземних справ у Москві [1020, с. 175]. Автор роботи про П. Черчіла використовував виписки з венеціанських архівів, які надав йому його керівник Ф. І. Успенський. Автор роботи про М.В. Гоголя використав усні свідчення старожила Одеси К. М. Базілі, який особисто знав великого письменника [1022, с. 131]. В середньому претенденти на медаль поділяли свій текст на вступ, 3-4 розділи, висновки та список джерел та літератури. Проте, деякі твори взагалі не мали поділу на розділи, а деякі, навпаки, мали їх багато (праця про Локка та Лейбніца мала 26 розділів).

У більшості випадків джерела не відбивають якогось напруження чи конфліктів навколо процесу нагородження. Навпаки, переважно бачимо приклади досить прихильного, а іноді навіть поблажливого ставлення до нагородження. Так, професор В. Ф. Лазурський пропонував нагородити Л.Р. Когана лише срібною медаллю за його твір про Ж. де Сталь. Проте, факультет прийняв рішення про нагородження золотою медаллю [232, арк. 16-18].

Не рідкісними були випадки, коли у відгуках рецензенти виправдовували недоліки робіт студентів тим, що вони занадто широко

сформулювали тему, чи посилалися на її маловивченість у літературі, важкодоступність потрібних джерел та книг в університетській бібліотеці, наголошували, що вважають рік недостатнім часом для написання повноцінної праці. Найчіткіше так висловився І. А. Линниченко у відгуку на працю М. Є. Слабченка про Гетьманщину, зазначивши, що «провина за вище зазначені недоліки лежить головним чином на мені» [956, с. 86]. Цей відгук є також унікальний тим, що І. А. Линниченко єдиний серед рецензентів медальних робіт студентів НУ заявив про свою готовність після певного доопрацювання прийняти цю працю в якості магістерської дисертації. Але наче наврочив, бо М. Є. Слабченко так ніколи не захистив дисертацію ані на цю, ані на іншу тему, хоч і був обраний вже наприкінці кар'єри академіком ВУАН.

Проте, така ідилія панувала не завжди. У 1912 р. історико-філологічний факультет надав золоту медаль І. П. Кузнецову за його роботу про богомільський релігійний рух 8 голосами проти 4-х, а почесний відгук Л. Баткісу – 7 голосами проти 5 [33, арк. 96-97]. У 1919 р. В. М. Мочульський та В. Ф. Лазурський просили для авторів робіт відповідно срібну медаль та почесний відгук, але факультет у першому випадку обмежився почесним відгуком, а в другому взагалі залишив студента ні з чим. Найбільш прикрим виглядає випадок 1915 р.: І. А. Линниченко просив золоту медаль для Д.Ф. Блюменфельда за його новаторську працю про РЛ, але факультет надав лише срібну [957].

Найгостріша ситуація виникла під час засідання 26 квітня 1904 р. І.А. Линниченко просив надрукувати один з розділів роботи С. Л. Аваліані. Проти цього виступив Є. М. Щепкін, який прямо висловив сумнів у компетентності І. А. Линниченка і просив дочекатися прибуття свого протеже, нового викладача кафедри, московського історика М. О. Рожкова [31, арк. 115]. На це І. А. Линниченко заявив протест, що стало початком тривалого та публічного конфлікту між двома істориками.

Вищою формою визнання наукової вартості роботи був її друк у «Записках» НУ. У 17 відгуках рецензенти висловлювалися за надрукування робіт повністю, або частинами у «Записках» НУ. Вперше таку ініціативу висловив О. О. Кочубинський щодо роботи В. М. Мочульського у 1878 р. Проте, лише вісім разів праці студентів на історичну тематику побачили світ у «Записках». Йдеться про роботи М. І. Бруна, Г. Ф. Блюменфельда, М.І. Тіктіна, В. Я. Хорошуна, С. Л. Аваліані, М. Є. Слабченка, П.Г. Клепацького, А. В. Флоровського. І якщо у випадку з Д. В. Айналовим та Є. Г. Редіним така необхідність відпала, з огляду на те, що їх праці в одному томі як спільну надрукувала СПБ АН та відзначило Російське археологічне товариство, а робота О. Л. Вайнштейна не змогла бути видана у зв'язку з очевидною кризою 1919 – 1920 рр., то інші випадки були зумовлені дрібними обставинами. Попри це, загалом було видано 15 праць. Окрім згаданих восьми, своїми зусиллями видали окремими книжками в Одесі свої праці М. Жерліцин та М. Зайдман, у петербурзькому часописі – М.М. Родзевич. Роботи М. Г. Попруженка та Л. Р. Когана побачили світ у воронезькому часописі [589]. Натомість І. М. Бондаренку та О. В. Ристенку допомогло ІФТ, у «Летописи» якого вони й надрукували свої праці [304; 618]. Невелика частина праці Д. Ф. Блюменфельда була надрукована в «Известиях» ОБТ, яке очолював І. А. Линниченко [302]. Лише одного разу медаліст отримав додаткову нагороду: згідно вже згаданого відгуку, М.Є. Слабченко отримав 200 рублів на подорож в архіви. Аналогічної підтримки І. А. Линниченко просив для Д. Ф. Блюменфельда, який мав опрацювати Харківські архіви з метою пошуку матеріалів з історії Рішельєвського ліцею, але отримав відмову.

Велику кількість схвальних відгуків у тогочасній та подальшій історіографії здобула згадана праця Д. В. Айналова та Є. Г. Редіна [1503]. Окрім неї, великий резонанс викликала праця Г. Ф. Блюменфельда [301]. Її автор отримав окрім золотої медалі НУ премію імені князя О.І. Васильчикова

у 500 рублів, що видавалася за праці на аграрну тематику. На працю відгукнулись 5 рецензентів і, що найбільш показово, видатний історик права, професор університету Св. Володимира М. Ф. Владимирський-Буданов [748]. Рецензією в авторитетному столичному науковому часописі була зустрінута праця М. І. Тіктіна з історії візантійського та російського права [741]. У золотий фонд української історіографії увійшли праці М. Є. Слабченка та П.Г. Клепацького. Тому не можемо погодитись з висновком Н.Д. Соколової про відсутність серед медалістів НУ та їх праць таких, що зробили внесок у науку та викликали резонанс відразу після видання [1476, с. 15].

Медальні праці виявилися вдалим стартом для кар'єри частини студентів. 30 з них продовжили історичні студії після завершення навчання. При тому, майже усі вони належали до еліти, професури. Особливо важливим є те, що педагогічна-наукова кар'єра 16-ти з них розвинулась в НУ та в його епігоні 1920-х років – Одеському інституті народної освіти. М.Я. Немировський викладав в тому числі історичні курси у Катеринославському університеті та Інституті народної освіти [1238, с. 123]. 18 медалістів розвинули у своїй науковій діяльності теми своїх медальних праць. Магістерські дисертації Д. І. Нагуєвського, С. Г. Вілінського, А.В. Флоровського, Є. Г. Кагарова безпосередньо «виросли» з їх медальних робіт.

Втім, бути золотим медалістом не означало жодних гарантій в альма-матер у подальшому кар'єрному зростанні. У 1878 р. факультет забракував магістерську дисертацію свого випускника С. Ф. Опацького на антикознавчу тематику (якій була присвячена й його медальна робота). У 1916 р. така ж доля спіткала С. Л. Аваліані [1052].

Медальні твори були найближчою сходинкою студентів до наступної, першої, дорослої стадії в їх науковій кар'єрі – перебування три роки після закінчення закладу у статусі стипендіата з метою підготовки та захисту магістерської дисертації. За усі роки існування НУ у цьому статусі побували

48 вихованців історико-філологічного факультету. 11 з них були закріплені за кафедрою загальної історії; 8 – класичної філології, по 7 – російської історії та філософії; 6 – російської мови та літератури; по 3 – порівняльного мовознавства та санскриту та теорії та історії мистецтв; слов'янської філології та загальної літератури – по 2. О. Ф. Музиченко був прикріплений до професора кафедри філософії М. М. Ланге з Ніжинського історико-філологічного інституту. Це був єдиний випадок «прикріплення» до НУ, тоді як серед згаданого числа 48 стипендіатів історико-філологічного факультету 6 були відряджені для подальшої «аспірантури» до інших університетів. З них успішно захистилися Г. І. Челпанов, Є. Ф. Будде, Л.Ю. Шепелевич, Д.В. Айналов та Є. К. Редін.

Серед 47 стипендіатів 24 були раніше лауреатами медалей за свої студентські роботи. Отже, бачимо континуїтет в науковій підготовці. У середньому період написання магістерської дисертації займав в стипендіатів приблизно 8-10 років. Отже, трьох років стипендіатури аж ніяк не вистачало. Передусім, слід згадати у хронологічній послідовності тих, хто захистив магістерську дисертацію у своїй альма-матер, НУ: М.Г. Попруженка (він є найуспішнішим стипендіатом, адже між роком закінчення його стипендіатури та захисту минуло лише три роки), Ф.В. Режабека, М.І. Мандеса, Б. В. Фармаковського, С. М. Кульбакіна, С. Г. Вілінського. Усі вони, окрім, Б. В. Фармаковського, викладали в НУ, так само як і низка осіб, які захистилися поза межами Одеси: Г. О. Афанасьєв – в університеті Св. Володимира, В. М. Мочульський та Д. М. Овсяніко-Куліковський – у Харківському університеті, О. В. Ристенко, А. В. Флоровський, П. М. Біциллі – у Санкт-Петербурзькому, Є. Г. Кагаров – у Московському. До падіння Російської імперії не встигли захиститися П. Г. Клепацький, К.П. Добролюбський, М. І. Гордієвський, О. Л. Вайнштейн, П.П. Бузук, Й.М. Троцький (Тронський), що не завадило їх успішній науково-педагогічній кар'єрі у 1920-х – на початку 1930-х років (а деяких з них і у

подальший час). З них П. Г. Клепацький наприкінці революційної доби встиг у Кам'янці-Подільському захистити свою дисертацію на основі магістерської, над якою він працював в НУ під керівництвом професора І.А. Линниченка. Г. В. Флоровський та А. М. Грабар досягли видатних наукових результатів в еміграції.

Частині професорів вдавалося поєднати високий потенціал науковця, лектора та ведучого семінарів і наблизитися до типу «ідеальних професорів»: Ф.І. Успенському, О. І. Кірпічникову, М. М. Ланге.

Окрім згаданих медалістів та стипендіатів, в НУ навчалася низка осіб, які залишили більший чи менший слід в історичній думці чи науці. Серед головних зірок – історик української культури Д. І. Чижевський, провідний україніст та краєзнавець Миколаєва 1920-х років М. Д. Лагута, класики радянської історіографії М. Л. Рубінштейн та О. Л. Вайнштейн [21]. Понад 25 років викладав у Варшавському університеті історію російської літератури вихованець В. І. Григоровича О. І. Смірнов.

Політична та матеріальна криза періоду Першої світової війни та революції посилили міграційні тенденції серед істориків. До Одеси, тікаючи від комуністів, повернулися Г. О. Афанасьєв, В.В. Сокольський, Д.М. Овсяніко-Куліковський, Н. П. Кондаков, С. Л. Аваліані. До Одеси переїхала низка викладачів київських вишів: І. Я. Фаас, С. С. Дложевський, В. І. Селінов, М. П. Алексєєв та ін. Вони посіли помітне місце в одеській науці та вищій школі.

Стабілізація життя у 1918 р. сприяла збільшенню числа університетів на території Південної України. Реалізації давно виплеканих проектів сприяв притік інтелігентів до України вже з комуністичної Росії. У жовтні 1918 р. у Сімферополі було відкрито Таврійський університет, а у 1919 р. – Катеринославський [1234, с. 10-46; 1238]. Переїзд учня О. С. Лаппо-Данілевського М. Ф. Злотнікова з Петрограду до новоствореного Катеринославського університету Ф. В. Тарановський трактував як знаменну

подію, що свідчить про «тяжіння з півночі на південь» [794, с. 306]. Ф.В. Тарановський опинився у Катеринославі на посаді професора того ж університету саме тікаючи від лихоліття у Росії.

Ця тенденція мала і негативні наслідки, адже приїжджі з Росії історики аж ніяк не сприяли справедливому бажанню місцевої української інтелігенції нарешті отримати українську вищу історичну освіту. Штат істориків Катеринославського університету формував московський професор М.К. Любавський, але фактично у роботі нового ВНЗ він участі не брав. Зокрема, це відбилося у заснуванні Катеринославського університету не як Українського, а саме як російського, хоча деяким викладачам «милостиво» було дозволено читати лекції й українською мовою (В. О. Біднов, Д.І. Яворницький). Ця ситуація спонукала В. О. Біднова влаштуватися у справжньому вогнищі української науки – Кам'янець-Подільському університеті.

Короткий час у 1919 – 1920 роках у Керчі діяв Боспорський університет, що був фактично філіалом університету Св. Володимира та «дітищем» М.В. Довнар-Запольського [1220, с. 62]. У формуванні викладацького складу найбільш знаковими, символічними, подіями, було запрошення у Катеринославський університет Д. І. Яворницького, а у Таврійський – А.І. Маркевича. Якщо у першому випадку йшлося про особу з мінімальним досвідом викладання в університеті, хоча і магістра, то у випадку А.І. Маркевича – про особу, яка ніколи не викладала у вишах та не мала наукового ступеня. Обидва вчених головним чином зосереджувалися у процесі викладання на історії свого регіону – Криму та Катеринославщини. За зауваженням С. І. Світленка, Д. І. Яворницький прагнув до широких міжпредметних зв'язків, всесвітнього контексту, насичення археологічними даними [1464, с. 101]. Програма курсу А. І. Маркевича про Крим не дає підстав для аналогічного висновку [1268, с. 86-87]. У Таврійському університеті викладало гроно видатних істориків: І. А. Линниченко,

Д.В. Айналов, Н. К. Гудзій, Є. В. Петухов, Б. Д. Греков, Г. В. Вернадський, але у зв'язку з дуже несприятливими обставинами їм доводилося більше виконувати місію публіцистів та просвітників, а також рятівників документальних історичних джерел, а не фундаментальних дослідників та успішних будівничих наукових шкіл [1294; 1295].

Хоча загалом розвиток університетів імперської доби є історією чоловічої освіти, двері університетів поступово відкривалися для жінок, аж до того, що у 1917 – 1920 роках жінки не лише були остаточно зрівняні у правах з чоловіками як студенти, але й розпочали викладати в університетах в якості приват-доцентів. Втім, довший час вищу жіночу освіту уособлювали Вищі жіночі курси. На відміну від відкритих у 1912 р. у Катеринославі суто природничих ВЖК, Одеські ВЖК (1906 - 1919) мали усі відділення, окрім медичного, що дублювали факультети НУ [1557]. Курсистки складали іспити при НУ, а повністю університет та курси злилися у 1919 – 1920 роках.

Особовий склад викладачів ОВЖК здебільшого дублював НУ, але з винятками. Для Є. М. Щепкіна, після того як його звільнили з НУ через політичну неблагонадійність у 1905 р., ОВЖК тривалий час були своєрідним притулком. Курсистки мали можливість слухати цінні виклади Є.М. Щепкіна з методології історії, яких бракувало в НУ. На ОВЖК Є. М. Щепкін читав курс з історії Давнього Сходу, що не відповідало його основній спеціальності – західноєвропейській новістиці [1427]. У 1917 р. на ОВЖК курс з історії Давнього Сходу започаткував один з провідників сіоністського руху Й. Клаузнер. Єврейська громада Одеси сприйняла цю подію як фактично відкриття курсу з історії Палестини, якій викладач приділяв велику увагу [1292, с. 95-96]. 20 квітня 1918 р. С. Г. Вілінський оголосив про початок своїх лекцій на ОВЖК з історії української літератури [128, арк. 92].

За чисельністю студентів, на ОВЖК переважав історико-філологічний факультет, на відміну від університету. При чому великою була перевага чисельності курсисток саме на історичному відділенні [129, арк. 2]. Не дивно,

що деякі професори з більшим задоволенням сприймали свою діяльність у «жіночому», аніж «чоловічому» університеті. Так, І. А. Линниченко заперечував скепсис щодо надання вищої освіти жінкам і навіть підкреслював кращий рівень підготовки слухачок ОВЖК порівняно із студентами НУ [1121].

Як і в університеті, на ОВЖК панувала система лекцій, але з дедалі більшою увагою до семінарських занять [654, с. I]. І. А. Линниченко своїм коштом видав два випуски праць своїх учениць. Схвально на це видання відгукнувся університетський учень І. А. Линниченка С. Л. Аваліані [253]. Серед опублікованих у «Трудах» праць найвідомішою є книжка Д. Г. Атлас «Одеса, її друзі та недруги», що була двічі перевидана вже у новітній час [280].

Хоча в НУ жіноча тематика теж була деякою мірою представлена у студентських роботах, на ОВЖК вона закономірно посідала більш помітне місце. Йдеться про теми рефератів на семінарах у професора Є. П. Трифільєва «Цариця Софья Олексіївна», «Становище російської жінки у XVII ст.»; «Мадам де Маїнбелен за листами принцеси Єлизавети Шарлотти» - в Є.М. Щепкіна.

У записці директору курсів у жовтні 1911 р. Є. М. Щепкін висунув ініціативу про заснування окремого історичного кабінету на допомогу практичним заняттям, за прикладом Західної Європи [131, арк. 8-9]. У березні 1912 р. Є. М. Щепкін клопотав про організацію кабінету загальної історії або особливої бібліотеки при історичному семінарії для практичних занять [135, арк. 3]. Але ідея Є. М. Щепкіна про заснування повноцінного кабінету на ОВЖК так і не реалізувалася. На Київських ВЖК історико-філологічний семінарий мав власне бібліотечне зібрання і купував для своєї бібліотеки всі новинки. Приміщення було розраховано на одночасну роботу 100 осіб [1244, с. 119].

Плідну діяльність на ОВЖК у 1907 – 1909 роках розгорнув гурток любителів літератури та історії під керівництвом І. А. Линниченка та В.Ф. Лазурського. Під головуванням цих професорів гурток у 200 осіб провів близько 30 засідань, зокрема, присвячені творчості та біографіям М.О. Некрасова, Л. М. Толстого, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя [134, арк. 22]. У документах 1915 р., окрім історичного гуртка під керівництвом професора Є.П. Тріфільєва, ще фігурував гурток для вивчення класичних старожитностей М. І. Мандеса [131, арк. 2].

Посилаючись на досвід столичних університетів, професори Є.М. Щепкін, В. Е. Крусман та П. М. Біциллі 9 листопада 1916 р. подали на розгляд Ради історико-філологічного факультету ОВЖК пропозицію про створення Історичного товариства. Ініціатори хотіли поживити самостійні дослідження курсисток в галузі загальної та російської історії [128, арк. 69-70]. У 1917 р. історико-філологічний факультет ОВЖК підтримав ідею заснування товариства та запропонував спеціальній комісії укласти статут [130, арк. 98]. Однак подальші бурхливі події унеможливили цей проект.

Викладачі ОВЖК й серед жінок проповідували принцип «Ad fontes!». П.М. Біциллі поділив учасниць семінару на дві групи. З першою групою він вивчав певні питання історії середньовіччя та обговорював прочитане. З другою, читав кодекс Хамурапі у російськомовному перекладі. Літературу питань він свідомо не вказував, адже «досвід показав, що вони тільки затуляють від початківців текст джерела» [130, арк. 17]. Спочатку курсистки просто переказували зміст джерела, а потім поступово стали привчатися до комбінування окремих даних та вибудовувати висновки.

Перед студіюванням певного уривку «Повісті минулих літ» А.В. Флоровський роз'яснював значення тексту та сучасний стан цього питання в науці [130, арк. 53]. Є. М. Щепкін студіював з курсистками ордонанси Людовика Святого, а В. Е. Крусман – настрої волонтерів французької революційної армії. О. М. Попова спеціалізувалася на вивченні

візантійсько-руських відносин, В. М. Пісняя опрацювала тему «Історико-філософські погляди П. Чаадаєва та В. Соловйова».

Додатково стимулювали наукові студії курсисток екскурсії. Наприклад, І.А. Линниченко просив В. В. Хвойко прийняти курсисток, які їдуть до Києва ознайомитись з його зібранням старожитностей [192, арк. 1]. На початку 1909 р. Д. Г. Атлас повідомляла декана історико-філологічного факультету Е.Р. Штерна про те, що курсистки виїжджають на екскурсію до Греції разом з І.А. Линниченко. Згодом з Афін професор мав поїхати до Єгипту, а курсистки залишитись у Греції ще на тиждень [177, арк. 1].

Символічне значення мав факт викладання на ОВЖК К. В. Флоровської як першої жінки-викладачки на ОВЖК. Вона керувала семінарієм з історії середніх віків та викладала спеціальний курс з історії середніх віків [131, арк. 3]. Вона характеризувала добу, за якої були створені пам'ятки (закони Хаммурапі, «Велика хартія вольнощів»), загальні принципи роботи з різними видами джерел. К. В. Флоровська звітувала, що слухачки залюбки і зі значними успіхами перекладали з латини [131, арк. 16]. Процес викладання захопив її, особливо радувала наявність бажання серед учениць, хоча й бентежив їх слабкий рівень володіння латиною [244, арк. 55].

З безпосереднім впливом Великої війни було пов'язано запровадження курсу з історії Пруссії на ОВЖК; переорієнтація навчальних курсів з історії та культури на вивчення союзницьких Російській імперії членів Антанти; ініціатива громадсько-просвітницької секції союзу випускниць ОВЖК заснувати музей всесвітньої війни та революції 1917 р. [1093].

Сучасники професорів вважали апогеєм педагогічних досягнень заснування наукових шкіл. Однак це поняття є складним та часто історіографічно-аморфним [1382]. Багато хто зі студентів зазнавав впливу одночасно кількох професорів і, таким чином, «заплутував» свою приналежність до виключно однієї школи. Загалом версії визначень критеріїв наукової школи коливаються від наявності простої сукупності вихованців до

колективу однодумців, що працює в певний час під керівництвом професора-лідера.

Якщо керуватися першою частиною даного твердження, то більшість професорів-ветеранів могли похвалитися власною науковою школою в сенсі того, що багато студентів прослухали його курси та брали участь у семінарах. Але цей підхід коригували вже мемуаристи, як, наприклад, О. І. Маркевич щодо М. П. Смірнова [912, с. 33]. Сучасники обережно висловлювалися щодо педагогічних здобутків навіть найвидатніших професорів, уникаючи поняття «наукова школа». Показовими в даному разі є випадки таких помітних професорів як О. О. Кочубинський та О. І. Кірпічніков. Обидва тривалий час викладали в НУ, мали науковий ентузіазм, харизматичність, без яких важко уявити творення шкіл певними особами.

Проте, у некролозі своєму вчителю Л. Ю. Шепелевич зазначив, що в того було багато учнів, класифікував їх на тих, хто обрав науковий шлях та тих, хто не став науковцем, але зазнав впливу професора, але при тому окремо зазначив, що лише два учня обрали предметом своїх наукових студій головну спеціальність покійного [859, с. 32]. З цього логічно випливало, що некрологіст фактично відмовив О. І. Кірпічнікову у потенційному статусі засновника наукової школи.

Б. М. Ляпунов перерахував чотирьох учнів О. О. Кочубинського, які досягли професорських посад у трьох університетах, але спеціально наголосив, що «кожен з них розвивався відмінно, під іншими впливами, відповідно здібностям та відмінностям спеціальностей – російської літератури, історії слов'янських літератур, історії російської мови та історії та порівняльної фонетики слов'янських нарідів» [861, с. 93]. Додамо, що ніхто з названих Л. Ю. Шепелевичем та Б. М. Ляпуновим учнів обох професорів не декларував наявність відповідних шкіл та свою приналежність до них. Справді, обом професорам не вдалося заснувати своєрідну інституцію, лабораторію, яка б могла стати об'єднавчою та базисною структурою. Тим не

менш, важливо віддавати належне їх відчутним впливам на цілу низку помітних у науці осіб.

Таким чином, на нашу думку, найбільш виразними ознаками школи є: наявність значного числа учнів впродовж тривалого часу, що тривалий час впродовж навчання та після співпрацюють зі своїм вчителем; продовження учнями тематичних розробок свого вчителя; додаткова, оригінальна інституція, створена вчителем, окрім його основного навантаження та осередку праці. При тому вважаємо прийнятною і навіть закономірною ситуацію, коли одна і та сама особа могла бути членом декількох професорських шкіл. Дуже важливою умовою для ідентифікації певної школи вважаємо джерелознавчий бекграунд, тобто наявність значного комплексу документальних его-джерел, що дозволяли б відчутти ступінь впливу вчителя на учня та їх співпрацю. Попри різноманітні колізії, як правило, інтенсивна співпраця та вплив відкладалися у фондах відповідних осіб, бо вже за їх життя надзвичайно цінувалась ними як реліквія та артефакт для майбутнього постулювання своїх відносин. Одеська ситуація теж яскраво відбила цю обставину [38-40; 90; 160; 179].

Позаяк в університетській школі на перше місце виступає завдання загальнонаукового навчання, прищеплення наукової культури, ми не вважаємо обов'язковою ознакою школи оригінальну філософію, назву і т.п. [1232, с. 99-100]. Втім, коли біограф Е.Р. фон Штерна О. Г. Кузьміщев зазначає, що вченому вдалося створити «окрему школу антикознавства» в Одесі, слід все ж таки визначитися з тим, чи йдеться про просту сукупність учнів, чи про нові методи та напрямки дослідження, запропоновані професором [1397, с. 356]. Успішною була педагогічна праця В. М. Істріна та деяких інших професорів, але її нетривалість в Одесі та деякі інші обставини не зміцнили образ школи.

У джерелах ювілейного, мемуарного, некрологічного змісту (тобто, так би мовити, установчих для усвідомлення та поширення уявлення про певну

наукову школу) бракує згадок про школи Ф.І. Успенського, Е. Р. фон Штерна, І. А. Линниченка. Проте, саме їх є підстави вважати творцями класичних лідерських шкіл істориків в Одесі (див. додаток № 4).

Унікальним є випадок І. А. Линниченка, в особистих матеріалах якого яскраво відбито бажання заснувати власну наукову школу [1263, с. 297-298]. Усі три професори мали власні творчі лабораторії, що створювали умови для поглибленої співпраці з учнями. Унікальність випадку Ф. І. Успенського полягає в тому, що його співпраця з одеськими учнями не припинилась після переїзду з Одеси, а в деяких аспектах і посилилась. Тому РАІК є усі підстави вважати частиною та продовженням «одеського проекту» Ф.І. Успенського [1431].

В південноукраїнських істориків, які працювали не в університетських центрах не було можливості формувати науково-педагогічні школи. Проте, маючи за осередки товариства та музеї, А. І. Маркевич, В. І. Гошкевич та Д.І. Яворницький, стали основними творцями традицій шкіл у регіональному сенсі – сімферопольської, херсонської та катеринославської. Великий вплив мала їх діяльність на формування історичної пам'яті сучасників. Тому, вочевидь, значення цих осіб як вчителів набуває іншого звучання, аніж суто вузько-педагогічного чи наукового.

Таким чином, вища освіта на півдні України, попри свою «молодість», спромоглася накопичити значний потенціал та традиції, виховати плеяду «зірок» історіографії, частина з яких залишилася працювати у регіоні, або підтримувала з ним сталі зв'язки. У процесі викладання викладачі стикалися з великою кількістю проблем, більшість з яких мала зовнішнє походження і була тісно пов'язана з умовами праці, що розкриті нами у попередньому розділі. Завдяки діяльності низки харизматичних педагогів-науковців Одеса закріпилася як історичний осередок, що можна трактувати і як територіальну «школу істориків». Проте, зі шкіл лідерського типу у вищій освіті у досить чітке явище розвинулась тільки школа Ф. І. Успенського, Е.Р. Штерна та

І.А. Линниченка. Успішною була педагогічна діяльність Н. П. Кондакова, О.О. Кочубинського, О. І. Кірпічнікова, В. М. Істріна.

4.3. Методико-педагогічні теоретичні пошуки учасників історіографічного процесу

Викладачі-історики (а саме у цій галузі була зайнята більшість істориків загалом) постійно замислювалися над шляхами вдосконалення викладання свого предмету, реагуючи на виклики подібні до радикальних думок одеського професора-природничника В. В. Преображенського, який висловив думку, що у гімназії потрібні мови та математика, а географія, історія і т.п. предмети можна взагалі не викладати [1124, с. 7].

Теоретичні проблеми викладання історії висвітлювалися на сторінках елизаветградського «Педагогического вестника», який видавав у 1881 - 1883 роках випускник НУ М. Р. Завадський. У 1870-х – на початку 1880-х років на території Катеринославщини мешкав та діяв видатний теоретик педагогіки М.О. Корф. Виступаючи за загальну демократизацію освіти та наочність у викладанні, він поширював ці принципи і на викладання історії. З іншого боку, він закликав вдосконалити викладання історії, аби подолати, на його думку, відставання вітчизняної освіти від західноєвропейської [972].

У своїх статтях В. М. Ястребов та С. Л. Аваліані закликали до більш творчого підходу до підручникотворення з історії [255; 1123]. В.М. Ястребов наголошував, що самі по собі зміни підручників не покращать навчання, а лише зміни загальної атмосфери у класній кімнаті, єдиному місці де насправді зосереджується живе слово та лабораторія духу.

Головним центром обговорення проблем викладання історії на початку ХХ ст. став педагогічний відділ ІФТ. Ініціаторами обговорення проблем викладання історії у середній школі виступили І.В. Каменський, К.П. Місіріков та В. К. Юшко. І. В. Каменський закликав скоротити обсяг

матеріалу викладання, з метою зосередження на головних питаннях, до яких він відносив «сучасну історію», тобто історію XIX ст. Водночас, він закликав розширювати міждисциплінарні зв'язки. Доповідь викликала велику полеміку, найпринциповішим елементом якої було питання про те, що передусім має вивчати у школі на уроках історії. Думки коливалися між державою чи політикою, прогресом людства, культурою. Один з дискутантів вважав, що історія має показати учням шляхи, що ведуть до щастя [1031, с. 12-18]. К. П. Місіріков наполягав на важливості викладання історії слов'ян, що не для всіх було очевидним, адже деякі учасники полеміки вважали, що це призведе до відокремлення історії слов'ян від західноєвропейської, що вважали небажаним [1031, с. 48-52]. В. К. Юшко наголосив на підвищенні рівня патріотизму у викладанні російської історії, але цілком усвідомленого, а не формалізованого, який би спирався на вивчення головного в історичному процесі [700].

Скромний викладач Феодосійського вчительського інституту Д.А. Марков спромігся написати один з найпопулярніших підручників з методики викладання історії, що мав три видання у Москві [525]. Попри те, що автор наполягав на необхідності наукового та точного історичного знання, у дефініцію історії він наполегливо вводив елемент художнього відтворення, що породжувало протиріччя, особливо у рамках традиційного позитивістського бачення. Найбільш тісний зв'язок, на його думку, історія мала з географією.

Усвідомлення того очевидного факту, що середня освіта готує кадри для вищої зумовило жваву участь істориків – викладачів вищої школи, у дискусіях щодо теорії та практики викладання історії. У 1899 р. історики, викладачі НУ, висловили цілий спектр думок щодо проблем гімназійного викладання, відповідаючи на пропозицію висловитися з боку попечителя Одеської навчальної округи. Пануючою думкою була необхідність демократизації, деформалізації освіти, привнесення творчості. П. О. Лавров

наголосив на тому, що викладання історії слід розпочинати з глибокого ознайомлення з історією власного краю [10, арк. 150].

Впродовж 1911 – 1916 років провідні професори-історики НУ викладали на однорічних курсах для вчителів Одеської навчальної округи. Яскравим явищем стала практика проведення на території усіх губерній Російської імперії, в тому числі й південних, педагогічних з'їздів, на яких, серед іншого обговорювалися історико-методичні питання [1340]. Велика Одеська навчальна округа була однією з двох перших у Україні (разом з Харківською) та загалом імперії, де в умовах бурхливих реформ 1860-х років була започаткована практика проведення з'їздів педагогів. Головним місцевим теоретиком та лідером-ентузіастом цих заходів став видатний педагог з Катеринославщини барон М. О. Корф. Великий вплив на освітян півдня мала діяльність тут видатного просвітника М. Ф. Бунакова [1165].

Перший масштабний педагогічний з'їзд освітян Одеської навчальної округи відбувся в Одесі 2 – 14 липня 1864 р. В. Н. Даль у своїй доповіді про розподіл предметів по класах висловився проти дроблення історії в окремих класах за хронологічним принципом (як це відбувається і на початку ХХІ ст., коли викладається від 6 до 11 класу історія від давнини до сучасності). Він вважав, що історія має викладатися як цілісне явище, але у кожному наступному класі має збільшуватися та змінюватися зміст матеріалу відповідно до еволюції учнів [1027, с. 43]. На засіданнях з'їзду обговорювалися програми викладання у гімназіях всесвітньої історії. Комісія зазначила, що у 3 класі гімназії має відбуватися пропедевтичний курс, потім вивчатися вітчизняна історія.

У четвертому класі увага мала особливо звертатися на біографії видатних осіб, побут, а деякі скорочення матеріалу припускалися щодо висвітлення історії східних народів (індусів та китайців). У шостому класі як один з предметів викладання згадувалася історія Південно-Західної Русі. Вчителів закликали широко використовувати зображення мистецьких

шедеврів. Після певної дискусії в обсяг навчальної програми була включена історія наук та літератури [1027, с. 144].

Розроблена програма з предметів Закону Божого та Історії російської літератури фактично була програмами з історії релігій та церкви та історії культури [1027, с. 136, 139-141]. Пов'язана з викладанням історії була жвава дискусія щодо питання про зміст історії літератури. Деякі вчителі висловилися проти викладання у школі історії західної літератури, бо, мовляв, учні погано обізнані з історією Європи часів Данте чи В. Шекспіра. Проте, перемогла «прозахідна» позиція [1027, с. 128-132].

25 червня – 14 липня 1865 р. в Одесі відбувся аналогічний з'їзд. У з'їзді взяв участь антикознавець професор В. І. Модестов, що перебував тут в очікуванні початку роботи нововідкритого НУ. Саме він розпочав дискусію на з'їзді про зв'язок між викладанням географії та історії. Вчитель Гордзієвський виступав за безперервне викладання географії у 5 та 6 класах гімназій, зокрема, й тому, що «вчитель історії, розповідаючи про події з життя певного народу, ніяк не може обійти увагою впливу місцевості на народ, для якого ця місцевість визначає усю майбутню роль у сім'ї людства» [1017, с. 12-13].

Найбільш принциповим нововведенням, що було запропоноване у програму викладання історії під час з'їзду, була пропозиція більш докладно розглядати історію слов'янських народів, що й було зроблено. Відповідна комісія запропонувала розлогу програму викладання історії [1017, с. 231-240]. При тому зазначалося, що програма не є догмою і вчитель може її коригувати у навчальному процесі. Згідно програми, у третьому класі викладач мав звертати увагу лише на характерні особливості життя великих народів. Рекомендувалося використовувати порівняння, синхроністичний метод.

У четвертому класі мав вивчатися повний елементарний курс вітчизняної історії. Вчителю рекомендувалося бути якомога виразнішим та

образним у донесенні матеріалу. Досить серйозними виглядають у програмі такі питання для висвітлення як поняття про рід, цивільність, державність як стадії суспільного розвитку, порівняння державного устрою Афін та Спарти, заклик ретельно вивчати історичні джерела. Присутня у програмі була й українознавча тематика: Південно-Західна Русь під владою Литви та Польщі, Богдан Хмельницький. Важливою була теза про те, що найкращим методом залучення учнів до самостійної роботи та шляхом серйозного вивчення історії є написання ними творів [1017, с. 238].

Проте, щодо елемента дискусійності, заохочення учнів до обговорення («прений») щодо історичних питань, автори програми зайняли консервативну позицію. На їх думку, вчитель може ініціювати читання з роз'ясненнями, але не бесіди. Бо бесіди є обмін переконаннями та поглядами, яких ще не можуть мати учні. Тому замість знань під час диспутів учні, на думку авторів програми, будуть оперувати фразами, а замість серйозного та важкого вивчення фактів оберуть легкий шлях ознайомлення лише з висновками авторитетів [1017, с. 230]. Під час з'їзду народних вчителів у Херсоні у 1874 р. М. Ф. Бунаков запропонував програму вивчення історії цього міста [1035, с. 20].

На з'їзді народних вчителів у Херсоні у 1875 р. питання викладання історії спеціально не обговорювалися. Проте, один епізод вартий уваги. Вчитель Ф. М. Мамаєнко висловив тезу, що під час обговорення зі старшокласниками одного з віршів можна охарактеризувати особистість Петра І. Таке побіжне зауваження викликало, проте, цікаву полеміку. Промовцю заперечили, що вчитель має обережно оперувати історичним матеріалом, адже не будучи сам ретельно обізнаний з історією, може прищепити неправильне бачення історії. До того ж, вчителю порадили не розповідати про вплив Петра на моральний стан жінок. Вчителька Чернявська наголосила, що вплив на становище жінок за Петра не зачепив

нижчі стани, селянок, а тому й селянським дітям розповідати про цей аспект недоречно [1028, с. 16, 18-19; .].

У 1882 р. в Одесі відбувся з'їзд вчителів гімназій. Серед постанов з'їзду найбільш принциповими були такі тези: під час обрання біографій слід звертати виключну увагу на тих осіб, які були виразниками своєї доби, в яких найбільш втілилися характерні ознаки часу, а у матеріалі для систематичного курсу історії слід звернути особливу увагу на ті факти, що мають безпосереднє відношення до вітчизняної історії і які в іноземних підручниках викривлюються або опускаються; увести наукове пояснення розумових рухів та суспільних змін, висхідним пунктом чого має бути доісторичний побут людини; увести у курс загальний нарис історії цивілізації, що має простежити за філософським розвитком людства та зміною розумових напрямків, має з'ясувати сенс корінних політичних та суспільних змін. Знову пролунала теза про використання якомога більшої кількості зображальних матеріалів [1125, с. 59-60]. 10 червня 1883 р. у місті Бердянськ на учительському з'їзді під керівництвом М. О. Корфа, він запропонував складену ним програму для повторювальних шкіл з чотирьох основних предметів: читання, арифметики, історії, географії. Він вважав, що наочність необхідна не тільки при навчанні читати та писати, але й під час осягнення основ історії, географії та фізичних знань [972].

Після перерви, що була викликана заборонаю проведення з'їздів, вони відновилися на початку ХХ ст. Географія проведення з'їздів розширилася. 7 – 13 серпня 1901 р. у Феодосії тривав з'їзд вчителів та вчительок Феодосійсько-Ялтинського району Таврійської губернії. Рішенням більшості вчителів було прийнято резолюцію про те, що слід розширити програму викладання історії та географії, але вивчати їх не за окремими книгами та брошурами, а за книгами для читання, що затвердив з'їзд [1045, с. 20].

На Саратському з'їзді в Аккерманському повіті Бессарабської губернії 26 травня – 1 червня 1902 р. було вирішено, що у склад курсу з історії має

входити матеріал, що виключно присвячений події вітчизняної історії, від заснування державності до сьогодення. Характер викладання має бути епізодичний, з докладним з'ясуванням зв'язку між подіями та їх історичного значення, сюди ж віднести знання найважливіших дат та родословних таблиць князів та царів із Дому Рюрика до Романових [982, с. 29]. Окрім цього, доповідь вчителя П. Марченка «Ручна праця» містила досить докладний історичний екскурс про розвиток ідеї та практики ручної праці як педагогічного методу зі згадками про М. Лютера, Д. Локка, Д. Мільтона, Ж. Руссо, А. Коменського, Й. Песталоцці, Ф. Фребеля) [982, с. 56-78].

12 - 18 серпня 1902 р. в Одесі відбувся з'їзд народних вчителів та вчительок земських училищ Одеського повіту. У своїй доповіді у контексті викладання у школах для «іногородців» В. Вейсман наголосив на необхідності наочності у викладанні історії, проведення бесід на історичні теми, стимулювати бажання в учнів запитувати [983, с. 18, 21, 36-38, 67]. Значна увага була приділена навчальним посібникам. Так, недоліком книги «Золоті колосся» було визнано те, що у ній бракувало статей на історичну тему. Серед колекцій підручників, що демонструвалася піз час з'їзду, були представлені картини щодо російської історії видання вчителів А. Залеського, Д. Дубенського, С. Рождественського [1436, с. 136].

На з'їзді у селищі Шабо 15 - 21 травня 1908 р. було розглянуто питання про визначення мінімуму географічних та історичних відомостей для учнів народних шкіл. Присутні погодилися з тезою Г. Строгонова про те, що при викладанні історії важливим є не кількість фактів, а якісне висвітлення основних тенденцій [984, с. 33]. Вчителям було рекомендовано обирати на власний розсуд тексти та методи викладання – аналітичний, або синтетичний.

Останнім з передреволюційних південноукраїнських педагогічних з'їздів став захід 1916 р. в Одесі – з'їзд викладачів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеської навчальної округи. Прикметою з'їзду стало значне

представництво професорів НУ, зокрема, істориків Є. П. Трифільєва, В.М. Мочульського, О. П. Доброклонського, Б. В. Варнеке, С. Г. Вілінського, О.Я. Шпаков. В рамках з'їзду працювала комісія щодо скорочення програм з історії під загальним керівництвом директора Миколаївської 2-ої гімназії В.М. Гаврилова.

Членами комісії були вже згадані вище професор Є. П. Трифільєв та М.Д. Знойко. Проте, висновок комісії полягав у тому, що програму викладання скорочувати не доцільно. У запропонованій програмі зверталася увага факти з історії культури, історії Сходу та слов'ян. Було висловлене побажання звернути увагу на історію Візантійської імперії з огляду на її велике значення в історії слов'янських народів [1044, с. 22-23, 25]. У процесі вивчення російської історії було рекомендовано звертати особливу увагу на виховні завдання, розвиток національної самосвідомості, царювання Олександра II та Олександра III, взаємини Західної Європи та Росії [1044, с. 87]. У програмі не відчувалося прямо дихання війни, але, на нашу думку, деякі з цих тез були частково інспіровані умовами мілітаризму та імперіалізму, що посилювалися у той час, в тому числі й у Російській імперії.

Центральним епізодом з'їзду був виступ провідного на той час одеського антикознавця, професора Б. В. Варнеке про ознайомлення учнів з предметами старовини. Промовець наполягав, що ознайомлення вживу значно перевершує за впливом класну роботу. Професор намалював широку картину засобів ознайомлення учнів та місць, які стали б при нагоді: місць розкопок трипільської культури, античних міст, печер Інкерману, Зверинецьких, святинь Києва. Викликає інтерес висока оцінка з боку одеського вченого його катеринославського колеги Д. І. Яворницького та організованого ним музею, що доповнює вже відомі за листуванням факти приязних взаємин між двома істориками. На завершення промови професор висловив побажання заснувати бюро при навчальній окрузі, що б планувало екскурсії до місцезнаходження пам'яток. Б. В. Варнеке провів екскурсію музеєм

Одеського товариства історії та старожитностей для учасників з'їзду) [1044, с. 32-38]. Таким чином, головні центри південноукраїнської методико-історичної думки завдяки діяльності низки осіб зосереджувалися у Катеринославі, Одесі, Єлизаветграді та Феодосії. Колективна та демократична форма обговорення, що активно практикувалася педагогами, сприяла формуванню адекватних підходів до методики історії, що великою мірою не втратили актуальності і до сьогодні.

Висновки до розділу. Між усіма рівнями в освітній системі Південної України існував тісний зв'язок. Заслугою педагогів був наголос на необхідності забезпечення міждисциплінарних зв'язків, наочності, поширенні екскурсійного методу. Документи свідчать про існування як тенденцій до демократизації освіти, так і збереження консервативних підходів. Якщо в рамках першого заохочувалась самостійна робота учнів, формулювання ними власних висновків, то в рамках другого, який слід визнати впродовж усього періоду пануючим, вчитель розглядався як носій істини та набору фактів, котрі він мав транслювати учням. В контексті методичних питань виникали обговорення суто історичних аспектів, історичних оцінок, набору видатних дат та постатей, про яких обов'язково мав встигнути розповісти вчитель за досить обмежений час. Історія історичної освіти на території південної України, маючи в якості «локомотиву» НУ, насправді розвивалася далеко не лише у цьому осередку, який виглядає тільки верхівкою айсбергу.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора, що зазначені у загальному списку використаних джерел під №№ 1263, 1264, 1431, 1434; 1436.

Розділ V

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ НАПРЯМКІВ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження еволюції різних галузей, напрямів, течій, шкіл історичної науки є одним з пріоритетних завдань сучасних історіографів. Це дозволяє краще побачити витoki історіографічних концепцій, намітити проблеми та перспективи, побачити вплив індивідуальних та колективних чинників у науковому пошуку.

5.1. Концептуально-методологічні погляди південноукраїнських істориків

Друга половина XIX ст. минула під знаком модернізації-реформування всіх сфер життя Російської імперії і недаремно у науці – передусім позитивізму, що проголошував шляхи досягнення конкретних, прогресивних, результатів [1216]. Проникненню позитивізму у середовище професорів-істориків НУ сприяла система відряджень, стажувань, в західноєвропейські країни, передусім їх університети та архіви, як для молодих стипендіатів, так і для досвідчених науковців [1235; 1288]. Беручи низку наріжних ідей позитивізму як загальну основу, інструментарій, своїх досліджень, демонструючи повагу до таких постатей як Л. фон Ранке, Й. Дройзена, Т. Моммзена, М. М. Ковалевського, жоден з викладачів не декларував свою приналежність до позитивістів в сенсі послідовників ідей О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера.

Передусім, згідно фаху та лекційному навантаженню, осмислення позитивізму як філософської концепції привертало увагу істориків філософії: Р.В. Орбинського, М. Я. Грота, М. М. Ланге. На різних кафедрах історико-філологічного та юридичного факультетів університету працювало ціле гроно прибічників теорії факторів, закономірностей в історії, еволюціонізму,

переконаних у тому, що історію можливо показати такою, якою «вона була насправді» шляхом максимально можливого оприлюднення джерел.

Для праць більшості з них була властива увага до правової та соціально-економічної історії. Для позитивістів було властивим публікувати свою джерельну базу. І хоча південноукраїнська історіографія не мала своїх монументальних проєктів, на відміну від правобережної чи західноукраїнської, а заплановані видання не реалізувалися (наприклад, проєкти Ф. І. Леонтовича та О. С. Павлова про публікацію багатотомного корпусу джерел з історії візантійського та киево-руського права; галицько-руські грамоти І. А. Линниченка), південноукраїнські історики залюбки оприлюднювали джерела у своїх працях в якості додатків, або окремо, хоча часто без належного археографічного апарата [652; 1298; 1299].

Відображення теорії факторів яскраво втілювалося, наприклад, у праці Г.О. Афанасьєва про долю Ірландії. Автор наголосив, що протистояння Ірландії та Англії неможливо досягнути за допомогою виокремлення лише однієї економічної причини та відтак розглянув культурні, релігійні, економічні причини сукупно [285].

Більшість південноукраїнських істориків, особливо всесвітників, розглядали діяльність видатних діячів минулого як результат суспільних обставин, які своєю діяльністю цілком підкоряються об'єктивним історичним умовам, хоча і можуть бути каталізаторами прогресивних змін, але за умов наявності сприятливих умов. Тому передусім розглядалися не внутрішні переживання та особисті обставини активності діячів, а умови їх діяльності, особливостями цих умов пояснювалися результати діяльності видатних осіб.

У цьому плані є показовим висновок Г. О. Афанасьєва про діяльність А. Тюрго: «Загалом Тюрго за своїми ідеями та діяльністю відповідав потребам часу, і в цьому полягала запорука успіху його діяльності, якщо б вона здійснювалася за дещо інших, випадкових, втім, умовах» [282, с. 284]. На думку історика, А. Тюрго своїми діями наблизив революцію, але загалом

вона була продуктом умов та обставин. О. С. Трачевський був переконаний, що історики мають відмовитися від ролі суддів, широко поглянути на справи людства, як на частину світового життя, а не як на плід зусиль постатей. Він зазначав, що вивчаючи історію по частинах, за проблемами та хронологічним відділам, легко заплутатися у подробицях та захопитися постатями, не виключаючи своєї власної, впасти в анекдотизм та сентименталізм [652, с. 75].

У працях О. С. Трачевського найбільш опукло представлено переконання у закономірності історичного процесу. Він називав історію великим полем вічних законів, які керують світом, справжньою наукою, що відкриває дію цих законів у людських товариствах.

У зв'язку з нечуваною науковою зрілістю доби, він закликав відмовитися від наївного погляду на історію як на оповідання, зв'язане особистими думками та пристрастями художника. У висновках до своєї праці він наголосив, що всі факти, викладені ним у книзі служать поясненню одного з основних світових законів: закону інтеграції чи складання цілісних тіл, без якого всесвіт розпався б на свої первісні хаотичні атоми. «Інтеграція політичних тіл – такий самий неунікний та всюдисутній закон, як інтеграція тіл органічних та неорганічних. Лише в історії його складніше спостерігати: тут він не такий прямолінійний та помітний, як у природі, внаслідок маси дрібниць, що породжені грою соціологічних сил людства», - резюмував він [652, с. 75]. Історики-позитивісти закликали використовувати різні методи дослідження, але головну перевагу віддавали порівняльному [491]. О.С. Трачевський теж наголошував на важливості порівняльного методу, хоча на початку ХХ ст. вже застерігав від його надмірного використання.

Проте, вже у 1880-х роках у лекціях М. Я. Грот критикував ідеї О. Конта та його послідовника М. І. Карєєва з позицій ідеалізму [1266, с. 230]. Найбільш різка критика О. Конта та його позитивізму була розгорнута у нарисі наступника М. Я. Грота на кафедрі історії філософії М. М. Ланге про

О. Конта, в якому погляди засновника позитивізму було схарактеризовано як метафізичні [1267, с. 144-160].

Еволюціонував дещо вліво й О. І. Маркевич, в якого теж ідеї позитивізму не викликали такої довіри, як в істориків 1870 - 1880-х років. У 1902 р. він наголосив, що «соціологічні дисципліни на кшталт історії чи політекономії називаються науковими лише внаслідок застарілого звичаю: закономірність же явищ, які вони трактують, абсолютно не з'ясована» [723]. Зростання мілітаризації змусило історика поставити під сумнів ідею прогресу, якщо розуміти його як щось гуманне. Найбільшим відкриттям науки ХІХ ст. він вважав дарвінізм, який пояснював природу боротьби між людьми.

Загалом, погляди О. І. Маркевича на прогрес не були оптимістичними. Відзначаючи емансипацію жінок, він водночас зауважував, що це явище супроводжується зменшенням кількості заміжніх жінок, здебільшого – у цивілізованих суспільствах. Головним питанням, що залишилося невирішеним у ХІХ ст. він вважав боротьбу з бідністю [723, с. 14]. Попри впевненість у подальшому зміцненні раціоналізму, він заперечив те, що він охопить соціологічні та історичні знання.

Пізніше, подібні погляди на прогрес висловлював учень Є. М. Щепкіна медієвіст П. М. Біциллі. Його підходи до історії були культурологічні і вже не нагадували шукання подібності між природничим та гуманітарним розвитком [298; 299]. З іншого боку, об'єктивізму позитивізму суперечило те, що неодноразово портрети підганялися під заздалегідь визначену рамку. Так, Р.В. Орбинський малював портрети візантійських імператорів та імператриць виходячи з думки про відсталість Візантійської імперії та цивілізації [556].

Погляди професорів мали безпосередній вплив на студентів. Один з перших студентів історико-філологічного факультету, згодом один з засновників позитивістської соціології в Російській імперії, С. М. Южаков згадував про лекції професора О. Г. Брікнера: «він весь час читав (два або три

роки) історію Великої французької революції. Точка зору – приблизно така, яку тепер назвали б вільнодумною, а тоді її оцінювали як політичний радикалізм (без найменшого соціального елементу). Лекції Брікнера дуже відвідувалися студентами всіх факультетів. Тут навчалися політичної промови, розпізнаванню партій та їх програм, співчуттю демократичним ідеям і вільним народним рухам. Вчилися не боятися цих ідей і рухів, а, навпаки, любити їх і на них сподіватися.

Крім історії революції, Брікнер читав ще невеликий курс історичної пропедевтики, того, що Зібель називав «Hystorik». Він і читався Брікнером за Зібелем, як частково й французька революція. Курс іноземної пропедевтики був несамоостійним, але дуже корисним для всіх, хто збирався самоостійно працювати у галузі суспільних і моральних наук» [931, с. 799].

Тут прикметною є вказівка на вплив на О. Г. Брікнера одного з яскравих представників німецької позитивістської історіографії Г. фон Зібеля. Показовою є оцінка С. М. Южаковим громадського звучання діяльності О. Г. Брікнера, властивої для оцінок «прогресивних людей», забарвлених позитивістським вченням: Згодом, вже письменником з соціології, я ознайомився з різними працями О. Г. Брікнера. Я в них не знайшов ні глибокої думки, ні широких історичних горизонтів. Як самоостійний працівник науковий він не багато чого коштував, але як посередник для передачі наукового матеріалу студентам він робив і зробив чимало... В Одесі він з честю стояв у строю прогресивних сил і з честю служив посередником між наукою та молоддю». С. М. Южаков згадував, що «слідуючи за вказівками Конта та Спенсера, я слухав лекції й інших факультетів», передусім природничого. Оцінюючи загалом значення НУ, соціолог зауважував: «суттєві прогалини не завадили університетові виконати в головних рисах своє завдання, яке полягає в тому, щоб дати метод самоостійного вивчення науки та метод самоостійного наукового дослідження і щоб настільки ввести в зміст науки, наскільки це необхідно для самоостійного

продовження. А якщо до цього додалася і любов до науки, і любов до предмету наших історико-філологічних наук, до людства, то воістину є за що зберігати вдячну пам'ять про рідний університет» [931, с. 800].

Втім, з іншого джерела, при чому безпосередньо праці О. Г. Брікнера, відомо про його досить критичне ставлення до німецького позитивізму, зокрема, школи Л. фон Ранке, якій він закидав занадто великий фактографізм, необережне впровадження практик природничих та точних наук в історіографію [310].

Студент НУ Г. І. Челпанов згадував, що інтерес його однокурсників у 1880-х роках здебільшого зосереджувався на позитивізмі О. Конта, але вважав цей інтерес поверховим. Щоправда, наведений ним приклад про те, коли три студенти купували повне зібрання творів О. Конта французькою мовою, а потім швидко його продавали може свідчити про недостатній рівень володіння студентами французькою мовою [1266, с. 275-276].

Захоплення студентів початку ХХ ст. новими історіософськими течіями, які ґрунтувалися на базі попереднього позитивізму, ілюструє досвід І.М. Бондаренка, учня професора Є. М. Щепкіна. Часопису «Научное обозрение» у 1901 р. він пропонував свій переклад праці французького соціолога, послідовника Е. Дюркгейма С. Бугле «Ідея рівності», зазначаючи, що метод Бугле схожий на метод Зіммеля і «якщо не у всьому можна погодитися з ними, то не можна все таки заперечувати за його працею важливого значення для сучасної наукової соціології у справжньому значенні цього слова» [117, арк. 3-4]. Проте у науку молодий вчений увійшов з твором, що був написаний у суто позитивістському стилі про англійське місто у середньовіччі [304].

І. М. Бондаренко намагався дати загальний огляд основних тенденцій розвитку Європи за доби середньовіччя. Він розпочав з економіки, хоч і зазначив, що далеко стоїть «від правовір'я ортодоксів економічного матеріалізму, який добачає причину всіх історичних явищ у так званому

економічному факторі, а проте гадаю, що студіюючи масові історичні процеси історик мусить рахуватися з економікою насамперед. Це принаймні той кістяк, з яким міцно зв'язана жива плоть складного і різнобарвного культурно-політичного життя. Подібно до того як біолог студіює над органічним життям, повинен насамперед утворити собі яскраве уявлення про анатомічну будівлю рослини чи іншої живої істоти перше, ніж йти далі до студіювання складних фізіологічних процесів, так само історик мусить рахуватися передусім з економічною структурою народу чи суспільства певної історичної доби» [306, с. 46].

Надалі автор ще раз наголосив у позитивістському ключі, що, хоч і без зловживання, але дослідники громадського життя можуть інколи «з успіхом користуватися із здобутків біологічних наук». Історик, на його думку, має не засуджувати, а з'ясовувати явища. І. М. Бондаренко дав окрему періодизацію економічного розвитку Європи за доби феодалізму (V - X ст. - безліч відокремлених економічних груп; XI - XIII століття – повільне зростання грошового господарства, міста, цехи; XIV - XV ст. - встановлення торгівельних зв'язків) та соціальної історії (IV - X ст. – народ ще вільний починає поступово покріпачується; X - XI – розквіт кріпацтва; XI - XII – розклад феодалізму, зміцнення міст).

Тісний зв'язок між наукою та сучасністю в працях І. М. Бондаренка був зауважений сучасниками. С. О. Єфремов твердив, що «живе життя занадто яскраво проглядає з його наукових творів» [847]. Інший сучасник (вірогідно, М. С. Грушевський) називав одеського науковця «історичним соціологом з широко розвиненими соціальними інтересами» [306, с. 46]. Уподібнення природничого та соціального, недовіра до виключно економічного чинника, вказують на вплив на українського історика позитивізму.

Наскільки сильним був вплив позитивізму свідчить біографія М.Є. Слабченка, який у 1920-х роках намагався, як і більшість істориків того часу, пересісти на марксистський «потяг», але маючи під ногами передусім

основу позитивізму. Його учениця А. Г. Лавріненко згадувала, що у 1918 р. в літературному контексті він розповідав учням про виникнення у Франції позитивізму, вчення О. Конта, що вплинуло на розвиток реалістичної літератури [824, с. 294].

Фактографічне, суто позитивістське вивчення історії, передусім Південної України та суміжних з нею країн, покликані були реалізувати товариства при НУ: ІФТ та ОБТ, у діяльності яких брали участь не лише викладачі університету. Ці товариства зближалися з ОТІС, в якому викладачі університету відігравали дедалі більшу роль. На відміну від ОТІС, що демонструвало прикладне, археологічне та археографічне спрямування, ІФТ приділяло увагу аналізу предмету історичної науки та освіти.

Найбільш яскравими були доповіді І. Л. Смоленського про історію як науку та С. Л. Аваліані про філософію історії Е. Мейера. При тому обидва промовці виступали як прибічники позитивістського фактографізму [637; 1024, с. 2-3]. Водночас І. Л. Смоленський нехтував іншими постулатами – пошук причинно-наслідкових зв'язків, аналіз закономірностей, ригористично розвертаючи історичну науку до завдань статистичного бюро.

В умовах відсутності університетів, в історичній думці інших південноукраїнських міст позитивізм існував більш дисперсно. Наприклад, директор херсонської гімназії, М. А. Орлов розпочав публічну лекцію про життя М. І. Новікова зауваженням про те, що «між сучасними явищами та минулими в історії просвіти існує тісний генетичний зв'язок» [1146].

У діяльності місцевих істориків (Г. М. Ге, Д. І. Дорошенка, А.С. Синявського, Д. І. Яворницького, В. О. Біднова, А. І. Маркевича, Ф.Ф. Лашкова та ін.) не важко побачити документалізм, об'єктивістський фактографізм, особливу увагу до географічного чинника в історії, еволюціонізму, хоча їх праці позбавлені теоретичних міркувань, чи визнання своєї приналежності до кола позитивістів.

Духом документалістів, прагненням до встановлення «справжньої» істини в дусі позитивізму просякнута вислів вихованця В. Б. Антоновича, на той момент миколаївського викладача, П. А. Іванова: «Я не належу до тих панів, що вважають за можливе обмежуватися тріскучими, нічого не промовляючими виразами, а бажаю ґрунтувати свої думки на «арсеналі джерел» [391]. Він заперечував можливість для історика користуватися джерелами з інших рук і базування на них своїх висновків.

Прикладом суворого документалізму, фактично позбавлених висновків, була робота В. О. Біднова про становище православної церкви у Речі Посполитій [286]. З позитивістським етосом пов'язано бажання таких істориків як Я. П. Новицький максимально фіксувати джерела у максимально достовірний спосіб, з використанням наймодернішої на той час техніки – фотоапарату [1356].

Віра позитивістів у те, що в історію і загалом гуманітаристику не просто можна, але й необхідно перенести методологію, стиль мислення, точних наук відбив досвід професора НУ, антикознавця Л. Ф. Воеводського. За спогадами сучасника, цей гуманітарій, насправді, більше захоплювався математикою і навіть зазначав, що пішов в гуманітаристику лише з метою довести, що й тут, подібно до точних наук, можна виробити певну теорію, в рамки якої будуть лягати факти [920, с. 381].

Зближення історії та природознавства, таке властиве для позитивізму, відбилося у співробітництві в історичних товариствах природничиків. Так, у діяльності ОТІС брав участь хімік П. Г. Мелікішвілі [998, с. 17-19]. Але найбільш відчутним це співробітництво, на нашу думку, було у діяльності ТВАК. Зокрема, під час святкування 25-річного ювілею секретар Сімферопольського відділу Імператорського товариства садівництва А.А. Іванов відзначив корисність для завдань товариства вивчення витоків галузі у Криму. Увінчанням цієї співпраці була доповідь голови «Кримського товариства природознавців та аматорів природи» С. О. Мокржицького

«Археологія та природознавство». Автор зробив висновок про те, що «природознавство та археологія неспростовно свідчать про повільний, але безперервний поступ людства». Отже, прогрес, одна з позитивістських «святощів» була для автора об'єднавчим моментом для двох наук [534].

Вплив позитивістського шукання достовірних артефактів відбився у зацікавленні багатьох південноукраїнських істориків археологічно-пам'яткознавчими дослідженнями [1564]. У цей процес втягувалися не лише професійні археологи, спеціалісти у найдавніших періодах історії людства, але й аматори в археології, наприклад, В. М. Ястребов, І. А. Линниченко, Є.П. Тріфільєв. А проте увага до усних джерел, така властива для романтичної доби, не лише не ослабла, але навіть пережила своєрідний ренесанс наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що відбилося у діяльності багатьох південноукраїнських істориків, наприклад, В. В. Данілова, Д.І. Яворницького, Я. П. Новицького, В. М. Ястребова та ін. [356; 543].

Полеміка між І. А. Линниченко та С. П. Шелухиним з приводу походження назви «Україна» мала не лише суспільно-політичний, але й відчутний соціокультурний аспект як прояв протистояння між одеськими істориками-фахівцями та істориками-аматорами [496; 687; 688]. У Миколаєві відбиттям цієї тенденції була полеміка між вихованцем В. Б. Антоновича П.А. Івановим та аматором історії Г. М. Ге [391; 396].

Відлунням цього ж протистояння між академічними та позаакадемічними істориками були невдалі ініціативи заснування Одеського історичного архіву (до чиновників надішли відразу два проекти – професорів-істориків НУ та А. О. Скальковського, при тому жодна зі сторін не сприймала іншу) та міського музею [1299].

Хоча позитивісти постійно закликали шукати «правду історії» і власне саме на це спиралися їх пошуки позитивного, об'єктивного знання, насправді це входило у суперечність з тим, що більшість з них переслідували завдання служіння іншим надідеям, передусім національним, що неможливі без

ідеалістичних, волюнтаристських інтенцій. Зокрема, представники української громади південноукраїнських міст концептуально спиралися передусім на ідеї М. С. Грушевського, або принаймні поділяли їх.

П. А. Іванов на засіданнях ІФТ 18 лютого та 31 березня 1905 р. виголосив доповіді: «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі». П. А. Іванов розповів присутнім, серед яких були українські громадівці С. П. Шелухин та І. М. Луценко, про діяльність НТШ, передав зміст статті М. С. Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив побажання, аби з'явилася можливість самостійного існування української мови та народності [1025, с. 23-24, 42].

На одному з засідань КВАК ідеї М. С. Грушевського популяризував А.С. Синявський [949, с. 6]. Вже йшлося вище про миколаївця М. М. Аркаса як популяризатора праць М.С. Грушевського. Припустимо, що різка реакція метра мала підґрунтям те, що фактично М. М. Аркас у неприхованій та наївній формі виявив те, що він намагався подати за усіма науковими канонами – концепцію української історії, заснованої на перевазі соціальних та національних чинників. Тобто миколаївець продемонстрував неможливість абстрактно-позитивної історії, тим більше окремого народу.

Аналогічну ситуацію бачимо у поширеній на півдні України єврейській історіографії. Її метр С. М. Дубнов за системою посилянь, науковим викладом, ховав явно ідеалістичні, суб'єктивно-національні тези. Наприклад, у праці про долю євреїв у Речі Посполитій за доби Реформації, аналізуючи дані судових процесів над євреями, що були звинувачені у впливі на протестантів, він висловлював думку про реальні підстави цих звинувачень [364]. Увесь текст його статті начебто свідчив про активну участь євреїв у реформаційних процесах, їх статус суб'єкта історії. Однак стаття завершувалася

висловленням жалю щодо долі євреїв як нещасних жертв несприятливих незалежних від їх дій обставин обставин, що було проявом відомої концепції С.М. Дубнова та деяких інших істориків, що зображувала євреїв у Речі Посполитій «між молотом та наковадлом», мовляв, жертвами умов та обставин, що опинилися не з власної волі у вирі переламних історичних подій. Найбільш яскраво ця теорія, як відомо, проявилася у сприйнятті подій Української революції другої половини XVII ст.

Серед носіїв російської ідентичності були поширені упереджені національні погляди до неросійських народів. Наприклад, головний історик Криму та кримознавець А. І. Маркевич упереджено ставився до історії кримських татар, Кримського ханства. У своїх працях та промовах він підкреслював виключно благодію діяльність для Криму Катерини II та наводив тільки ті факти про кримських татар, що свідчили про їх вірнопідданство [506, с. 28].

Загалом, серед кримських істориків панувало традиційне для російської історіографії уявлення про Кримське ханство як дикунську державу, а перемога Росії оцінювалась телеологічно. При тому, йдеться про істориків документалістів, загалом відданих теоретичним ідеалам позитивістської науковості [485, с. 1]. Впливало й загальне позитивістське уявлення про прогрес та прогресивність і відповідно – регрес та регресивність. Плюс, вочевидь, давалася ознака суто ідеологічна проросійська офіційна упередженість більшості авторів.

Однак ідеал історії як «святої правди», що закарбована у джерелах, утвердження якого слід прямо пов'язати з позитивістською традицією, глибоко вкорінився й у аматорське, просвітницьке, середовище, що навіть створювало проблему під час націєтворчої діяльності. У 1901 р. М.Ф.Комаров видав у Петербурзі свою брошуру про отамана А. Головатого [443]. У процесі підготовки до друку видавець книжки П.Я. Стебницький, один з лідерів петербурзької української громади,

наполягав на тому, аби одесит прибрав з тексту оповідання про прохання А. Головатого до Г. Потьомкіна нагородити його орденом хреста Св. Георгія в разі взяття Березані, що фаворит Катерини II пообіцяв та виконав після успішної військової операції, як анекдот, що принижує чистий, моральний, образ народного героя. Однак одесит не погодився, і текст був виданий саме з оповіданням про хрест [443, с. 29-30].

На початку 1910-х років у процесі підготовки перевидання брошури на замовлення Кубанського війська П. Я. Стебницький повторив своє прохання, але й тоді М. Ф. Комаров відповів, що оповідання про хрест не є «анекдотом», а історичною правдою, «про котру можна знайти звістки в кількох певних джерелах. Викинувши цей анекдот я не маю права, бо писав історію, а не оповідання, а коли книжку названо оповіданням і написано розмовним складом, то це ж Ви знаєте, що в ті часи тільки таким побитом і можна було пролізти через цензурні «перешкоди». До того ж, він вважав цей «анекдот» характерним для того часу [191, арк. 2].

Головними противниками позитивізму послідовно залишалися священики [542]. У 1908 р. елисаветградський єпископ Анатолій виголосив промову на урочистому акті ОТІС, в якій не обмежився ритуальними фразами, а навів своє цікаве бачення сенсу праці історика. Зокрема, промова оригінальна тим, що, визнаючи позитивістський канон, згідно якому головним змістом праці історика було опрацювання якомога більше даних джерел та встановлення закономірностей, отець Антоній разом з цим виступив проти розуміння закономірностей як природно зумовлених явищ. На його думку, історик має визнати провіденційні засади розвитку людства. Таким чином, він закликав до глибшого, історіософського, осягнення минулого [1001, с. 17-18]. Наприкінці XIX ст. одеський священик І.А. Чемена підготував велику роботу, в якій спростовував теорію Дарвіна, що лежала в основі позитивізму та марксизму [1203].

Для позитивістської історіографії були властиві гранд-нарративи, зокрема, національно-зумовлені, на кшталт праці М. С. Грушевського «Історія України-Русі». У межах південноукраїнської історіографії теж намітилася така тенденція, хоча і не завжди реалізована. Вона відбита у виданні перших великих (позитивістських) історій південноукраїнських міст, прагненні українців мати свою історію, що нарешті хай і у популярному вигляді реалізував М. М. Аркас, у творчості С. М. Дубнова, який саме в Одесі висунув концепцію написання фундаментальної наукової (а фактично позитивістської) «Історії єврейського народу», що мала ґрунтуватися на виявленні, збиранні та опрацюванні якомога більшої кількості джерел [363]. Як і М. С. Грушевський, С. М. Дубнов не завершив свій мега-проект, що було звичайним явищем для мега-проектів позитивістів, що були приречені на незавершеність суто через не реалістичність задуму зібрати та обробити всі факти [893, с. 169-268].

Отже, в історіографічному процесі на території Південної України середини ХІХ – на початку ХХ ст. переважали основні елементи позитивізму. Проте, як і в інших регіонах України, вони не існували у «чистому» вигляді, еkleктично пересікаючись на початку доби з романтизмом, пізньопросвітницьким раціоналізмом-критицизмом, а наприкінці – з неокантіанством, марксизмом і т.п.

5.2. Розвиток історичної україністики

Українознавчі дослідження формувались в рамках краєзнавства та регіоналістики. Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в умовах «насування» столітніх ювілеїв заснування і відтак існування майже кожне велике місто Південної України знаходить своїх перших істориків [1390]. Цей локальний рівень був головною матрицею для розвитку україністики. У недосяжних для російської цензури західноукраїнських виданнях південноукраїнські історики

мали можливість вільно висловлювати україноцентричну візію історії України та її південної частини [276; 314; 315]. Про наявність соціального запиту на історичну україністику, позбавлену російсько-імперського «протекторату», передусім свідчить існування в Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні українських громад, в яких провідне місце посідали історики [1184].

В Одесі формування україністики пов'язано з постаттю лідера місцеих українців, вихованцем університету Св. Володимира, викладачем Л.А. Смоленським [1430]. У своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих Л.А. Смоленський організував читання лекцій з історії України, за висловом М.І. Гордієвського, «справжній народний університет» [1170]. Вплив поглядів історика відчули такі відомі особи як Євген та Ганна Чикаленки, Т.А. Зіньківський, В. Г. Кравченко, Д. М. Овсяніко-Куліковський, М.Г. Гарін-Михайловський, Д. Д. Сигаревич, М. К. Садовський, С. М. Єгунова-Щербина, О. О. Русов, П. Дашкевич, В. Левицький, П. К. Борзаковський, Д.К. Заболотний, Ф. С. Красицький, І. Л. Липа, М.Ф. Комаров, С.П. Шелухин, І.М. Луценко, В. В. Лесевич, Ф. П. Нестурх, А. А. Ждаха, історики П. А. Іванов, О. О. Андрієвський, А. С. Синявський, О.І. Маркевич [182].

Л. А. Смоленський показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна», був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви [930, с. 155]. Жодна робота історика не збереглася, що обмежило його вплив на історіографічний процес. Вже на початку ХХ ст. практику неофіційних приватних лекцій з історії для української молоді застосував Д. Д. Сигаревич [897, с. 85]. У 1903 р. українські студентки та курсистки організували нелегальні зібрання, на яких читали реферати про літературу та історію [929, с. 74-75].

Дякуючи М. Ф. Комарову за надіслану його працю 1891 року про козацького отамана А. Головатого, О. Василенко зазначав: «Ви надихнули мене повітрям широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувшину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувшини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що застається лишень побажати, що б вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси» [150, арк. 19].

Якщо М. Ф. Комаров лише компілював фактичні відомості з робіт авторитетів, то інша публікація, рецензія А. В. Синявського на одну з перших західноукраїнських узагальнюючих праць з історії України, мала більш концептуальне звучання, адже містила влучні міркування щодо необхідності написання повноцінної наукової синтетичної праці про історію всіх українських земель, періодизацію та змістовні блоки [621, с. 34-41]. Важливу роль в інституціоналізації історичної україністики у діяльності південноукраїнських наукових товариств відіграв соратник Л.А. Смоленського О. О. Андрієвський, член ОТІС, автор низки публікацій джерел з історії козацтва на сторінках «Записок» ОТІС. Вкоріненню традицій української історіографії в одеське історіографічне середовище сприяло обрання В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського у члени ОТІС [966, с. 24, 35].

У процесі становлення україністики певну роль відіграли особи, що аж ніяк не належали до концептуально українського середовища і розглядали свою наукову та педагогічну діяльність виключно в офіційному річищі «русской народности». Як вихованець пітерського історика М. Г. Устрялова, М.П. Смірнов виступав за включення історії Південно-Західної Русі до

обсягу загальних курсів з історії Росії, й намагався впровадити цей погляд у життя передусім шляхом читання спецкурсів з історії Литви та Західної Русі в НУ [55, арк. 44-45]. О. І. Маркевич вважав саме ці лекції професора майстерними, що ілюстрував високий рівень відвідування їх студентами [911, с. 33].

Г. І. Перетяткович під час одеського археологічного з'їзду прочитав доповідь, в якій в полеміці з казанським істориком М. М. Фірсовим твердив про високі колонізаційні здібності українців, наводячи в якості аргументу, зокрема, феномен українського козацтва [577].

Деякі студенти НУ заявили про інтерес до минулого України своїми працями. Першим таким твором, що дійшов до нас, є кандидатська робота Павла Іскри «Боротьба старого порядку управління у Малоросії зі зростаючим впливом Москви від 1657 до 1668 р.» (1873 р.) [97]. Автор на основі опублікованих джерел та праць М. А. Маркевича, М. І. Костомарова та С. М. Соловйова висвітлив політичну історію Гетьманщини часів Руїни, вбачаючи коріння українсько-російських протиріч у репресивній політиці Московії. Ця праця була продовженням попередньої роботи П. Іскри, 1871 - 1872 рр. на тему «Малоросія за перших наступників Богдана Хмельницького». Збереглися лише назви інших робіт: Охременка «Значення та кінець Запоріжжя» (1871/72 рр.), М. Прокопенка «Петро Дорошенко та становище України при ньому» (1879 р.) [28, арк. 85-86].

Наприкінці XIX – у перші роки XX ст. найбільший внесок в інституціоналізацію україністики в НУ зробили О. І. Маркевич та учні В.Б. Антоновича І. А. Линниченко та П. А. Іванов. У численних курсах та спецкурсах, прочитаних впродовж 1880-х – на початку XX ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О.І. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р. [82, арк. 122]. Якщо спецкурс П. А. Іванова про історію Новоросійського краю

мав аналоги у діяльності О. І. Маркевича, то необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» був новаторським. Вперше у практиці НУ прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й поняття Малоросія, що значно більш чітко окреслювало українознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О.І. Маркевич. Лекції П. А. Іванова з історії Новоросійського краю викликали позитивну реакцію з боку одеського проукраїнського середовища. Один з авторів проукраїнського видання зазначав, що кийвська школа В.Б. Антоновича приділила мало уваги історії Новоросійського краю. Як першу ластівку він вітав оголошення в НУ спеціального курсу П.А. Іванова [1065, с. 52]. Новаторство І. А. Линниченка у лекційних курсах полягало передусім у наголосі на історії Західної України, передусім Галичини.

Традиційно головним струменем українознавчих досліджень виступало козакознавство. Один з провідних внесків у тогочасне козакознавство належало Південній Україні, тобто, власне, регіону, де колись розгорталась діяльність козацтва. У працях істориків першої половини ХІХ ст. іноді з'являлися тези, що виправдовували ліквідацію Січі буцімто «хижацтвом» козаків [433, с. 172].

Проте, концепт «хижацтва» не прижився. Наприклад, у 1888 р. під час урочистої церемонії спуску на воду панцерника у Миколаєві архієпископ Одеський та Херсонський Никанор наголосив: «І тільки беззавітна удаль героїчних синів Дона та Січі Запорізької тримала тут у тривозі та страху наших ворогів, оголошуючи блискавкою руського імені ці території впродовж багатьох століть» [1152]. Рік потому А. О. Матвеев у згаданій вище статті підкреслив важливість дослідження історії українського козацтва: «Одне вже питання про Запоріжжя, цей політичний та соціальний фермент в історичних долях Малоросії (питання, підстави для вирішення якого не в одних лише тільки архівах, але і у плавнях, балках, могилах та поселеннях новоросійських степів та Прикубань'ї – у піснях та переказах місцевого

населення), мав привабити допитливе око історика та етнографа у розкидані речові та усні пам'ятники цієї доби. А чи міг залишитися забутим ще й Дон з його «голитьбою», таким самим соціальним ферментом у русі «низової вольниці», яким було Запоріжжя для усієї Наддніпрянщини у широкому сенсі. А цінний архівний матеріал кошових та паланкових канцелярій колись розроблений (на жаль, не повною мірою) маститим істориком Новоросії, Скальковським, чи не заслуговував би й він нового перегляду та розробки за допомогою здобутих наукою нових історичних та юридичних даних від після Петровської доби» [528].

Генерал М. М. Кумані, начальник Чорноморського Гідрографічного Депо, член ОТІС, у першому нарисі історії Миколаєва 1861 року датував виникнення міста 1789 роком, але наголошував: «місце, на якому побудовано Миколаїв, з незапам'ятних часів належало запорозьким козакам та зараховувалося до Бугогардівської Паланці; на ньому, як і скрізь по лівому берегу Буга, були розсіяні більш чи менш значні їх поселення, хутора та зимовки» [477, с. 125]. Втім, замислюючись над актуальним нині питанням про континуїтет у процесі виникнення міст, зазначав, що наприкінці XVIII ст., безпосередньо під час заснування російською владою Миколаєва, козацьких поселень там вже не було. Сюжет про козацьке підгрунтя історії Миколаєва був зігнорований подальшими миколаївськими істориками кінця XIX ст. Г. М. Ге, П. П. Єланським, П. А. Івановим.

Учень В. Б. Антоновича, на той час миколаївець, П. А. Іванов у 1892 р. у московському відділенні архіву Головного штабу П. А. Іванов працював з документами з історії Запорізької Січі, які не врахував Д. І. Яворницький в «Історії запорозького козацтва». Серед них була частина архіву Нової Січі. В результаті, він скоригував деякі твердження Д. І. Яворницького та А.О. Скальковського. Переїхавши до Одеси, П. А. Іванов користувався своїм доробком для подальших козакознавчих публікацій, в яких найціннішою

частиною була публікація архівних джерел з історії українського козацтва [394; 395].

У поле інтересу деяких істориків потрапляли віддалені західноукраїнські землі. Одеський професор М. П. Смірнов у 1860 р. у магістерській дисертації простежив основні етапи розвитку Галичини від Київських часів до її анексії Польщею [634]. М. П. Смірнов опрацьовував джерельну та історіографічну базу впродовж своїх наукових відряджень до Львова, Волинської та Подільської губерній у 1859 р. та у Вільно в 1867 р. [987]. Дослідник зосередився головно на Галичі, але побіжно торкнувся й історії Волині. Тему магістерської дисертації М. П. Смірнов продовжив та розширив у великій статті 1863 року та докторській дисертації [635; 637]. Під керівництвом професора Г. І. Перетятковича студент В. Сосняков написав два студентських твори про історію Галицького князівства [1023, с. 17-18].

Під час ІХ археологічного з'їзду у Вільно одесит А. В. Лонгінов виголосив доповіді «Про родинні зв'язки між руськими князями та угорським королівським домом» та «Про князя Любарта-Феодора Ольгерда та його нащадків князів Сангушків», що обидві частково висвітлювали тему історії Волині [498; 499]. Щодо другої доповіді, то йому опонував С. Люба-Радзиминський. У першій доповіді А. В. Лонгінов спирався на Волинський літопис та висвітлив родинні зв'язки волинського князя Володимира Васильковича.

Головним волинознавчим епізодом у діяльності КВАК було оприлюднення на сторінках восьмого випуску її періодичного видання «Летописи» статті Д. І. Дорошенка «Козацькі могили під Берестечком» [362]. У статті історик висвітлив історію битви та описав свої враження від стану пам'яток на підставі відвідин ним влітку 1911 р. західної частини Волині, цього, за його характеристикою «найбагатшого в історичному плані краю, що зберіг масу пам'яток сивої старовини» [892, с. 129-135].

На тлі цих праць, де Волинь фігурувала у більш загальному контексті, головним волинознавчим твором південноукраїнської історіографії слід вважати студію приват-доцента НУ П. А. Іванова «Історична доля Волинської землі», яку він захистив у своїй альма-матер університеті Св. Володимира [388]. Вона була однією з 11-ти монографій про історію окремих українських регіонів, що вийшли у 1881 - 1903 роках в рамках обласницького «проекту В. Б. Антоновича». Цій праці передувала низка публікацій П. А. Іванова на ту ж саму тему [389; 420]. Оцінки праці одесита були полярними: позитивні від В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського до негативних від М. В. Довнар-Запольського [745; 757; 762]. Попри критику, праці П. А. Іванова були прийняті до уваги в подальшій історіографії Волині та середньовічної України [1254, с. 17, 279]. І. П. Крип'якевич вказував, що П. А. Іванов докладніше за інших істориків висвітлив соціально-економічну та культурну історію (так звану «внутрішню») Волині [1251, с. 19-20].

Історії Волині присвятив увагу єврейський одеський історик С. М. Дубнов. У двох статтях на основі актів, виявлених у польських архівах, він висвітлив кагальну організацію євреїв Волинського воєводства та лад євреїв Острога в XVI – XVIII ст. [365; 366]. Статті С. М. Дубнова цінні не лише для історіографії євреїв, але й для студій з історії Волині загалом, зокрема, для вивчення діяльності династії князів Острозьких. Не усі оцінки та факти, які навів автор може сприйняти українська історіографія. Так, згідно з єврейською традицією, переоціненою вже істориками-євреями 1920–1930-х рр. (С. Я. Боровой), С. М. Дубнов сприймав козаків як «банди», що різали євреїв Волині. З іншого боку, в дусі холонокровного позитивіста, С. М. Дубнов робив висновок про відсталість єврейської общини Острога у XVIII ст.

У 1913 р. у Миколаєві виникла перша установа, що за відсутності у місті університету, може вважатися головним центром місцевої науки: Природничо-історичний (з 1920 р. – Історико-археологічний) музей на чолі з

відомим у місті громадським діячем, випускником НУ, членом ОТІС, С.І. Гайдученко [1270, с. 32-74]. У 1916 р. С. І. Гайдученко разом з іншим співробітником музею А. Д. Петрашуком здійснили подорож до маєтку великого князя Миколи Миколайовича у Катеринославській губернії на місце колишньої Чортомлицької Січі [171, арк. 1-3]. До музею вони передали козацький намогильний хрест з могили козака Гаркуші (рік смерті 1760), знайдений на березу Інгула. С. І. Гайдученко подарував музею шаблю чорноморського козака, портрет гетьмана І. Самойловича. У жовтні 1917 р. С. І. Гайдученко знову відвідав місцину Чортомлицької Січі. Там він придбав в селян шматок золототканого жупана козака, який вони узяли з козацької могили [1432].

У Херсоні першими до козацької тематики звернулися у контексті своїх статичних студій земці Т. І. Осадчий, О. О. Русов та Л. В. Падалка. Для їх статей характерні народницькі, неоромантичні, уявлення, замилювання в усній історії, великий вплив на них Д. І. Яворницького [557; 565-567; 617; 1512].

У 1903 р. провідний херсонський історик В. І. Гошкевич видав працю про скарби та скарбошукацтво на Херсонщині. У книзі були переплетені розповіді про знахідки козацьких артефактів та легенди про козацькі скарби, що циркулювали в окремих селах щодо певних курганів-могил [343]. Один з провідників українського національного руху Херсону В. І. Кедровський згадував, що В. І. Гошкевич найбільше любив козацький відділ свого музею, «і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козака, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимсь дивним внутрішнім вогнем» [896, с. 62-63].

У відділі історик вів екскурсію українською мовою, навіть з високопосадовцями, наражаючись на неприємності. Він організував екскурсії на місце Олешківської Січі. В. І. Гошкевич любив декламувати

козацькі думи. Тривалий час В. І. Гошкевич підтримував контакти з Д.І. Яворницьким, який відвідував Херсонщину з науковою метою та вів тут розкопки. У 1915 р. Д. І. Яворницький читав у Херсоні лекції з історії України, зокрема, й про козацтво [1142, с. 426].

Вирішальне значення для козакознавчої діяльності В. І. Гошкевича та розвитку відповідного напрямку у розвитку його музею мали Ф. С. Агарков, у маєтку якого була розташована частина колишньої Кам'янської Січі та видатний херсонський громадський діяч, міський голова, М. І. Блажков, який володів іншою частиною земель колишньої Кам'янської Січі. Ф. С. Агарков та М. І. Блажков регулярно робили відповідні пожертви музею [1142, с. 428].

У 1909 р. В. І. Гошкевич оглянув місцевість, на якій була Кам'янська Січ, у 1910 р. – провів розкопки на місці Чортомлицької Січі [952, с. 8, 20]. Тут він знайшов, зокрема, натільний хрестик з емаллю, що був розміщений в експозиції музею та його фотографія була розміщена у «Літопису» музею.

У 1910 р. В. І. Гошкевич здійснив подорож по місцях Базавлуцької Січі, відвідав могилу І. Сірка, оглянув руїни Січі біля річки Підпільна [1142, с. 197-199]. У 1912 р. В. І. Гошкевич відвідав місцевість, де була Олешківська Січ. Місцевий аматор старовини А. Д. Бутович подарував херсонському історичному колекцію козацьких старожитностей: 40 люльок, 10 скляних чарок тощо. У 1913 р. В. І. Гошкевич проводив розкопки на місці розташування Кам'янської Січі [952, с. 4-9]. Ці розкопки суттєво розширили наше уявлення про розміри, систему фортифікації, побут та економічний лад козаків [1388].

У 1898 р. у музей надійшов залізний пернач, знайдений у місті Берислав [1147]. Історик О. О. Андрієвський, зокрема, відомий за своїми публікаціями документів про Нову Січ у «Записках» ОТІС, у 1901 р. подарував музею 19 документів XVIII ст. Данила Апостола, Олексія та Кирила Розумовських та ін. [1149]. Учень херсонської учительської семінарії подарував картину олійними фарбами на полотні з побуту козаків [1142, с. 273]. У 1914 р. три

особи подарували музею срібну чарку та інші предмети, що були знайдені на місці Кам'янської Січі [954, с. 11].

Вочевидь, потенціал для того, аби перетворитися на центр козакознавства був в одеських вчених. У 1895 р. в Одесі була видана знакова праця сина Л. А. Смоленського Леоніда про відносини Запорізької Січі та Кримського ханства, в якій автор, виступаючи передвісником сучасних досліджень, зобразив ці взаємини як неоднозначні, багатогарові, що склалися не лише з протистояння, але й з контактів [500].

Найпомітніший внесок у дослідження українського козацтва зробили представники одеської школи істориків І. А. Линниченка. Перші праці М.Є. Слабченка були написані під безпосереднім впливом І. А. Линниченка, а через нього й В. Б. Антоновича. Їх єднав суворий позитивізм та брак власне соціологічного підходу. Праці М. Є. Слабченка були предметом обговорення в колі членів школи І. А. Линниченка, зокрема, на засіданнях ОБТ [437]. Більше аніж М. С. Грушевський на світогляд М. Є. Слабченка-козакознавця вплинув Д. І. Яворницький. Тон та стилістика «учнівського» листа М.Є. Слабченка до Д. І. Яворницького нагадують його листи до його одеського вчителя І. А. Линниченка [800, с. 496].

На відміну від систематичних студій М. Є. Слабченка, П. Г. Клепацький епізодично звертався до історії козацтва. Досліджуючи історію Київської землі за доби її перебування у складі Великого князівства Литовського, П.Г. Клепацький проаналізував проблему генези українського козацтва. Автор не прагнув дійти цілком нових висновків, але резонно зауважив, що «будь-якому новому дослідникові недостатньо лише примкнути до одної з існуючих вже думок, але необхідно також вказати підстави, чому він обрав ту, а не іншу точку зору». Тому одеський історик услід за попередниками здійснив аналіз відомих актових та наративних джерел [436, с. 403-415].

Це дозволило йому вказати на Черкаський повіт Київської землі як на колиску козацтва, наголосити на паралелізмі українських та татарських

традиції козакування, простежити динаміку чисельності козацтва на Київщині. Він наголосив, що до другої половини XVI ст. козацтво, хоча й займалось промислами, здебільшого вело неосілий, розбишацький спосіб життя, вдаючись до пограбувань, «часто не розбираючи де свої, де чужі». Це враження мав посилити й набір епітетів, які вживав автор: «бесшабашное молодечество», «авантюрист Д. Вишневецкий», «притон казаков Днепр». Таким чином, на відміну від Д. І. Яворницького, П. Г. Клепацький відсував виникнення Запорізької Січі й загалом усталених форм організації козацтва на кінець XVI ст. Будь-які національні чи глибокі соціально-економічні чинники у діяльності козацтва він не зауважував. Попри те, що П.Г. Клепацький на той час вже був відомим діячем одеської «Просвіти», його опис козацтва був позбавлений романтизації й загалом більше перегукувався з поглядами критичного напрямку у козакознавстві, зокрема, російської державницької школи, у чому не можна не відчутти вплив І.А. Линниченка, який, за визнанням автора, брав «найближчу участь у розробці теми».

Майже одночасно розпочали історичні й, зокрема, козакознавчі студії молодші учні І. А. Линниченка Є. О. Загоровський та А. В. Флоровський. У праці присвяченій політиці російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі Є. О. Загоровський, на основі опублікованих джерел продемонстрував, що існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії. Є.О. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади [375].

Однак у революційні роки він помітно еволюціонував у бік української традиції. Він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. О. Скальковського, як на В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського та

Д.І. Яворницького. Зокрема, він сприйняв «уходницьку» версію виникнення українського козацтва [376, с. 84-87, 95].

У роботах 1910-х років А. В. Флоровський висвітлив обставини участі запорізьких та донських козаків у Комісії та встановив склад козацьких делегацій. Він наголосив, що серед російських урядовців не було однастайності щодо запрошення козаків. Деякі побоювались вільнодумства козацтва, прагнення автономізму, що й підтвердила робота Комісії. Одеський історик в кращих традиціях історико-правового напрямку продемонстрував перебіг виборів від козаків, сутність бажань козацтва [675]. Зокрема, як і його вчитель, він дійшов висновку про бажання більшості козацької старшини запровадити кріпацтво [674 с. 144-148, 175, 210-211, 472-485].

Щоправда, Г. А. Максимович, досліджуючи паралельно з А.В. Флоровським історію виборів до Законодавчої Комісії в Україні, зробив низку авторитетних та доречних виправлень у твердженнях свого одеського колеги та доповнив їх на основі нових джерел. Зокрема, Г. А. Максимович зауважив, що більшість з містечок, де П. О. Румянцев скасував вибори, мали змішаний склад населення, а не були вщент заселені козаками, як вважав А.В. Флоровський [1177, с. 16, 227, 229, 245, 292, 294, 309].

А. В. Флоровський та Є. О. Загорівський висвітлили участь козацтва у колонізаційних процесах на Півдні України. А. В. Флоровський вважав, що успіх його роботам забезпечила «багата та ретельно опрацьована документальна основа». Він неодноразово зазначав, що був одним з не багатьох активних відвідувачів Архіву Коша Січі Запорізької XVIII ст. та запровадив до наукового обігу чимало цінного матеріалу. Деякі документи він оприлюднив на досить високому археографічному рівні [637]. На початку 1920-х років він упорядковував архів Коша та склав опис другої частини, який у свій час не зробив А. О. Скальковський [205, арк. 3]. А.В. Флоровський не обмежився лише архівом Коша, але залучив й джерела з Петроградського архіву Державної Ради аби проілюструвати

наполегливість та впертість українського козацтва у відстоюванні своїх традицій [673]. Про готовність автора сприйняти позитивну оцінку козацтва в українській духовній традиції свідчить й те, що найвідомішу зі своїх козакознавчих праць він супроводив епіграфом з фольклору «Хоч пропало військо Запорізьке, – не пропала слава...» [673, с. 327]. Роботи А.В. Флоровського 1910-х – початку 1920-х років були активно залучені до історіографічного процесу наукового обігу [1428; 1429].

Численні статті та замітки О. І. Маркевича були лише короткими археографічними публікаціями. Найціннішими були його краєзнавчі та регіонознавчі праці з історії півдня України. Серед них найбільш концептуальне значення мала праця про фортецю Хаджибей, в якій історик наголошував на до-російських витоках Одеси, що підважувало офіційну концепцію культуртрегерства російської монархії та імперії на цих землях [421, с. 64-147; 315].

Поряд з освітніми закладами вагомим чинником інституціоналізації історичної україністики була діяльність товариств. ІФТ було активним у розкритті загальноукраїнських сюжетів (доповіді І. А. Линниченка та А.В. Лонгінова про Галицьку Русь, М. П. Істоміна – про Я. Вишневецького, Д.Д. Сигаревича – про українські думи) [449]. Найбільш цінним було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах.

Поєднання наукових (дедалі більша увага до регіоналістики в Російській імперії, накопичення фактичного та концептуального досвіду завдяки попереднім дослідженням, підтримка україністики з боку СПБАН) та громадсько-політичних (політизація українського національного руху, лібералізація суспільного життя імперії) чинників зумовили входження процесу інституціоналізації історичної україністики на півдні України у фазу піднесення у 1905 – 1910-х роках.

У жовтні 1905 р. група студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини про запровадження в НУ 4 кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури [1193]. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах С.П. Шелухина та Д. Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців. 30 травня 1906 р. Одеська українська громада склала лист до Ради професорів НУ з проханням реалізувати це рішення.

В короткому історичному екскурсі автори звинувачували Росію у порушенні умов персональної унії 1654 р., зниженні рівня освіченості колись всуціль грамотного народу, сприянні утворенні між українською інтелігенцією та решти народу культурно-національної прірви, зумовленої русифікацією еліти нації [184]. Лист одеситів підтримала полтавська та чернігівська громади, що теж надіслали до Ради НУ свої листи. Лист чернігівців підписали такі видатні особи як І. Л. Шраг, М. М. Коцюбинський, М.К. Вороний [59, арк. 91-96]. Однак архівні матеріали свідчать про те, що професори обрали вичікувальну тактику, не ухвалюючи якогось принципового рішення.

2 листопада 1906 р. кандидатура О. С. Грушевського була схвалена на посаду приват-доцента НУ для читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV – XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада» [1367]. В одному з офіційних документів 1908 р. знаходимо показове позначення назви лекцій О. С. Грушевського як «Очерк украинской истории» [48, арк. 61]. Невдовзі О. С. Грушевський на прохання своїх студентів розпочав читання цього спецкурсу українською мовою. Окрім цього навантаження, він керував «privatissima», тобто практичними заняттями в себе вдома з невеликим гуртком студентів [54, арк.

81-82; 887, с. 321-322]. Під час нетривалого перебування в Одесі О.С. Грушевський опублікував декілька десятків статей у львівських та київських виданнях [350-353]. Його активність налякала попечителя Одеської навчальної округи, внаслідок чого історик був змушений залишити НУ та Одесу восени 1908 р.

Внаслідок військово-революційних потрясінь 1914 – початку 1920-х років відбувся сплеск у розвитку історичної україністики на хвилі Українського національного відродження [1259, с. 153-163]. Потужним чинником національного пробудження для Південної України було те, що саме ця територія була колыскою українського козацтва, про що свідчили численні артефакти та збереження історичної пам'яті. Як і раніше, у 1917 – 1921 роках населення південноукраїнських міст отримувало історичні знання і за посередництвом мистецтва, передусім театрального. На сценах міських театрів з успіхом демонструвалися п'єса М. П. Старицького «Богдан Хмельницький» і драма К. Милославського «Мазепа» [1099].

Актуалізація постатей героїв української історії відбувалася у кількох основних формах: виданні відповідних брошур і статей; промовах і лекціях; пам'ятних панахидах. «Залюднення» української свідомості новими героями відбувалося завдяки героїзації князів Київської Русі (особливо князя Володимира), які тим самим відбиралися від російської історії та ментальності [724; 1072]. П. Г. Клепацькому належить принципове узагальнення: «Наше минуле слід розглядати в світлі своєї рідної традиції, затемненої згодом московським централізмом, і нашим героям необхідно повернути те значіння, котре їм дійсно належить по праву в міру їх заслуг перед батьківщиною. Слід навчатися у нього сучасному уряду» [724].

Прикладом перенесення постатей давньої української минувшини у цілком прагматичну політичну площину є епізод з історії херсонської журналістики. Певний час у 1918 р. В. І. Кедровський та Н. М. Малеча видавали у Херсоні українську газету «Дніпро», підписуючись спільним

псевдонімом «Нестор-літописець». Це було тим більше дотепно та доречно, що Малечу справді звали Нестор [896, с. 55].

У викладах 1918 р. П. Г. Клепацький, на відміну від багатьох українських авторів, не виокремив козацьку добу в історії України, але присвятив цьому явищу окрему лекцію. Опертя на досить різних за дискурсом колег зумовило поєднання у його думках традицій народницької та державницької історіографії. П. Г. Клепацький виділив 3 доби в історії козацтва – 1) козацтво як побутове явище, промисловці; 2) як оборонці православної віри та пригніченого селянства, козаки «вбивали особливо лютих поміщиків»; 3) з часів Хмельницького була утворена демократична республіка на чолі з Військом Запорізьким [438, с. 21-22]. Останнє явище історик, на відміну від М. І. Костомарова та Д. І. Яворницького, досить сильно відсував від дати утворення Січі. Натомість вже у наступній лекції П.Г. Клепацький піддав Б. Хмельницького жорсткій критиці саме з народницьких позицій як володаря, що зрештою перетворив Республіку з народної у станово-козацьку. Випереджаючи М. І. Яворського, П.Г. Клепацький схарактеризував повстання Б. Хмельницького як революцію, але додав, що її наслідками скористались козаки та шляхта, які знов покріпачили селянство.

Злуку Гетьманщини з Московією автор услід за М. М. Коркуновим та О.Я. Єфименко трактував як «зверху протекторат, а знизу васалітет», порівнюючи відносини між Україною та Москвою після 1654 р. з відносинами між Болгарією та Туреччиною після 1878 р. Подібну позицію він зайняв щодо І. С. Мазепи, визнавши його патріотом, але за тактикою - авантюристом. Загалом, одеський історик вважав, що наведені ним факти свідчать, що не гетьмани зраджували московських царів, а московські царі Україну, за що «така їм була й дяка...» [438, с. 24-25, 28, 48].

Найбільший вплив на сучасників мали численні неоромантичні та неонародницькі нариси працівника катеринославської залізниці

А.Ф. Кащенко, що були перевидані ним у власному видавництві у 1917 – 1918 роках. Так, П. Г. Клепацький, характеризуючи добу І. Мазепи, посилався на працю А. Ф. Кащенко про К. Гордієнка [438, с. 31].

Історичною проблематикою переймався у революційну добу один з провідників українського національного руху в Одесі І. М. Луценко. Головним чином, він замислювався над тим, чому Україні не вдалося досягти самостійності у минулому [1084-1086]. На його думку, Б. Хмельницький був вимушений передати Україну у ще тяжчу, ніж польська, московську неволю.

Після Б. Хмельницького, на його думку, лише П. Дорошенко був борцем за народні інтереси, але при тому не до кінця зважав на народ. Тому І.М. Луценко вважав його трагічною постаттю. Натомість він наголошував усю негативність факту служіння І. Мазепи Москві, хоча й вважав, що гетьман спокутував це у 1708 - 1709 рр. На відміну від багатьох популяризаторів, І. М. Луценко негативно сприймав постаті І. Сірка та С. Палія, вважаючи їх слугами Москви. Головною негативною тенденцією в історії України («історичною помилкою») він вважав недовіру еліти до сили власного народу.

Актуалізація постатей українських героїв відбувалася також новішими засобами. У 1918 - 1919 роках фільм про І. Мазепу зняло товариство «Русь» М.С. Трофімова (Ялта–Одеса) під керівництвом режисера М. Ларіна (оператор О. Левицький, художник В. Симанов) [1262, с. 231].

З історіографії та площини історичної пам'яті козацькі ватажки переходили у цілком практичний вимір. Так, у Сімферополі у 1917 р. місцеві українці заснували «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка». У 1920 р. повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк» на Миколаївщині очолив отаман на псевдо «Дорошенко». У березні 1918 р. був заснований Запорізький імені кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, що у складі Запорізького корпусу армії УНР брав участь у Кримському поході у квітні 1918 р.

Подорожі вояків на історичні місця набували символічного характеру, фактично релігійної екзальтації, що яскраво відбила, наприклад, подорож на Хортицю Запорізького полку у серпні 1918 року [1129].

На Катеринославщині та півночі сучасної Одеської області певний час діяла козацька республіка отамана Ю. Божка, який сприймався своїми вояками явно крізь призму образу колишніх козацьких отаманів, оспіваних М.М. Аркасом, Д.І. Яворницьким, А.Ф. Кащенком та ін. [874]. Серед підлеглих йому козаків було чимало осіб, що «приміряли на себе» образ козацьких героїв: Швачка, Бульба та ін. Отаман старанно підтримував культ козацької слави та отаманів-гетьманів. Мемуарист І. П. Мазепа яскраво зобразив цю інструментизацію історії: «Божко і Василюк любили говорити, що для боєвого піднесення українського вояка мав велике значення насамперед зовнішня форма організації війська. Нашому дядькові, казали вони, треба вистригти «оселедця», дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем-оборонцем рідної землі, щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву і прапор, а тоді можна воювати і за рідну землю» [909, с. 66]. Успіх отаману забезпечило те, що, на думку І. Мазепа, саме на Півдні традиції Запорізької вольниці збереглися найбільше. Показово, що Ю. Божко відвідав Катеринославський музей старожитностей, яким завідував Д. І. Яворницький, і привласнив собі булаву кошового отамана.

Деякі сучасні дослідники вважали, що знайомство Д. І. Яворницького та Я.П. Новицького з «отаманщиною» 1918 - 1919 років призвело їх розчарування в явищі козацтва [1429; 1517]. Проте, на нашу думку, підкріпити джерелами цю тезу дослідникам не вдалося. В помірковано-консервативної частини українських провідників такі настрої справді виникали: так, достеменно відомо, що подібну еволюцію пройшов Є.Х. Чикаленко, який дуже цікавився історією України та глибоко осмислював її.

Визначальне місце у пантеоні українських історичних героїв як моделі для тогочасного націєтворення посіли Т. Шевченко та І. Франко. У 1917 - 1918 роках П. Г. Клепацький видав чимало нарисів про видатних українських письменників і поетів. У їхній творчості та життєвому досвіді загалом автор шукав насамперед поєднання загальнолюдських принципів зі служінням власній нації. Так, звертаючись до постаті Лесі Українки, він наголошував: «...таких поетів зараз і треба, бо зворушені подіями революції, ми занадто скоро скидаємо свою зброю і шукаємо відпочинку» [1122].

Вшанування Т. Шевченка було піднесено фактично на релігійний рівень, як національного Пророка. На початку українського свята у Херсоні у квітні 1917 р. було відправлено панахиду по Б. Хмельницькому та Т. Шевченку. Закликаючи народ на це дійство, його ідеологи насичували свій текст містично-пафосним змістом: «Нехай в цей день встане перед нами у весь зріст тінь великого гетьмана нашого Богдана Хмельницького. Нехай встануть тіні усіх героїв і мучеників, що склали свої голови за долю і щастя України. Вшануємо ті муки, які прийняв Т. Г. Шевченко – незабутній співець – Кобзар наш» [1138].

Учасниками свята були вояки Херсонського гарнізону, причому символічно, що відповідальним був призначений підполковник 44-го піхотного запасного полку Шевченко. Процес вшанування Т. Г. Шевченка охопив найвіддаленіші кутки Південної України та усі соціальні страти [702; 1063]. В. О. Біднов виступав на Шевченківському вечорі в селищі Сагайдачне у приміщенні управління Катеринославської залізниці (на тему «Котляревський та Шевченко») та ін. [1081]. Доцент НУ М. І. Гордієвський поставив І. Я. Франка поряд із Платоном, Леонардо да Вінчі, Гете як геніїв, які найбільше відповідали критеріям універсальності, поєднували філософську глибину з поетичною, художнє мистецтво, науку, поезію [342].

З іншого боку, у пресі траплялися статті про І. Франка суто політизованого, прикладного змісту [1092]. Значення постатей Т.Г. Шевченка

та І. Я. Франка чудово усвідомлювали шовіністичні російські кола. 5 березня 1918 р. особи, котрі увірвалися до будинку національного театру Херсона, розбили портрет І. Франка та бюст Т. Шевченка [1510].

В НУ та ОВЖК через спротив проросійських професорів так і не вдалося заснувати історико-українознавчі кафедри, але досягнення цього періоду виглядають досить масштабно: заснування кафедри історії західноруського права, запровадження лекційних курсів з історії України та з історії українського козацтва (Є. П. Трифільєв, Є. О. Загоровський) та української літератури (С. Г. Вілінський) [1279, с. 42].

Отже, джерелом поступу україністики був український національний рух, який діяв з опозиційних позицій щодо державницької російської історіографії, намагався розбудувати альтернативну систему установ і видань та шляхом індивідуального влиття членів «українізувати» неукраїнські інституції. Важливим чинником інституціоналізації був вплив на південноукраїнську ситуацію провідних істориків та товариств з інших частин України, зокрема, В. Б. Антоновича, Михайла та Олександра Грушевських. Цей процес відбувався на академічному та громадському рівнях, перебуваючи у тісному взаємозв'язку.

За доби Української революції Південна Україна була охоплена загальним процесом формування новітньої пам'яті українців про своїх національних героїв. Ватажки козаків, творці та очільники козацької держави Гетьманщини (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа), постаті новітнього націєтворення, передусім Т. Шевченко та І. Франко, посіли першорядне місце в історіографічному процесі. У Катеринославі (Січеславі), Одесі, Херсоні відбувалися популярні лекції, видавалися брошури, газетні статті.

5.3. Дослідження історії релігії та інших галузей духовної культури

Попри секуляризаційні та атеїстичні тенденції у пізньоімперському суспільстві, велике значення для великої частини населення продовжувала відігравати релігія і, відповідно, привертати увагу в якості дослідницького об'єкта як з боку церковних діячів, так і світських істориків. Щоправда, і серед останніх помітний сегмент складали вихідці з середовища духовенства, або особи не байдужі до релігійних шукань. Зокрема, велике значення релігія відігравала в особистих зв'язках та світогляді Д. І. Яворницького, котрий присвятив чільне місце у своїх студіях явищу козацької релігійності [1310; 1495]. У не-університетському місті Катеринославі В. О. Біднов спромігся написати одну з найвидатніших книг з історії православної церкви, що з'явилася у південноукраїнській історіографії [286]. Автор оцінював події з точки зору православних, зокрема, шляхти, міщанства та духовенства Волині. В. О. Біднов ретельно зібрав актові відомості про незадоволення православних прозелітизмом католиків.

Незважаючи на те, що в усіх культурних центрах Південної України існували прояви зацікавлення історією релігії, зокрема, у діяльності православного духовенства, лише в Одесі як університетському центрі, цей напрямок досліджень міг інституціюватись у наукову галузь.

У житті одного з фундаторів історичної науки в Одесі М.М. Мурзакевича релігія відігравала значну роль. У написаній наприкінці свого життя на основі щоденникових записів автобіографії він зазначав, що ще під час навчання у семінарії він представив ректору чистописання, де була фраза Цицерона: «Тихими стопами гнів Бога крокує до помсти, але повільність винагороджує тяжкістю покарання». «Вислів цей, що вбився мені у голову, послужив мені решту мого життя моральною уздою. Закон моральної відплати, що неодмінно слідує за будь-якої зробленою гадістю та ницістю, зробився моїм догматом», - наголошував історик [915, с. 28]. Він

неодноразово показував на конкретних прикладах дію цього імперативу. Наприклад, розповідаючи про відвідування Троїце-Сергієвої лаври він згадував, як його обурило те, що чернець брав гроші за показ різниці. Релігійна складова свідомості допомогла науковцю стати одним із засновників церковно-історичних досліджень в Україні [826].

На початку ХХ ст., за згадкою Л. Р. Когана, серед студентів-істориків та філологів НУ був поширений інтерес до містики та спіритизму [233, арк. 95]. Викладачі богослов'я та історії церкви докладали чимало зусиль для пробудження релігійного почуття. Так, О. І. Маркевич згадував про лекції М.К. Павловського як такі, що «будили, штовхали, мою релігійну свідомість» [911, с. 32]. Рання релігійність відзначала Г. В. Флоровського. Про О.А. Павловського студенти згадували як про людину глибоко релігійну, який твердо пам'ятав заповіт «Хай ліва рука не знає того, що робить права» [919, с. 146]. Це підтверджують і актові матеріали, в яких він названий дуже релігійною людиною, частим відвідувачем церковних богослужінь [66, арк. 49]. І. А. Линниченко називав найважливішою книгою для себе Євангеліє, що навчило його жити не лише для самого себе [159, арк. 83].

Історія релігії була розсереджена у діяльності викладачів більшості гуманітарних кафедр. Аналіз міфологічних сюжетів у літературі містили лекції та роботи В. М. Мочульського, С. Г. Вілінського, О. В. Ристенка, О.І. Кірпічникова, С. Д. Пападімітріу, В. М. Істріна, мистецтві – О.А. Павловського, Н. П. Кондакова, Л. Ф. Воєводського, О. В. Нікітського, Е.Р. Штерна [323; 535].

Головним чином викладачі НУ були зосереджені на викладанні та дослідженні історії християнських конфесій. Осередками викладання та дослідження історії релігії та церкви в НУ були кафедри церковної історії (у структурі історико-філологічного факультету), за змістом – фактично історії християнської, особливо, російської, церкви та богослов'я (читалось всім студентам християнам) та канонічного права (юридичний факультет).

Першорядна увага приділялася вивченню історії православ'я та меншою мірою католицизму.

Становлення кафедри церковної історії пов'язано з постатями протоієрея В.М. Войтковського (згодом зосередився виключно на богослов'ї) та М.Х. Красносельцева. Викладачі кафедри читали курс для студентів історичного відділення. У 1900 - 1920 роках на цій кафедрі викладав вихованець Московської духовної академії О. П. Доброклонський. Окрім основного курсу, викладання передбачало спецкурси. Зокрема, В.М. Войтковський читав для II курсу спецкурс «Історія церкви у зв'язку з Реформацією її на Заході», О. П. Доброклонський – «Історія духовного стану у Росії» тощо.

У проханні до О. П. Доброклонського студенти зазначали, що «курс історії російської церкви є для студентів одним з найсерйозніших і вимагає особливих зусиль та часу» [42, арк. 76]. О. П. Доброклонський мав репутацію дуже суворого екзаменатора. Разом з поширенням атеїстичних настроїв, це не сприяло зростанню популярності курсу серед студентів. На семінарі у М.Х. Красносельцева працювало лише 6 осіб.

До середини 1910-х років О. П. Доброклонський взагалі не вів семінарів. У 1915 р. він з очевидним розчаруванням зазначав, що на необов'язковому семінарії з історії церкви лише декілька студентів вивчали під його керівництвом пам'ятки російського церковного права. На його пропозицію взяти реферати ніхто не зреагував [981, с. 141]. Так само ніхто не взявся за виконання медальної роботи «Греко-східне чернецтво в історії книжкового перепису». Під керівництвом О. П. Доброклонського студенти підготували реферати робіт на теми «Монастирська реформа у царювання Петра Великого», «Історія розподілу руської митрополії на північно-східну та південно-західну». Однак кафедра церковної історії не змогла підготувати жодного спеціаліста з історико-релігійної проблематики, хоча, безумовно,

мала певний вплив на формування відповідних знань у студентів, зокрема, П.М. Біцилли та Г. В. Флоровського.

Лише останній представник кафедри богослов'я у 1900 - 1920 роках протоієрей О. М. Клітін проявляв помітний інтерес до історичної тематики. У 1908 р. О. М. Клітін надіслав до Ради професорів заяву, у якій вимагав закріпити за ним певну аудиторію та припинити ставити у розкладі одночасно лекції з богослов'я та спецкурси з інших предметів. Саме недоліками розкладу лектор пояснював присутність на його останній лекції лише одного студента [40, арк. 102]. Але проблема була глибше.

Спогади Л. Р. Когана дають підстави вважати, що професори цінували обізнаність студентів та не уникали відвертих розмов з ними [233, арк. 89-94]. Закликаючи вдосконалити викладання Закону Божого у середній та вищій школах, О. М. Клітін втім не вважав, що саме по собі викладання Святого Писання позбавляє від невір'я, соціалізму та нігілізму. Незважаючи на критику теорій Спенсера та Дарвіна, О. М. Клітін як дослідник використав деякі постулати позитивістської методології наукових досліджень: міждисциплінарність, еволюціонізм (релігія розвивається від нижчих форм до вищих), порівняльний аналіз, закономірність історико-релігійних явищ («завдання історії релігії – порівняльне співставлення вірувань різних народів світу і з'ясування цим шляхом законів історичного розвитку релігійних вірувань»), перевага фактологічних побудов над суто теоретичними, апріорними [1608, с. 166-168].

Попри загально науковий тон, основна праця О. М. Клітіна про історію релігій мала й яскраве ідеологічне забарвлення. Автор полемізував з противниками визнання богослов'я наукою. Він наполягав, що лише християнство є вищою формою релігії, єдина істинна віра [439].

Великою активністю в галузі вивчення історії середньовічного православ'я відзначалися професори юридичного факультету, каноністи О.С. Павлов, О. І. Алмазов, історик права О. Я. Шпаков, який присвятив свої

дисертації дослідженню виникнення Московського патріархату [689]. Головна увага цих вчених була зосереджена на історії взаємин між державою та церквою. Від березня 1919 р. відомий на той час вже колишній професор університету Св. Володимира П. П. Соколов читав на юрфаці НУ курс «Історія та теорія відносин між державою та церквою» [64, арк. 115].

Дуже важливий внесок у розгортання історико-релігієзнавчих студій в Одесі зробив історик та філолог М. Г. Попруженко. До пріоритетних для нього тем належало богомільство. Про розмаїття релігієзнавчих інтересів низки студентів цих викладачів свідчать теми рефератів, кандидатських та медальних праць. Золоті медалі за твори «Християнство у перші три століття у домі Цезаря» та «Початок розколу у Францисканському ордені» отримали відповідно В. Шведов та у майбутньому видатний медієвіст О. Л. Вайнштейн [42, арк. 21-22].

Студенти з різною мірою успішності готували реферати на теми «Католицьке духовенство у Франції у період революції», «І. Лойола в обстановці свого часу» та кандидатські дисертації «Короткий нарис історичної долі Базиліанського Ордену», «Виникнення руського розколу», «Історія піднесення та падіння патріарха Нікона», «Монашеські ідеали у домонгольський період», «Дослідження про ересі жидовствуючих, Бакшина та Косого», «Доля папської влади в Австрії та Франції наприкінці минулого століття та на початку нинішнього», «Суд над патріархом Ніконом», «Політичне та громадське значення духовенства у домонгольський період» [975-981].

Досить слабо релігієзнавчий аспект простежується у діяльності викладачів кафедри руської історії. Можливо саме тому випускник цієї кафедри С. Л. Аваліані зауважив, що «у нас в жодній іншій галузі знання не відчувається такого величезного пробілу, скажемо відверто неучтва, як у галузі історії релігії» [256, с. 360].

Унікальними для кафедри філософії були перші історико-релігієзнавчі студії в подальшому видатного богослова та філософа Г. В. Флоровського. Історико-релігієзнавчі дослідження стимулювало функціонування ІФТ та ОБТ, в яких брали активну участь майже всі згадані професори і на засіданнях яких також часто лунали відповідні доповіді, що згодом оформлювалися у публікації на сторінках видань товариств [570; 594].

Позаяк на ОВЖК викладав майже весь викладацький склад НУ за подібною програмою та структурою, курсистки також отримали можливість ознайомитися з історико-релігієзнавчими аспектами. Вони підготували реферати «Патріарх Філарет», «Кардинал Мазарині», під керівництвом Є.М. Щепкіна розбирали латиномовні правила Св. Бенедикта та інші питання з історії східного чернецтва, П. М. Біциллі вивчали «Божественну комедію» Данте як джерело з історії папства, у С. Г. Вілінського аналізували праці істориків про Св. Дмитра Ростовського та протопопа Аввакума [130, арк. 54-55, 57].

Виключенням серед цієї когорти викладачів є медієвіст І.М. Бондаренко, який отримав можливість викладати на ОВЖК, але не в НУ з огляду на свою «політичну неблагонадійність». У вступній лекції на ОВЖК І.М. Бондаренко, зокрема, підкреслив свою незгоду з марксистами у питанні про значення церкви за доби середньовіччя. На його думку, підкріплену посиланнями на праці Р. Ейкена та Є. М. Трубецького, католицька церква була не регресивним явищем, а навпаки єдиним чинником об'єднання та просвітництва «дикого суспільства» доби «темного як ніч зоряна» середньовіччя [306, с. 53].

Серед багатокультурного та поліконфесійного населення Одеси помітними були протестанти, передусім, німці. Центрами общин були протестантські церкви. У південноукраїнських губерніях, центром яких була Одеса, існувало багато протестантських колоній. Ці умови стимулювали дослідження найновішої гілки християнства – протестантизму.

Перші дослідження одного з аспектів Реформації з'явилися на кафедрі філософії. Її професор Р. В. Орбинський наприкінці 1860-х роках опублікував працю про англійських деїстів, яких можна розглядати як один з проявів поширення протестантського світогляду [554].

Яскравіше тема Реформації була відбита у праці доцента кафедри слов'янської філології О. О. Кочубинського. У 1873 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра слов'янської філології, присвячену центральноєвропейському прояву Реформації – руху чеських протестантів Общини чеських братів на початку XVII ст. [451]. Ставлення одеського історика до предмету свого дослідження – суто схвальне, що було суголосно його послідовно слов'янофільським, антизахідним, антикатолицьким переконанням, яким він був відданий все своє життя.

Таким чином, протестанти-слов'яни поставали в нього як носії слов'янських чеснот. Недаремно він протиставляв чеських протестантів-демократів, лютеранам-аристократам. Праця отримала позитивні відгуки з боку чеських та інших колег, наприклад, знаменитого академіка К. Іречека. Надалі О. О. Кочубинський майже не звертався до цієї теми. Він прочитав публічну лекцію про видатного чеського педагога, носія протестантської етики Я.-А. Каменського та надрукував оригінальний текст-спогади про своє перебування у землях, де колись діяли описані ним чехи-протестанти [452]. Слід погодитися з новітнім авторитетним славістом Л. П. Лаптевою, яка, визнаючи вагоме місце О. О. Кочубинського в історіографічному процесі, зазначає, що на догоду своїм російськоцентричним переконанням, він викривлював деякі аспекти історії чеської духовної культури [1256, с. 771].

Першим, з числа викладачів кафедри загальної історії, хто більш повноцінно приділив увагу протестантизму, був вихованець цієї кафедри та її доцент Г. О. Афанасьєв. У своїх популярних лекціях з історії Європи, що мали великий успіх в слухачів, він висвітлював діяльність Марії Стюарт, де не міг оминати і тему ідейної боротьби, та становище гугенотів у

Франції [284]. Г. О. Афанасьєв прагнув довести на історичному матеріалі моральний ліберальний постулат про кривавість та шкідливість релігійних конфліктів. З іншого боку, він вважав, що саме пройшовши крізь ці складні випробування, Європа виховала в собі толерантність [283, с. 19-20; 267].

Після переїзду Г. О. Афанасьєва до Києва, НУ отримав «компенсацію» у вигляді лютеранина, випускника Московського університету, учня В.І. Герье, Р.Ю. Віппера, який викладав тут від середини 1894 р. – до середини 1897 року. До Одеси він приїхав відразу після захисту своєї магістерської дисертації в альма-матер «Церква та держава у Женеві XVI ст. за доби кальвінізму», що надало йому статус одного з провідних спеціалістів з історії Реформації у Російській імперії.

В Одесі Р. Ю. Віппер продовжував дослідження Реформації. В контексті питання про генезу реформаційного руху слід розглядати його велику статтю про «Утопію» Т. Мора, що була перед тим виголошена як популярна, публічна, лекція в Одесі та надрукована у міській газеті [324]. Є. В. Тарле, автор наступної в російській історіографії (1901 р.), великої праці про «Утопію», зауважував, що стаття-лекція Р. Ю. Віппера була «блискуча, дає все, що тільки може дати лекція науковця, який має в однаково високій мірі знаннями та даром викладу» [1200, с. 225]. Р. Ю. Віппер зауважував, що у творі, що був написаний до Реформації, Т. Мор окреслив принципи існування церкви та релігії на основі принципів терпимості, які сам же і порушив пізніше в реальному житті, як були порушені і усі мирні принципи Утопії у подальшу добу релігійних війн [324, с. 18].

Свої погляди на Ж. Кальвіна та кальвінізм, М. Лютера Р. Ю. Віппер висловив у своїх статтях одеського періоду, опублікованих в енциклопедії Брокгауз та Ефрон [325; 326]. Р. Ю. Віпперу належала й невелика стаття про протестантизм, що була доповненням до великої статті М. І. Карєєва «Реформація». З двох лідерів Реформації, Р. Ю. Віппер назвав великим лише М. Лютера. Проте, створений ним образ М. Лютера далекий від ідеалізації.

Консервативний, антиреформаторський поворот М. Лютера після Селянської війни у Німеччині, історик вважав діями, що сприяли розколу руху. В його діяльності він бачив відчутне відлуння середньовічних догматиків, а в його поглядах та діях вбачав відсутність системності.

Ще суворішими були оцінки Ж. Кальвіна. Р. Ю. Віппер наголошував, що Ж. Кальвін «безумовно, перший у протестантському таборі увів у принцип переслідування еретиків та дав йому найбільш різке формулювання. Страта Серветта знаменує собою завершення протестантизму як церкви та розрив його з просвітницькими ідеями доби – і водночас відкриває період кривавих зіткнень за віру». Як і щодо М. Лютера, Р. Ю. Віппер наголошував на дистанціюванні Ж. Кальвіна від мас. У статті про кальвінізм Р. Ю. Віппер зауважував, що найбільш різко виступаючи проти католицизму, кальвінізм, проте, перейняв середньовічні, суворі, принципи існування та виокремив регіональні особливості історії кальвінізму в Європі.

У докладній і водночас насиченій самостійними зауваженнями рецензії на праці французьких та німецьких колег, присвячених політичним теоріям у Франції у добу релігійних війн у XVI ст. одеський професор висловив спостереження щодо спільностей та розбіжностей між католицьким та протестантським вченнями в ідеологічних питаннях. Зокрема, автор зауважив, як вчення про спротив владі, верховенство народних представників, еволюціонувало в реформаторів у теократизм [328, с. 285]. Ґрунтовна обізнаність з періодом XVI ст. дала підстави Р. Ю. Віпперу надрукувати серію статей, в яких він створив загальний образ розвитку Європи у століття Реформації [327]. Він пов'язав різні явища (економічні, культурні, соціальні, правові та релігійні), аби на широкому тлі продемонструвати генезу Реформації. Безпосередньо Реформації була присвячена частина, опублікована у травневому номері.

В останнє двадцятиріччя історії НУ до теми Реформації у своїх наукових працях звертались лютеранин, професор кафедри загальної історії

В.Е. Крусман та вихованець Московського та західноєвропейських університетів, з досвідом викладання аж у Владивостоці, професор кафедри енциклопедії та історії філософії права юридичного факультету К.О. Кузнєцов. Спільними рисами обох вчених були їх західницькі громадські погляди, схильність до теоретичних узагальнень та зацікавлення історією Англії пізньосередньовічного та ранньомодерного часу.

В. Е. Крусман присвятив свою велику роботу дослідженню взаємовпливу італійських та англійських гуманістів [472]. У роботі він також торкнувся питання про зв'язок Гуманізму та Реформації. Порівнюючи ставлення інтелектуалів-гуманістів до Реформації, В. Е. Крусман зауважив, що у Німеччині Реформація була народним рухом, що відлякувало від неї багатьох інтелігентів. Натомість в Англії процес був більш державно-аристократичний і тому на боці Реформації були майже усі гуманісти [472, с. 585]. В. Е. Крусман називав Гуманізм та Реформацію двома сестрами, які породжені середньовіччям. Погляд на Реформацію як дітище Ренесансу він вважав не правильним, як і думку про те, що Реформація завершила Ренесанс, адже робота гуманістів тривала і за цієї доби [473, с. 35-36].

У праці, в якій Реформація була згадана у назві, К.О. Кузнєцов мав на меті простежити становлення ідеї новітніх суспільства та державності шляхом, за його виразом, «історико-філософського синтезу». Серед іншого, професор використав працю Р. Ю. Віппера про Ж. Кальвіна. Зокрема, вчений показав як Реформація сприяла підриву ідеї божественної влади королів та праву на повстання проти тиранії. Власне, як і В. Е. Крусман, автор наполягав на зв'язку епох, їх нерозривності, тяглості. Просвітництво, на його думку, було завершенням процесу розкріпачення особистості, що започаткувала Реформація [475, с. 62].

Останнім відлунням студій, присвячених Реформації, що були пов'язані з традиціями НУ, була публікація 1924 р. в одеському науковому журналі одного з учнів Є. М. Щепкіна К. П. Добролюбського. Надалі він звертався

лише до актуальної в СРСР тематики Французької революції і відомий саме у цій якості, і напевно саме тому ця публікація часто залишається поза увагою дослідників. К. П. Добролюбський присвятив свою статтю дослідженню поглядів англійського священика першої половини XV ст., канцлера Оксфордського університету, Томасу Гаскойну, а саме критиці ним тогочасної англійської церкви [361]. Хоча наведений матеріал вочевидь перегукувався з питанням про витoki Реформації, автор не осмислив його у цій площині, зосередившись на критиці ним церкви як такої, що ясна річ перекидувало місток у майбутню атеїстичну літературу, що замінила собою релігієзнавство в СРСР.

Більш потужно, аніж у наукових дослідженнях, тема Реформації була присутня під час навчального процесу. В. М. Войтковський читав для II курсу спецкурс «Історія церкви у зв'язку з Реформацією її на Заході». На кафедрі загальної історії професор П. К. Брун на лекціях намагався виховати в студентів критичне ставлення до історичних фактів, вміння їх пояснювати. Зокрема, допитувався про вплив Реформації на історію людства, але студенти йому розказували лише про факти [922, с. 115].

М. Я. Грот у своїх лекціях наголошував, що протестантизм був важливим чинником трансформації філософії та науки у вільну думку від церковної догматики. Щоправда професор не піддав цю тезу докладному аналізу [1266, с. 161].

У перший рік XX ст. професор Є. М. Щепкін викладав по дві години на тиждень студентам історичного відділення курс «Нова історія: доба Відродження та Реформації». В подальшому, звільнений з університету за політичну діяльність, Є. М. Щепкін читав аналогічні лекції на ОВЖК. Він звертав увагу на три основних явища XVII ст.: езуїтизм, кальвінізм та англійське сектантство. Кальвінізм був обраний як найважливіший напрямок протестантизму, адже він перетворився на міжнародну релігію [698, с. 27].

Є.М. Щепкін заперечував аристократизм Ж. Кальвіна на основі ретельного аналізу еволюції його поглядів.

В. Е. Крусман читав в НУ та на ОВЖК курси присвячені історії Реформації та Контрреформації. Найбільш оригінальним виглядає курс, в якому В. Е. Крусман поглиблював витoki Реформації, називаючи цими подіями події класичного середньовіччя: XII - XIII ст. На семінарах цього професора студенти доповідали на теми «Початкова стадія французької Реформації», «Переслідування лютеран в Нідерландах у XVI ст.», «Вплив гуситських ідей на німецьку реформацію», «Гус та гусити». Один з рефератів про Я. Гуса прочитав у подальшому відомий український історик П.Г. Клепацький. Декілька рефератів було прочитано про контрреформаційний щодо протестантів і реформаційний щодо внутрішнього розвитку католицької церкви рух єзуїтів. В осінньому півріччі 1915/1916 рр. під керівництвом В. Е. Крусмана студенти вивчали становище англійської церкви напередодні реформації шляхом студіювання церковно-політичних мемуарів канцлера Оксфордського університету Томаса Гаскойня [981, с. 137].

Під впливом О. О. Кочубинського чеський студент Я. Гейдук написав працю про гуситський рух та його продовжувачів у Чехії [338]. У 1914 р. на семінарі в професора М. Г. Попруженка (дослідника протопротестантського руху богомилів) доповідали про реформаційні і рухи у Чехії та Польщі [980, с. 28].

Частина науковців закономірно шукала витoki християнства як основи європейської цивілізації у міфологічно-язичницькій добі первісно-античних часів. Найпотужніше такі дослідження були представлені на кафедрі класичної словесності, що була головним осередком антикознавства. Історію античної міфології плідно вивчали Л. Ф. Воеводський, В. М. Пірогов, Є.Г. Кагаров [330-333; 424; 585]. Деякі праці Є. Г. Кагарова висвітлювали релігійні погляди давньогрецьких філософів і, таким чином, торкалися

питань історії філософії [425; 426]. Головним чином, цих істориків цікавили загальні тенденції формування міфології. Л. Ф. Воеводський був прихильником погляду на міф як пережиток попередніх первісних уявлень та солярних культів.

Як місто на перетині Сходу та Заходу, зі значним орієнтальним компонентом в етнічній мозаїці та зв'язках, Одеса закономірно стала центром вивчення східних релігій. Основним осередком цих студій була кафедра порівняльного мовознавства та санскриту. У 1887 р. випускник НУ Д.М. Овсянко-Куликовський захистив докторську дисертацію «До історії культу вогню у індусів в епоху Вед» [550]. 22 квітня 1915 р. у великій університетській аудиторії приват-доцент І. М. Малінін з успіхом прочитав публічну лекцію на користь злидених студентів «Філософські шукання Індії» [981, с. 382].

Вище згаданий О. М. Клітін приділяв увагу вишкам релігії, зокрема, в «некультурних» народів [439]. В останні роки існування НУ О. М. Клітін читав студентам 1 та 2 курсів курс «Нариси з історії релігій», в якому вперше вийшов за рамки історії християнської церкви, починаючи виклад від первісних вірувань. Головну увагу професор приділив релігіям так званих культурних народів: Давнього Єгипту та євреїв як передвісників християнства. В теоретичному сенсі автор не був оригінальним; він перебував під впливом видатного німецького історика релігії Макса Мюллера.

Першим спеціально до вивчення давньоєгипетської релігії звернувся вже згаданий Є. Г. Кагаров, який у брошурі скоплював основні відомості тогочасної науки [423]. В останні роки існування НУ на кафедрі загальної історії зусиллями учня академіка Б. О. Тураєва О. Л. Коцейовського було вперше налагоджено викладання та дослідження релігії Сходу, головним чином, Давнього Єгипту. Один зі спецкурсів було присвячено давньоєгипетській релігії. Цій же темі була присвячена магістерська

дисертація О. Л. Коцейовського про тексти пірамід, що не втратила своєї цінності і тепер [20, арк. 11; 450].

Після Лютневої революції 1917 р. в НУ увагу історії іудаїзму приділяв Й.Л. Клаузнер, який також викладав на ОВЖК. Таким чином, в стінах одеського університету, в одному з найбільших єврейських центрів Європи, вперше відбулася інституціоналізація іудаїки [128, арк. 110].

Парадоксально мало уваги викладачів НУ привернули такі світові релігії як буддизм та іслам. Представник кафедри загальної історії І. І. Іванов у 1907 р. видав популярну компілятивну книгу «Будда і буддизм» [386]. Єдина спеціальна узагальнююча праця про іслам з коротким викладом його історії належить професору кафедри богослов'я О. М. Кудрявцеву [474]. Проте автор більше переймався полемічно-богословськими аспектами.

Одеса була центром не лише академічного релігієзнавства. Серед можливих численних прикладів назвемо священика І. Х. Стрельбицького, у великому творчому доробку якого є унікальні для південноукраїнського регіону дослідження історії Греко-католицької церкви [648; 649]. Перебуваючи у межах традиційно-негативного православного підходу до Унії, цей автор, тим не менше, підійшов ґрунтовно до своєї теми, опрацювавши значну джерельну базу.

Протоієрей Спасо-Преображенського собору С. В. Петровський наприкінці 1909 р. у своїй альма-матер Санкт-Петербурзькій Духовній Академії за результатами успішного захисту дисертації здобув науковий ступінь магістра богослов'я. Він належав до найбільш активних одеських громадських, педагогічних та наукових діячів. У першому аспекті він передусім виступав як член багатьох громадських товариств, зокрема, Православного Палестинського [1608, с. 297-300].

Серед його книжок, що були видані окремо, головним чином набула відомості праця про історію Одеського Спасо-Преображенського собору та згадані видання з історії Києва. У другому виданні про столітню історію

головного одеського храму – Спасо-Преображенського собору, С.В. Петровський спромігся утричі збільшити обсяг своєї роботи порівняно з першим виданням, що побачило світ за двадцять років до того [582]. Досягти цього С. В. Петровському вдалося завдяки документам про історію собору, що надав йому батько видатного фізика Г. А. Гамова, одеський педагог А.М. Гамов. Дружиною А. М. Гамова і матір'ю Георгія, була донька на той момент вже давно покійного протоієрея Спасо-Преображенського собору А.Г. Лебединцева [581]. Окрім солідної документальної бази, книга С.В. Петровського мала чітку наукову структуру та розгалужену систему приміток, чим часто нехтували автори інших подібних видань.

Дві книги С. В. Петровського, що були присвячені київським Святиням, були видані на високому поліграфічному рівні у видавництві Ю. І. Фесенка. Найпопулярніша з них, з описом основних Святинь, мала 7 перевидань [583; 584]. Ще однією високонауковою працею була магістерська дисертація С. Лобачевського про ранньохристиянського святого Антонія Великого, що є позитивно оцінена сучасними науковцями [1413].

Ще один виразний напрямок історико-культурних досліджень, частково пов'язаних з релігієзнавством, становить історія мистецтва. Розкопки культових та побутових споруд та інших матеріальних артефактів, що пов'язані з ними, були одним з перших напрямків в історичній науці Європи та, великою мірою, рушійною силою її подальшого розвитку, стимулювали громадський інтерес до неї (згадаймо, про відкриття руїн Трої Г. Шліманом, який, до того ж, був тісно пов'язаний з Російською імперією).

У першій половині XIX ст. інтерес до історії античної архітектури давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я був започаткований у працях І. П. Бларамберга, П. О. Дюбрюкса, І. О. Стемповського, А.Б. Ашика, П.І. Келпена. Зусиллями передусім цих, а також низки інших вчених були розкопані, описані руїни будівель у Боспорському царстві [1290].

Серед багатьох різновидів діяльності ОТІС було дослідження та охорона пам'яток архітектури. Зокрема, ОТІС з початків існування опікувалося збереженням храму у грузинській Піцунді. Історії будівництва та збереження храму була присвячена доповідь М. М. Мурзакевича на 5-му археологічному з'їзді у Тбілісі. Вже у першому томі «Записок» ОТІС було розміщено статтю П.І. Лялікова про церкву Св. Катерини у Херсоні, опис церков у Криму авторства архієпископа Гавриїла (Розанова), доповнення М. М. Мурзакевича. В подальших томах було розміщено багато подібних описів, але вони не розкривали сутності архітектурних явищ. Більш змістовними були статті інженера О. Л. Бертъє-Делагарда [1625]. Членами ОТІС були видатний одеський архітектор Ф. О. Моранді (тривалий час скарбник ОТІС), московський архітектор О. О. Мартинов та кримський архітектор О.О. Авдєєв. Останнього з них є підстави вважати першим класичним істориком архітектури на півдні України.

Половину свого життя, після Кримської війни і до смерті, О. О. Авдєєв прожив у Севастополі. У Криму він побудував цілу низку культових та меморіальних споруд. Архітектора обрали академіком Імператорської Академії художеств. О. О. Авдєєв прагнув базуватися на історичних архітектурних зразках, особливо візантійського стилю, уважно вивчав архітектуру Херсонеса та Бахчисараю, брав участь у реставрації.

Стан руїн Херсонесу він описав у статті в часописі «Архитектурный вестник» у 1859 р. Там само у 1860 р. він надрукував дослідження про розміщення вікон у давньоруських церквах. У статті 1875 р. у газеті «Современные известия» він підніс свій голос на захист старожитностей. Тривалий час архітектор вивчав давньоруську архітектуру Спасо-Преображенського собору у Чернігові, його історію, технічні особливості конструкції деталям інтер'єру, історії руйнувань, ремонтів та перебудовам храму [561].

Як учасник історіографічного процесу, О. О. Авдєєв найбільше заявив про себе доповідями на 5 та 6 археологічних з'їздах, що відбувалися у 1881 та 1884 роках у Тбілісі та Одесі. Доповідь у Грузії була присвячена висвітленню візантійського впливу на грузинську та вірменську церковну архітектуру [261]. При тому дослідник закликав не недооцінювати ініціативу місцевих архітекторів. Одеська доповідь О. О. Авдєєва була присвячена докладному історико-архітектурному опису церкви Св. Іоанна Предтечі у Керчі візантійського часу [263]. Під час одеського з'їзду ще один архітектор, одесит А. Г. Люїкс виголосив доповідь про мечеть Фетхі-Джамі у Стамбулі, яку він оглянув під час подорожі до Стамбулу навесні 1884 р. разом з групою професорів [501].

На сторінках періодичних видань ТВАК та КВАК було надруковано низку статей, присвячених історії архітектурних споруд. «Родзинкою» кримчан було дослідження кримсько-татарської та турецької, мусульманської, традиції. Найважливішими з кількох десятків статей були нариси одеситів М. М. Мурзакевича та Л. М. Мелікет-Бека про Піцундський храм, кримчан А. І. Маркевича про Бахчисарайський палац, Д. В. Айналова про архітектуру Києва та Чернігова доби Київської Русі, катеринославців А.С. Синявського та В. Д. Машукова про український стиль в архітектурі. На сторінках одного з томів катеринославської комісії з'явився, хай здебільшого й не оригінальний, єдиний серед опублікованих у південних виданнях статей, біографічний нарис про архітектора [440].

Історико-архітектурних аспектів у своїй діяльності торкалися такі осередки як Херсонський міський музей на чолі з В. І. Гошкевичем, Катеринославське та Миколаївське відділення Російського технічного товариства, Кримське товариство природознавців та аматорів природи, Бахчисарайський відділ Петроградського товариства захисту та збереження в Росії пам'ятників мистецтва та старовини. Останній очолював видатний дослідник кримсько-татарської культури і, зокрема, архітектури Бахчисараю

У. Боданінський. Перші дослідження вченого на цю тематику були оприлюднені на сторінках кримських видань ще до революції [303].

Розвиток історико-архітектурних досліджень у НУ був зосереджений головним чином на кафедрі теорії та історії мистецтв історико-філологічного факультету і відбувався передусім завдяки двом її головним «зіркам», представникам московської та петербурзької наукових шкіл – професорам Н.П. Кондакову та О. А. Павловському. О. А. Павловський також викладав історію мистецтва на ОБЖК. Обидва переважно спеціалізувалися на вивченні зображальних та скульптурних пам'яток мистецтва. Проте, як у педагогічній, так і у науковій діяльності вони, звичайно, не оминали й історію архітектури. Своєрідною лабораторією для вивчення історії мистецтва був музей витончених мистецтв при історико-філологічному факультеті, який очолювали ці професори.

Одеськими учнями Н. П. Кондакова були видатні історики мистецтва Д.В. Айналов та Є. К. Рєдін, а О. А. Павловського – видатний дослідник Ольвії Б.В. Фармаковський [862]. Особливо великий внесок у вдосконалення викладання зробив О. А. Павловського. Він використовував під час лекцій проєкційний апарат («чарівний лихтар», фантаскоп) – попередник кіноапарату. Він влаштував при кафедрі фотографічну лабораторію, де В.О. Калашніков під його керівництвом виготовив 3000 діапозитивів. На початку ХХ ст. професор видав атлас з історії давнього мистецтва, до якого були включені і зображення знаменитих давніх архітектурних споруд [281]. Перший досвід подібного, хоч і скромнішого, проєкту належить Н.П. Кондакову, під керівництвом якого студент Д. В. Айналов у 1889 р. видав альбом малюнків до його лекцій з давньогрецького мистецтва, що містив 42 зображення. Видання було позитивно сприйнято критиками [272].

Збереглися повністю підготовлені до друку О. А. Павловським збірники зображень пам'яток візантійського та середньовічного мистецтва, зокрема, архітектурні. Велику популярність мали лекційні курси О. А. Павловського з

історії мистецтва, видані на правах рукопису та літографованим способами. У них значна увага приділялася історії архітектурних стилів та історії споруд: від пірамід Єгипту до середньовічних соборів. Найбільшим внеском О.А. Павловського в історико-архітектурні дослідження є його праця про близькосхідне, біблійне місто Мадеба. Автор докладно реконструював архітектуру цього міста [564; 1371].

В одеський період історико-архітектурні студії Н. П. Кондакова найбільшою мірою втілено у чотирьох публікаціях, з яких дві є монографіями, а дві – статтями. У цих працях Н. П. Кондаков зосередився на двох сюжетах – історії давньої архітектури Грузії та візантійській архітектурі Константинополя [445; 446]. Обидві праці були наслідком польових досліджень професора, його подорожей та оглядів та описів пам'яток.

Аналіз грузинської архітектури дав підстави Н. П. Кондакову своєрідно «реабілітувати» її, показати, що вона не була сліпим копіюванням візантійських, вірменських зразків, а була результатом її самобутньої еволюції. Дуже важливими були спостереження автора за впливами на грузинську романську архітектуру, хронологією побудови грузинських пам'яток. Власне, опис візантійських архітектурних старожитностей Стамбулу, переважно вже перетворених на мусульманські споруди, був підкореній тій самій ідеї «реабілітації», адже Н. П. Кондаков, як і його колега Ф.І. Успенський, мав на меті спростувати поширений погляд на Візантійську імперію як на відстале, тупикове, явище.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. тема архітектурної історії міст була більш-менш широко представлена у перших великих нарисах з історії південноукраїнських міст, що були написані місцевими авторами [382]. Так, в історії Одеси до сторіччя міста нарис з історії архітектури написав діючий одеський архітектор О. Е. Шейнс [551]. До нарисів фахових архітекторів в історичних працях дотичні такі специфічні видання як довідки архітекторів про певні вулиці та парки, що містили так звану історичну довідку (плани,

рішення міських дум і т.д.) [1172]. У Криму було видано нарис про історію Сімферопольського театру [428].

Священики, як і раніше, описували історію окремих культових споруд. Наприклад, у Криму найбільшу увагу історії будівництва храмів приділяв протоієрей М. К. Родіонов [616]. Історико-архітектурна тематика популяризувалася у численних путівниках для туристів про південноукраїнські міста, у виданнях для паломників по святих місцях [379].

Потужно представлена у південноукраїнській історіографії історико-літературна течія. Декілька університетських професорів-антикознаців досліджували постаті античних поетів [332; 425; 426; 503]. Видатними спеціалістами в історії західноєвропейської новочасної літератури були О.І. Кірпічников та В. Ф. Лазурський.

У короткий час існування Катеринославського університету формування тут наукового осягнення історії літератури пов'язано з іменем Ю. А. Фохта, автора книги про творчість Ф. Рабле [680]. На громадському рівні спалах інтересу до біографій видатних поетів та письменників, їх епох, стимулювався ювілеями, особливо такими гучними як Т.Г. Шевченка, М.В. Гоголя, О. С. Пушкіна [611].

Головним чином, південноукраїнські автори намагалися вписати ці постаті в історію регіону, благо на це були конкретні обставини біографії цих митців. Втім, громадську увагу привертала не тільки біографії «рідних» для більшості митців, але й таких як В. Шекспір [650]. Завдяки передусім Й.Г. Клаузнеру в Одесі розпочалося поглиблене дослідження історії єврейської літератури [434; 435].

Звертали увагу південноукраїнські історики й на історію музичної культури. Так, Є. Г. Кагаров вивчав історію давньогрецької музики [422]. Пінхас Мінковський видав німецькою мовою у 1902 р. в Одесі свою працю про розвиток синагогальної літургічної музики.

Ще один відчутний шар історико-культурних досліджень складають праці з історії науки та техніки. Ці теми доволі часто лунали під час засідань природничих товариств, публічних лекцій. Такі дослідження містили великий струмень міждисциплінарності [1176]. Центром таких студій були Одеса та Катеринослав, де діяли відділення Російського технічного товариства та Катеринославське наукове товариство.

У південноукраїнській історіографії не було спроб написати синтезну працю з історії культури, хоча про певний попит на таку працю може свідчити видання у 1896 р. у перекладі з німецької мови праці Ф. Штрайсlera «Історія культури» [1208].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. одеські спеціалісти спромоглися виокремити історико-релігієзнавчі студії в досить помітний напрям досліджень, хоча і не змогли створити таку потужну наукову історико-релігієзнавчу школу, як у Києві. Показово, що в Одесі так і не виникло історико-церковне чи церковно-археологічне товариство, як на Волині, Поділлі чи у Києві. Історію архітектури на півдні України досліджували власне архітектори, праці яких відрізнялися специфічними фаховими зауваженнями, але відсутністю глибокого історичного аналізу; автори описових праць, присвячених окремим архітектурним спорудам, зокрема, священики, які висвітлювали історію побудови та функціонування храмів; історики-краєзнавці, що розглядали архітектурні моменти як частину загальної історії міст і тому в їх працях поставав досить розмитий образ; фахові історики мистецтва та культури загалом, що суттєво збагачували історичну літературу. Усі разом ці автори створили міцний інтелектуальний «фундамент» для продовження історико-архітектурних досліджень на півдні України вже на оновленій концептуальній та методологічній основі.

5.4. Дослідження воєнної історії

Мілітарний аспект історії актуалізувався у зв'язку з тим, що частина регіону була безпосереднім театром воєнних дій під час Кримської війни, а також була дуже тісно пов'язана з подіями Російсько-Османської війни 1877 - 1878 рр. на Балканах та разом з усією імперією відчували подих війн, що вела імперія в подальшому Середній Азії, Далекому Сході, в роки Першої світової війни. Південь постачав військових на ці війни, а також був місцем проживання ветеранів цих війн. Імперська влада прихильно дивилася на дослідження військової історії, що мали сприяти увічненню «слави руської зброї», культивуванню міфу про цивілізаторську місію імперії. У час назрівання Світової війни зріс запит держави на використання військово-патріотичної тематики в ідеологічних цілях, що особливо яскраво відбилося під час святкування 100-річчя війни з Наполеоном 1812 р.

Воєнно-історична та церковна тематика з'явилися одночасно з появою історичних досліджень на території Південної України, услід за археологічною. А. О. Скальковський у своїх численних працях з історії колонізації Південної України присвятив увагу двом військовим аспектам: історії українського козацтва та анексії цих територій Російською імперією [1299, с. 283-286].

Запорозьку Січ історик сприймав як лицарів степу, військове братство, подібне до католицьких чернечо-лицарських орденів. Історик докладно описав стан військової справи в козаків та їх участь у війнах. А.О. Скальковського часто порівнюють з Геродотом та Нестором. Проте він сам уподібнював відкриття ним історії «новоросійського степу» з американським белетристом Фенімором Купером, яким захоплювався як шляхетним, майстерним поетом та літописцем степів американських [622, с. 76, 92].

У першій половині XIX ст. на території Південної України вперше до історії російського воєнного флоту звернулися морські офіцери М.М. Кумані та З. А. Аркас [373; 476]. Початок інституційним дослідженням військової історії поклало ОТІС. Хоча історико-військова тематика не посіла провідні позиції у дослідженнях ОТІС, у другій половині XIX – на початку XX ст. на сторінках його «Записок» було опубліковано приблизно десять статей на військову тематику, переважно джерела та опис зброї, укріплень, біографії військових. Наприклад, професор Е. Р. Штерн у 26 томі опублікував листи свого дядька з сімейного архіву, які він надсилав з театру воєнних дій війни між Османською та Російською імперіями 1828 – 1829 років [999, с. 19-33].

У праці, що була присвячена війнам II ст. н.е. між Римською імперією та германцями Ф. В. Режабек докладно висвітлив перебіг битв та політичні обставини війн [614, с. 3]. У його подальших планах, які він частково висловив в одній із статей, було дослідження військової справи у Візантійській імперії. Зокрема, Ф. В. Режабек виокремив у військовій історії Візантії 3 періоди: V - VII ст.; VII – XII ст.; XII ст. – XV ст. [1032].

У 1898 р. під керівництвом Е. Р. Штерна М. І. Мандес захистив магістерську дисертацію про війни між Месенією та Спартою у VIII та V ст. до н.е. [504]. Автор проаналізував джерела з метою відділити перекази від справжніх фактів, встановлюючи подієву канву війн. У подібному стилі була виконана студентська робота М. Завадського, нагороджена золотою медаллю, присвячена захопленню донськими та українськими козаками Азову в турків та його обороні. Такі епізоди військової історії як Косівська битва 1389 р., Семирічна війна в Європі у XVIII ст., війна між Французькою та Російською імперіями 1812 р. у різних аспектах були висвітлені у працях професорів О.О. Кочубинського, Є. М. Щепкіна [453; 692].

О. О. Кочубинський видав фундаментальну працю про політико-дипломатичні аспекти війни між Османською та Російською імперіями 1735 – 1739 рр. Є. М. Щепкін докладно описав лицарство як соціальне явище доби

середньовіччя. При тому він зупинився і на військових аспектах: військовій обрядності та озброєнні [699]. Декілька статей на військову тематику опублікував учень І. А. Линниченка М.Є. Слабченко. Професор міжнародного права І. О. Івановський наводив історичні приклади, розповідаючи про генезу права війни другої половини ХІХ ст. [402]. А.І. Маркевич та А. В. Флоровський написали роботи, присвячені становищу окремих частин Південної України під час військових дій: Кримської та Наполеонівської війн [506; 507; 677].

На засіданнях ІФТ питань військової історії торкалися О. І. Маркевич та вже згадані М. І. Мандес, Є. М. Щепкін та Ф. В. Режабек. У 1909 р. це товариство організувало три лекції про Полтавську битву з нагоди її 200-річчя, що прочитали викладачі військових закладів міста С. В. Петровський та офіцери П. М. Андріанов та А. М. Назаров.

Охоче свої шпальти для публікацій на військову тематику надавала одеська преса. У 1889 р. редактор «Одесских новостей», один з провідних членів Одеського відділення Російського технічного товариства, О.П. Старков написав статтю про історію артилерії та розвиток військової думки у Китаї [642]. У 1890 р. в «Одесском вестнике» невідомий автор підтримав ініціативу видання словника старовинної російської військової термінології [1096]. Про інтерес до військової тематики свідчить видання в Одесі перекладів на російську мову праць класичних античних та західних авторів про війни. Інтерес до батальної теми стимулювали дві одеські виставки картин знаменитого художника-баталіста В. В. Верещагіна.

Свідченням жвавого громадського інтересу до військової історії стала виставка зброї, яку організувало та провело в Одесі у 1895 р. місцеве відділення Імператорського Російського технічного товариства, що мала досить значний резонанс [127; 1131].

Закономірно, що основний внесок у розвиток дослідження військової історії зробили діючі та відставні офіцери. Великий імпульс їх студіям надала

Кримська війна, що ще довго після завершення була головним елементом тогочасної військової «сучасної історії». Вже у 1858 р. в Одесі з'явилася полемічна та апологетична стаття генерала Ф. К. Затлера на критику кримської кампанії [380]. Наприкінці 1860-х років в «Одесском вестнике» розгорнулася полеміка між двома відставними офіцерами, учасниками Кримської війни, про дії російської армії під час цієї війни. Член ОТІС М.Б. Герсеванов критично поставився до дій російських воєначальників. Йому заперечував генерал С. П. Бутурлін [312; 341].

Ця традиція обговорення по гарячих слідах подальших війн з використанням додаткових дотичних історичних прикладів у працях офіцерів продовжилася щодо війни на Балканах між Російською та Османською імперіями 1877 - 1878 рр., Англо-Бурської війни, Греко-османської війни 1897 р. (битва під Велестино), агресії Російської імперії проти Хівінського ханства, війни між Російською та Японською імперіями 1904 – 1905 роках та Першої світової війни [313; 347].

У перші роки ХХ ст. найпомітнішим офіцером в Одесі, який досліджував військову історію підполковник (з 1909 р. – полковник) В.М. Черемісінов. Перші два десятиріччя ХХ ст. його життя пов'язано з Одесою, де він служив у штабі Одеської військової округи, у період Великої війни та Української революції командував 58-м піхотним Празьким полком, служив на Румунському фронті, присягнув Українській державі гетьмана П.П. Скоропадського. Він очолював Військово-історичну комісію зі збирання та вивчення документів Великої війни колишнього Південно-Західного та Румунського фронтів Одеського окружного комісаріату військових справ, а потім військово-історичну комісію у складі Добровольчої армії [1590, с. 455-456].

У 1902 р. була видана його праця про військово-історичні події на території Дніпро-Бузького лиману, головним чином історія Очакова та Кінбурна. Автор не лише наводив цифри та описував битви, але й робив чіткі

висновки про ті уроки, які можна зробити на основі знання про них [684]. У 1904 р. були видані дві його праці. Одна з них була присвячена дуже поширеному у той ювілейний рік сюжету про дії артилерійської батареї О.П. Щоголева у 1854 р. проти англійської ескадри. Ця дрібна подія, що не мала жодного військово-політичного значення, була використана імперською ідеологічною машиною з метою пропаганди патріотизму в умовах війни з Японською імперією.

Більш оригінальною була праця з оглядом участі Одеси у низці військових конфліктів кінця XVIII – першої половини XIX ст. [685]. Праця містила також опис військово-історичних пам'ятників Одеси, документи, вірші. В. М. Черемісінов робив висновок, що попри те, що Одеса достатньо рано втратила значення військово-морської бази, вона зберігала у собі бойовий дух, що дозволило їй у важкі часи знову проявити військову звитягу. Окрім цих праць, офіцер дописував на ті ж самі теми у пресі [1143].

Ще більшу активність на ниві дослідження військової історії виявив полковник П. М. Андріанов. Він служив обер-офіцером для доручень при штабі Одеської військової округи, у 1909 - 1914 роках викладав історію російської армії в Одеському військовому училищі [833]. Провінційний статус не завадив П. М. Андріанову належати до числа провідних військових істориків Російської імперії. Наприклад, він належав до числа авторів фундаментальної 15-томної історії російської армії та флоту, що була видана у Москві впродовж 1911 – 1915 років.

Статті П. М. Андріанова були присвячені широкому колу питань, і таким чином охоплювали майже усі жанри (не працював він лише у жанрі поезії) [275]. У багатьох номерах одеського військового часопису «Русский воин» він надрукував серію статей «Нариси Російсько-Японської війни» та «Велика вітчизняна війна», а також загальна історія війн Росії до кінця XVI ст. П. М. Андріанов наголошував на проблемах історичної пам'яті, вшанування загиблих воїнів, догляду за військовими могилами, що є

актуальним й сьогодні. Сучасні українські історики вважають за доцільне посилатися на його праці, зокрема, черпаючи з них барвисті характеристики військових операцій [1225, с. 12].

На початку ХХ ст. штабс-капітан М. С. Галкін видав працю про військово-історичні пам'ятки Ізмаїлу [336]. У Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі у 1860-х роках викладав підполковник, знайомий Т. Г. Шевченка, М. Д. Новицький. У 1865 р. в Одесі були видані лекції М. Д. Новицького про тактику «малої війни» (дії невеликими силами з метою вмотати ворога з елементами партизанської війни), що він читав у Єлисаветградському училищі.

Виклад своєї основної теми автор майстерно переплітав з численними історичними прикладами. Так, ілюструючи тезу про необхідність тримати в авангарді армії хоча б невелику кількість кавалерії, лектор наводив кілька прикладів діяльності Наполеона Бонапарта [541, с. 113]. Військова тематика була широко представлена під час проведення популярних лекцій. Так, у Миколаєві у 1900 р. на офіцерських зборах 58-го піхотного Празького полку штабс-капітан Белявський прочитав повідомлення «Осінні походи 1813 року» [1153].

У столиці краю, який передусім ототожнювався з козацькими традиціями, Катеринославі, головною постаттю серед дослідників військової історії був підполковник, член Імператорського Петербурзького Військово-історичного товариства, Катеринославського губернського статистичного комітету та КВАК, завідувач полковим музеєм 134-го Феодосійського піхотного полку, підполковник О. Г. Авчинников [1374]. Серед численних праць О. Г. Авчинникова є біографії військових, зокрема, героя оборони Порт-Артура 1904 р. Р. І. Кондратенко [265].

Найбільше О. Г. Авчинников відомий як видавець часопису «Придніпров'є». Це видання, серед іншого, цікаве тим, що містило рідкісний випадок «історичної реклами»: О. Г. Авчинников пропонував свої послуги у

складанні та виданні ілюстрованих історій та пам'яток військових частин, родословних книг (сімейних хронік), ювілейних нарисів закладів, був готовий розшукувати необхідний історичний матеріалу Петербурзькій публічній бібліотеці та бібліотеці Румянцівського музею, в архівах міністерств та у спеціальних книгосховищах музеїв та бібліотек.

Донський козак М. В. Йолкін, випускник Новочеркаського козацького юнкерського училища, пройшов службовий шлях від хорунжого до генерал-майора, був ветераном Першої світової війни, кавалером Георгіївського хреста, та руху Добровольчої армії проти встановлення комуністичного режиму. У 1910-х роках М. В. Йолкін служив у 7-му Донському козацькому військовому отамана Денісова полку, що був дислокований у Миколаєві. М.В. Йолкін брав активну участь у громадському житті Миколаєва. Був гласним міської думи, зокрема, членом комісії про потреби міста, замоцненню вулиць, казарменій комісії. Був віце-головою Миколаївського відділення Російського товариства захисту тварин [1270, с. 80-81].

Головною справою, в якій поєдналися громадське та історичні інтереси козака, було заснування та розвиток посталою у 1913 р. Миколаївського Природничо-історичного (з 1920 р. – Історико-археологічного) музею на чолі з відомим у місті громадським діячем, випускником Новоросійського університету, членом Одеського товариства історії та старожитностей С.І. Гайдученко. У 1913 – 1917 роках М. В. Йолкін входив до керівного складу музею [1097]. М. В. Йолкін подарував до музею книги про донське козацтво, відтиск печатки Донського козацького війська 1709 р. та інші численні артефакти [1097; 1098]. Його товариші, донські козаки, завідувачий Донським музеєм Х.І. Попов пожертвував до миколаївського музею два томи актів з історії Донського козацького війська, а полковник 7-го Донського козацького полку І. А. Васильєв два старовинні козацькі списи.

Член ОТІС П. І. Белавенець до 1910 р. служив на кораблях Чорноморського флоту. На початку ХХ ст. він здобув освіту у

Петербурзькому археологічному інституті, а пізніше в аналогічному Московському закладі. Відомий своєю громадською діяльністю у галузі історичної пам'яті. Наприклад, за його ініціативи з Миколаєва до Севастополя у 1902 р. було перенесено пам'ятник авторства М. Мікешина (встановлений у Миколаєві у 1874 р.) герою оборони Севастополя під час Кримської війни матросу І. Шевченко. Такий випадок перенесення історичного пам'ятника у меморіальній практиці Південної України до 1917 р. був унікальним. П. І. Белавенець був членом Комісії Музею Севастопольської оборони [84]. З під його пера вийшли праці про адмірала П.С. Нахімова та військово-морську історію Очакова [287-292].

Одним із помітних компонентів досліджень згаданих військових було козакознавство. Закономірно, що одним з об'єктів уваги ОВІРВІТ були обрані місцини Наддніпрянщини, пов'язані з козацьким минулим, добре відомі в Одесі зацікавленим особам завдяки дослідженням та публікаціям А.О. Скальковського, П. К. Бруна, Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького та значно менш відомим особам, таким як провінційний священик Н.Ф. Ногачевський [546].

В ідеологічній структурі Російської імперії козакам була відведена роль в рамках «костомарівського» підходу до них як до християнських лицарів, щита православ'я, що цілком узгоджувався з концепціями патріотичної пропаганди. Додатковим стимулом до зацікавлення козацькими звитягами було регулярне перебування в Одесі корпусів донського козацтва, проживання та навчання у цьому місті представників козацького стану, або вихідців з нього. У 1904 р. Одеська міська дума перейменувала вулицю Глуху на Молдаванці на вулицю Запорізьку.

У 1901 р. П. І. Белавенець видав історичний нарис про місце міста Очаків у військовій історії. На перших сторінках книжки дослідник коротко висвітлив походи українських козаків на Очаків. Автор зобразив козаків грізною силою, що доходила повз Очаків до Кафи. Відзначив він і важливість

дій козацького флоту під командуванням А. Головатого у вирішальній кампанії 1788 року [290, с. 26].

В узагальнюючій праці з історії флоту Росії дослідник приділив увагу й козацтву [289, с. 40-46]. П. І. Белавенець згадав про діяльність князя Д. Вишневецького, морські походи козаків на чайках, та навів їх докладний опис «Опису України» Г. Боплана. На його думку, спосіб ведення морського бою козаками був аналогічний тому, що існував у киево-руський період. У цьому плані він продемонстрував значно більшу стриманість та обережність у висновках як А. О. Скальковський, який не відкидав версії про те, що козаки розпочали морську діяльність ще у XI – XII ст. тільки під «іншим іменем (хозарів, касогів)» [623, с. 163].

Книга П. І. Белавенеця містила низку ілюстрацій: козацької чайки за Г. Бопланом, зображення групи козаків на козацькому кораблі на прапорі кінця XVIII ст., що зберігався в Ермітажі, зображення з гравюри XVII ст. нападу П. Сагайдачного на Кафу та відтворення кількох ілюстрацій з твору Д.І. Яворницького. Проте, концептуально П. І. Белавенець розійшовся з Д.І. Яворницьким. Д. І. Яворницький не приховував темні сторони козацького побуту, але підкреслював, що це не впливало на військову діяльність і взагалі не мало системного явища, до якого б можна було звузити феномен козацтва [701, с. 239-240]. Офіцер же у дусі «катерининського маніфесту» 1775 р. вважав, що козацтво не було чіткою державною організацією з політичними цілями, його метою був тільки грабунок, а не встановлення усталених торгівельних відносин, договорів і т.п. [289, с. 41]. Тому П. І. Белавенець вважав, що козацтво не змогло заснувати надійну твердиню на чорноморському узбережжі.

У нарисі 1902 р. про історію військових операцій між Дніпром та Бугом, що раніше була прочитана як лекція офіцерам Одеського гарнізону, В.М. Черемісінов згадав про походи козаків на Очаків [684, с. 4]. Більшу увагу козацтву В.М. Черемісінов приділив у нарисі про долю Одеси в період

війн, що вела Російська імперія. Найцікавішим концептом, який тільки один раз вжив Д. І. Яворницький у своєму широковідомому трьохтомнику і не згадав в «Історії Нової Січі» А. О. Скальковський, була «партизанська війна козаків», про яку багато разів згадав В. М. Черемісінов [685, с. 3]. Автор вважав, що козаки мали перевагу над своїми противниками татарами за рахунок кращої зброї та вправності у володінні рушницею, шаблею та списом [685, с. 4]. Праця містила докладний опис участі запорожців у війнах Російської та Османської імперій кінця XVIII ст., зокрема, взятті Хаджибею [685, с. 7-14].

Хоча праця офіцера базувалася на раніше опублікованих працях, зокрема, А. О. Скальковського, важливим було те, що після її прочитання читач мав можливість переконатися у важливості козацького чинника у заснуванні Одеси. Це враження закріплював й один з перших висновків книжки:—«перші сторінки військової історії Одеси намалювані хоробрими представниками доблесного запорізького козацтва» [685, с. 157].

Від 1906 р. в Одесі було започатковане видання військової періодики: часопису «Русский воин» та альманаху «Родина». На їх сторінках серед іншого висвітлювалася й козакознавча тематика. По-перше, українська тематика була втілена у белетристично-прозовому та поетичному жанрах. По-друге, у деяких статтях козаки згадувалися у контексті загальних питань. Так, М. М. Португалов згадав про морські походи козаків у своєму нарисі історії російського флоту [609, с. 390].

Головне ж значення мають статті спеціально присвячені історії козацтва [547; 580]. Найбільше уваги в «Русском воине» приділялось історії донського козацтва. Головним автором з цієї теми був П. М. Рвачев. Початком козацтва, першим козаком, автор вважав Євпатія Коловрата середини XIII ст., легендарного борця з монголами. П. М. Рвачев зображував процес виникнення козацтва як стихійно-народний, але підкреслював неоднорідність козацької маси, їх різну мотивацію переходу до козацтва. Він

відзначав, що першим козацьким військом було Дніпровське, Запорізьке [560].

Внаслідок сильних вражень від побаченого та спілкування з корифеєм козакознавства Д. І. Яворницьким (див. нижче) П. М. Андріанов написав статтю про запорізьких козаків, що відкрила грудневий номер 1910 р. провідного наукового військового видання Російської імперії «Военный сборник» [273]. Безпосереднім приводом до написання статті був імператорський наказ від 8 серпня 1910 р. про надання трьом Ейським полкам Кубанського козачого війська найменування «Запорізьких». У наступному році у випуску одеського альманаху «Родина» П.М. Андріанов опублікував значно розширений варіант статті [274]. Здавалося б, популярний характер одеського альманаху мав би спонукати автора спростити структуру та виклад, але саме одеський варіант статті був краще структурований на пронумеровані та озаглавлені розділи, яких не мав суцільний текст у «Военном сборнике».

Назва першого розділу намічала дихотомію: «Заслуги та гріхи запорожців». В обох варіантах статті автор у російськомовному тексті писав слово «Сич», а не «Сечь», тобто використовував український варіант. До заслуг українських козаків він відносив боротьбу з кримськими татарами (текст у «Военном сборнике» містить порівняння морських походів запорожців з походами давньоруських князів); допомога козаків українцям скинути польське ярмо та приєднатися до Московського царства. Водночас, гріхи козаків зводились до участі запорожців у діях проти Московії, передусім, часів повстання І. С. Мазепи. Проте, у стилі, який апробував ще у XVIII ст. Семен Дівович, одеський офіцер апологетизував козаків, мовляв, такі були складні обставини часу, таке часто траплялося в історії в усіх народів, або й просто козаків ошукали і т. п.

Якщо у нарисі у «Военном сборнике» П. М. Андріанов обмежився описом військово-політичних подій, то в одеській статті він присвятив

другий розділ устрою та побуту козаків на Січі. Найважливішим виглядає чітке твердження, що висунув П. М. Андріанов у 1911 р, у розпал реакції, про те, що головним чином населення Січі складали українці (саме це слово використано у тексті). У третьому розділі П. М. Андріанов описав військову діяльність козаків. Вочевидь, головним джерелом для одеського автора була класична праця Д. І. Яворницького. У четвертому розділі автор висвітлював постаті найвидатніших провідників козацтва: Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Сірка та ін. У висновку П. М. Андріанов ставав на суто народницьку точку зору, згідно якої позитивність, прогресивність, певного явища, в даному разі козаків, визначалася тим як закарбувався образ цього діяча чи явища у народній пам'яті, що відбита передусім у фольклорі. Тому він зауважував, що народ виніс свій вирок: позитивний для козаків, вважаючи їх своїми захисниками.

Хоча згаданий вище часопис «Приднепровье» не мав суто історичного чи козакознавчого спрямування вже сама обкладинка з зображенням козака-вершника, однозначно свідчила про пріоритети у просуванні певної моделі історичної пам'яті та меморіалізації. І справді, частина публікацій часопису були або прямо, або частково козакознавчими. У 1910 р. у статті про дворянський рід Малама, засновником якого був представник козацької старшини, О. Г. Авчинников спочатку зупинився на історії дворянських родів у Росії, а в другій частині статті – історії українського дворянства, яке він виводив з українського козацтва [264, с. 106-112]. Фактично нарис був короткою соціально-політичною історією українського козацтва, яке він вважав провідниками народу проти польського пригнічення. Привертає увагу, що описуючи процес перетворення козацької старшини у привілейований стан, офіцер посилався на одну з праць М. С. Грушевського [264, с. 110]. У третій частині статті О. Г. Авчинников висвітлив історію роду Малама, в тому числі її козацький слід.

У нарисі з нагоди ювілею Д. І. Яворницького О. Г. Авчинников в одному абзаці висловив своє бачення значення історії Запорізької Січі, що відповідало поглядам Д. І. Яворницького та української народницької історіографії загалом: «Запоріжжя було впродовж трьох століть наче центральним пунктом української історії, втілюючи у собі ідеали політичного та соціального устрою, що склалися у поняттях українського народу. Запоріжжя завжди служило надійною опорою для усіх рухів 17-го та 18-го століть, спрямованих на захист релігійних, національних та соціально-економічних інтересів українського народу» [266, с. 209]. О. Г. Авчинников дав піднесену позитивну характеристику козакознавчих студій свого видатного земляка. Як і для Д. І. Яворницького, для О. Г. Авчинникова цілком природним та прийнятним було «закохуватися» у предмет свого дослідження. Ризиків цього для дотримання об'єктивності він не бачив.

Барвистою є згадка про те, що Катеринославський музей був для Д.І. Яворницького тим самим, чим для кожного престарілого запорожця запорізька тиха оселя чи закинута посеред степу пасіка, де він відпочивав після буремного військового життя. У статті кілька разів з великою прихильністю згадано про українську мову (саме так – не «малоросійську») та щире українство ювіляра. Таким чином, це дає підстави і самого підполковника зарахувати до числа українофілів, щоправда не активних, адже ми не знаємо про його діяльність у відповідних організаціях Катеринославу, а також віднести до «школи» Д. І. Яворницького у козакознавстві, про яку він згадав наприкінці своєї статті.

Зацікавлення історією рідного йому донського козацтва М.В. Йолкін втілював у книжках, що були видані у Миколаєві у 1912 - 1913 роках. Одна з цих книжок була нарисом історії Донського полка [370]. Такі нариси були традиційним явищем у військовій історіографії того часу. Однак праця миколаївця мала деякі своєрідні риси. По-перше, на відміну від більшості аналогічних видань, вона відкривалася передмовою, в якому автор досить

докладно обґрунтував необхідність знання історії полка. Він не обмежився традиційними тезами про виховну та патріотичну місію історії. На його думку, що члени полку мають знати його історію у зв'язку з загальною історією Дону, історію свого безпосереднього попередника Донського козачого Грекова 18-го полку та знати життєпис А. К. Денісова, на честь якого було названо полк. Наголосив він і на необхідності звернення до архівних документів. Окрім низки опублікованих праць автор використав послужні списки полків та накази по полку та імператорів.

У відповідності до цього погляду, М. В. Йолкін присвятив перший розділ загальному нарисові про донське козацтво. На відміну від усталеної на сьогодні точки зору про формування донських козаків у XVI ст., М.В. Йолкін заглиблював цю подію на кінець XIV ст. З іншого боку, виникнення Донського козацтва поставало як стихійний, народний, процес, на який не впливала державна влада з Москви. Про вплив запорізьких козаків та зв'язки з ними автор не згадував. Другий розділ був присвячений системі внутрішньої організації козачих полків на Дону.

У третьому розділі описувалася діяльність полку донських козаків під командуванням Т. Д. Грекова на початку XIX ст., зокрема, у кампаніях проти Наполеона 1806 та 1807 років. Справа в тому, що Донський полк, в якому служив М.В. Йолкін отримав у XIX ст. Георгіївський прапор від цього полка. На цій підставі М. В. Йолкін вважав свій полк спадкоємцем, а попереднього власника прапора, власне попередника полку. Сучасний дослідник військової історії донського козацтва О. І. Сапожніков вважає, що М. В. Йолкін вдався до операції «удавнення» історії свого полку [1281, с. 32]. Але, ми вважаємо, що йшлося про певне концептуальне бачення, що є досить поширеним у сучасній історіографії щодо датування початку організацій різного типу.

Четвертий розділ було присвячено участі полку у війні Російської імперії з Наполеоном 1812 року. 5-й розділ було присвячено власне історії 7-го Донського полку, зокрема, його перебуванню в Одесі. Наступна частина

книги уявляла собою біографію А. К. Денісова, іменем якого було названо Донський 7-й полк у 1904 р. Наприкінці книжки були наведені слова пісень, що були поширені серед членів полку.

Брошура М. В. Йолкіна присвячена участі донських козаків у подіях Смутного часу у Росії на початку XVII ст. мала дві частини [371]. Перша є лубочним коротким описом подій Смутного часу. Друга частина, присвячена власне донському козацтву є значно цікавішою і не лише через фактаж. Загалом пропагандистсько-пафосному тону його праць суперечила теза з цієї, другої, частини статті про те, що на історію Донського козацтва, як і на все у світі можна дивитися по різному. Але ця теза була потрібна авторові як інструмент для подальшої апології Донського козацтва у Смутні часи, захисту його від звинувачень в антидержавній діяльності (автор пояснював факти співробітництва з Лжедмитром I заплутаними обставинами часу).

У фондах Миколаївської універсальної наукової бібліотеки зберігається примірник однієї з книжок М. В. Йолкіна 1912 р. На її обкладинці він написав російською мовою дарчий надпис: «Дорогій Ользі Іванівні Аркас на добру пам'ять від вдячного упорядника» [369]. Зміст інскрипту вказує на те, що офіцер міг користуватися книгами з багатого зібрання М. М. Аркаса, знаменитого автора «Історії України-Русі».

Початок XX ст. позначився консолідацією аматорів військової історії. ОТІС переймалося питанням охорони військово-історичних об'єктів, передусім Аккерманської фортеці, цікавилось військово-політичною історією, зокрема, в контексті ювілеїв. При цьому ОТІС намагалось максимально забезпечити зв'язок між минулим та сучасністю. Показовий епізод стався у 1904 р.

Після доповіді М. І. Ленца на засіданні 20 квітня 1904 р. про бомбардування та захист Одеси у 1854 р. присутні вирішили надіслати привітальну телеграму на той час же живому головному учаснику цих подій: максимально героїзованому генерал-лейтенанту Щоголеву, який у 1854 р. у

чині прапорщика керував однією з одеських артилерійських батарей [999, с. 34]. У формуванні та діяльності ТВАК та КВАК брали участь військові, наприклад, катеринославець В. Д. Машуков, кримчанин П. І. Белавенець, ад'ютант штабу Одеської військової округи. Значну увагу військовій історії присвячували історики не пов'язані з армією, особливо таким переламним подіям, що мали безпосередній вплив на долю Півдня як російсько-османські війни, передусім Східна (Кримська) війна, військовий похід князя Володимира на Корсунь і т.п. Військовими аспектами була просякнута одна з провідних тем південноукраїнської історіографії – козакознавство. На початку ХХ ст. у Катеринославі оселився класик козакознавства Д. І. Яворницький. Ще до 1907 р. він мав контакти з військовими істориками, зокрема, кубанцями, щодо проекту написання історії Кубанського козацького війська.

У 1907 р. у Петербурзі було засновано Імператорське Російське воєнно-історичне товариство. Закономірно, що саме в Одесі, центрі Одеської військової округи, у листопаді 1908 р. відкрило свою діяльність друге (після Московського) відділення ІРВІТ. Загалом до 1914 р. існувало 12 відділень, серед яких два були в Україні: окрім Одеського, ще Київське, що було відкрито у лютому 1909 р.

Головним засновником Одеського відділення (далі – ОВ) сучасники вважали командувача військами Одеської військової округи генерала від кавалерії барона О. В. Каульбарса. Участь у церемонії відкриття представників від двох інших імператорських закладів: НУ та ОТІС символізувало тісний зв'язок між цими центрами історичної думки.

Порівняно з Київським, ОВ розгорнуло менш активну видавничу діяльність, не видало жодного реєстру своїх членів і не визначило навіть приблизної їх кількості. Найпростіше визначити керівний склад ОВ, який фігурував у документах ІРВІТ. ОВ очолювали голови Одеської військової округи: О. В. Каульбарс (1908 – 1909), М. П. Зарубаєв (1909 – 1912), В.М. Нікітин (1912 – 1914). Товаришем голови був генерал від інфантерії

І.А. Романенко, секретарем – полковник П. М. Андріанов, скарбником – штабс-капітан М. М. Мелентьев, членами ради – генерал-майори В.Ф. Боуфал, М. І. Кіяновський, полковники І. Л. Васільєв, В. Н. Кісляков, Д.М. Безрадецький, К. М. Добровольський та підполковник М. Ф. Шкадишек і капітан М. О. Берг.

З усіх цих осіб найвищий символічний статус, члена-засновника ІРВІТ, мав голова військових сполучень Одеської військової округи М.І. Кіяновський. Проте, душею ОВ, що властиво для посади секретаря у всіх тогочасних товариствах, був згаданий вище П. М. Андріанов.

За нашими підрахунками на основі актових джерел, в Одесі мешкали 37 дійсних членів та 113 членів-співробітників ІРВІТ [968-971]. До цих осіб слід додати ще 8 осіб, діяльність яких у ОВ відобразилася в інших джерелах. Серед цих 8 осіб найпомітнішою є постать румунського військового міністра Філіпеско, обраного дійсним членом ОВ на хвилі братання під час встановлення пам'ятника О. В. Суворову у Римніку. Можливо, це був єдиний випадок обрання іноземця навіть у масштабах ІРВІТ.

Серед усіх цих осіб варто виокремити дві чисельно нерівномірні категорії: цивільних та офіцерів. Членів ІРВІТ, які не мали військових звань, в Одесі мешкало 18, зокрема, 5 дійсних та 13 співробітників. Бачимо серед них представників елітарної, академічної, історичної науки: професорів університету Е. Р. Штерна та І. А. Линниченка. Помітне місце в одеському історіографічному процесі посідали юрист А. В. Лонгінов та викладач кадетського корпусу протоієрей С. В. Петровський. Як скульптор-баталіст пряме відношення до візуалізації історичної пам'яті, а відтак і до історіографії, мав видатний митець Б. В. Едуардс.

Серед членів-співробітників були один з провідних одеських громадських діячів початку ХХ ст., учень І. А. Линниченка, голова «Одеського союзу руських людей» та директор школи при союзі, М. М. Родзевич та викладач історії Одеського кадетського корпусу І. В. Каменський.

Напевно, членами ОВ були інші учні І.А. Линниченка, М. Є. Слабченко та Є.О. Загоровський.

Серед другої, незрівнянно більш чисельної групи, військових-офіцерів, найпомітніший слід в історії, зокрема, й своєю активністю на ниві історичної думки, залишили М. О. Сулькевич (у 1910 р. він виїхав з Одеси на нове місце служби в Іркутськ, але згодом повернувся на територію Південної України, вже до Криму), М. Ф. Шкадишек, В. М. Черемісинов, П. М. Андріанов, Г.О. Данілов, А. М. Назаров, М. А. Іванов, Л. Л. Байков, О. Д. Нечволодов. Мешканець Миколаєва, дійсний член ІРВІТ, полковник О. Д. Нечволодов, вказаний в одному зі звітів як член ОВ. Припустимо, що члени ІРВІТ, які мешкали у південноукраїнських населених пунктах, були одночасно й членами ОВ – єдиній філії столичного товариства у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях та Бессарабському краї (у межах цієї області перебувала й сучасна Молдова). Втім, пропорція залишається неясною.

Поза Одесою, у південноукраїнських містах перебували 17 дійсних та 67 членів-співробітників ІРВІТ: у Криму – 21 (8 дійсних та 13 членів-співр. Конкретніше: 9 у Севастополі (5 з них – дійсні), 4 у Сімферополі (з них 1 дійсний), 3 у Феодосії (з них 1 дійсний), 2 у Ялті (з них 1 дійсний) та по одному члену-співр. у Євпаторії, Перекопі та Керчі); 16 – у Єлизаветграді (1 дійсний та 15 – членів-співр.). 15 членів ІРВІТ перебували у Катеринославі (4 дійсних та 11 – членів-співр.); 13 – у Новогеоргіївську (1 – дійсний та 12 – членів-співр.); 10 – у Миколаєві (2 дійсних та 8 – членів-співр.). Один дійсний член мешкав в Очакові; 2 члени-співр. – в Александрії (у 1911 один з них переїхав до Одеси) та по одному – у Бахмуті, Херсоні, Павлограді, Верхньодніпровську та бессарабських Ізмаїлі та Рені.

З цих 84 «позаодеських» осіб лише 2 не мали жодного відношення до армії – катеринославці Д. І. Яворницький та князь М. П. Урусов. Але саме Д.І. Яворницького слід вважати найвидатнішим серед позаодеських членів

ІРВІТ як особу, що мала статус члена-засновника ІРВІТ та загальноновизнаного в імперії спеціаліста з історії козацтва. Три особи мали пряме відношення до армії: севастопольський полковий священник отець Ігнатій (Брянцев) та полкові лікарі з Сімферополя та Новогеоргіївська. Відставний (з 1887 р.) інженер-генерал-майор, дійсний член ІРВІТ, ялтинець О. Л. Бертъє-Делагард разом з Д. І. Яворницьким був найповажнішим репрезентантом історичної науки у Південній Україні. Дивно, але в нас немає свідчень про обрання у члени ІРВІТ, чи принаймні ОВ провідного кримського історика та кримиознавця А. І. Маркевича, який долучився до діяльності ІРВІТ.

Проявом кримського напрямку у діяльності ОВ було прибуття на церемонію відкриття відреставрованого пам'ятника-фонтана на честь М.І. Кутузова під Алуштою у 1913 р. 200 юнкерів Одеського військового училища разом з П. М. Андріановим, який виголосив урочисту промову про М.І. Кутузова [939, с. 246-252].

Найстаріше у регіоні наукове товариство ОТІС у період 1908 - 1914 рр. кооптувало у свої ряди членів ІРВІТ, військових Л. Л. Байкова, В. І. Дмитрієва, М.С. Кушнера, К. В. Мілісавлевича, М. Ф. Шкадишека, П. М. Андріанова, Н.О. Маркса, а також інших військових, про членство яких в ІРВІТ нам не відомо: ротмістра М. М. Присека, архіваріуса Кубанського козацького війська осавула І. І. Кіяшка. П. М. Андріанов був обраний також членом ІФТ.

З контактами по військовій лінії слід пов'язати повідомлення члена ІРВІТ та ОТІС І. А. Линниченка, на засіданні ОТІС у 1908 р. про те, що військове відомство готове передати під опіку ОТІС Хотинську фортецю, що й було невдовзі зроблено після певних організаційних зусиль. Якщо К.В. Мілісавлевич та М. Ф. Шкадишек проявили в ОТІС свої археологічні зацікавлення, то П. М. Андріанов у 1913 та 1915 р. прямо реалізував свій фах: доповідав про битву народів біля Лейпцига 1813 р. та про перебіг Великої війни [1002, с. 108].

І. І. Кіяшко у 1911 р. опрацьовував в архіві ОТІС документи про історію Запорізької Січі. У 1917 р. член ІРВІТ та ОТІС Н. О. Маркс підсумував у книжці свої дослідження Бендерської фортеці, що була видана за сприяння ОТІС [1463]. Інтерес ІРВІТ до фортифікаційних споруд Півдня відображає доповідь його члена М. І. Репнікова на одному з засідань за результатами його подорожі до Аккерману, де він оглянув місцеву фортецю [1194]. Окрім фортець, ІРВІТ та ОТІС зближував інтерес до військових поховань у Херсоні [1174].

Від квітня 1910 р. з ініціативи москвичів ОТІС встановило обмін своїми виданнями з Московським відділенням ІРВІТ. 25 травня 1911 р. ОТІС за посередництвом одеського міського голови надіслала покажчик свого музею до «Комісії з опису бойових трофеїв російського воїнства та старих прапорів» [1002, с. 113].

Контакти між одеськими істориками та ІРВІТ тривали як індивідуально, так і інституційно, тобто по лінії ОВ. Прикладом першого варіанту є доповідь І.А. Линниченка на засіданні ІРВІТ 24 лютого 1909 р. про розкопки київської фортеці та Десятинної церкви у 1907 – 1906 роках. Повною мірою підтримкою ІРВІТ скористався П. М. Андріанов. У 1909 р. він виграв конкурс ІРВІТ на написання популярного видання про Полтавську битву [773]. На видання 500 тис. примірників брошури одесита «Петро та Полтава» було асигновано 25 тис. рублів. Майже 102 тис. примірників брошури було передано військовому міністерству для поширення серед військових.

У 1911 р. П. М. Андріанов видав коштом ІРВІТ у 2 тис. примірниках брошуру «Петро на Пруті», з нагоди 200-річчя Прутського походу імператора Петра. У 1912 р. П. М. Андріанов знову виграв конкурс: його ювілейна брошура «1812 рік» була видана на асигновані урядом понад 88 тис. руб. у кількості 1,2 мільйона примірників [991, с. 33]. У тому ж році товариство видало трьохтисячним накладом ще одну брошуру одесита – до столітнього ювілею завершення російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. [275].

Успішності П.М. Андріанова могли б позаздрити й найбільш елітарні, університетські, історики. Так, у 1888 р. брошуру знаменитого візантиніста Ф. І. Успенського з нагоди ювілею хрещення Русі було видано у кількості 1 тис. примірників.

Інституційно ІРВІТ контактувало зі своїм одеським відділом, по-перше, сприяючи історичним дослідженням, здійснюючи комунікативну функцію. У 1912 р. ІРВІТ задовольнило прохання П. М. Андріанова дати схвальний відгук на його спільне видання разом з О. І. Рубцовим світових картин про війну 1812 р.; у 1910 р. ІРВІТ передало ОВ лист Шевейка з проханням знайти відомості про його предка – урядника Лубенського полку Лук'яна.

Ще більш помітним було сприяння ІРВІТ, яке воно надавало ОР в його ініціативах у встановленні та охороні військово-історичних пам'ятників: О.В. Суворову на Римникському полі та Ізмаїлі авторства Б. Е. Едуардса, реставрації пам'ятника-фонтана М. І. Кутузову у селищі Шуми поблизу Алушти. Зокрема, ІРВІТ на прохання ОВ посприяло тому, що імператор дозволив оголосити збирання коштів серед населення Бессарабії на ізмаїльський пам'ятник. Активну участь у розгортанні цієї ініціативи взяв відомий депутат Думи від Бессарабського краю В. М. Пурішкевич.

У 1911 р. ІРВІТ схвалило декілька ініціатив ОВ, що були схвалені й імператором: про перенесення пам'ятника Катерині II у Катеринославі на більш помітніше місце та про надання імені цієї імператриці одному з полків російської армії; про встановлення обеліску на місці фортеці Кодак та на території Запорізької Січі, про перейменування Нікополя у Микитин Ріг, а Ейського полку Кубанського війська на Запорізький. У періодичних виданнях ІРВІТ друкувалися статті членів ОВ та відгуки на їх праці. Апогеєм визнання південноукраїнських членів були лекції П. М. Андріанова та М.О. Сулькевича, які вони прочитали імператору у Лівадійському палаці Ялти про закордонний похід 1814 р. та кримські війни відповідно [1109].

Ще одним виразним географічним напрямком діяльності та зв'язків ІРВІТ був кримський. І виглядає він радше як самостійний, аніж як відображення контактів з ОВ. Перший контакт між ТВАК та ІРВІТ відбувся у 1908 р. О. Л. Бертъє-Делагард звернувся до Ради ІРВІТ з проханням надати йому архівну довідку про російсько-османський бій 19 липня 1774 р. під Ялтою з метою встановлення тут пам'ятника. Відповідну довідку у «Журналі» ІРВІТ опублікував директор Московського відділення Архіву Головного штабу полковник М. П. Полікарпов [1187].

На початку 1912 р. ІРВІТ надіслало вітальну телеграму ТВАК з нагоди її 25-річчя. 16 жовтня 1912 р. на засіданні ТВАК А. І. Маркевич повідомив аудиторію про те, що М. П. Полікарпов звернув увагу на величезний недосліджений комплекс документів з історії Крима у ввіреному йому архіві та пообіцяв надсилати копії потрібних комісії матеріалів для видання в її часописі, за що присутні висловили йому глибоку вдячність [1009, с. 269-270].

Міцність зв'язків забезпечував інтерес ІРВІТ до пам'яток Криму. Розкопки тут вели провідні члени ІРВІТ М. І. Веселовський, М. І. Рєпніков, М. М. Печьонкін, які враховували й консультації кримських колег. Інтереси цих вчених були ширше, аніж вивчення військової історії. Ці троє вчених опублікували 13 статей в «Известиях» ТВАК. ІРВІТ та ТВАК мали низку спільних членів, окрім щойно згаданих трьох, це провідні члени ІРВІТ Д. П. Струков, М. П. Полікарпов, Г. С. Габаєв, Е. В. Екк, окрім них, місцеві, південноукраїнські члени М. О. Сулькевич, Н. О. Маркс О. Л. Бертъє-Делагард, Д. І. Яворницький, І. А. Линниченко, Е. Р. Штерн, кияни Ю. А. Кулаковський та К. В. Болсуновський, харків'янин Д. І. Багалій.

М. М. Печьонкін виступив у ролі комунікатора у питанні про порятунок від знищення могили генерала П. С. Котляревського у Феодосії, якою свого часу опікувався великий маринист І. К. Айвазовський. З цією ініціативою на засіданні ТВАК та у «Журналі» ІРВІТ виступив голова ТВАК

А.І. Маркевич [508]. Однак могила так і не збереглася до нашого часу. Так само М.М. Печьонкін та А. І. Маркевич співдіяли у питанні про реставрацію пам'ятника В. М. Долгорукову у Сімферополі.

Гвардії-капітан, уродженець Сімферополя Г. С. Габаєв подарував багато книг та артефактів у ТВАК, надрукував декілька схвальних рецензій на праці кримських істориків у «Журнале» ІРВІТ [940, с. 423-430]. Втім, регулярний обмін виданнями саме між ІРВІТ та ТВАК не було налагоджено.

Незважаючи на столичний авторитет, кримські історики не бачили співпрацю як однобічний процес. У цьому переконує засідання 19 січня 1913 р., на якому члени ТВАК на чолі з А. І. Маркевичем висловилися проти ініціативи москвичів про передання з архівів у полкові архіви усіх документів, що висвітлюють історію цих полків [1010, с. 246-247]. А.І. Маркевич та А. К. Романюк справедливо зазначили, що ці документи слід розглядати як відображення загальної історії і більш доцільно, аби зацікавлені особи працювали у губернських архівах. Вочевидь, рівень збереженості архівних джерел у полкових архівах був би дуже далеким від ідеалу.

Останній, 51-й, передвоєнний номер «ИТУАК» став своєрідною «лебединою піснею» в її контактах з ІРВІТ. Випуск відривала велика публікація частини раніше обіцяних та нарешті надісланих М.Н. Полікарповим зі столиці документів з історії Криму з передмовою Ф.Ф. Лашкова. Іншою окрасою випуску була публікація цінних документів про участь кримських татар у російській армії, що надав Г. С. Габаєв. Також у випуску було опубліковано статтю секретаря ІРВІТ М. М. Печьонкіна про розкопки Шверинського кургану у Криму [1011].

Поряд з дослідницько-популяризаторською роботою, центральне товариство та його філії активно включилося у процес польового вивчення старожитностей, пов'язаних з військовою історією, що мало сприяти розвитку іншої вагомій складовій в його діяльності – пам'яткоохоронної. Про

необхідність охорони військових пам'яток, головним чином військових цвинтарів, наголосив у своїй доповіді 9 травня 1909 р. один з провідних членів одеського відділення полковник М. І. Кіяновський [1066]. Польові дослідження пам'яток, у формі так званих «екскурсій» (у даному разі це туристичне слово не точно відображає мотивацію та завдання, яке ставили перед собою їх організатори і тому більше пасує слово експедиція) практикувалися ОТІС та планувалися іншими товариствами, хоча частіше без особливого успіху з огляду на організаційні труднощі.

У військових були очевидні переваги з огляду на специфіку їх підготовки та діяльності. На початку ХХ ст. козацькі місцини були центром «паломництва» громадськості, зокрема, учнівської молоді. Так, район Ненаситецького порогу відвідували разом з вчителями учні Ананівської, Херсонської, Александрійської шкіл. Особливе, націєтворче, значення мав цей район для представників українського національного світогляду та руху. Головну роль у налагодженні відвідування цих районів відігравали катеринославські українці: Д. І. Яворницький, Я. П. Новицький, А.В. Синявський, Д. Д. Сигаревич.

13 квітня 1909 р. ОВІРВІТ прийняло рішення про проведення «військово-історичної поїздки для огляду військових пам'ятників на нижній течії Дніпра». Збірним пунктом призначено Катеринославський музей ім. О.М. Поля та просили надсилати письмові заявки секретарю ОВІРВІТ. Витрати на проведення мали брати на себе учасники [1133]. Про свої плани провести порогами Дніпра «православне воїнство» повідомляв Д.І. Яворницький у листі до Є. Х. Чикаленка та запрошував його взяти участь [803, с. 258]. Одним з вагомих компонентів кола спілкування Д.І. Яворницького були військові. Д. І. Яворницький був дійсним членом ІРВІТ, факт про який не часто згадується у літературі про нього. Саме Д.І. Яворницький дав безпосередній поштовх членам ОВІРВІТ, адже він

прочитав на одному з його засідань доповідь «Про бойове минуле Запорізького війська».

17 травня екскурсія спустилася із Катеринослава через пороги по Дніпру та прибула до Олександрівська. 29 травня на засіданні ОВІРВІТ П.М. Андріанов доповів про поїздку, що тривала з 14 по 18 (в інших джерелах – по 19) травня. Стисле повідомлення про цю подорож з'явилося у 6-му випуску «Літопису» КВАК [950, с. 241]. Хоча найпомітнішим та найіменитішим учасником подорожі був голова ОВІРВІТ генерал О.В. Каульбарс, що, власне, і був «ключем», що відкривав усі потрібні для організації двері, безсумнівно, головним мотором цієї акції був П.М. Андріанов.

Кількість учасників експедиції становила 26 осіб. Подорож розпочалася з трьохгодинної екскурсії по музею імені О. М. Поля, яку провів Д.І. Яворницький. Екскурсанти піднялися вгору притокою Дніпра Самарою до руїн Новобогородицької фортеці. Перед сном вони прослухали лекцію з історії краю Д. І. Яворницького. На наступний день подорож продовжилася на двох «дубах» під керівництвом знаменитих дніпровських лоцманів [1105; 1228]. Пройшовши Кайдацький поріг, учасники екскурсії пристали до правого берегу біля села Старий Кодак, де оглянули споруджену Г. Бопланом фортецю. В місцевих мешканців були отримані декілька старих ядер та куль тощо. Ці предмети було заплановано передати у майбутній Військово-історичний музей ОВІРВІТ (у повноцінну установу цей музей так і не розвинувся) [1134].

17 травня настав кульмінаційний момент подорожі – спуск на чотирьох «дубах» по Ненаситецькому порогу [1105]. На місці Чортомлицької Січі було встановлено дерев'яний хрест, проведено пробні розкопки. Від Чортомлику екскурсанти поїхали на місце останньої, Підпільненської, Січі. Власне, тут історична частина подорожі і завершилася [1435]. Текст статті П.М. Андріанова пересипаний проникливими позитивними

характеристиками керівника подорожі Д. І. Яворницького та його дітища – катеринославського музею, котрий, за його словами «усім нам став близькою, дорогою, людиною» [1105].

ОВІРВІТ висунуло низку ініціатив, спрямованих на охорону пам'яток минулого та увічнення українського козацтва. Вперше про ці ініціативи заявив у клопотанні до катеринославського земства О. В. Каульбарс, котре виголосив Д. І. Яворницький 14 грудня 1909 р. на губернському земському зібранні, в якому було згадано і про подорож. Йшлося про реставрацію катеринославського пам'ятника Катерині II, встановлення пам'ятної стели на місці Кодацької фортеці, виготовлення та встановлення меморіальної плити на Ненаситецькому порозі. Ці ініціативи були схвалені і навіть частково фінансово підтримані. У роботу над пам'ятниками включився видатний скульптор Б. В. Едуардс. Чавунна дошка вагою приблизно 400 кг. була встановлена у 1913 р. на скелі Монастирско [1438].

ОВІРВІТ домоглося перейменування у 1910 р. станції Катерининської залізниці з «Осокорівка» на «Чортотлик», перейменування Єйського полку Кубанського війська на Запорізький (з відзначення великої символічної ваги цього факту розпочав свою вище згадану статтю П. М. Андріанов). У 1910 р. член ОВІРВІТ полковник В. М. Кісляков прочитав у Катеринославі лекцію про Лейпцігську битву [970, с. 62].

Багато інших ініціатив (перейменування Нікополя на Микитин Ріг, встановлення пам'ятників у Нікополі Б. Хмельницькому та Микитинській Січі, меморіалу-каплиці на місці Чортотлицької Січі, надання двом полкам імен І. Сірка та П. Сагайдачного, облаштування могили І. Сірка) не були реалізовані. Нарешті, восени того ж 1909 р. ОВІРВІТ здійснило ще одну резонансну подорож, на цей раз по Дунаю.

Важливим напрямком контактів ОВ був київський У Києві з 1909 р. існувало одне з найактивніших відділень ІРВІТ. Провідними членами Київського відділення (КВ) були В.С. Іконніков, Ю.А. Кулаковський та ін. У

реєстрах членів КВ значилося 7 представників південноукраїнських міст: полковник В. П. Тальгрєн з Катеринославу, 5 військових з Новогеоргіївську та головна «зірка» - одеський професор Е. Р. Штерн. Однак провідні позиції у контактах з КВ мали І. А. Линниченко та Д. І. Яворницький.

Відому ініціативу КВ про встановлення групи пам'ятників видатним київським правителям схвально зустрів та спопуляризував І.А. Линниченко [494]. У періодичному виданні КВ «Військово-історичному віснику» було опубліковано статті учнів І. А. Линниченка: дві М. Є. Слабченка та одну велику (у трьох випусках часопису) Є. О. Загоровського [628; 377]. Автором ще однієї статті зазначена Меланія Слабченко, сестра М. Є. Слабченка [626]. Це був єдиний випадок публікації статті жінки у виданнях ІРВІТ та його відділів. Загалом, серед членів ІРВІТ фігурувала лише одна жінка – П.С. Уварова.

У 1910 р. Катеринослав відвідав М. Ф. Наркевич, який з Д.І. Яворницьким розробив докладний план екскурсії дніпровими порогами. Однак цей план не здійснився. Відклався комплекс листів до Д.І. Яворницького від київського археолога К. В. Болсуновського, члена КВ. К. В. Болсуновський повідомляв колегу про те, що за дорученням КВ збирає відомості про різного роду зброю у приватних музеях та просив його посприяти своєму представнику оглянути місцевий музей [800, с. 91].

У Катеринославі на початку ХХ ст. військові звичаї козаків у боротьбі з османами та татарами вивчав та спопуляризував Д. І. Яворницький. На сторінках «Летописи» КВАК було оприлюднено 11 текстів на військово-історичну тематику. 5 з цих публікацій належать перу одного з провідних членів комісії, підполковнику В. Д. Машукову та вже згаданому О.Г. Авчинникову.

Найбільшу кількість воєнно-історичних статей ми зафіксували в «Известиях» ТВАК – 20. Лише одна з цих статей належить військовому – відомому петербурзькому офіцеру та вченому Г. С. Габаєву [378]. Природно,

що кримських істориків переважно цікавили сюжети, пов'язані з долею Крима, зокрема, участь кримських татар у російській армії.

Отже, поступ воєнно-історичного напрямку був зумовлений вдалою співпрацею світських та військових істориків. Цей напрямок відображав ідеологію пізнього самодержавства зі всіма її очевидними негативами, але, з іншого боку, сприяв зростанню інтересу до історії, пам'яткоохоронної діяльності. У складних умовах для розвитку українського та кримсько-татарського національних рухів, саме в межах військово-історичного напрямку та організацій, залучених у цей напрямок, передусім ОВ ІРВІТ, вдалося популяризувати такі багатозначні символічні теми як українське козацтво та участь кримських татар у військовому русі у післяханський період. ІРВТ, ОВ, ТВАК опрацьовували цінні історичні джерела, що висвітлювали історію Південної України.

5.5. Розвиток візантиністики

Витоки візантиністики на півдні України сягають першої половини ХІХ ст. Першою у цьому регіоні статтею на суто візантиничнаву тему (і за назвою, і за охопленням матеріалу) була стаття викладача РЛ Р.В. Орбинського про роль жінок в історії Візантії [556]. В умовах відсутності в НУ довгий час суто візантинознавчої кафедри, візантинознавча тематика залишалася «розпорошеною» у предметах історичного, філологічного та правового циклу.

З візантинознавчою тематикою були пов'язані дослідження В.І. Григоровича та І. С. Некрасова. Певний імпульс для розвитку візантиністики в НУ надав захист в його стінах 9 листопада 1869 р. докторської дисертації В. С. Іконнікова про вплив культури Візантії на культуру Русі. Його офіційними опонентами виступили В.І. Григорович та М. П. Смірнов, неофіційними – П. К. Брун та І. С. Некрасов, таким чином,

власне, вся тогочасна причетна до візантинознавства когорта викладачів НУ. Вагому роль в успішному захисті дисертації відіграв професор О.Г. Брікнер – професор кафедри загальної історії [1492, с. 154-155].

Розробку питань історії та церковного візантійського права започаткував професор кафедри канонічного права НУ у 1870 - 1875 роках О. С. Павлов. Значно вплинула на розгортання його наукової діяльності співпраця з видатним дослідником історії візантійського права Цахаріє фон Лінгенталем [1608, с. 281-282]. Обидва дослідники використовували порівняльно-критико-бібліографічний метод, який передбачав знаходження протографів документів, встановлення історико-літературної спадкоємності редакцій пам'яток.

Для історичної науки, здебільшого візантиністики, велике значення мали тексти пам'яток візантійського права (Кормчих, Номоканон), списки яких виявляв та аналізував дослідник. Окрім канонічних питань, віднайдені пам'ятки він використовував для постановки нових питань щодо історії деяких християнських свят, полемічних творів (ці дослідження вченого були написані на перетині історії літератури, історії права та історії церкви). Подібно до більшості істориків права він намагався встановити вплив Візантії на право Русі. Під час роботи в Одесі О. С. Павлов видав 7 наукових праць [901, с. 281-282].

Історико-мистецтвознавчий напрямок у вивченні Візантії започаткував професор кафедри теорії та історії мистецтв Н. П. Кондаков. Майже всі його 34 праці одеського періоду прямо чи опосередковано були присвячені Візантії. Г. В. Вернадський вважав, що в Одесі, спираючись на солідну базу своїх робіт з класичної археології, Н. П. Кондаков став сформованим спеціалістом у цілком новій для того часу науці візантинознавства. Одеський період він називав періодом класичної та візантійської археології в науковій творчості Н. П. Кондакова [898, с. 279]. Головним внеском Н. П. Кондакова у розвиток візантиністики стала його докторська дисертація 1876 р.

Найвагомішою для розвитку візантиністики в Одесі була діяльність Ф.І. Успенського. Під час діяльності в Одесі він видав кілька десятків видатних праць з політичної та соціальної культури Візантії, що принесло йому заслужену славу одного з провідних візантиністів Європи.

Під керівництвом професора низка студентів написали візантинознавчі роботи: З. Ашкеназі «Військовий устрій Візантії від III до VII ст.»; три роботи на тему «Ліутпранд Кремонський та його посольство до Константинополя» написали В. Сосняков, М. Брун, Ф. Режабек. Уривок з роботи М. І. Бруна про вплив Візантії на Південну Італію у IX та X ст. був опублікований у 37-му томі «Записок» НУ. Це був перший випадок публікації роботи студента у цьому виданні. У 1892 р. А. Г. Готліб отримав золоту медаль за роботу «Про військовий устрій Візантійської імперії», а А. Нейфельд за роботу «За кодексами Феодора та Юстиніана вивчити статті про землеволодіння та селянський стан» – срібну.

Першим та єдиним завершеним одеським аспірантським «проектом» Ф.І. Успенського став уродженець Богемії, вихованець миколаївської гімназії, Ф. В. Режабек, студент НУ у 1879 - 1884 роках, та у 1885 - 1887 роках – професорський стипендіат [1349]. У 1891 р. Ф. В. Режабек уклав покажчик імен та виразів для майже 440-сторінкової книги Ф. І. Успенського «Очерки по истории византийской образованности».

Хоча магістерська дисертація вченого була присвячена античності, в його доробку присутні і візантинознавчі праці. Докторську дисертацію він готував про військовий устрій Візантії. За результатами подорожей у 1904 - 1905 роках до Відня, Берліну та Парижу Ф. В. Режабек опублікував статті оглядом літератури про військовий устрій Візантії та декілька рецензій на праці провідних візантиністів [1033].

Дві візантинознавчі праці стипендіата Ф. І. Успенського у 1892 по 1894 роках О. К. Дімітріу не залишились непоміченими як сучасниками (зокрема, видатним німецьким візантиністом К. Крумбахом) та подальшими

спеціалістами [358; 359]. О. К. Дімітріу зробив вдалу кар'єру педагога у середніх навчальних закладах, але у науку так і не повернувся.

М. Д. Знойко, випускник НУ 1886 р., обрав кар'єру шкільного вчителя. Проте, історичні студії не залишив. Головним внеском М. Д. Знойко у науку стали дві його статті про взаємини Візантії та Київської Русі [383; 384]. Обидві статті рясніють посиланнями на праці Ф. І. Успенського, з яким він спілкувався і надалі. Є в них згадка і про працю О. К. Дімітріу. На праці М.Д. Знойко та О. К. Дімітріу Ф. І. Успенський посилався у своїй фундаментальній історії Візантійської імперії.

Хоча Ф. І. Успенський не був формальним керівником іншого випускника НУ, відомого славіста, професора кафедри слов'янської філології НУ М.Г. Попруженка, але М. Г. Попруженко згадував: «Я познайомився з Успенським у 1884 р., коли був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. Від моменту нашого знайомства і до самої його смерті мої стосунки з ним залишалися близькими як із глибоко поважним вчителем та другом» [1189, с. 83]. Дослідження М.Г. Попруженком середньовічних болгарських текстів (передусім «Синодика» царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя [605]. У цих працях передусім висвітлювалося явище богомільства та пов'язаних з ним текстів. Саме богомільству присвячені змістовні роботи його студентів Г. Кеселінова та І. Кузнецова.

В. М. Істрін підготував до наукової діяльності О. В. Ристенка та С.Г. Вілінського, у роботах яких була представлена широка палітра впливу візантійської літератури на давньоруську, виявлено нові палеографічні нюанси дослідження візантійських наративних джерел [619; 848]. Обидва учня часто їздили у наукові відрядження.

Згаданий вище VI археологічний з'їзд в Одесі, став надважливим поштовхом для розвитку візантиністики у регіоні. Засідання візантійської секції очолив лідер російсько-імперської візантиністики

В.Г. Васільєвський [123, арк. 55]. З доповідями на різну тематику виступили окрім головуючого, Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, В. В. Латишев, А.А. Кунік, Г.С. Дестуніс, Ю. А. Кулаковський та ін. Найпринциповішими були концептуальні доповіді Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова . Окрім цього Ф. І. Успенський доповів про візантійських землемірів, рукописи бібліотеки на острові Халки, а Н. П. Кондаков про константинопольські церкви. У роботі секції брали участь декілька візантиністів, зокрема, О.І. Кірпічніков (на той момент харків'янин), для яких це стало спонукальним чинником для їх переїзду до Одеси.

Як зазначав О. І. Кірпічніков, візантиністикою він захопився в Одесі під впливом Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова. Частина його доробку присвячена візантійським впливам на культуру Київської Русі. Зокрема, він вважав, що скоморохи Русі були виключно наслідком візантійського впливу [429]. Передусім з візантійської традиції він встановлював генезу та еволюцію в літературі та побуті низки християнських легенд (Георгія Хороброго, Богородицю тощо). Безпосередньо з проблемою поширення християнства з Візантії на Русь пов'язаний нарис історії Херсонесу [430]. Безпосередньо візантійській культурі, окрім рецензій, присвячені праці історика про релігійне значення статуй у Константинополі (історик вважав візантійців найбільш забобонними серед всіх цивілізованих середньовічних націй) та «Де взяти матеріали для історії візантійської літератури?» [432]. В останньому творі, він показав значення історичних праць візантійців для дослідження їх літератури.

Спадкоємцем О. І. Кірпічнікова у дослідженні впливу візантійської на давньоруську літературу стали В. М. Істрін та П. О. Потапов. У 1913 р. П.О. Потапов був відряджений Петербурзькою Академією наук на Афон, де відшукав маловідомі візантійські рукописи, які у подальшому публікував з коментарями у виданнях АН (здебільшого хроніка І. Зонари) [610].

М. Х. Красносельцев намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям, інакше кажучи, деконфесіоналізувати історію церкви. Головним засобом такого перевтілення він вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволять, на його думку, більше дізнатися про побут церкви [471].

М. Х. Красносельцев дослідив особливості виникнення християнських храмів, давньохристиянське мистецтво за даними барельєфів та предметів. Археологічні студії у Константинополі він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, багато з яких він вперше виявив у церковних книгосховищах. Зокрема, він знайшов «Тіпик» церкви Св. Софії в Константинополі, який вважався втраченим. Головну увагу він зосередив на дослідженні літургійних апокрифічних текстів, які мали велике значення для дослідження народних релігійних уявлень. Приділяв увагу описанню текстів та порівнянню різних списків.

Дослідження М. Х. Красносельцева продовжив інший представник казанської релігієзнавчої школи О. І. Алмазов, щоправда, відійшовши від власне церковної історії та археології, а зосередившись на вузких питаннях текстів та літургії [269-271]. На думку І. Я. Франка, цикл праць О.І. Алмазова про «Требник» був першим систематичним опрацюванням цієї теми. У цій праці «компетентний», на думку, українського науковця, автор дав навіть більше, ніж планував, адже запропонував «готову і природну рамку для дальших дослідів на тім полі, а надто для докладних дослідів над поодинокими молитвами».

Висновки О. І. Алмазова І. Я. Франко вважав простими та ясними. Вартість праць одеського професора він вбачав у тому, що він використав не лише всі найважливіші праці над історією «Требника», але й розшукав грецькі та церковно-слов'янські рукописи. Говорячи про недоліки праць одесита, І. Я. Франко тим не менш підкреслював саме те, що О.І. Алмазов

зігнував деяку принципово важливу літературу питання, робив не надто нові висновки, приділяв надмірну увагу канонам, а не апокрифам. До того ж І. Я. Франко не погодився з тим, що тексти пам'ятки відбивали релігійні погляди народу у старовину. Навпаки, на його думку, ці тексти були покликані формувати ці погляди [785-787]. Проте, один з провідних спеціалістів з історії візантійської літургії, академік О. О. Дмитрієвський, а згодом і одеський професор О. І. Покровський, піддали нищівній критиці наукову діяльність О. І. Алмазова [181; 761]. Розвиток римського та візантійського права як його історичного продовження цікавив В.В. Сокольського [639].

Найбільш внесок у розвиток візантиністики в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробив уродженець міста Салоніки і випускник Афінського університету, доктор філософії німецького Ерлангенського університету С. Д. Пападімітріу. Від 1888 р. і до 1917 р. С. Д. Пападімітріу мешкав в Одесі. Окрім викладанні у грецькому училищі, ще більш вагомую стала його діяльність з 1892 р. на посаді викладача НУ кафедри класичної філології, де він склав і магістерські іспити.

Декан історико-філологічного факультету О. М. Деревницький не шкодував піднесених характеристик, посилаючись на схвальні відгуки спеціалістів. На його думку, «в якості знавця грецької мови у всіх стадіях її розвитку п. Пападімітріу можна сміливо сказати, не лише серед російських вчених, але і серед вчених Західної Європи має мало собі рівних» [51, арк. 22-23]. Відомість у науці йому принесли передусім магістерська та докторська дисертації з грецької словесності «Стефан Сахликис и его стихи» (захищена в НУ у 1896 р.) та «Феодора Птохопродрома манганские стихотворения» (захищена в університеті Св. Володимира у Києві у 1906 р.) [570-574]. Матеріали для докторської дисертації С. Д. Пападімітріу збирав у бібліотеках Мюнхену, Парижу, Лондона, Мадриду. На 1915 р. С.Д. Пападімітріу був автором 31 праці. Вчений підтримував тісні контакти

зі своєю Батьківщиною Грецією. Брав участь у міжнародних конгресах в Афінах [25; 104].

О. П. Доброклонський в Одесі працював над головною працею свого життя, докторською дисертацією про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконошанувальників, Феодора Студійського. На основі численних архівних джерел, порівняльного аналізу списків церковних пам'яток, деякі з яких (один зі списків «Життя» Феодора) вперше залучались до історіографії, О. П. Доброклонський прагнув висвітлити не лише життєвий шлях Феодора, але й створити широку панораму суспільного та церковного розвитку Візантії доби іконоборства. Він вперше ґрунтовно опрацював листування монаха [360].

У 1916 р. у Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. О. П. Доброклонський планував видати другий том цієї праці, в якому мав розглянути погляди Студита з питань іконопоклоніння та аскетизму. Ф. І. Успенський наголошував, що очікував працю одеського колеги як вихідця з духовного середовища, який був підготовлений до розуміння умов життя Феодора. Визнаючи цінність дослідження О. П. Доброклонського, особливо другої частини (публікація джерел), Ф. І. Успенський висунув низку суттєвих зауважень. На його думку, автор не так аналізував джерела та намагався вникнути у сенс доби, як повторював загальні місця. Окрім цього, він указав на протиріччя в його поглядах та висновках, не погодився з загальною оцінкою діяльності героя книги [784].

Незважаючи на відчутні складнощі, в НУ утворився осередок візантинознавців. Найвагоміший внесок в її формування зробили Ф.І. Успенський та В. М. Істрін. Найголовнішим успіхом В. В. Сокольського як викладача юрфаку було консультування роботи М. І. Тіктіна про вплив візантійського права на російське, за яку автор отримав у 1895 р. золоту

медаль, а його робота була надрукована [651]. Срібну медаль за працю на ту ж тему отримав Тавгерідзе.

Візантинознавча «хвиля» захопила не лише відповідних спеціалістів, але й осіб далеких від візантиністики. Професор кафедри загальної історії Є.М. Щепкін був спеціалістом з нової історії Західної Європи. Проте, він демонстрував зацікавлення і історією Візантії, в чому можна побачити вплив його брата В. М. Щепкіна – спеціаліста з історії візантійського мистецтва [697]. Видання праці О. П. Доброклонського спонукало Є.М. Щепкіна та його учня П. М. Біцилли відгукнутися рецензіями. І якщо молодий П. М. Біцилли був в захопленні від праці, то Є. М. Щепкін дав оцінку з позицій одного зі своїх найбільших зацікавлень – методології історії [296; 691]. Належачи до яскравих західників у громадському житті Одеси, С.Л. Аваліані задекларував свою повну згоду з існуванням візантійського феодалізму, хоча нині точка зору про універсальність феодалізму зазнає суттєвої критики [257].

Кінець 1880-х - 1890-ті роки були часом інституціоналізації візантиністики в Європі. Провідні позиції мали німецькі вчені Г. Герцберг, К. Крумбахер та ін. У 1892 р. у Мюнхенському університеті була заснована кафедра візантійської філології на чолі з К. Крумбахером. У 1899 р. у Сорбонні за ініціативи Ш. Діля було запроваджено курс візантинознавства, а у 1907 р. засновано кафедру. У 1906 р. кафедра візантійської філології була заснована у Римському університеті. У 1892 р. почав видаватися часопис «Byzantinische Zeitschrift». У Петербурзі у 1894 р. започатковано видання часопису «Византийский временник».

Ф. І. Успенський згадував, що він разом з О. І. Кірпічковим, М.Х. Красносельцевим, Н. П. Кондаковим «склали гурток з метою поглиблення у візантійські заняття та збиралися разом у певні дні для читання джерел та обговорення деяких питань, що викликали складнощі для кожного поодинці» [863, с. 569]. Цей гурток став зародком ІФТ, статут якого

було затверджено наприкінці 1888 р., що мало компенсувати недостатню увагу ОТІС до візантинознавства.

Першим головою ІФТ з 27 квітня 1889 р. до травня 1895 р. був Ф.І. Успенський, товаришем голови – О. І. Кірпічніков. У подальшому товариство очолювали такі причетні до візантиністики професори як В.М. Істрін (1904 - 1907 рр.), О. П. Доброклонський (1907 - 1910 рр.), С.Г. Вілінський (1911 - 1916 рр.). На засіданні Правління 6 лютого 1891 р. була прийнята пропозиція професорів Ф. І. Успенського, О. І. Кірпічнікова, О.О. Кочубінського, Ф. Є. Корша, М. Х. Красносельцева, Ф. І. Леонтовича про заснування візантійського відділення ІФТ [962, с. 2].

Відкриття відділення було приурочено до тисячоліття від дня смерті константинопольського патріарха Фотія. Головою відділення було обрано видатного мовознавця, згодом академіка, Ф. Є. Корша, проте дуже скоро він залишив Одесу, як і Ф. І. Успенський та О. І. Кірпічніков. Це боляче вдарило по потенціалу товариства і призвело до занепаду відділення. 5 листопада 1898 р. воно було відроджено вже у вигляді «візантійсько-слов'янського» на чолі з В. М. Істріним. У 1907 г. В. М. Істрін залишив Одесу, а у 1909 р. відділення очолив О. І. Алмазов, який і керував роботою відділення до свого від'їзду з Одеси у 1913 р. Це призвело до мінімізації діяльності відділення. Незважаючи на певні перерви в діяльності відділення, візантійська тематика була широко представлена у роботі ІФТ.

ІФТ було й центром історіографії візантиністики, долучившись до обговорення видатних візантинознавчих праць колег з інших регіонів, вшановуючи пам'ять видатних візантиністів (В. Г. Васільєвського, М.Х. Красносельцева, О. С. Павлова). Членами ІФТ була низка видатних візантиністів з інших центрів Російської імперії та зарубіжжя: К. Крумбахер (Мюнхенський університет), Й. Стрижиговський (Віденський університет), В.Г. Васільєвський, Г. С. Дестуніс (Петербург), П. В. Безобразов (Московський університет), Д. Ф. Беляєв, С. П. Шестаков (Казанський

університет). Більшість з них публікувалися у «Летописи» ІФТ [731; 732]. Вочевидь, потенціал ІФТ підірвала смерть Г. С. Дестуніса у 1895 р., В.Г. Васільєвського у 1899 р. та Д. Ф. Беляєва у 1901 р.

За весь період існування ІФТ видало 18 томів своєї «Летописи» - збірника наукових праць, здебільшого доповідей, що пролунали на його засіданнях. З них 7 томів були збірниками візантійського (Т. 2, 4, 7) та візантійсько-слов'янського відділення (Т. 8, 10, 13, 16). Кілька візантинознавчих статей було в останньому томі ІФТ, що містив збірник праць В. І. Григоровича.

У «Летописи» було надруковано 50 статей 21 авторів на візантинознавчу тематику. Найбільше було надруковано статей Ф.І. Успенського (7, щоправда серед них 5 – невеликі рецензії), С.Д. Пападімітріу (7) та М.Х. Красносельцева (6). Переважно ці праці можна визначити як палеографічні та пам'яткознавчі з очевидним філологічним ухилом. Внутрішня історія Візантії була присутня у всіх працях як тло.

Процесу інституціоналізації візантиністики в Одесі сприяла жвава участь місцевих науковців у провідному часописі візантиністів Російської імперії «Византийском временнике». Одесити Ф. І. Успенський та О.І. Кірпічніков за рік до його появи надрукували докладний огляд згаданого часопису К. Крумбахера, тим самим спонукаючи до заснування аналогічного часопису в Російській імперії [663]. На сторінках «Византийского временника» було надруковано статті О. І. Кірпічнікова (10 рецензій), М.Х. Красносельцева (7 рецензій), С. Д. Пападімітріу (4 проблемні статті), В.В. Сокольського, М. Г. Попруженка, О. К. Дімітріу та Ф. І. Успенського – по одній проблемній статті.

Діяльність ІФТ значною мірою посприяла впровадженню візантиністики у навчальний процес НУ. Згідно університетського статуту 1884 р. в університетах Російської імперії мала існувати кафедра візантинознавства. Але реальність виявилася значно менш оптимістичною, адже така кафедра

вимагала фахівця дуже високого мовного і загальнонаукового рівня. 10 березня 1898 р. В. М. Істрін підготував записку про необхідність запровадження обов'язкового курсу візантійської філології для студентів словесного відділення НУ. 31 жовтня 1898 р. в НУ було створено комісію у складі професорів О. А. Павловського, І. А. Линниченка, В.М. Істріна, В.М. Мочульського, П. О. Лаврова, С. Д. Пападімітріу, що ухвалила рішення просити у міністерства освіти про заснування окремої кафедри візантійської філології задля викладання студентам слов'янського відділення історико-філологічного факультету [36, арк. 1-3].

Кроком на шляху реалізації цієї ініціативи було запровадження С.Д. Пападімітріу у 1899 р. на слов'яно-руському відділенні спеціальних практичних занять з візантинознавства, на яких зі студентами 3 та 4 курсів він читав та пояснював на практичних заняттях уривки з простонародних візантійських творів [37, арк. 178]. 20 грудня 1899 р. імператор підписав наказ про створення кафедри, хоча вочевидь йшлося фактично про особу професора, в даному разі С. Д. Пападімітріу. 20 березня 1900 р. С.Д. Пападімітріу призначили в.о. обов'язки професора кафедри візантійської філології НУ. До того вже згаданий курс С. Д. Пападімітріу читав як необов'язковий. Цю подію слід визнати неординарною, адже це була єдина така кафедра в університетах Російської імперії. Вже у 1928 р., зауважуючи цей факт, Г. М. Лозовик зазначав, що ця «екстра-ординарна професура візантійської філології, встигла розгорнути широку наукову діяльність» [1412, с. 228]. Тим самим він фактично похвалив С.Д. Пападімітріу, з якихось причин не назвавши його.

У 1907 р. приставка «в.о.» відпала. Екстраординарним професором цієї кафедри С. Д. Пападімітріу був до 1909 р. Тоді його призначили ординарним професором його попередньої кафедри класичної філології. Візантійську філологію він продовжив читати 3 години на тиждень на тимчасових засадах [25, арк. 2].

Головним чином у викладанні С. Д. Пападімітріу зосереджувався на читанні курсів з історії візантійської літератури. Комісія для вироблення нового університетського статуту 1902 р. планувала запровадження кафедри візантинознавства в НУ. С. Д. Пападімітріу належав до грецької громади Одеси, що зробила певний внесок у популяризацію візантійської тематики. У грецькому клубі «Омонія» С. Д. Пападімітріу прочитав лекцію «Візантійський двір у XII ст.», М. Санія на тему «Візантійська цивілізація» [2, арк. 26; 1155; 1156].

У 1917 – 1919 роках візантиністика була присутня у курсах з історії мистецтв професора кафедри теорії та історії мистецтв М. Л. Окунєва. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. на посаді приват-доцента НУ Н.П. Кондаков читав по 4 години на тиждень курс з історії Візантії [65, арк. 14-15]. Візантійська тематика була широко представлена в його курсі з історії ікони. За відгуком Н. П. Кондакова, 23 червня 1919 р. Рада НУ одноголосно обрала О. П. Доброклонського на кафедру візантійської філології, перейменовану разом з тим на кафедру історії Візантійської культури [34, арк. 62, 46].

Окрім цього, наприкінці 1919 – на початку 1920 років НУ кооптував до свого складу колишнього професора Київської Духовної Академії М.С. Гросу. Попри свій попередній високий статус, в НУ йому дісталось лише місце приват-доцента кафедри історії Візантії та історії церкви. З березня по травень 1920 р. М. С. Гросу читав курс історії Візантії, історії християнської церкви та історії російської церкви [34, арк. 46, 62]. Візантиністика була представлена і у навчальних курсах на ОВЖК. О.А. Павловський викладав на ОВЖК у 1909/1911 н.р. курс «Історії візантійського мистецтва» та «Візантійське мистецтво». Є. М. Щепкін у середині 1910-х років 2 години на тиждень викладав курс історії Візантії.

Візантинознавчі праці одеських авторів привертали увагу колег з інших наукових центрів. Праці С. Д. Пападімітріу привернули увагу К. Крумбахера

та юр'ївського антикознавця О. В. Нікітського; О. Л. Берт'є-Делагарда та О.К. Дімітріу – М. С. Грушевського [754-756; 774].

У Криму візантинознавство не сформувалося у помітний напрямок діяльності ТВАК, а було «вмонтовано» в споріднені медієвістичні теми (пізня античність, Русь). В «Известиях» ТВАК нами зафіксовано лише 5 праць (одна з них велика монографія), що охоплювали візантинознавчу тематику [294; 295; 527]. Найбільшу увагу цьому аспекту приділив історик-аматор, доктор медицини Харківського університету, автор низки кримознавчих краєзнавчих нарисів, Є. Е. Іванов, головний лікар шпиталю Червоного хреста у Севастополі. В його книзі про історію Херсонесу 15 – 25 розділи (с. 61-136) присвячені візантійському періоду. У другій частині, присвяченій розкопкам Херсонесу, візантинознавчі розкопки описані у 20 – 32 розділах (с. 225-288) [385]. У відкритому у жовтні 1918 р. у Сімферополі Таврійському університеті курси, що торкалися візантійської тематики читали Д. В. Айналов та Б. Д. Греков.

Отже, південноукраїнська візантиністика зробила відчутний внесок у загальний процес осмислення візантійського феномену в історії, передусім культурних аспектів. Більш того, в інфраструктурних питаннях одеські науковці зробили справжній новаторський прорив, шляхом заснування ІФТ та кафедри візантійської філології. Безумовно, все це не могло би статися без присутності значний час в Одесі кількох велетнів візантиністики, які свідомо обрали Одесу як місто розташоване ближче до Константинополя, носій певного історичного духу Візантії. Отож бачимо цікаве переплетіння географічних, особистісних та наукових чинників в історіографії. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. візантиністика стала певною візитною карткою південноукраїнської історіографії, дещо поступаючись за інтенсивністю лише місцевому антикознавству.

5.6. Розвиток історичної славістики

Приймаючи рішення про заснування НУ на початку 1860-х років, уряд Російської імперії намагався нейтралізувати зміцнення позицій Австро-Угорської імперії серед південних слов'ян у зв'язку з заснуванням Слов'янського університету у Загребі. Розвиток слов'янознавства в Одесі стимулювала наявність великої південно- та західнослов'янської діаспори, певну кількість якої стабільно складали студенти НУ. Слов'янська ідея, і в тому числі в історичному аспекті, мала значну кількість симпатиків на громадському рівні, хоча найчастіше йшлося не про раціональний рівень осягнення питання, а про слов'янофільський, ідеалістичний та пафосний [538; 539; 643].

Згідно університетським статутам 1863 та 1884 р. головним осередком славістики на історико-філологічному факультеті НУ була кафедра слов'янської філології у складі 3 відділень: слов'янські наріччя; історія слов'янських літератур; слов'янські старожитності. На розвиток історичної русистики були зорієнтовані викладачі кафедри руської історії. Незважаючи на те, що кафедра загальної (всесвітньої) історії була передусім зорієнтована на вивчення історії західноєвропейських країн, її професорсько-викладацький склад не міг уникнути й деяких славістичних тем. Блок слов'янознавчих кафедр доповнювала кафедра історії слов'янських законодавств на юридичному факультеті (щоправда, видатний славіст Б.В. Богішич недовго викладав цей предмет в НУ, а після нього він вже не читався) та кафедра історії руського права.

Перший професор кафедри історії руського права НУ Ф. І. Леонтович у своїх працях широко використовував історико-порівняльний підхід, що було ознакою модерності у тогочасній історіографії. Найбільшу славістичну цінність мала його докторська дисертація, присвячена дослідженню історії хорватського права [487]. Названі юридичні предмети традиційно були

об'єктом підвищеної уваги з боку студентів історичного відділення історико-філологічного факультету.

Імпульс міждисциплінарності заклав перший професор кафедри слов'янської філології в НУ В. І. Григорович. Окрім суто мовознавчих курсів він викладав й історичні – слов'янські старожитності та історію слов'янських літератур. Лектор вражав своєю ерудицією, читав просто, голосно та виразно. В Одесі В. І. Григорович розвинув активну громадську діяльність, спрямовану на поширення ідеї співробітництва між слов'янами. Він був головним натхненником виникнення на початку 1870-х років Одеського слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія [346].

Історико-наукова діяльність В. І. Григоровича розгорталась на перетині історії, філології та етнографії. Певний інтерес він також мав до археології. Помітну роль він відіграв у розвитку таких спеціальних історичних дисциплін як палеографія та архівістика. Більшість історико-славістичних праць він написав саме у період перебування в Одесі. У ці роки значний вплив на нього мали ідеї позитивізму. Однак на його погляди сильний вплив мала ідеалістична філософія слов'янофільства, хоча й досить поміркованого. Найбільше ця риса відбилась на поглядах історика щодо існування феодалізму у слов'ян. В. І. Григорович вважав феодалізм ворожим засадам традиційного общинного побуту у слов'ян. На відміну від багатьох слов'янофілів В. І. Григорович не заперечував необхідність самостійного розвитку різних слов'янських народів.

Головну увагу В. І. Григорович зосередив на історії болгар, сербів, та чехів від середньовіччя до початку ХІХ ст. Зокрема, його приваблювали такі теми як гуситський рух, Реформація та Контрреформація, генеза болгарського та сербського відродження, зв'язки між слов'янськими народами. Здебільшого науковець цікавився так званою внутрішньою історією: питанням розвитку общинних відносин у слов'ян, історією культури, церкви, педагогіки (діяльність Я.-А. Каменського), форми

власності у слов'ян. В. І. Григорович здійснив одну з перших спроб в історіографії періодизації давньої історії слов'ян: 1) від давнини до VI ст. н.е. панування родового ладу та 2) VI ст. н.е. до XIV ст. – общинний лад з переходом до феодалізму. На відміну від періодизації Й. Шафарика, у критерій якої він поклав політичний чинник, у періодизації В. І. Григоровича переважав суспільно-економічний [344-346].

Наступником В.І. Григоровича на кафедрі слов'янської філології був О.О. Кочубинський, зокрема, член Чеської академії наук. Починаючи з кінця 1860-х років він регулярно відвідував з науковими відрядженнями слов'янські країни [948]. Найбільшу увагу у лекційних курсах він приділяв історії чехів та поляків. У 1879 - 1880 рр. замість курсу «слов'янські старожитності» він прочитав курс «рання історія слов'ян», в якому намагався встановити витоки слов'янства на основі лінгвістичних даних. Для студентів історичного відділення О. О. Кочубинський по дві години на тиждень читав курси з історії північно-західних слов'ян, південних слов'ян, румунів та мадляр, історію західних слов'ян [1257, с. 753-789].

Ще більшою мірою, ніж В. І. Григоровичу, О. О. Кочубинському вдалося синтезувати діяльність у галузі філології та історії слов'ян. У деяких працях важко розмежувати наукову та суто публіцистичну сторону, що було характерною ознакою багатьох славістичних студій. Серед них приблизно половина присвячена слов'янському мовознавству, половина – археології та історії. Останні можна класифікувати таким чином: 1) політична та церковна історія західних та східних слов'ян, здебільшого чехів; 2) історія російської політики у «східному питанні», передусім щодо слов'янських країн у XVIII ст.; 3) історія славістики та науки загалом, передусім у портретах її головних представників (наприклад, Я.-А. Коменський, В.І. Григорович); 4) археографічні публікації (пов'язані з історією та етнографією слов'ян). Заслугою історика було запровадження у науковий обіг великої кількості

історичних джерел. Деякі його роботи отримали високі наукові премії та стали хрестоматійними в історичній славистиці.

О. О. Кочубинський досліджував релігійну течію «Общину Чеських братів», чеське національне відродження (у рамках цієї теми він проаналізував творчість Й. Шафарика, Й. Добровського, В. Ганки, Ф. Палацького) [464]. Вперше в історичній науці О. О. Кочубинський ґрунтовно дослідив політику Російської імперії у «східному питанні» за часів правління Анни Іоанівни [453].

Зокрема, він вперше докладно дослідив конгрес у Немирові. Найбільшим внеском історика у дослідження історії славистики була монографія «Начальные годы русского славяноведения», де вперше було висвітлено генезу цієї галузі науки у Російській імперії, передусім діяльність «румянцівського гуртка», зв'язків російських та західнослов'янських славистів [458]. До історії славистики він звертався і в інших своїх працях [457; 460].

Сильно вплинули на славистичні студії О. О. Кочубинського його слов'янофільські, зокрема, антикатолицькі погляди. Своє кредо у слов'янському питанні О. О. Кочубинський найяскравіше висловив у вступі до курсу рання історія слов'ян (1879 - 1880) [462]. Головним об'єктом критики лектора став прозахідно та ліберально налаштований відомий славист О. М. Пипін. Одеський професор звинуватив свого колегу у запобіганні перед Заходом, комплексі меншовартості.

Він різко протиставив бездуховному світу Заходу, духовний, щирий, дух слов'янства. Обидві цивілізації, на його думку, вже не могли зрозуміти одна одну. О.О. Кочубинський був упевнений, що панславизм не є ретроградством, а прогресивним рухом. На тлі цих полум'яних заяв досить несподівано виглядав заклик лектора уникати політизації науки. Натомість у своїх статтях та особливо промовах, що були покладені в основу публіцистики, він аж ніяк не продемонстрував відданість цій шляхетній ідеї. Особливо це відбиває його

газетна стаття, присвячена аналізу хорватського національного руху. Будь який рух хорватських національних діячів в бік зближення з Заходом і відповідно – від всеслов'янської федерації, він трактував як засліплення. Натомість єдино можливим для хорватів та в усіх слов'ян він вважав єднання навколо православної Росії [452].

Найбільшим світоглядним послідовником О. О. Кочубинського виступив І.І. Дусинський, що хоча і був все життя причетний до НУ, не зробив наукової кар'єри. Свою візію історії та сучасності слов'янських народів він висловив у низці геополітологічних та публіцистичних праць (у деяких з них він спеціально звертався до слов'ян) [728]. Аналогічно до О.О. Кочубинського, він відстоював російсько-слов'янофільські погляди, які з 1914 р. чимдалі радикалізувались.

Разом з О. О. Кочубинським на кафедрі слов'янської філології НУ у 1898 - 1900 роках на посаді екстраординарного професора викладав представник московської наукової школи П. О. Лавров. Він головним чином звертав увагу студентів на вивчення документів із зібрання В. І. Григоровича [1417]. В одеський період П. О. Лавров опублікував лише декілька праць. Окреме місце у спадщині П. О. Лаврова посідають дослідження з історії славістики. Здебільшого він застосовував біографічний жанр. Історик розглядав не лише факти приватної та творчої біографії видатних славістів, але й вплив деяких з них на національне відродження своїх народів [478-481].

Після «ери Григоровича» та «ери Кочубинського» на кафедрі слов'янської філології НУ у 1908 - 1909 роках закріпився М. Г. Попруженко. М.Г. Попруженко визнавав вплив на себе В. І. Григоровича, професора кафедри всесвітньої історії Ф. І. Успенського, історика західної літератури О.І. Кірпічнікова та харківського славіста М. С. Дрінова. У 1890-ті роках М.Г. Попруженко читав лекції історико-славістичного характеру у рамках курсу «Історія південних слов'ян», хоча у цей період його наукові роботи,

зокрема, магістерська та докторська дисертації з сорабістики та болгаристики (1894, 1899) мали здебільшого філологічний характер [602].

На початку ХХ ст. його курс охоплював історію всіх зарубіжних слов'ян та історію їх літератури. Колега М. Г. Попруженка по кафедрі філології – Б.М. Ляпунов, зауважував ще одну обставину ранніх робіт М. Г. Попруженка – ретельність опрацювання джерел, пов'язуючи це з його невеликим педагогічним навантаженням. Натомість роботи так званого «середнього періоду» (початок 1890-х рр.) внаслідок завантаженості М. Г. Попруженка у гімназії, на думку Б. М. Ляпунова, були досить поспішними. Він вважав, що лише після 1896 р., коли М. Г. Попруженко очолив Одеську публічну бібліотеку і покращив свій матеріальний стан, він повернувся до попереднього високого рівня [25, арк. 56-59].

На початку ХХ ст. він все більше уваги присвячував історії болгар та сербів, історіографії славистики. Він був одним з перших дослідників слов'янської колонізації Півдня України (здебільшого болгарської). Головним чином, М.Г. Попруженко обмежився виданням джерел, уникаючи широких узагальнень. Однак занадто різким виглядає закид на адресу М.Г. Попруженка з боку радянського історіографа у неспроможності аналізувати факти [1239, с. 331]. М. Г. Попруженко справедливо наголошував, що в умовах недослідженості питання саме археографічна праця мала стати основною для дослідників [598, с. 1].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. погляди М. Г. Попруженка мали помірковане панславистське спрямування. Наприклад, у некролозі хорватському славісту Ф. Рачки він зазначав, що «його праці зігріті щирою любов'ю до всього слов'янства, адже він ніколи не був вузьким хорватським патріотом, але співчував бідам всіх слов'ян загалом, турбуючись про подолання вікового розбрату між ними» [859, с. 9]. Він наголошував на просвітницькій місії болгаристики передусім у контексті завдання налагодження торгівельних та культурних контактів між мешканцями

Російської імперії та Болгарії, але уникав політизованих слов'янофільських ламентаций [604, с. 218].

У 1910-х рр. історико-філософські та суспільно-політичні погляди М.Г. Попруженка помітно еволюціонували у бік російського неослов'янофільства. У 1916 р. у некролозі В. І. Ламанському одеський професор повністю схвалював тезу петербурзького славіста про німців як одвічних ворогів слов'янства, відрубність слов'янського світу від західного, вірив у особливу місію Росії серед слов'ян. Зокрема, він вважав, що російська мова має набути статусу мови науки та літератури для всіх слов'янських народів [593]. Недаремно у своїй публіцистиці він перемежовував заклики до захисту слов'ян з закликами до зміцнення «русского» патріотизму [725; 726]. Серед окремих слов'янських народів він не знаходив місця українцям та білорусам. Такі аморфні категорії як «слов'янська самосвідомість», «слов'янська місія» він вважав не фікціями, а науково обґрунтованими поняттями.

Семінар М. Г. Попруженка перетворився на найбільш помітний осередок славістичних студій в НУ у 1910-х роках. Звіти НУ зафіксували 42 історико-славістичні реферати, що були прочитані на семінарах професора з 1909 по 1915 роки. Один з рефератів (про П. Хелчицького) у 1914 р. прочитав згодом відомий історик Ф. О. Петрунь [980, с. 121-122]. Декілька рефератів були прочитані болгарською мовою.

Тематика рефератів досить рівномірно відображала історію всіх слов'янських народів, хоча більша увага все ж таки приділялась південним слов'янам. Недаремно найчастіше студенти обирали тему «Заселення слов'янами Балканського півострова». Окрім читання рефератів студенти перекладали та аналізували уривки з творів болгарських, польських та сербських авторів та літописів. Одним з учасників цих студій був згодом один з провідників українського національного руху А.В. Ніковський [977, с. 81].

Визнаючи безумовно провідне місце за кафедрою слов'янської філології у розвитку історичної славістики на історико-філологічному факультеті НУ, слід проте відзначити помітний внесок й деяких викладачів кафедр загальної та російської («русской») історії.

Першорядне місце серед цієї когорти викладачів слід відвести професору кафедри загальної історії у 1874 – 1894 роках Ф. І. Успенському. Професор читав й суто слов'янознавчі курси: «Давній період руської історії та південно-слов'янської історії у зв'язку з вивченням візантійської історії» (у 1876, 1881 роках), «Історія південних слов'ян до завоювання турками» (1886 р.) [607, с. 8].

Дослідник суттєво вдосконалив використання історико-порівняльного підходу до дослідження історії слов'ян. Зокрема, він порівнював слов'янську та візантійську общини [658; 661]. Побічною, але від того не менш важливою була діяльність Ф. І. Успенського у галузі русистики. Здебільшого він обмежувався публікацією важливих джерел з дипломатичної історії Московської держави XVI ст. [660; 664]. Деякі з цих публікацій зачіпали й польську історію. Спеціально історії Болгарії та Росії, Польщі та зв'язкам між ними він присвятив під час перебування в Одесі близько 15 праць, серед них й докторську дисертацію.

Якщо перші праці Ф. І. Успенського були написані під значним впливом його вчителя В. І. Ламанського, то надалі він все більше відходив від романтичного слов'янофільства у бік науковості. У цьому плані показовим є порівняння промов Ф. І. Успенського та О. О. Кочубинського, що були присвячені спільній темі – діяльності Кирила та Мефодія [465; 659].

На відміну від суто позитивістського, виваженого, спрямування промови Ф.І. Успенського, його колега здебільшого робив наголос на пропаганді ідеології слов'янофільства. Славістична діяльність Ф. І. Успенського отримала високу оцінку в інтелектуальному середовищі слов'янських народів. Його було обрано почесним членом Хорватського археологічного

товариства у Загребі, членом-кореспондентом Південно-Слов'янської Академії наук, Сербської АН, Сербського наукового товариства.

Інший викладач кафедри загальної історії Є. М. Щепкін приділив увагу русистиці, здебільшого в джерелознавчо-археографічному дискурсі, (політика Лжедмитрія I, деяким епізодам внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії у XVIII ст.) [693]. Одеський історик доводив, що Лжедмитрій I не був ані сином Івана Грозного, ані Г. Отреп'євим, а третьою особою, справді, царських кровей. Як встановив спеціаліст з проблеми Смутного часу В. І. Ульяновський, концепція Є. М. Щепкін не була підтримана ані його сучасниками, ані подальшими істориками [1493, с. 163]. На практичних заняттях іншого «всесвітника» В. Е. Крусмана у 1909 р. 4 студенти прочитали свої реферати про різні аспекти гуситського руху у Чехії. Одним з цих студентів був згодом відомий український історик П.Г. Клепацький [976, с. 58-59].

Більш помітна слов'янознавча традиція існувала на кафедрі руської історії, до того ж не лише у галузі русистики. Професор М. П. Смірнов приділяв увагу не лише русистиці, але й історії Польщі. Він опублікував ґрунтовну розвідку про причини, обставини та наслідки Кревської унії та її головного творця польського короля Ягайла. Праця була написана у річці російської історіографічної традиції, що ставилась упереджено до поляків та їх історії [636].

Наступник М. П. Смірнова на кафедрі, спеціаліст з історії Поволжя, Г.І. Перетяткович, зосередився лише на історії Росії [576; 578]. Славістичні традиції на кафедрі відновив О. І. Маркевич. Вивчення багатогранної діяльності історика дозволяє виділити слов'янознавство в один з провідних об'єктів його творчих інтересів. Особистість вченого сформувалась під впливом Ф. І. Леонтовича та В. І. Григоровича [910; 911]. Вплив на вченого мали ідеї М.І. Костомарова та І. С. Аксакова [517]. Славістичні інтереси О.І. Маркевича розподілились між історичною русистикою (Московська

держава наприкінці XVI – на початку XVII ст.) та історією західних і південних слов'ян [513; 515; 520].

Слід погодитись з думкою одеського історика О. О. Рябініна-Скляревського, який у 1920-х роках наголошував на ліберальному характері слов'янської ідеї О. І. Маркевича [183, арк. 59-62]. О. І. Маркевич вважав передчасною політичне об'єднання слов'ян в межах будь-якого політичного утворення, адже між слов'янами існує більше розбіжностей в політичних та культурних орієнтаціях, ніж спільності [721; 722]. Найбільш близькими йому залишались ідеї українських кирило-мефодіївців 1840-х років. Недаремно у промові присвячені П. Шафаріку він провів пряму паралель між поглядами чеського вченого та програмою українського братства [522]. О. І. Маркевич розмежовував поняття слов'янофільство та панславізм. Останній він розглядав перш за все як результат зміцнення національної самосвідомості в окремих слов'янських народів, прагнення до взаємного вивчення культур.

Любов до слов'янства, згідно О. І. Маркевичу, мала відбиватись в конкретній, буденній роботі. Одеський історик яскраво довів цю тезу, взявши найактивнішу участь в діяльності Одеського слов'янського благодійного товариства імені Святих Кирила та Мефодія. На посаді члена правління О.І. Маркевич виступив основним ідеологом та організатором діяльності цього товариства у 1880-х - на початку 1900-х років.

У 1888 р. О. І. Маркевич виступив з ініціативою перед міністерством освіти про заснування Загальнослов'янської Академії наук з центром в Києві з метою створення наукового підґрунтя для ідеї слов'янського єднання [960]. Однак 12 червня 1889 р. товариство отримало від урядовців відмову [1, арк. 6]. Одеські журналісти зверталися до О. І. Маркевича як до експерта, «знавця слов'янської ідеї» [1074]. Один з сучасників зазначав, що «великий знавець та прихильник слов'янської ідеї Маркевич цілковито не сприймав національний шовінізм» [1117].

А. В. Флоровський та Є. П. Трифільєв у лекційних курсах зосереджувались майже виключно на історії Росії: перший – давньої, другий – новітньої [676]. Перу Є. П. Трифільєва належить низка праць присвячених історії Росії (періоди Московського царства та Російської імперії) [653]. Дослідник не продемонстрував значної самостійності у трактуванні історії Росії, здебільшого дотримуючись поглядів С. Ф. Платонова.

Поряд з мікродослідженнями, деякі історики спробували вдатися до синтезу щодо історії окремих слов'янських народів. Подібно до євреїв, які видали в Одесі у перекладі на російську мову книгу німецького єврейського історика Г. Греца про загальну історію свого народу, одеські болгари у співробітництві з професором НУ німцем П. К. Бруном у 1878 р. видали в Одесі російськомовний переклад «Історії Болгарії» празького професора К. Іречека [1207].

К. Іречек знав про це видання та сприяв перекладачам [1101; 1102]. Ф.І. Успенський у 1879 р. у докторській дисертації дослідив важливий етап Болгарської історії – друге Болгарське царство, що існувало у передосманський період болгарської історії у 1185 - 1396 роках [661].

У 1901 р. М. Г. Попруженко відзначив зростання інтересу до цієї країни та наголосив на необхідності створення загальної картини болгарського життя і, ширше, видання загальних посібників для вивчення минулого та теперішнього становища слов'ян [604]. Серед робіт М.Г. Попруженка на болгарознавчу тематику синтезним є його дослідження важливого етапу болгарської історії – національного відродження болгар кінця XVIII – першої половини XIX ст. [601].

До заслуг автора слід зарахувати охоплення великого джерельного матеріалу та різних аспектів болгарського відродження. Однак ідеалістичний наголос на тому, що болгарське відродження було викликано виключно дією «національного духу» і відповідно ігнорування соціально-економічних чинників звужувало можливості синтезу, висвітлення широкого тла доби, хоч

автор і не ставив перед собою власне написання повної історії Болгарії зазначеного періоду. Ця праця була основою до подальшого синтезу [1415].

У 1889 р. Ф. І. Успенський опублікував один з перших в російсько-імперській історіографії короткий нарис історії Чорногорії. Історик не ставив за мету висвітлити усі факти, але намагався виявити головні особливості чорногорської історії. Головною особливістю, на його думку, було дуже виразне панування в чорногорців родової системи [657].

Першим в Одесі велику увагу історії Сербії приділив В. І. Григорович. Проте, ані він, ані його наступник на кафедрі слов'янських мов О.О. Кочубинський не приступили до синтезу сербської історії. Парадоксально, але це завдання здійснив вже на початку ХХ ст. випускник математичного відділення фізико-математичного факультету НУ 1884 року Драгомир Войнович.

Свою мотивацію автор аргументував тим, що сербська історія маловідома у Російській імперії, а якщо нею і займаються, то пишуть виключно важкозрозумілі наукові праці. Д. Войнович скомпілював текст на основі 10 праць російських та західноєвропейських істориків [334]. Текст було побудовано за традиційною для подібних видань схемою правлінь і загалом майже виключної уваги до політичної чи етнополітичної історії. Цей політизований підхід автор розбавив більш оригінальним прийомом – рясним цитування сербських народних пісень, що мали проілюструвати політичні події.

Незважаючи на те, що нам не вдалося віднайти дані про якісь успіхи у дослідженні слов'ян поза межами Одеси, про те, що такий інтерес жеврів й в інших містах Українського Півдня свідчать газетні матеріали, в яких містилися короткі географічні, історичні та етнографічні відомості [1054; 1075].

Отже, провідним осередком історико-славістичних досліджень в регіоні був НУ. Можна виділити низку етапів у розвитку історико-славістичних

досліджень на факультеті: друга пол. 1860-х – перша пол. 1870-х рр. – становлення історичної славістики в НУ здебільшого зусиллями професорів В.І. Григоровича та професора юридичного факультету Ф. І. Леонтовича. Надалі юридичний факультет вже не міг дорівняти історико-філологічному факультету в інтенсивності славістичних досліджень; кінець 1870-х – 1890-ті рр. – піднесення історико-славістичних досліджень на історико-філологічному факультеті передусім завдяки діяльності професорів Ф.І. Успенського та О. О. Кочубинського. Найбільш інтенсивно розвивалось дослідження історії південних слов'ян; перші два десятиріччя ХХ ст. – урізноманітнення історико-славістичної тематики, передусім за рахунок збільшення питомої ваги русистики та полоністики, дослідження історії слов'янської колонізації Південної України. Головними промоторами історико-славістичних досліджень у цей період були професори М.Г. Попруженко та І. А. Линниченко. Але їх ставлення до російського слов'янофільства було більш різноманітним – від захоплення у світогляді О.О. Кочубинського та М. Г. Попруженка, до скепсису у працях О.І. Маркевича та І. А. Линниченка.

Висновки до розділу. Попри декларований позитивізм більшості істориків, залишатися суворо науково-об'єктивними більшості істориків заважав їх статус пророків, громадських діячів, національних месій. Для багатьох істориків позитивізм був лише тією науковою, передовою, ширмою, за якою вони ховали свої громадські та національні прагнення, що надавав більшій авторитетності їх думкам. Південноукраїнський позитивізм мав вторинне походження, адже передусім спирався на впливи головних наукових центрів. З огляду на велику кількість вихованців київської історико-документальної та історико-правової шкіл (теж документальною за своєю основою) саме вплив її позитивізму відчувався найсильніше. Головні етапи розвитку позитивізму в історичній науці Південної України загалом співпадають з загальноукраїнськими: 1840-ві – перша пол. 1860-х рр. –

доуніверситетський етап протопозитивістських шукань; 1860-ті – 1880-ті рр. – етап розвиненого позитивізму, головними прибічниками якого в даному регіоні вважаємо спеціалістів з історії Франції Г. О. Афанасьєва та О.С. Трачевського; 1890-ті – початок ХХ ст. – етап кризи позитивізму, відбиття чого полягало передусім у текстах М. М. Ланге, Є. М. Щепкіна, П.М. Біцилли. Південноукраїнська історіографія продемонструвала достатню повноту. Тут було сформовано усі напрями історичних досліджень, що існували у тогочасній науці.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора, що зазначені у загальному списку використаних джерел під №№ 1264, 1430, 1431, 1435.

ВИСНОВКИ

1. Актуальність дослідження процесів інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. зумовлена зростанням наукового та громадського інтересу до історії Південної України, потребою у виробленні комплексного підходу до минулого цього регіону, що неможливо без осягнення процесу інституціоналізації історичних досліджень як важливої складової історіографічного процесу та інтелектуальної історії загалом.

2. Джерельна база роботи відобразила складні перипетії історіографічного процесу на території Південної України. Головним місцем зосередження документальних джерел є архівосховища та наукові бібліотеки Одеси та Дніпра. У процесі нашого дослідження вдалося встановити, що головну цінність складають актові джерела, матеріали діловодства установ та товариств, що зберігаються тут. Натомість епістолярні джерела головним чином зосереджені в архівосховищах Києва та Російської Федерації.

3. Етапи вивчення історіографічного процесу на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. головним чином відображали загальні етапи історії Східної Європи, зокрема, України. З іншого боку, поступово формувалися окремі регіональні центри вивчення цього явища, що найчастіше відображали процес саморефлексії, вивчення місцевих історіографічних традицій, адже до відповідного аналізу зверталися історіографи, що працювали у цих центрах і отже вивчали їх історію та історіографію. Слід врахувати функціонування різних політичних ідеологій, соціальних та політичних орієнтацій, національних поглядів, що неминуче впливали на історіографічні оцінки, як це завжди відбувається у гуманітарних дослідженнях. Вивчення окремих проявів південноукраїнських реалій загальноєвропейського процесу інституціоналізації займало поважне

місце в історіографії, але мало фрагментарний характер і поступалося за рівнем інтенсивності біографістиці.

4. Особливістю першого етапу процесу інституціоналізації на території Південної України (середина 1850-х – початок 1880-х рр.) було становлення позитивістської історіографії в умовах ліберальних реформ. Подією, що мала переламне значення для розвитку історичної науки на півдні України було завершення у 1865 р. трансформації одеського Рішельєвського ліцею у перший та єдиний до 1918 р. у регіоні закладу вищої освіти – Новоросійський університет. Найважливішою подією стало започаткування у Російській імперії археологічних з'їздів. Усі ці події мали прямий та опосередкований вплив на південноукраїнський процес інституціоналізації. У цей період перевага Одеси над іншими південноукраїнськими культурними вогнищами як центра історичної думки була тотальною.

5. Другий етап процесу інституціоналізації охопив середину 1880-х – початок ХХ ст. Цей був етап найвищого піднесення процесу інституціоналізації. Двома головними маркерами інституціоналізації стало проведення в Одесі та Катеринославі археологічних з'їздів, що мали фундаментальне значення для розвитку місцевих установ та істориків, сприяло включенню регіону у міжрегіональні, внутрішньоімперські та міжнародні зв'язки. В межах періоду відбулася значна диверсифікація історичних досліджень, хоча Одеса, передусім завдяки функціонуванню університету, зберігала лідерські позиції. Пожвавленню інтересу до історичних студій сприяло відзначення ювілеїв: 100-ліття з днів заснування південноукраїнських міст (Миколаєва, Катеринославу, Херсону, Сімферополя, Одеси) та 50-ліття Одеського товариства історії і старожитностей. Віховими подіями стало заснування Таврійської, Херсонської та Катеринославської вчених архівних комісій, що втілювали ідеали позитивізму, що залишалися провідними для місцевих істориків у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Позначений період й активізацією

музейної справи, перетворенням музеїв у важливий чинник інституціоналізації (розширення музею Одеського товариства історії і старожитностей, заснування та становлення Херсонського та Катеринославського музеїв). Старий осередок історичних досліджень Одеське товариство історії і старожитностей, що головним чином був зосереджений на розвитку археології, був доповнений Історико-філологічним товариством при Новоросійському університеті – осередком історико-літературних та історико-теоретичних студій.

6. Третій етап процесу інституціоналізації (кінець 1905 р. – до 1917 р.) був позначений кризовими явищами у плані теоретико-методологічних шукань, на що накладалася політична нестабільність. Хоча Перша світова війна не мала значних руйнівних наслідків для Південної України, вона посилила інституційну кризу. Проте, зниження рівня фундаментальності праць та криза низки товариств (Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Херсонська архівна комісія) компенсувалося виникненням нових осередків: Одеського Бібліографічного товариства при Новоросійському університеті та Одеського відділення Імператорського військово-історичного товариства. Збільшилася кількість видань історичного профілю, як наукових, так і тих загальних газет та журналів, що надавали свої сторінки та шпальти для повідомлень про засідання історичних товариств, статті фахових істориків про різні історичні питання, що популяризували минувшину і т.п. Посилилася популяризаційна, часто фактично ідеологічна, історична складова у діяльності громадських товариств. Разом з традиційними напрямками історичних досліджень, значно інтенсифікувалися в цей час ті, що перебували у зародку – військово-історичний, локалістика (історія окремих міст та сіл). Пожвавилися міжнародні та внутрішньоімперські контакти, хоча початок війни у 1914 р. завдав суттєвого удару по цих аспектах. Ознакою періоду був тісний зв'язок між націєтворчими зусиллями інтелігенції та історичною думкою. Бачимо

яскраві приклади участі південноукраїнських істориків в акціях, подіях, рухах, що сприяли формуванню української соборницької національної пам'яті, культури.

7. Четвертий етап процесу інституціоналізації (1917 р. – початок 1920-х рр.), був нетривалим, але переламним, в межах якого завершилися попередні тенденції, і, водночас, було започатковано низку наступних. Епохальні події вплинули на південноукраїнський історіографічний процес на двох, тісно пов'язаних між собою, рівнях: персональному та інституційному. Деякі з істориків були безпосередньо залучені в орбіту війни в якості вояків. Значно більша – як пересічні мешканці, що відчували на собі соціально-економічну кризу, яка для інтелектуалів поглиблювалася глибокими переживаннями за долю країни, осмисленням історичної ваги моменту. Загалом війна загальмувала темпи наукової праці істориків. Війна поглибила кризу більшості установ та товариств Південної України, звузила коло їх наукових зв'язків та планів. Лише консолідована зосередженість кримських істориків у Таврійську вчену архівну комісію, на відміну від більшої розпорошеності одеситів, дозволила їм з меншими «втратами» пережити війну. Водночас, впродовж періоду відбувся значний поступ у таких до того штучно маргіналізованих галузях як україністика та іудаїка, завдяки їх запровадженню у закладах вищої освіти.

8. Загалом, порівняно з провідними центрами історичної науки Російської імперії південноукраїнська історіографія мала ознаки провінційності, тобто відчувала постійні інфраструктурні проблеми, головним чином місцеві історики були реципієнтами провідних тенденцій, а не їх творцями. Проте, досвід таких постатей як Н. П. Кондаков, Ф.І. Успенський, Е.Р. фон Штерн, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький, Д.А. Марков, П. М. Андріанов свідчить про те, що навіть маючи статус провінційного вченого, завдяки науковму ентузіазму та здібностям можна було нарощувати темпи праці і досягти рівня впливової фігури, і не лише на

локальному рівні, при тому переважно використовуючи особливості цього регіону на свою користь.

9. Найважливішим результатом процесу інституціоналізації було формування феномену південноукраїнської історіографії як своєрідного осередку наукових студій. У межах регіону найбільші міста Одеса, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Сімферополь теж мали риси окремих осередків, чи регіональних «шкіл» - сукупність установ та істориків, що розвивали тут історичні дослідження, часто будучи лише аматорами. Власне, схолярні традиції, забезпечувало стабільне функціонування у цих містах низки педагогічних осередків, як середнього, так і вищого типів.

10. Умови для заснування класичних, неформальних, лідерських шкіл на території Південної України передусім існували у системі університетської освіти, що до 1918 р. існувала лише в Одесі. Найбільшою мірою інституційними можливостями скористався І. А. Линниченко, що згуртував навколо себе коло безпосередніх учнів з числа студентів та курсисток, що до того ж склали ядро Одеського бібліографічного товариства. На відміну від М.В. Довнар-Запольського, школа І. А. Линниченка не зробила подальший крок у поглиблення вивчення економічного чинника історії. Наслідком тривалої педагогічної та наукової діяльності Ф. І. Успенського та Е.Р. фон Штерна стало створення ними в Одесі шкіл візантиністики та антикознавства, з наголосом на причорноморській проблематиці та історичних джерелах. Спільним для усіх трьох шкіл був позитивістський документалізм. У Херсоні та Катеринославі на основі передусім музеїв В.І. Гошкевичу та Д. І. Яворницькому вдалося створити потужні осередки в тому числі педагогічного, історико-пам'яттєвого, впливу на сучасників. В багатьох аспектах їх вплив на сучасників перевершував впливи університетських професорів. До того ж, Д. І. Яворницький уособлює вплив на південноукраїнський історіографічний процес народницької течії, яку традиційно часто позначають як «школу».

11. Народництво, симпатії до соціалізму, були рисами багатьох південноукраїнських істориків, здебільшого з кола аматорів. Іноді, як, наприклад, у діяльності П. М. Андріанова, бачимо намагання поєднати державництво з народництвом. Проте, більшість елітарних, університетських, істориків перебували на державницьких позиціях (І.А. Линниченко, історики права), що при тому не означало їх чорносотенства, як це часто зображувалося у радянській історіографії.

12. Якщо сприймати поняття «течія» крізь суспільно-політичну призму, то, як і у масштабах усієї імперії, на території Південної України співіснували та конфронтували консервативна та ліберальна історіографії. Головним чином, першу уособлювали представники духовенства, а другу – емансипатори, адепти національних та лівих рухів.

13. Поняття «історіографічний напрям», чи «напрямок в історіографії» сприймаємо як певний тематичний зріз історичних зацікавлень. З такої точки зору, на території Південної України існували два рівні досліджень: локальний (що безумовно переважав) та загальний (передусім йдеться про вихід на всесвітньоісторичну, зарубіжну тематику). Головні успіхи на першому рівні були досягнуті в галузі урбаністики, адже у цей період були опубліковані перші історії головних міст Півдня, що є популярними і досьогодні, передусім завдяки простоті стилю, ілюстративності. Проте, фундаментальності цим першим нарисам явно бракувало, а, тим більше, концептуально-теоретичної бази. Значні успіхи також досягло козакознавство, як зріз локальних студій. Найбільший прорив на загальному рівні був досягнутий у галузі візантиністики, що приваблювала й славістів. Показником зміцнення потенціалу історіографії Південної України було те, що місцеві історики зробили внесок не лише у розробку, власне, місцевої історії, але й інших, земель. Природно, що передусім йдеться про суміжні землі, що охоплювалися тематикою кавказознавства, візантиністики. Деякі з цих галузей (славістика, балканістика) прямо відображали національну

палітру та зв'язки Південної України. Найбільш поширеними виявилися церковно-релігійні, історико-правові та культурологічні (мистецтво, література) напрями історичних студій.

14. Історіографічний доробок південноукраїнських істориків був об'єктом уважної рецепції з боку представників історичної науки з інших регіонів. І хоч існували різні оцінки, усі ці рецензії сприяли процесу інституціоналізації та увиразненню історіографічних позицій регіону.

15. Принципово важливе значення для інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України мало мереживо неформальних об'єднань істориків. Загальна кількість томів періодичних видань товариств та установ нараховує 177 книг. За виключенням 14-ти випусків «Записко» історико-філологічного факультету Новоросійського університету, усі інші видання є наслідком діяльності громадських установ та об'єднань. Окрім цих провідних центрів учасниками історіографічного процесу були численні ненаукові громадські об'єднання, зокрема, національних громад, що популяризували історію з громадсько-політичною чи націєтворчою метою.

16. Освітні заклади на території Південної України (передусім Новоросійський університет) та громадські об'єднання забезпечували базові ознаки процесу інституціоналізації – були спеціалізованими осередками з продукування тих чи інших історичних знань, нових «кадрів», що забезпечували спадковість історіографічних традицій, формування своєрідного «обличчя» місцевих істориків, існування їх як певної спільноти.

17. Історіографічний процес був демократичною галуззю, що кооптував в себе та об'єднував представників майже усіх соціальних, станових, фахових груп: священників різних конфесій, військових, дипломатів, вчителів та ін. Головним чином, студіювання історії було прерогативою мешканців міст, але поступово у цей процес втягувалися аматори з сільської місцевості. Помітним проявом емансипації була участь в історіографічному процесі жінок. Як і в інших регіонах, існував симбіоз, часом дружній та органічний, а

іноді й конфліктний, між аматорами історії та фахівцями, до яких належала передусім професура.

18. Величезну роль мав особистісний, лідерський чинник. На території Південної України працювала низка істориків, що можуть бути визначені за допомогою концепту «особа першого плану», як у місцевому, так і загальноімперському та міжнародному контекстах, передусім завдяки високому рівню своїх праць: Ф. І. Успенський, Н.П. Кондаков, Е. Р. фон Штерн, С. М. Дубнов. Втім, лише останній з них, підпадає під головний, на нашу думку, критерій визначення такої особи: творення нових історіографічних концептуальних сенсів, видатну роль у житті своєї національної спільноти, роль «гуру». Хоча, з іншого боку, він не досяг тих формальних звань, які б зміцнили б його статус.

19. Представниками історіографії на території Південної України були також «особи другого плану» у загальному контексті історії історичної науки: В. І. Григорович, І. А. Линниченко, М. М. Мурзакевич, Є. М. Щепкін, О.І. Маркевич, А. І. Маркевич, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький. Ці особи були активними в комунікаціях, були досить відомі. Але особами першого плану вони стали тільки на південноукраїнському, рівні. При тому, феномени А. І. Маркевича та Д. І. Яворницького полягали у тому, що вони досягли фактично рівня експертів відповідно у кримиознавстві та козакознавстві, беззаперечних авторитетів у галузі вивчення історії тих місцевостей, в яких вони мешкали та діяли. Деякі особи (М.Є. Слабченко) у цей період тільки розпочали діяльність, а надалі у добу «розстріляного відродження» досягли безумовного статусу провідників історичної науки у регіоні.

20. Найчисельнішою в історіографії на території Південної України були історики, які посіли загалом скромне місце в історії історичних студій, але на локальному рівні були більш чи менш помітними фігурантами історіографічного процесу (В. М. Ястребов), або помітними особами в

окремих галузях (В. М. Чемересинів у військовій історіографії, С.В. Петровський – у церковній історіографії).

21. Помітний вплив на перетворення історії на окрему галузь знань та інтелектуальної діяльності мало середовище аматорів старовини, священиків, громадських діячів, заможних людей. Без їх допомоги дуже проблематичним виглядало б функціонування усіх громадських об'єднань південноукраїнських істориків. Багато з них, самі не продукуючи історичне знання, створювали передумови для цього фахівцям.

22. Відбиттям зростання громадської ваги історіографії було пожвавлення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дискусій про сутність історичного знання, методики викладання історії, етики та рівня фаховості історика. Ці дискусії сприяли перетворенню історичного знання та студій на спеціалізоване, специфічне, надвали йому нормативності, уводили у рамки наукових канонів. Про притягальність історії як засобу націотворення свідчить те, що в історичних дискусіях взяли участь й не гуманітарії і загалом історіографічний компонент був присутнім й у діяльності осіб з середовища природничників.

23. Найбільш плідним, рамковим, підходом для узагальнення основних рис розвитку історіографічного процесу на території Південної України вважаємо концепцію фронтіру. Першим елементом концепту фронтіру є «освоєння», уявлення про певну територію як незайману, «дику», що підлягає господарській та культурній колонізації. Навіть на початку ХХ ст. більшість південноукраїнських істориків сприймали свою працю у цьому регіоні як особливо важке культуртрегерство.

24. Фронтірне положення Південної України було одним з предметів осмислення у південноукраїнській історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що заклало основи для подальших студій у цьому напрямку. Так, «Геродот» чи «Нестор» Новоросійського краю», А.О. Скальковський, прямо порівнював тенденції освоєння українських степів та північноамериканських прерій.

Своєрідним символом фронтіру стало козацтво. Південна Україна була одним з провідних осередків козакознавства у Російській імперії.

25. Ознакою фронтіру є постійні контакти та взаємодія різних національних культур, світоглядів, ідеологій. Зміни місцевого та загальноімперського громадського життя зумовили складність та суперечливість процесу формування національної свідомості населення Південної України. Для представників російсько-імперської ідеології з числа місцевих істориків найвагомішими були імперськоцентричні уявлення про слов'янську єдність, консерватизм, іноді, монархізм, єдність «русского народа» як спільноти «великоросів, малоросів та білорусів». Неросійські історики протиставляли цим ідеям націєцентризм, лібералізм, пом'якшені варіанти панславізму у випадку українців та поляків. Зокрема, через історичні дослідження такі історики російського походження як П. А. Іванов, В.В. Данілов абсорбуватися в українську ідентичність та культуру. Неабиякий вплив на формування національної ідентичності своїх співвітчизників мали єврейські історики С.М. Дубнов, Й.Г. Клаузнер, грузин С.Л. Аваліані. Одеса стала місцем народження у Східній Європі нової єврейської історіографії, проголошеної С.М. Дубновим, за своїми концептуальними рисами схожими на концепцію М.С. Грушевського. Найбільший резонанс серед українських історичних видань викликала праця М. М. Аркаса, що відображала запит українських націєтворців на перетворення історичних знань на знаряддя зміцнення національної української самосвідомості.

26. Історики з території Південної України були активними учасниками посилення наукових комунікацій у другій половині XIX – на початку XX ст. Інтенсифікації контактів дуже сприяло проведення двох археологічних з'їздів на території Південної України: Одеського та Катеринославського. Південноукраїнські історики боролися за проведення ще одного з'їзду у Криму, але без успіху. Не менш важливими були регулярні наукові подорожі південноукраїнських істориків за кордон і, хоч і не такі часті візити зарубіжних

колег на південь. У зв'язках південноукраїнських істориків бачимо всі можливі напрямки. Особливо активним напрямком був балканський. Однією з тем, де південноукраїнським, передусім, одеським історикам (передусім Н.П. Кондакову, Ф. І. Успенському та С. Д. Пападімітріу) вдалося здійснити прорив символічно стала візантиністика, що мала завданням вивчення історії однієї з найбільш фронтирних цивілізацій світу.

27. Сучасна історіографія сповнена пошуками відповідей на добу діджиталізації, постправди, постмодернізму. Проте, освітні та наукові норми, сформовані в тому числі південноукраїнськими істориками в основних рисах залишаються класичними зразками. Тому другу половину XIX – початок XX ст. сприймаємо як класичну добу у розвитку історичної думки. Потенціал цієї доби ще далеко не вичерпаний і переживе випробування часом. Як у випадку з усіма класичними зразками, після може й десятиліть випробувань та криз, цілком ймовірним виглядає варіант повернення до її багатьох досягнень як до джерел нових імпульсів для подальшого поступу.

28. Перспективними напрямками подальших досліджень є виявлення малоактуалізованих документальних джерел з подальшою археографічною публікацією. З іншого боку, не менш важливим є подальше обговорення теоретичних, концептуальних, термінологічних питань, як то зміст поняття «Південна Україна», «історіографічний процес», «інституціоналізація», їх особливостей та спільних рис в різних регіонах України та у широкій порівняльній перспективі у контексті історичної глобалістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Одеської області

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника

1. Оп. 1. Спр. 1720. Щодо записки члена Слов'янського Благодійного товариства Маркевича про необхідність заснувати на півдні загальної слов'янської академії наук. 1888 р. 8 арк.
2. Оп. 7. Спр. 226. Про лекції та читання, 1907 р. 124 арк.
3. Оп. 7. Спр. 278. Про дозвіл зібрань та вечерів. 1908 р. 575 арк.
4. Оп. 7. Спр. 285. Зібрання та вечори «Українського Товариства «Просвіта». 1909 р. 22 арк.

Ф. 5. Управління Тимчасового одеського генерал-губернатора

5. Оп. 1. Спр. 59. Донесення начальника Одеського жандармського управління та листування з прокурором Одеської судової палати про студентів Новоросійського університету, яких звинуватили у зеріганні заборонених видань. 14 червня 1879 – 8 січня 1880 рр. 30 арк.

Ф. 9. Окремий цензор внутрішньої цензури в м. Одесі

6. Оп. 1. Спр. 111. Рукописний примірник твору Уманця М. «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Московською в єдину велику Державу Російську». 23 червня 1888 р. 92 арк.

Ф. 13. Старший інспектор з нагляду за закладами друку і книжкової торгівлі в м. Одесі

7. Оп. 1. Спр. 161. Листування з Тимчасовим Одеським генерал-губернатором про конфіскацію брошури «Про Гарібальді, борця за волю Італійського народу», що видана Одеським товариством «Просвіта» та інших брошур виданих в Одесі, 18 лютого – 13 серпня 1908 р. 67 арк.

Ф. 42. Оп. 35. Канцелярія попечителя Одеської навчальної округи

8. Спр. 341. Проект статуту та доповідна записка про заснування при Новоросійському університеті товариства правознавства та державних знань, 25 листопада 1898 – лютий 1910 р. 9 арк.

9. Спр. 556. Протоколи правління Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, 17 січня 1912 – 17 січня 1913 рр. 23 арк.

10. Спр. 1754. Заключення професорів Новоросійського університету про реформу середньої школи та протокол засідання Ради навчальної округи, 3 вересня 1899 р. – 12 грудня 1903 р. 365 арк.

11. Спр. 1780. Донесення середніх навчальних закладів про страйки та зібрання учнів та ін. 24 березня – 14 жовтня 1906 р. 77 арк.

12. Спр. 2405. Відгуки директорів навчальних закладів та голів педагогічних рад про викладачів гімназій та реальних училищ. 7 червня – 8 грудня 1911 р. 229 арк.

13. Спр. 2421. Листування з Одеською жіночою гімназією Мякенко. 2 січня – 30 грудня 1911 р. 32 арк.

14. Спр. 2457. Листування з Одеською жіночою гімназією Бутович про призначення та звільнення вчителів. 21 січня – 22 грудня 1912 р. 30 арк.

- 15.Спр. 2545. Відгук про викладачів Одеської жіночої гімназії Бутович, 23 червня – 25 жовтня 1914 р. 5 арк.
- 16.Спр. 2826. Листування з Міністерством просвіти про заснування архівної комісії, 26 лютого 1917 р. – 17 листопада 1919 р. 258 арк.
- 17.Спр. 2924. Листування з Міністерством просвіти про відкриття кредиту на утримання Російського археологічного інституту в Константинополі у 1915 р. 8 червня 1915 р. – 31 березня 1916 р. 25 арк.

Ф. 44. Рішельєвський ліцей

- 18.Оп. 3. Спр. 27. Про отримання від викладачів Ліцею звітів про пройдених частинах наук та мов за академічний 1861 рік. 52 арк.

Ф. 45. Новоросійський університет

- 19.Оп. 1. Спр. 5. Особова справа студента С. Л. Аваліані, 1900-1905 рр. 10 арк.
- 20.Оп. 1. Спр. 527. Особова справа О. Л. Коцейовського. 1918 р. 20 арк.
- 21.Оп. 1. Спр. 877. Особова справа студента М. Л. Рубінштейна, 1917 – 1920 рр. 50 арк.
- 22.Оп. 4. Спр. 1715. Особова справа приват-доцента К. В. Флоровської. 1919 р. 10 арк.
- 23.Оп. 4. Спр. 1255. Особова справа професора О. П. Доброклонського, 1900 – 1919 рр. 107 арк.
- 24.Оп. 4. Спр. 1424. Особова справа професора І. А. Линниченка, 1895 – 1919 рр. 69 арк.
- 25.Оп. 4. Спр. 1509. Особова справа професора С. Д. Пападімітріу, 1895 – 1920 рр. 79 арк.

26. Оп. 4, Спр. 1513. Особова справа професора О. А. Павловського. 1905 – 1913 рр. 30 арк.
27. Оп. 4. Спр. 1925. Листування історико-філологічного факультету з ректором університету щодо навчальних питань, 2 листопада 1905 – 24 травня 1906 рр. 105 арк.
28. Оп. 4. Спр. 2545. Протоколи засідань Ради історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету, 1876 – 1881 рр. 140 арк.
29. Оп. 4. Спр. 2549. Журнали засідань історико-філологічного факультету. 26 травня 1888 р. – 1 грудня 1890 р. 139 арк.
30. Оп. 4. Спр. 2550. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 14 березня 1898 р. – 13 грудня 1901 р. 185 арк.
31. Оп. 4. Спр. 2552. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 26 січня 1902 р. – 17 листопада 1904 р. 135 арк.
32. Оп. 4. Спр. 2554. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 19 квітня 1910 р. – 19 квітня 1911 р. 103 арк.
33. Оп. 4. Спр. 2555. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 1911 р. – 1913 рр. 201 арк.
34. Оп. 4. Спр. 2560. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 30 березня 1918 р. – 29 березня 1920 р. 132 арк.
35. Оп. 4. Спр. 2603. Листування історико-філологічного факультету щодо питань викладання, призначення професорів. Прохання студентів. 14 січня – 27 листопада 1896 р. 363 арк.
36. Оп. 4. Спр. 2605. Справи засідання історико-філологічного факультету, 24 січня – 15 грудня 1898 р. 379 арк.
37. Оп. 4. Спр. 2606. Матеріали засідань історико-філологічного факультету, 1898 – 1899 рр. 421 арк.
38. Оп. 4. Спр. 2610. Справи засідання історико-філологічного факультету, 16 грудня 1902 р. – 6 грудня 1903 р. 319 арк.

39. Оп. 4. Спр. 2612. Листування декана історико-філологічного факультету щодо навчальних питань. Список студентів, що користуються казенними стипендіями, 1904 – 1905 рр. 20 арк.
40. Оп. 4. Спр. 2633. Листування декана історико-філологічного факультету з ректором університету щодо навчальних справ. Прохання студентів про призначення їм стипендій та ін. 10 червня – 22 листопада 1908 р. 203 арк.
41. Оп. 4. Спр. 2648. Листування декана історико-філологічного факультету університету. Прохання студентів та ін. 1911 – 1912 рр. 79 арк.
42. Оп. 4. Спр. 2660. Листування декана історико-філологічного факультету університету щодо справ студентів. Прохання студентів. 18 червня – 6 вересня 1912 р. 245 арк.
43. Оп. 4. Спр. 2672. Листування декана історико-філологічного факультету університету, 10 вересня – 20 жовтня 1914 р. 97 арк.
44. Оп. 4. Спр. 2706. Листування декана історико-філологічного факультету університету щодо навчальних та студентських питань, 1917 – 1918 рр. 203 арк.
45. Оп. 4. Спр. 2710. Листування з СКВУЗ-ом, 18 січня 1918 р. – 18 грудня 1919 р. 265 арк.
46. Оп. 4. Спр. 2717. Про пропущені лекції професорами та приват-доцентами, 7 березня – 14 листопада 1919 р. 8 арк.
47. Оп. 4. Спр. 2848. Звіт Одеського Бібліографічного товариства при Новоросійському університеті за 1917 р. 1917 р. 50 арк.
48. Оп. 5. Спр. 4818. Особова справа студента Є. О. Загоровського. 40 арк.
49. Оп. 5. Спр. 10180. Особова справа студента Ф. О. Петруня. 85 арк.
50. Оп. 7. Спр. 12. Про звільнення викладачів та чиновників Університету у відпустку та відрядження. 1886 р. 350 арк.
51. Оп. 8. Спр. 16. Про зміни в особовому складі. 1900 р. 388 арк.

52. Оп. 8. Спр. 53. Про зміни в особовому складі, 1892 р. 300 арк.
53. Оп. 8. Спр. 16. Зміни в особовому складі. 1894 р. 309 арк.
54. Оп. 9. Спр. 10. Про приват-доцентів та лекції. 1908 р. 300 арк.
55. Оп. 11. Спр. 7. Про надання Міністерству відомостей за час існування Університету та програми випробувань. 1875 р. 191 арк.
56. Оп. 11. Спр. 14. Про становище та діяльність університету за 1901 р. 1901 р. 258 арк.
57. Оп. 11. Спр. 12. Про стан та діяльність університету за 1902 р. 1902 р. 255 арк.
58. Оп. 11. Спр. 5. Про стан та діяльність університету за 1903 р. 1903 р. 250 арк.
59. Оп. 11. Спр. 26. Студентські організації, професорський дисциплінарний суд, 1907 р. 342 арк.
60. Оп. 11. Спр. 26. Студентські організації, професорський дисциплінарний суд. 1908 р. 260 арк.
61. Оп. 11. Спр. 7. З черновими журналами засідання Ради, 1915 р. 300 арк.
62. Оп. 11. Спр. 16. З оглядом викладання, 1919 р. 125 арк.
63. Оп. 12. Спр. 122. Протоколи засідання Правління Новоросійського університету. 4 січня – 9 листопада 1919 р., 350 арк.
64. Оп. 12. Спр. 125. Протоколи засідань Правління Новоросійського університету. Листування ректора Університету. 4 січня – 28 грудня 1920 р. 93 арк.
65. Оп. 12. Спр. 201. Засідання Ради Новоросійського університету. 29 жовтня 1919 р. 55 арк.
66. Оп. 12. Спр. 1056. Секретне листування з ректором університету. 1 квітня – 24 грудня 1909 р. 232 арк.
67. Оп. 19. Спр. 705. Засідання Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті. 1905 – 1917 рр. 168 арк.

68. Оп. 19. Спр. 111. Біографічні дані про приват-доцентів та ординарних професорів. 233 арк.

69. Оп. 19. Спр. 688. Листування про студентський революційний рух. Березень – вересень 1904 р. 183 арк.

Ф. 52. Оп. 2. Одеське реальне училище Св. Павла

70. Спр. 178. Особова справа викладача А. О. Матвєєва. 1890 р. 20 арк.

Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей

71. Оп. 1. Спр. 83. Листування товариства з закладами та кореспондентами. 1875-1882 рр. 220 арк.

72. Оп. 1. Спр. 93. Листування з науковими організаціями та передання з археологічної комісії старожитностей, знайдених в Ольвії та Керчі, 1883 – 1889 рр. 143 арк.

73. Оп. 1. Спр. 98 а. Адреса, отримані у день 50-річчя, 10 вересня – 16 листопада 1889 р. 62 арк.

74. Оп. 1. Спр. 98. Листування з науковими та громадськими закладами. 1889 р. 149 арк.

75. Оп. 1. Спр. 106. Листування з закладами та кореспондентами. 5 січня – 24 грудня 1895 р. 146 арк.

76. Оп. 1. Оп. 1. Спр. 107. Листування з закладами та кореспондентами. 4 січня – 31 грудня 1896 р. 116 арк.

77. Оп. 1. Спр. 113. Листування товариства. 1899 р. 174 арк.

78. Оп. 1. Спр. 122. Листування товариства. 1904-1915 рр. 189 арк.

79. Оп. 2. Спр. 5. Листування товариства з закладами про надіслання «Записок» товариства, старожитностей та ін. 14 жовтня 1886 р. – 2 липня 1893 р. 465 арк.

Ф. 150. Маркевич Олексій Іванович

80. Оп. 1. Спр. 15. Лекції з історії. 154 арк.
81. Оп. 1. Спр. 16. Лекції з історії. 52 арк.
82. Оп. 1. Спр. 36. Матеріали з всесвітньої історії. 216 арк.
83. Оп. 1. Спр. 40. Матеріали. 1890-1902 рр., 80 арк.
84. Оп. 1. Спр. 109. Лист П. Белавенеця до О. І. Маркевича. 19 вересня 1900 р. 1 арк.
85. Оп. 1. Спр. 125. Дипломи та грамоти про обрання О. І. Маркевича членом наукових товариств. 1889-1903 рр. 16 арк.

Ф. 151. Оп. 1. Щепкін Євген Миколайович

86. Програми лекцій. 8 арк.
87. Спр. 44. Вирізки з газет зі статтями Є. М. Щепкіна. 1912 – 1914 рр. 92 арк.
88. Спр. 52. Історія Візантії. 155 арк.

Ф. 153. Оп. 1. Линниченко Іван Андрійович

89. Спр. 8. Щоденник І. А. Линниченка. 7 червня – 3 жовтня 1918 р. Одеса, 26 арк.
90. Спр. 238. Листи С. Л. Аваліані до І. А. Линниченка. 12 серпня 1912 – 2 серпня 1914 р. 12 арк.
91. Спр. 254. Листи до І. А. Линниченка до О. Л. Бертъє-Делагарда, М. С. Грушевського, А. Ф. Коні та ін. 22 травня 1900 – 8 жовтня 1918 р. 19 арк.
92. Спр. 255. Листи від О. Л. Бертъє-Делагарда, 20 серпня 1903 – 2 лютого 1919 р. 118 арк.

- 93.Спр. 256. Листи від О. Л. Бертъє-Делагарда, 2 квітня 1906 – 10 вересня 1916 р. 45 арк.
- 94.Спр. 450. Листи В. В. Хвойка до І. А. Линниченка. 1901, 1912 р. 8 арк.
- 95.Спр. 451. Листи В. В. Хвойка до І. А. Линниченка, 1901 – 1908 рр. 8 арк.
- 96.Спр. 457. Листи від О. О. Шахматова. 7 квітня 1894 р. – 16 квітня 1917 р. 51 арк.
- 97.Спр. 492. Рукопис Павла Іскри «Боротьба старого ладу управління у Малоросії з поширенням впливу Москви з 1657 до 1668 року». 1873 р. 108 арк.
- 98.Спр. 510. Спогади колишніх студентів Рішельєвського ліцею та учнів Рішельєвської гімназії, 3 травня 1904 р. – 17 грудня 1916 р. 163 арк.

Ф. 157. Оп. 1. Доброклонський Олександр Павлович

- 99.Спр. 71. Матеріали до історії університету. 56 арк.
100. Спр. 98. Автобіографія І. І. Іванова. 57 арк.
101. Спр. 108. Листування М. Г. Попруженка з Г. О. Афанасьєвим. 7 арк.
102. Спр. 110. Біографія та діяльність Ф. І. Успенського. 2 арк.
103. Спр. 120. Біографія О. Г. Брікнера. 5 арк.
104. Спр. 128. Біографія С. Д. Пападімітріу. 2 арк.
105. Спр. 134. Наукова діяльність Ернста Романовича фон Штерна. 2 арк.

Ф. 159. Оп. 1. Попруженко Михайло Георгійович

106. Спр. 9. Лист від болгарського доктора Бобчева, 6 жовтня 1907 р. 1 арк.

107. Спр. 13. Листування М.Г. Попруженка зі Златарським, ректором університету Софії, про болгарські книги, 16 березня 1911 р. – 28 березня 1914 р. 4 арк.
108. Спр. 14. Листи Болгарського професора Златарського В.І., 25 вересня 1899 – 26 квітня 1912 р. 4 арк.
109. Спр. 38. Листи Ф. І. Успенського щодо питань про сербські та болгарські книги. 17 травня 1906 р. – 17 листопада 1915 р. 42 арк.
110. Спр. 39. Листи професора Ф. І. Успенського із Константинополя, 1889 – 1899 рр. 86 арк.
111. Спр. 40. Листи Ф. І. Успенського із Константинополя щодо питань про сербські та болгарські книги. 1900 р. – 1914 р. 96 арк.
112. Спр. 42. Листи болгарського професора Шишманова про отримання від М. Г. Попруженка матеріалів газети «День» 1862 р. 14 грудня 1911 р. 2 арк.
113. Спр. 48. Лист директора Народного Музею у Белграді з відомостями про Музей. 16 серпня 1907 р. 2 арк.

Ф. 160. Оп. 1. Брун Пилип Карлович

114. Спр. 31. Листи від різних осіб. 1871 – 1886 рр. 9 арк.

Ф. 187. Оп. 1. Бондаренко Іван Михайлович

115. Спр. 2. Листування І. М. Бондаренка з батьком М. І. Бондаренко. 4 січня 1902 – 20 вересня 1907 р. 25 арк.
116. Спр. 3. Ділове листування І. М. Бондаренка з різними кореспондентами. 27 березня 1901 р. – 28 липня 1910 р. 32 арк.
117. Спр. 5. Листування І. М. Бондаренка з редакціями, 7 лютого 1901 – 15 березня 1902 р. 5 арк.

118. Спр. 7. Листування І. М. Бондаренка з сестрою, 1910 р. 7 арк.
119. Спр. 8. Листування К. О. Бондаренко з різними кореспондентами. 1894 – 1910 рр. 260 арк.
120. Спр. 10. Сімейні листи, 2 листопада 1884 р. – 17 вересня 1910 р. 53 арк.
121. Спр. 14. Світлини, картки та візитні картки. 15 арк.

Ф. 191. Білярський Петро Спиридонович. Оп. 1.

122. Спр. 23. Тест лекцій, що були прочитані професором Р.В. Орбинським у 1869 – 1870 академічному році на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. 31 арк.

Ф. 275. Оп. 1. Шостий археологічний з'їзд

123. Спр. 9. Додатки до програми з'їзду. Реферати. 1884 р. 69 арк.
124. Спр. 10. Оголошення про засідання, 1884 р. 63 арк.
125. Спр. 36. Кореспонденції щодо питань археології, отримані з'їздом. 31 травня – 25 серпня 1884 р. 103 арк.

Ф. 316. Оп. 1. Інспектор народних училищ 10-го району Херсонської губернії

126. Спр. 163. Про читання та бесіди. 1912-1915 рр. 45 арк.

Ф. 333. Оп. 1. Одеське відділення Російського технічного товариства.

127. Спр. 291 (Правила, листування про влаштування в Одесі виставки холодної та вогнепальної зброї, 1895 р.). 12 арк.

Ф. 334. Одеські вищі жіночі курси

128. Оп. 3. Спр. 7539. Книга протоколів засідань історико-філологічного факультету ОВЖК, вересень 1914 – травень 1920 р. 124 арк.
129. Оп. 3. Спр. 7651. Звіт про стан та діяльність ОВЖК у 1907 – 1908 рр. 50 арк.
130. Оп. 3. Спр. 7657. Звіт про діяльність ОВЖК у 1911 – 1916 рр. 140 арк.
131. Оп. 3. Спр. 7658. Звіт про діяльність ОВЖК у 1917 – 1918 рр. 58 арк.
132. Оп. 3. Спр. 7678. Листування з деканом історико-філологічного факультету. Програма курсів. Звіт про практичні заняття. 28 вересня 1910 р. – 3 липня 1920 р. 70 арк.
133. Оп. 5. Спр. 3. Протоколи відкритих та закритих засідань літературного гуртка, статут гуртка. 18 листопада 1907 р. – 9 березня 1910 р. 40 арк.
134. Оп. 5. Спр. 5. Книга протоколів засідань Ради, 19 березня 1909 р. – 16 березня 1920 р. 160 арк.
135. Оп. 5. Спр. 14. Листування з професорами Є. М. Щепкіним, Б.М. Ляпуновим про організацію кабінету загальної історії, викладання загального мовознавства тощо. 8 квітня 1912 р. – 1915 р. 10 арк.

Ф. 442. Оп. 1. Комітет Одеського відділення Товариства поширення просвіти між євреями в Росії

136. Спр. 1. Протоколи засідань загального зібрання членів Товариства. 1880 – 1899 рр. 42 арк.

137. Спр. 4. Звіти навчальних закладів, прохання та листування та ін. 1897 р. 97 арк.
138. Спр. 27. Звіти бібліотек. 1915 – 1918 рр. 19 арк.

Ф. Р-126. Одеський політехнічний інститут Одеського губернського управління вищими навчальними закладами. Оп. 1.

139. Спр. 11. Списки професорів, доцентів, викладачів. 1918 – 1920 рр. 50 арк.
140. Спр. 18. Виписки з протоколів засідань економічного факультету. 1918 – 1920 рр. 29 арк.
141. Спр. 105. Списки викладачів та службовців. 1920 р. 212 арк.
142. Спр. 418. Анкети, автобіографії та посвідчення. 1927 – 1929 рр. 158 арк.

Р-7400. С. Я. Боровой. Оп. № 1

143. Спр. 3. Рецензія С. Я. Борового на рукопис праці «Історія Одеського університету за 100 років». 1968 р. Одеса. Арк. 85-93.

Р-5437. Оп. 1. Л. Дерібас

144. Спр. 9. Лист Г. Суппичича до редакції збірника до 100-річчя Одеси, 1 червня 1894 р. 2 арк.

Р-1593. Одеський інститут народної освіти. Оп. 1.

145. Спр. 1403. Є. О. Загоровський. 16 арк.

Одеський історико-краєзнавчий музей

146. Інв. № Д- 6587. Службові документи О. Я. Шпакова, 1905 – 1920 рр. 55 арк.
147. Інв. № Д- 6750. Програма з історії руського права для студентів юристів 3-го курсу Новоросійського університету, 1906 р. 5 арк.

Наукова бібліотека Одеського національного університету імені

І.І. Мечникова

148. Архів М. М. Ланге. К. 32. Спр. 300. Листування, рукописні замітки та документи щодо організації в Одесі Народного університету. 1901 – 1920 рр. 214 арк.
149. Архів М. М. Ланге. К. 32. Спр. 302. Листування, рукописи та документи щодо організації в Одесі Народного університету. 71 арк.

Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки

150. Ф. М. Комарова. Спр. 28/2. (Листи авторів з прізвищами, що починаються на літери «В-Д.»). 200 арк.
151. Ф. 44 (Воеводський Л.Ф.). Спр. 6. Матеріали адміністративної та педагогічної діяльності. 1891 – 1899 рр. 90 арк.
152. Ф. 45 (І. А. Линниченка). К. 1. Листування та інші особисті папери. 1900 – 1919 рр. 45 арк.

**Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української
літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України**

153. Ф. 104 (Я. Ф. Головацький). Оп. 1. Спр. 860. Лист професора М.П. Смірнова до Я. Головацького. 6 грудня 1859 р. 3 арк.
154. Ф. 104 (Я. Ф. Головацький). Оп. 1. Спр. 861. Лист професора М.П. Смірнова до Я. Головацького. 9 травня 1860 р. 2 арк.
155. Ф. 104 (Я. Ф. Головацький). Оп. 1. Спр. 862. Лист професора М.П. Смірнова до Я. Головацького. 14 листопада 1868 р. 2 арк.
156. Ф. 104 (Я. Ф. Головацький). Оп. 1. Спр. 863. Лист професора М.П. Смірнова до Я. Головацького. 1868 р. 1 арк.
157. Ф. 183 (В. Ф. Лазурський). Оп. 1. Спр. 404. Лист від курсисток ОВЖК. 1909. 1 арк.

Державний архів Автономної республіки Крим

158. Ф. 538 (І. А. Линниченко). Оп. 1. Спр. 61. Археологічні спогади 1920-ті рр. 56 арк.
159. Ф. 538 (І. А. Линниченко). Оп. 1. Спр. 66. Біографічні документи. 1920-1926 рр. 83 арк.
160. Ф. 538 (І. А. Линниченко). Оп. 1. Спр. 82. Листи М. Є. Слабченка з Одеси до І. А. Линниченка. 1920-ті роки. 62 арк.
161. Ф. 538 (І. А. Линниченко). Оп. 1. Спр. 87. Листування А.І. Маркевича та І. А. Линниченка. Початок ХХ ст. 57 арк.

**Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Канцелярія
Катеринославського губернатора**

162. Оп. 1. Спр. 1070. Про видання дозволу на право читання публічних лекцій окремим особам та організаціям, 9 листопада 1909 р. – 19 жовтня 1910 р. 275 арк.
163. Оп. 1. Спр. 1181. Про видання дозволу на право читання публічних лекцій окремим особам та організаціям, 1 січня – 23 вересня 1911 р. 379 арк.

Державний архів Миколаївської області

164. Ф. 206 (Українське товариство «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 6. Статут товариства. Протоколи зібрань товариства. Список членів товариства. Листування з закладами про його роботу. 24 січня – 29 грудня 1907 р. 139 арк.
165. Ф. 206 (Українське товариство «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 9. Оголошення про науково-літературні вечори. 17 січня – 20 березня 1908 р. 7 арк.
166. Ф. 206 (Українське товариство «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 10. Протоколи зібрань та звіти про роботу товариства. Листування з закладами про його діяльність. Списки членів товариства. 14 квітня – 21 грудня 1909 р. 158 арк.
167. Ф. 206 (Українське товариство «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 12. Програми вистав. 3 січня – 12 грудня 1909 р. 34 арк.
168. Ф. 208 (Миколаївський комітет народних читань). Оп. 1. Спр. 2. Звіт про діяльність комітету народних читань за 1891 – 1896 та 1905 роки. 26 арк.

169. Ф. 468. (Аркас М. М), Оп. 1. Спр. 15. Листи кобзаря Т. Пархоменка Аркасу М.М. 9 січня 1907 р. – 8 січня 1908 р. 4 арк.
170. Ф. 468. (Аркас М. М.), Оп. 1. Спр. 26. Листи та телеграми товариств та закладів М. М. Аркасу. 10 жовтня 1894 р. – 8 травня 1905 р. 9 арк.
171. Ф. 470 (Гайдученко С. І.). Оп. 1. Спр. 6. Доповіді С. І. Гайдученка у Миколаївську міську комісію про проведені ним розкопки та розшуки на території колишньої Запорізької Січі у с. Малі Гирли та на території Херсонського повіту у с. Баловному та ін. 16 травня 1916 р. – 18 жовтня 1917 р. 8 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І.Вернадського**

172. Ф. I (Літературні матеріали). Спр. 6650. «Что-то вроде чего-то», щоденник Г. О. Афанасьєва, 1866-1868 рр., 42 арк.
173. Ф. III (Листування). Спр. 36951. Лист Д. I Дорошенка до Б.Д. Грінченка, 25 вересня 1909 р. 6 арк.
174. Ф. III (Листування). Спр. 49913. Лист I. А. Линниченка до В.С. Іконнікова. 2 арк.
175. Ф. III (Листування). Спр. 50095 - 50114. Листи О. І. Маркевича з Одеси до В. С. Іконнікова. 1879 – 1901 рр. 40 арк.
176. Ф. III (Листування). Спр. 1238. Лист В. І. Гошкевича з Херсону до М.І. Петрова, 24 грудня 1890 р. 2 арк.
177. Ф. V (Одеське товариство історії і старожитностей). Спр. 2168. Лист Д. Г. Атлас до Е. Р. Штерна, 14 грудня 1909 р. 2 арк.
178. Ф. V (Одеське товариство історії і старожитностей). Спр. 2496. Лист П. С. Уварової до Е. Р. Штерна. 1908 р. березень. 2 арк.

179. Ф. V (Одеське товариство історії і старожитностей). Спр. 2331-2341. Листи Є. Кагарова до Е. Р. фон Штерна з Риму. Афін. 1909 – 1911 рр. 20 арк.
180. Ф. V (Одеське товариство історії і старожитностей). Спр. 2051. Запрошення Е.Р. фон Штерну від Київського відділу Російського військово-історичного товариства. 5 березня 1910 р. 2 арк.
181. Ф. X. (Всеукраїнська Академія наук). Оп. 1. Спр. 6072. Біографія професора О. І. Алмазова О. І. Покровського. 1926 р. 4 арк.
182. Ф. X. (Всеукраїнська Академія наук). Спр. 18110. Неопубліковані спогади А. С. Синявського. 1930 р. 14 арк.
183. Ф. X. (Всеукраїнська Академія наук). Спр. 18027. Рукопис неопублікованої статті О. О. Рябініна-Скляревського. 1920-ті роки. 62 арк.
184. Ф. X (Всеукраїнська Академія наук). Спр. 21140. Рукопис неопублікованої статті О. О. Рябініна-Скляревського, 1920-ті роки. 19 арк.
185. Ф. XIII. Спр. 790. Лист А. О. Матвєєва ієромонаху Антонію в Ієрусалім. 1890. 2 арк.
186. Ф. XXII (Костомаров М.І.). Спр. 332. Лист П. О. Юрченка з Одеси до М. І. Костомарова. 2 арк.
187. Ф. XXIII (Бережков Михайло Миколайович). Спр. 5. 1895 р., червень – серпень. Крим. Враження, замітки. Ніжин, жовтень 1895 р. 40 арк.
188. Ф. 64 (Г. О. Афанасьєв). Оп. 1. Спр. 137. Лекції Р. Орбинського з історії філософії, 1866 р. 100 арк.
189. Ф. 108 (Істомін М. П.). Оп. 1. Спр. 2. Особова справа. 1882 – 1926 рр. 14 арк.

190. Ф. 139 (П. П. Кудрявцев). Оп. 1. Спр. 2, Навчальні плани історико-філологічного факультету Таврійського університету. 1919 р. 15 арк.
191. Ф. 244 (П. Я. Стебницький). Спр. 271. Лист М. Ф. Комарова з Одеси до П.Я. Стебницького у Санкт-Петербург, 25 квітня 1911 р. 2 арк.

Науковий архів інституту археології НАНУ

192. Ф. 2 (В. В. Хвойка). Спр. 204. Листи І. А. Линниченка до В.В. Хвойка. 1908. 1 арк.
193. Ф. 2 (В. В. Хвойка). Спр. 220. Листи І. А. Линниченка до В.В. Хвойка. 29 серпня 1908 р. 2 арк.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей

194. Д-8882. Щоденник М. М. Аркаса за 1875 рік. Приватні записи. 11 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

195. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 3307. Анкети викладачів. Анкета П.Г. Клепацького. 1927 р. 11 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

196. Ф. 542 (Василенко М. П.). Оп. 1. Спр. 148. Лист Є.О. Загоровського з Одеси до Н. Д. Полонської-Василенко. 7 листопада 1935 р. 2 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві**Ф. 1235. Оп. 1. Родинний архів Грушевських**

197. Спр. 281. Листи О. С. Грушевського до М. С. Грушевського. 28 травня 1903 р. – 26 лютого 1914 р. 264 арк.
198. Спр. 498. Листи П. Іванова до М.С. Грушевського. 22 листопада 1892 р. – 3 березня 1898 р. 80 арк.
199. Спр. 752. Листи М. Є. Слабченка до М. С. Грушевського, 6 вересня 1909 р. – 26 квітня 1910 р. 17 арк.
200. Спр. 1159. Конспекти лекцій О. С. Грушевського з історії України IX – XVIII ст. читаних у Одеському університеті. 1907 – 1908 рр. 202 арк.

Архив Российской Академии наук (Москва)

201. Ф. 489 (Семевский В. И.). Оп. 3. Д. 64. Письма С. Л. Авалиани к В.И. Семевскому. 1909 – 1914 гг. 5 л.
202. Ф. 489 (Семевский В. И.). Оп. 3. Д. 425. Письма И.А. Линниченко. 1882-1915 гг. 20 л.
203. Ф. 558 (Корш Ф. Е.). Оп. 4. Д. 197. Письма И. А. Линниченко, 1900, 1910, 1914 гг. 5 л.
204. Ф. 639 (Дьяконов М. А.). Оп. 1. Спр. 1549, 1 января 1913 г. Письмо А. Я. Шпакова из Одессы к М. А. Дьяконову. 1 л.
205. Ф. 1609 (Флоровский А. В.). Оп. 1. Д. 11. Заметка об Архиве Сечи Запорожской. 1926. 8 марта. 3 л.
206. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 12. Памяти профессора И. А. Линниченко. 19 июля 1926 г. 5 л.

207. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 116. История древней Руси, Конспект лекций в Новороссийском университете и Одесских Высших курсах. 1919 г., 263 л.
208. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 117. История древней Руси, Конспект лекций в Новороссийском университете и Одесских Высших курсах. 1919 г., 389 л.
209. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 118. История древней Руси, Конспект лекций в Новороссийском университете и Одесских Высших курсах. 1919 г., 98 л.
210. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 171. Записки, заметки о жизни в Одессе в августе 1922 г., 19-25 августа 1922 г. 12 л.
211. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 175. Автобиографии. 21 октября 1931 г. 10 л.
212. Ф. 1609. Оп. 1. Д. 185. Пятьдесят лет учено-литературной деятельности (1910 – 1960). Автобиография. 1960 г. 49 л.

**Отдел письменных источников Государственного исторического
музея**

213. Ф. 17 (графы Уваровы). Оп. 1. Д. 558. Письма И.А. Линниченко к П.С. Уваровой. 1892 – 1910. Л. 269-312.
214. Ф. 17 (графы Уваровы). Оп. 1. Д. 559. Письма И.А. Линниченко к П.С. Уваровой. 1912 – 1917 гг. Л. 98-115.
215. Ф. 17 (графы Уваровы). Оп. 1. Д. 635. Письмо И.А. Линниченко к П.С. Уваровой. 6 августа 1908 г. Л. 318-319.
216. Ф. 17 (графы Уваровы). Оп. 1. Д. 638. Письмо И.А. Линниченко к П.С. Уваровой. 7 февраля 1909 г. Л. 45-46.

Отдел рукописей Института русской литературы РАН

217. Ф. 252 (Радлов Э.Л.). Оп. 2. Д. 1. Письма С.Л. Авалиани Э.Р. Радлову. 1908 - 1911. 7 л.
218. Ф. 377 (Венгеров С.А.). Оп. 7. Д. 16. Автобиография и список трудов С.Л. Авалиани. 14 июня 1913 г. 3 л.
219. Ф. 377 (Венгеров С.А.). Оп. 7. Д. 3315. Анкета И.Л. Смоленского. 5 л.
220. Ф. 603 (Мурзакевич Н.Н.). Оп. 1. Д. 5. Дневник. 105 л.

Отдел рукописей Российской государственной библиотеки

221. Ф. 86 (Григорович В. И.). К. 1. Д. 26. Записная тетрадь. 23 арк.
222. Ф. 86 (Григорович В. И.). К. 3. Д. 74. Письмо и заявление В.И. Григоровича, 1875 г., 4 арк.
223. Ф. 376 (Грабарь В.Э.). К. 11. Д. 32. Письма Ф.В. Тарановского, 1911 – 1916 гг. 85 л.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки

224. Ф. 386 (Котляревский А. А.). Оп. 1. Д. 88. Письма Григория Ивановича Перетятковича из Одессы к А.А. Котляревскому, 1879 – 1881 гг. 53 л.
225. Ф. 608 (Помяловский И. В.). Оп. 1. Д. 666. Переписка. 125 л.
226. Ф. 608 (Помяловский И. В.). Оп. 1. Д. 743. Переписка. 200 л.
227. Ф. 608 (Помяловский И. В.). Оп. 1. Д. 1038. Переписка. 115 л.
228. Ф. 874 (Шубинский С. Н.). Оп. 1. Д. 125. Листування. 300 арк.
229. Ф. 1035 (Коган Л. Р.). Оп. 1. Д. 36. Воспоминания Л.Р. Когана. Гимназия. 1901 – 1902 гг. 8 марта – 1 апреля 1956 г. 98 л.

230. Ф. 1035 (Коган Л. Р.). Оп. 1. Д. 38. Воспоминания Л.Р. Когана, Университет. 1903 г. 7 мая – 8 июня 1956 г. 151 л.
231. Ф. 1035 (Коган Л. Р.). Оп. 1. Д. 39. Воспоминания Л.Р. Когана. Университет. 1903 – 1904 гг. 9 – 28 июня 1956 г. 98 л.
232. Ф. 1035 (Коган Л. Р.). Оп. 1. Д. 40. Воспоминания Л.Р. Когана. Университет, 1904 – 1905 гг. 30 июня – август 1956 г. 98 л.
233. Ф. 1035 (Коган Л. Р.). Оп. 1. Д. 42. Воспоминания Л.Р. Когана. Университет, 1906 г., 18 ноября 1956 г. 98 л.

Российский государственный архив литературы и искусства

234. Ф. 80 (Веселовского А. Н.). Оп. 1. Д. 139. Письма И.А. Линниченко к А. Н. Веселовскому. 1910-1918 гг. 125 л.
235. Ф. 305 (Мельгунов С. П.). Оп. 1. Д. 488. Письма И.А. Линниченко 24 декабря 1914 - 22 июля 1917 гг. 23 л.

Российский государственный исторический архив

236. Ф. 889 (Ардашевы). Оп. 1. Д. 191. Письма Е.Н. Щепкина из Одессы к П.Н. Ардашеву, 31 октября 1898 г. – 10 января 1905 г. 21 л.
237. Ф. 1057 (Смоленский Илья Леонидович). Оп. 1. Д. 8. Заметки Смоленского И. Л. к биографии отца – Смоленского Леонида Анастасьевича. 1905 г. 5 л.

Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук

238. Ф. 2 (Канцелярия Президиума Академии наук СССР). Оп. 1 (Делопроизводственные материалы Канцелярии Конференции и

- Секретариата АН). Д. 40. LVII Уваровский конкурс в 1914 – 1915 гг., 1913 – 1916 гг. 80 л.
239. Ф. 2 (Канцелярия Президиума Академии наук СССР). Оп. 1-1917 Делопроизводственные материалы Канцелярии Конференции и Секретариата АН. Д. 26. IX Уваровский конкурс, 1917 – 1918 гг., 59 л.
240. Ф. 113 (Лаппо-Данилевский Александр Сергеевич). Оп. 3 (Переписка). Д. 223. Письма И.А. Линниченко из Одессы, 14 марта 1900 – 25 марта 1916 гг., 27 л.
241. Ф. 134 (Шахматов Алексей Александрович). Оп. 3 Письма разных лиц к А. А. Шахматову. Д. 60. Письма Арнаутова В.А., 1908 – 1909 гг., 7 л.
242. Ф. 134 (Шахматов А.А.). Оп. 3 Письма разных лиц к А. А. Шахматову. Д. 849, Письма Линниченко И.А., 1895 – 1919 гг., 164 л.
243. Ф. 331 (Редакция «Русского исторического журнала»). Оп. 1 (Материалы по деятельности редакции). Д. 6. 1916 – 1919 гг.
244. Ф. 726 (Гревс И. М.). Оп. 2 (Письма). Д. 316. Письма К.В. Флоровской к И.М. Гревсу, 1909 – 1917 гг.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Праці південноукраїнських авторів на історичну тематику

245. Blau O. Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Berlin, 1877. 254 p.
246. Kondakov N. P. Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures t. 1-2, Paris 1886-1891.
247. Pavlovskij A. Decoration des plafonds de la Chapelle Palatine // Byzantinische Zeitschrift, 1893. Vol. 2. Issue 3. P. 361 – 412.
248. Pavlovski A. A. Iconographie de la Chapelle Palatine // Revue archéologique. 1894. t. 25. P. 305-325.

249. Tratchevsky A. L'Espagne à l'époque de la Révolution française // *Revue Historique*, XXXI, mai-août 1886. P. 1–56.
250. Sperendeo G. G. Italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // *Rivista d Italia*. 1906. Agosto. P. 325-342.
251. Vacquier P. Médaille de St. Vladimir, trappe dans la ville de Chersonése. Moscou, 1879. 203 p.
252. Vacquier P. Numismatique des Scythes et des Sarmates, Kerkinitis et Tannais 1881. 188 p.
253. Авалиани С. Л. Рец. на: Труды слушательниц Одесских высших женских курсов. Одесса, 1911 // *Исторический вестник*. 1911. Март. С. 1118-1119.
254. Авалиани С. Л. XIV Черниговский археологический съезд // *ОН*. 1908. 8 августа.
255. Авалиани С. Л. К вопросу об учебных пособиях для высшей школы // *ЖМНП*. 1908. № 9. С. 170 – 178.
256. Авалиани С. Л. Рец. на: С. Рейнак Орфей // *Исторический вестник*. 1911. № 10. С. 360.
257. Авалиани С. Л. Рец. на: Яковенко П. К истории иммунитета в Византии Юрьев, 1908 // *ЖМЮ*. № 8. 1909. С. 402-407.
258. Авалиани С. Л. Земские соборы в эпоху междоцарствия. Литературная история земских соборов. Одесса, 1910, 134 + 88 с.
259. Авалиани С. Л. К вопросу о значении грузиноведения и влияние Византии на Грузию // *Богословский вестник*, 1910, № 1. С. 334-45.
260. Авалиани С. Л. Крестьянский вопрос в Закавказье : [В 4-х т.]. Одесса ; Тифлис, 1912-1920.
261. Авдеев А. А. О планах церквей Грузии и Армении и их отношении к планам церквей византийских // *Труды V Археологического Съезда*. М., 1887. С. 193-195.

262. Авдеев А. А. Церковь св. Иоанна в Керчи // Труды VI Археологического Съезда в Одессе. Одесса, 1887. Т. 3. С. 382-387.
263. Авдеев А. А. Черниговский собор // Годичные отчеты Московского архитектурного общества за 1871 год. М., 1871. С. 71-74.
264. Авчинников А. Г. К истории старых родов Малороссии. Род Маламы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии Вып. 6. 1910. С. 226 - 232.
265. Авчинников А. Г. Народный герой Роман Исидорович Кондратенко: Ил. очерк всей жизни ген.-лейт. Р. И. Кондратенко, основ. на его собств. письмах, дневнике и воспоминаниях близких родных и сослуживцев. Екатеринослав : Тип. М. С. Копылова, 1912. 67 с.
266. Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринослав, 1914. 16 с.
267. Айналов Д. В., Редин Е. К. Киево-Софийский собор: Исслед. древней мозаич. и фресковой живописи : С 14 рис. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1889. 156 с.
268. Айналов Д. В. История древнерусского искусства. Киев-Царьград-Херсонес // ИТУАК. №. 7. 1920. С. 136-248.
269. Алмазов А. И. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры: (К истории византийской отреченной письменности). Одесса: «Экономическая» тип., 1901. [2], 120 с.
270. Алмазов А. И. Профессор Н. Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности. Одесса, 1898. 48 с.
271. Алмазов А. И. Тайная исповедь в Православной восточной церкви: Опыт внешней истории. Т. I-III. Одесса, 1894.
272. Альбом рисунков к лекциям по греческому искусству работы студента Д. Айналова. Одесса: Типо-литография В. Кирхнера, 1887. 12 л.

273. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско // Военный сборник. 1910. № 12. С. 1-21.
274. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско // Родина: военно-народный альманах на 1911 год. Одесса, 1911. С. 125-160.
275. Андрианов П. М. Русско-турецкая война 1806 - 1812 гг. (по поводу столетнего юбилея). СПб., 1912. 82 с.
276. Андриєнко І. [П. А. Іванов] Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1894. Т. IV.
277. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. слово та коментарі В.Г. Сарбея. К., 1991. 456 с.
278. Арнаутов В. «Киевская» летопись Супрасльського сборника (к вопросу о Смоленском летописании) // ИОРЯС. 1909. Т. 14. Кн. 3. С. 5–7.
279. Атлас Д. Учебная книжка «Одесса». Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. Одесса, 1915 – 1916. VII с., 27 с.
280. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. М.: Ласми, 1992. 208 с.
281. Атлас по истории древнего искусства, сост. проф. А.А. Павловским. Одесса, 1907. 50 с.
282. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. Одесса, 1884. 290 с.
283. Афанасьев Г. Е. Гугеноты при Людовике XIV. Одесса, 1895. 20 с.
284. Афанасьев Г. Е. Две публичные лекции о Марии Стюарт. Одесса, 1889. 111 с.
285. Афанасьев Г. Е. Судьбы Ирландии // ЗИНУ. Т. 46. Одесса, 1888. С. 73-160.
286. Беднов В.О. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). Екатеринослав, 1908. 511 с.

287. Белавенец П.И. Адмирал Павел Степанович Нахимов: Рассказ для ниж. чинов к столет. юбилею дня рождения адмирала. Севастополь, 1902. 172 с.
288. Белавенец П. И. Значение флота в истории России. Санкт-Петербург, 1909. 280 с.
289. Белавенец П. И. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. Санкт-Петербург, 1910. 280 с.
290. Белавенец П. И. Очаков: Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных войск у стен Очаковской твердыни. Севастополь, 1901. 35 с.
291. Белавенец П. И. Очаков: Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных войск у стен Очаковской твердыни по случаю спуска в высочайшем присутствии крейсера 1 ранга "Очаков" при Лазар. адмиралтействе Севастопольского порта 21 сент. 1902 г. Севастополь: изд. при содействии Севастопольского порта, 1902. 104 с.
292. Бельченко Г. П. Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения (По поводу книги В. А. Чаговца) // ЛИФО. Одесса, 1902. Т. 10. № 7. С. 187-236.
293. Бельченко Г. П. Поучение блаженного Феодосия, игумена Печерского, о казнях Божиих: 19 окт. 1899 г. было предметом сообщ. в заседании Византино-слав. отд. при Ист.-филол. о-ве. Одесса, 1899. [2], 26 с.
294. Бертъе-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь // ИОРЯС. Т. XIV. Кн 1. 1909. С. 241-307
295. Бертъе-Делагард А. Л. Каламита и Феодоро // ИТУАК. Вып. 55. 1919. С. 1-44.

296. Бицилли П. Рец. на: Доброклонский А.А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский // Исторический вестник. 1915. июнь. С. 1006-1007.
297. Бицилли П. Салимбене : (Очерки итал. жизни XIII в.). Одесса, 1916. 389, [2] с.
298. Бицилли П. Падение Римской империи. Одесса: А. А. Ивасенко, 1919. 104 с.
299. Бицилли П. Элементы средневековой культуры. Одесса : Гносис, 1919. [8], IV, 167 с.
300. Біднов В. Що читати по історії України: (коротенька історіографія України): з викладів на учительських курсах українознавства. Катеринослав, 1920. 47 с.
301. Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России. Одесса : тип. П.А. Зеленого, 1884. X, 346 с.
302. Блюменфельд Д. Ф. Из жизни Ришельевского лицея (по архивным данным) // ИОБО. Т. 4. Вып. 2. 1915. С. 84-90.
303. Боданинский У. Бахчисарайские памятники // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1917. № 6. С. 125-129.
304. Бондаренко И. Английский город в средние века. Критическая оценка главных теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии. Одесса, 1904. 240 с.
305. Бондаренко І. М. Велике повстання англійського народу // Нова громада. 1906. № 9. С. 65-87.
306. Бондаренко И. М. Характеристика середніх віків // Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 56. С. 45-58.
307. Бондаренко І. Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. Одеса, 1908. 63 с.

308. Бракенгеймер С. И. О значении христианства в истории русского государства : Речь, произнесенная 15 июля 1888 г. в собрании Одесск. славянск. благотворительного о-ва в память 900-летия крещения Руси С. Бракенгеймером. Одесса : изд. Кирилло-Мефодиевск. кн. скл. при Одесск. славянск. о-ве, 1888. 43 с.
309. Браунер А. А. Столетний юбилей взятия крепости Очакова (6-го декабря 1788 г. – 1888 г.) // Сборник Херсонского земства. 1889. № 1. С. 18-31.
310. Брикнер А. Г. О глайных задачах исторической науки // Краткий отчет о состояниях и действиях Императорского Новороссийского университета в 1867 / 68 году. Одесса, 1868. С. 1-17.
311. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. Одесса, 1870. 35 с.
312. Бутурлин С. П. Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 гг. Одесса, 1867. 12 с.
313. Быковский Н. Начало Русско-японской войны. Одесса, 1911. 32 с.
314. В. Я. [В. Ястребов]. В.К. Надлер Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса, 1893 // КС. 1894. Т. 44. № 1. Отд. 2. С. 159-211.
315. В. Я. [В. Ястребов]. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы, А. Маркевича. Одесса, 1894 // КС. 1894. Т. 45. № 4. Отд. 2. С. 190-192.
316. Вахье П. Эра г. Херсонеса Таврического // ИТУАК. 1891. Т. 11. С. 144-146.
317. Варнеке Б. В. Императорское Одесское общество истории и древностей. (1839-1914) // ЖМНП. 1914. №12. С. 47-61.
318. Варнеке Б.В. Античный театр. Одесса: Омфалос, 1919. 14 с.
319. Варнеке Б.В. Актеры древней Греции. Одесса : Омфалос, 1919. 32 с.

320. Варнеке Б.В. Новые домыслы о происхождении греческой комедии. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1912. 47 с.
321. Варнеке Б. Н. П. Кондаков // Одесский листок. 1916. 13 октября.
322. Великанов А. С. О реформе, какую произвел Сократ в философии, ее причинах и следствиях: Рассуждения студента Ришел. лицея, Александра Великанова. Одесса, 1842.
323. Вилинский С. Византийско-славянские сказания о создании храма св. Софии Цареградской. Одесса : "Экономическая" тип., 1900. [2], 110 с.
324. Виппер Р. Утопия Томаса Мора // Мир Божий. 1896. № 3. С. 1-22.
325. Виппер Р. Ю. Кальвинизм. Кальвин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XIV. СПб., 1895. С. 100-107.
326. Виппер Р. Ю. Лютер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т XVIII. СПб, 1896. С. 258-263.
327. Виппер Р. Ю. Общество, государство, культура XVI в. на Западе // Мир Божий. 1897. Вып. 2-5, 7.
328. Виппер Р. Ю. Политические теории во Франции в эпоху религиозных войн // ЖМПН. Ч. CCCVI. Август. СПб., 1896. С. 285.
329. Воеводский Л. Ф. Мимиамбы Герода и реализм в греческой литературе: Речь, произнес. в годич. торжеств. собр. Имп. Новорос. ун-та 30 авг. 1894 г. орд. проф. Л.Ф. Воеводским. Одесса, 1894.
330. Воеводский Л. Ф. Введение в мифологию Одиссеи. Ч. 1. Одесса, 1881. Ч. 1.
331. Воеводский Л. Ф. Каннибализм в греческих мифах: Опыт по истории развития нравственности. Санкт-Петербург, 1874.
332. Воеводский Л. Ф. О так называемых «Гомеровских поэмах»: Вступ. лекция по греч. словесности доц. Л. Ф. Воеводского. Одесса, 1876.

333. Воеводский Л. Ф. Этологические и мифологические заметки. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа. Одесса : тип. Ульриха и Шульце, 1877. 85 с.
334. Войнович Д. Н. История сербского народа. Одесса: типо-лит. А. Шульце, 1903. [2], IV, 235 с.
335. Вольский М. М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. Одесса, 1854. 159 с.
336. Галкин М. С. Измаил и его военно-исторические памятники. Одесса: типо-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1902. 92 с.
337. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула. (1790-1890) : Сост. по поручению Николаев. гор. думы к празднованию юбилея, николаев. гор. секретарем Г.Н. Ге, по материалам, извлеч. из Гор. арх. распоряжением Николаев. гор. управы, и по собств. исслед. Николаев: Рус. типо-лит., 1890. [2], VI, 122 с.
338. Гейдук Я. Ф. Начало сознательной народной жизни чешского народа и магистр Иоанн Рокицианский, избранный архиепископ гуситов. Одесса : "Славян. тип." Н. Хрисогелос, 1886. [2], 41 с.
339. Гейман В. Д. К истории Второй Отечественной войны. Материалы, касающиеся сдачи крепости Перемышль // ИТУАК. № 53. 1916. С. 197-204.
340. Гейман В. Д. К 40-летию русско-турецкой войны 1877 – 78 г. (по архивным данным и воспоминаниям очевидцев) // ИТУАК. Т. 54. 1918. С. 306 – 315
341. Герсеванов Н. Б. Ответ генералу Бутурлину : (По поводу брош. о войне 1854-1855 г.). Одесса, 1870. 13 с.
342. Гордиевский М. Универсализм Франка // Молодая Украина. 1918. № 13.

343. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Кн. I. Херсон, 1903. [2], III, 176, II с.
344. Григорович В. И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия? Одесса, 1866.
345. Григорович В. И. Об участии сербов в наших общественных отношениях [1876] // ЛИИФО. Т. 25. Одесса, 1916. С. 424-448.
346. Григорович В.И. Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864-1876 г.) / Под ред. [и с предисл.] М.Г. Попруженко. Одесса: Ист.-филол. о-во при Имп. Новорос. ун-те, 1916. [2], XXXIV, 450 с.
347. Гроссул-Толстой П. Л. Дела русского оружия и политики в Средней Азии: По поводу войны России с Хивой. Одесса, 1871.
348. Грушевський О. Рец. на: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1906. Т. XXVI // ЗНТШ. Т. 78. Кн. 4. 1907. С. 235-236.
349. Грушевський О. Рец. на: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А.А. Деревницким, А. А. Павловским и Э.Р. фон Штерном. Одесса, 1897-1898. Вып. I-II. Терракоты // ЗНТШ. Т. 77. Кн. III. 1907. С. 204-205.
350. Грушевський О. По катастрофі 1708 року: Розквартированне російських полків на Україні» // Записки НТШ. 1907. Том 78, Кн. 4. С. 5-25.
351. Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. 1907. Т. 80. Кн. I. С. 85-95.
352. Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Военні роботи // Записки НТШ. 1907. Т. 80. Кн. VI. С. 21-35.

353. Грушевский А. К характеристике взглядов "Исторіи Руссов" // ИОРЯС. Т. XIII, Кн. I. СПб., 1908. С. 396-427.
354. Данилов В. Литературные поминки // Исторический вестник. 1907. Т. 109. С 212.
355. Данилов В. В. «Киевлянин» М. Максимовича // ИОРЯС. 1909. Т. 14. Кн. 3. С. 280-306.
356. Данилов В. В. Из Запорожья в катакомбы // Исторический вестник. 1913. № 6. С. 1011 –1018.
357. Де-Рибас А. М. Старая Одесса : исторические очерки и воспоминания. Одесса : Книжный магазин Георгия Руссо ; тип. Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела, 1913. [8], 379, [1] с.
358. Димитриу А. К вопросу о договорах русских с греками // Византийский временник. Т. 2. 1895. С. 531–550 (див. перевод: Димитриу А.К. К вопросу о договорах русских с греками // Византийская цивилизация в освещении российских ученых: в 2 т. / сост.: П.И. Жаворонков. Москва, 1999. Т 1: 1894–1927. С. 112–131).
359. Димитриу А.К. К вопросу о Historia Arcana // ЛИФОИНУ. Т. IV. Визант. отд. II. Исследования. 1894. С. 258–301.
360. Доброклонский А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен Студийский. Одесса, 1913-1914. Ч. 1 : Его эпоха, жизнь и деятельность. 1913. 972 с.; Ч. 2: Его творения. 1914. 569 с.
361. Добролюбский К. П. Недостатки английской церкви половины XV века в изображении ее представителя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. Вып. 7. Одесса, 1924. С. 28-36.
362. Дорошенко Д. Козацкие могилы под Берестечком // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. № 8. 1912. С. 65–81.
363. Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход, 1891, Кн. 4–9 (апрель-сентябрь). С. 1–91.

364. Дубнов С. М. Евреи и реформация в Польше в XVI в. // Восход. 1895. Т. XV. Кн. 5. С. 43-64; Кн. 7. С. 3-18; Кн. 8. С. 4-14.
365. Дубнов С. М. Еврейская старина в г. Остроге (1532–1792) // Восход. Октябрь, (1894). С. 3–22.
366. Дубнов С. М. Областные кагальные сеймы в воеводстве Волынском и в Белоруссии (1666 - 1764) // Восход. Апрель. 1894. С. 25–45.
367. Думшин Г. О реках Скифии по Геродоту // Труды студентов Ришельевского лицея. Одесса, 1852. С. 3-73.
368. Еланский П.П. Религиозно-патриотические чтения / Сост. законоучителем Николаев. Александр. гимназии свящ. Петром Еланским. Николаев: Рус. типо-лит., 1888. 26, 33 с.
369. Елкин М. В. Донские казаки в войну 1812 года: краткий исторический очерк. Николаев, 1912. 50 с.
370. Елкин М. В. Памятка донцев-денисовцев: Краткий исторический очерк службы царю и родине 7 Донского казачьего войскового атамана Денисова полка: 1800-1912 гг. Николаев, 1913. 66 с.
371. Елкин М. В. Смутное время на Руси и донские казаки: К трехсотлетию юбилею. 1613-1913. Николаев, 1913. 19 с.
372. Ешевский С. В. Сочинения. Часть I. Издание К. Солдатенкова. М.: 1870. LXXXVII+577 с.
373. З.А. [З. Аркас]. Морское сражение у мыса Калиакрии, 31 июля 1791 года, между русским и турецким флотами // Одесский вестник. 1852. 15 октября.
374. Загоровский В. Д. К полувековому юбилею 13-го Стрелкового полка 1843-1893: Заметки из материалов по истории полка / Сост. подполк. Загоровский. Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1893. 109 с.

375. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. Одесса, 1913. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1912. 23 с.
376. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Ч. 1. Одесса, 1922. XII, 100 с.
377. Загоровский Е. Колонизация в Новороссии XVIII в. // Военно-исторический вестник. 1912. № 1. С. 1 – 25.
378. Законодательные акты и другие документы о военной службе крымских татар в рядах войсковых частей, предков нынешнего Крымского конного... полка / С предисл. Г.С. Габаева. Симферополь : тип. Тавр. губ. земства, 1914. 18 с.
379. Замечательнейшие христианские храмы в России и за границей. Одесса: Хромофотография Е.И. Фесенко, 1901. 8 с.
380. Занков П. М. О крещении Руси : В память 900-летия. 988-1888. Одес. славян. благотвор. о-во, ценз. 1888. 16 с.
381. Затлер Ф. К. Замечания на статью, помещенную в 52-м номере "Русского инвалида" 1858 года, под названием: «Содержание войск в Новороссийском крае, основываясь на примерах из минувшей войны». Одесса, 1858.
382. Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем: Историко-топографический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений. Керчь, 1894.
383. Знойко Н. Д. О посольстве Калокира // ЖМНП. Т. 8. 1907. апрель. С. 229–273.
384. Знойко Н. Д. О походах Святослава на Восток // ЖМНП. 1908. № 12. С. 258–300.
385. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк // ИТУАК. 1912. Вып. 46. С. 1-378.

386. Иванов И. И. Будда и буддизм. Культурно-исторические очерки. М.: Издание редакции журналов «Юная Россия» и «Педагогический листок», 1907. (Библиотека для семьи и школы. Рассказы о старине. 5). 244 с.
387. Иванов Н. А. В память столетия Отечественной войны 1812-1814 годов. Одесса : Одес. гор. обществ. упр., 1912. 281 с.
388. Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса : "Экономическая" тип., 1895. [4], II, 319 с.
389. Иванов П. Несколько слов по поводу сочинения А.В. Лонгинова «Князь Федор-Любарт Ольгердович» // Чтения в историческом обществе Нестора летописца в Киеве. Т. 8. Библиография;
390. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. 1891. Кн. 7. Т. 34. Документы, известия, заметки. С. 133-141.
391. Иванов П. А. Audiatur et altera pars! // Южанин. 1890. 11 декабря.
392. Иванов П. А. Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // ЗООИД. Т. 17. 1894. С. 162-188;
393. Иванов П. А. Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. Т. XVI. 1893. С. 55-116.
394. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // ЗООИД. Т. XX. 1897. II. Материалы. С. 60-100.
395. Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743 - 1767) // ЗООИД. Т. XVI. 1893. II. Материалы. С. 117-266; Т. XVII. – 1894. – Разд. II. – С. 185-154.
396. Иванов П.А. Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Южанин. 1890. 20, 21 ноября
397. Иванов П. А. Переселение запорожцев на Тамань // КС. 1891. кн. 7. Т. 34. Отд. 1. С. 133-141.

398. Иванов П. А. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // КС. 1891. кн. 5. Т. 33. Отд. 1. С. 288-297.
399. Ивановский И. А. Женевская конвенция 10 (22) августа 1864 г. и право войны. Одесса: тип. Окр. шт. Одес. воен. окр., 1891. [2], 106, III с.
400. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора [опубл. П.А. Иванов] // ИТУАК. 1891. № 14. С.109-131; 1892. № 16. С.75-100.
401. Из дел Московского отделения архива Главного штаба [опубл. П.А. Иванов] // ИТУАК. 1893. № 19. С.23-78.
402. Иловайский С. И. Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли / Сост. проф. С.И. Иловайский. Одесса : тип. Акц. Южнорус. о-ва печ. дела, 1907. 359 с.
403. Из мира искусства и науки. Сборник издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащихся художников и артистов. 1887. Вып. 1-2. Одесса: Типо-хромолитография Е. И. Фесенко.
404. Истомин М. П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в прошлом столетии // Труды IX Археологического съезда. М., 1897. Т. 2. С. 50–51.
405. Истомин М. П. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры: Прил.: Описание иконописи Киево-Печ. лавры. Киев, 1897.
406. Истомин М. П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 9. 1895. Отдел II. Сообщения и исследования. С. 65-75.
407. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839 - 1889 к юбилею Общества 14-го ноября 1889 г. / сост. вице-президент Общества В. Юргевич. Одесса, 1889. 121 с.
408. История города Александрии: сборник краеведческих очерков Василия Никифорова: (1858-1908) / сост., вступ. ст. В. В.

- Голобородько; ред. Н. В. Жахалова. Олександрія: Городской курьер, 2009. С.117-126.
409. Истрин В. Хронографы в рус. литературе: Вступ. лекция в Новорос. ун-те 16 сент. 1897 г. // ВВ. 1898. Т. 5. С. 131-152;
410. Истрин В. Труды Н. Ф. Красносельцева в области византийско-славянской литературы // Поминка по Н. Ф. Красносельцеве. Одесса, 1899. С. 53-65.
411. Истрин В.М. [Рец.]: Новые исследования в области славяно-русской литературы. А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром. Исследование и тексты. 1913; 2) С. Г. Вилинский. Житие св. Василия Нового в русской литературе, ч. 1. Исследование, ч. II. Текст жития. Одесса, 1913 // ЖМНП. 1914. июнь. С. 333-369; июль. С. 179-208.
412. Истрин В. М. Греческие списки апокрифического мучения Даниила и грех отроков // Сборник ОРЯС. Т. LXX. № 1. 1901. С. 1-18.
413. Истрин В. М. Греческий оригинал так называемого болгарского перевода хроники Георгия Амартола // ИОРЯС. Т. XIII. В. 1. 1906. С. 36-57.
414. Истрин В. М. Замечания о составе Толковой палеи. СПб., 1898. 160 с.
415. Истрин В. М. Иверский список среднегреческой Александрии // ВВ. Кн. VI. № 1. 1899. С. 91-130.
416. Истрин В.М. Один только перевод Псевдокаллисфена, а древнеболгарская энциклопедия X в. – мнимая // ВВ. Т.10. Вып. 1. 1903. С. 1-30.
417. Истрин В. М. Редакции Толковой Палеи, II. Взаимоотношения полной и краткой Палеи в пределах текста Палеи Коломенской // ИОРЯС. Т. XI. Кн. 1. 1906. С. 1-43.

418. Истрин В. М. Редакции Толковой Палеи, III. Хронографическая часть полной и краткой Палеи и «Хронограф по великому изложению» // ИОРЯС. Т. XI. Кн. 2. 1906. С. 26-61.
419. Истрин В. М. Редакции Толковой Палеи, IV. Общие выводы // ИОРЯС. Т. XI. Кн. 3. 1906. С. 418-450.
420. Иванов П. Картка з історії Волині на початку XIV ст. // ЗНТШ. Т. 2. 1893. С. 119-146.
421. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX - XX ст.: хрестоматія / Упоряд. Т.Г. Гончарук. Одеса, 2015. 224 с.
422. Кагаров Е. Г. Древнегреческая музыка Воронеж : тип. т-ва Н. Кравцов и К° (б. Исаева), 1908. [2], 75 с.
423. Кагаров Е. Г. Религия древнего Египта. СПб : тип. М. Меркушева, 1906. 42 с.
424. Кагаров Е. Г. Современные теории происхождения религии и мифов: (Докл., чит. в заседании Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те 26 апр. 1908 г.). Одесса: "Эконом." тип., 1908. [2], 22 с.
425. Кагаров Е. Л. Эсхил, как религиозный мыслитель. Киев : тип. И.И. Горбунова, 1908. [2], 52, [1] с.
426. Кагаров Е. Л. Очерк религиозных воззрений Софокла. Киев : тип. "Петр Барский", 1909. [2], 21 с.
427. Караулов Г. Э. Феодора, владельница древней Сугдайи: Повесть из истории Крыма: С двумя крым. видами, работы И. Айвазовского и с крат. ист. очерком греч. и генуэзск. поселений в Крыму. Феодосия, тип. Арм. Халиб. уч-ща, 1859.
428. Карский М. Б. История Симферопольского дворянского театра // Крым. 1890. № 76, 79, 81, 84, 90, 92.
429. Кирпичников А. И. К вопросу о древнерусских скоморохах. СПб, 1891. 22 с.

430. Кирпичников А. И. Очерк истории Херсонеса и его участие в крещении Руси // Исторический вестник. 1884. Т.9 (Сентябрь). С. 602-614.
431. Кирпичников А. Ярославский археологический съезд // Одесские новости, 1887. 13, 15, 27 августа; № 776, 778, 787.
432. Кирпичников А. И. Где взять материалы для истории византийской литературы? // ЖМНП. Ч. ССLXIII. 1889. Май. С. 23-31.
433. Кирьяков М. Историко-статистическое обозрение Херсонской губернии // Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета при Министерстве внутренних дел. СПб, 1839. С. 169-189.
434. Клаузнер И. Л. Происхождение и характер древне-еврейской письменности. Одесса : Центр. тип., 1911. 32 с.
435. Клаузнер И. Л. Ново-еврейская литература (1785-1910). Изд. 2-е, перераб. и доп. Одесса : тип. А. М. Швейцера, 1912. 131 с.
436. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Т. 1. Біла Церква, 2007 (перевидання з видання 1912 року). 477 с.
437. Клепатский П. Рец. на: Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. Одесса, 1913. Т. 2. С. 14-20.
438. Клепатський П. П'ятнадцять лекцій з історії України. Київ, 1919. 62 с.
439. Клитин А. История религии. Опыт историко-богословского исследования. Одесса, тип. «Русской Речи», 1910. 544, VI с.
440. Ключников Н. А., Козаков В. Архитектор Матвей Федорович Казаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. 1915. Вып. 10. С. 170-181.

441. Колли Л. Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдаи // ИТУАК. Т. 38. 1905. С. 1-28.
442. Комар М. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська з малюнками А. Ждахи. СПб, 1901. 52 с.
443. Комаров М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар. Львів, 1891. 28 с.
444. Комар М. Оповідання про Богдана Хмельницького: як визволив він Україну від неволі польської. СПб, 1901. 80 с.
445. Кондаков Н. П. Византийские церкви и памятники Константинополя. Одесса, 1886. Одесса : тип. А. Шульце, 1886. [2], VI, 229, V с.
446. Кондаков Н. П. Древняя архитектура Грузии // Древности. М., 1876. Т. 6. Вып. 3. С. 211 - 268.
447. Кондаков Н. П. Рец. на: Бицлли П. Элементы средневековой культуры. Книгоиздательство “Гносиз”, 1919 // ОЛ. 1919, 2 марта.
448. Кондаков Н. П. Судьбы русской старины // Южное слово, 1919, 25 октября.
449. Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. 1904. № 11. С. 35-36.
450. Коцейовский А. Тексты пирамид // Записки историко-филологического факультета Новороссийского университета. 1917. Т. 14. 185 с.
451. Кочубинский А. А. Братья-подобой и чешские католики в начале XVII века. Одесса : тип. Ульриха и Шульце, 1873. [2], XVI, 348 с.
452. Кочубинский А. А. В краю былых еретиков // Исторический вестник. 1882. Т. 9. № 8. С. 355–379.
453. Кочубинский А. А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории восточного вопроса // ЗИНУ. Т. 74. 1899. С. 1-526.

454. Кочубинский А. А. Граф С. Г. Строганов: Из истории наших ун-тов 90-х годов // Вестник Европы. 1896. Кн. 7. С. 165-196; Кн. 8. С. 471-490.
455. Кочубинский А. А. Граф Сперанский и Университетский устав 1835 года // Вестник Европы. 1894. Кн. 5. С. 5- 43.
456. Кочубинский А. А. Добрый пастырь и добрая нива. Речь, произнесенная в юбилей св. Мефодия в тор-жественном собрании Императорского Новороссийского университета. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. 45 с.
457. Кочубинский А. А. Еще свидетель славянского возрождения. Я. Головацкий. 1888. 7 с.
458. Кочубинский А. А. Начальные годы русского славяноведения: Адмирал Шишков и канцлер граф Румянцев. Одесса, 1887-1888. 492 с.
459. Кочубинский А. А. О нашей католической братии на юге – хорватах. Одесса : тип. "Одес. вестн.", 1887. [2], 9 с.
460. Кочубинский А. А. Осип Максимович Бодянский // Славянское обозрение. 1892. Т. 3. Кн. 11-12.
461. Кочубинский А. А. П. Шафарик // Вестник Европы. 1906. В. 5.
462. Кочубинский А. А. Ранняя история славян. Одесса, 1880.
463. Кочубинский А. А. Три письма Х. Востокова // Известия Отделения русского языка и словесности РАН. 1899. Т. 4. Кн. 3. С. 726-736.
464. Кочубинский А. А. Ян Амос Коменский. Одесса, 1893. 56 с.
465. Кочубинский А. А. Ввиду тысячелетних поминок славянского самосознания. Одесса: Тип. Одес. вестника, 1885. 7 с.
466. Красносельцев М. Рец. на книгу И. Андреева «Константинопольские патриархи от времени Халкидонского собора до Фотия» // ВВ. 1897. Т. 4. С. 192–208.

467. Красносельцев Н. К вопросу о греческих источниках «Беседы трех святителей». Одесса : Экон. тип., 1890. [4], 43 с.
468. Красносельцев Н. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории. Одесса : Экон. тип. (б. "Одес. вестн."), 1889. [2], 22 с.
469. Красносельцев Н. Патриарх Фотий и византийское богослужение его времени : Речь, произнесенная в публичном собрании Историко-филол. о-ва 6-го февр. 1891 г., в день тысячелетия кончины святейшего патриарха Фотия. Одесса : тип. Штаба Одесского воен. окр., 1892. 20 с.
470. Красносельцев Н. Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.) // ЛИИФО. Одесса, 1892. Т. 2. Византийское отделение. Ч. 1. С. 156–254.
471. Красносельцев Н. Ф. О древних литургических толкованиях. Одесса : тип. Окр. штаба Одес. воен. окр., 1894. 82 с.
472. Крусман В. Э. На заре английского гуманизма: Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса, 1915. 711 с.
473. Крусман В. Э. Грань между средневековой и новой историями // Пути науки: введение в историческое знание: сборник статей проф. Крусмана, Дурденевского, Булаховского и Казанского. Пермь, 1918. С. 23-38.
474. Кудрявцев А. Н. Мохаммеданская религия в ее происхождении, существе и отношении к религии христианской: Публ. лекция, чит. 3 окт. 1876 г. в пользу славян Балканск. полуострова. Одесса : тип. Ульриха и Шульце, 1876. [2], 20 с.
475. Кузнецов К. А. Идея современного общества и государства. 1. От Реформации до Реставрации. Одесса, 1919. 147 с.
476. Кумани Н. М. Действия Черноморского флота в царствование Александра I с 1801 по 1826 г. // Морской сборник. 1900. № 10–12.

477. Кумани Н. М. Николаев // Морской сборник. 1861. № 9.
478. Лавров П. Гильфердинг А.Ф. // Русский биографический словарь. Герберский – Гогенлоэ. С. 195-204.
479. Лавров П. Дамаскин Студит и сборники его имени в югославянской письменности. Одесса : "Экономическая" тип., 1899. 80 с.
480. Лавров П. К вопросу о Синодике царя Бориса. Одесса, 1899.
481. Лавров П. Об учено-литературной и политической деятельности чешского историографа Франца Палацкого // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 7. Одесса, 1899. С. 23-25.
482. Лавров П. Пушкин и славяне // ЗИНУ. Т. 81. 1900. С. 93-122.
483. Лавров П. Рец. на Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений. – СПб, 1901 // ЖМНП. 1901. В. 8. С. 478-495.
484. Лашков Ф. Сельская община в Крымском ханстве // КС. 1888. Т. 20. № 1/3. Отд. 2. С. 11-16.
485. Лашков Ф.Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан : (Ист. очерк) Киев : тип. А. Давиденко, аренд. Л. Штамом, 1886. 44 с. (перевид.: Симферополь : Крым. облполиграфиздат, 1991. 47 с.)
486. Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион. 1861. 10, 17, 24 ноября; 1, 8, 15, 22, 29 декабря; 1862. 13, 20, 27 апреля.
487. Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматинское законодательство. Одесса, 1868. 155 с.
488. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // ЖМНП. 1874. № 6 (июнь). Отд. II. С. 201-224; № 7 (июль). Отд. II. С. 120-151; № 8 (август). Отд. II. С. 194-233.

489. Леонтович Ф. И. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев // Киевские университетские известия, № 3, (март 1864): 1–43; №. 4. (апрель). С. 1–48.
490. Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV-XVI ст. // Киевские университетские известия, №. 10. (1863):1–48; №. 11, С. 1–40.
491. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Киевские университетские известия, №. 2, 1865. С. 1–25; №. 3. С. 1–31; №. 4. С. 1–38.
492. Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде // ЛИФО. Т. 8. 1900. С. 163-178.
493. Линниченко И. Два письма Фридриха II. Одесса, 1914. 24 с.
494. Линниченко И. Исторический путь и музей г. Киева. Одесса : тип. "Техник", 1912. – 28 с.
495. Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов, как исторических источников. Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1904. [2], 23 с.
496. Линниченко И. А. Что такое Украина // ОН. 1908. 7 сентября.
497. Линниченко И. А. Альфред де-Мюссе. 1810-1910. Одесса : тип. "Техник", 1910. [2], II, 28 с.
498. Лонгинов А. О князе Любарте Ольгердовиче и его потомках, князьях Сангушках // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета съезда, Вильно, 1893, 275–311.
499. Лонгинов А. О родственных связях русских князей с угорским королевским домом // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета съезда, (Вильно, 1893), 313–328.
500. Львов Л. [Смоленский Л.] Отношения между Запорожьем и Крымом : [Ист.-экон. очерк]. Одесса : тип. Штаба Округа, 1895. 60 с.

501. Люикс А. Г. Мечеть Фетхие-Джами в Константинополе // Труды VI Археологического съезда в Одессе. Одесса, 1887. Т. 3. С. 382-387.
502. Малоизвестная статья И. А. Линниченко «Памяти Алексея Александровича Шахматова» // Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917 – 1920). Симферополь, 2006. С. 204.
503. Мандес М. И. Сафо: Очерк из истории греческой культуры. Одесса. 1902. 10 с.
504. Мандес М. И. Мессенские войны и восстановление Мессении. Одесса, 1898. 252 с.
505. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учеб. экскурсиях Мариупол. Александров. гимназии. Мариуполь, 1892. 530 с.
506. Маркевич А. И. Таврійська губернія під час Кримської війни: Пер. з рос. / Передм. А. А. Непомнящий. К: Україна, 2004. 272 с.
507. Маркевич А. К столетию Отечественной войны. Таврическая губернія в связи с эпохой 1806 – 1814 годов. Исторический очерк // ИТУАК. №. 49. 1913. С. 73-74.
508. Маркевич А. Могила П. С. Котляревского // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1914. № 2. С. 177-180.
509. Маркевич А. И. Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887-1927 гг. // ИТОИАЭ. 1928. Т. II (59). С.180-191.
510. Маркевич А. И. Святые Кирилл и Мефодий, их жизнь, деятельность и заслуги : Речь, произнес. в Симферопол. муж. гимназии 6 апр. 1885 г. Симферополь : Тавр. губ. ведомости, 1885. [4], 52 с.
511. Маркевич, А. И. Акты Череповецкого Воскресенского монастыря // Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области). 1902. С. 170-177.

512. Маркевич А. И. XIV-й археологический съезд в Чернигове // ИТУАК. 1909. № 43. С. 138-145.
513. Маркевич А. И. Григорий Карпович Котошихин и его сочинения о Московском государстве в половине XVII в. Одесса : Тип. Штаба Округа, 1895. 181 с.
514. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. Одесса: Экон. тип. 1890. 734 с.
515. Маркевич А. И. Избрание на царство Михаила Федоровича Романова // ЖМНП. 1891. Ч.277, сент., отд.2.С.176-204; окт., отд.2. С.369-407.
516. Маркевич А. И. Виленский IX Археологический съезд // Одесский вестник, 1893. 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19 августа; №№ 202, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214.
517. Маркевич А.И. Н. И. Костомаров и его значение : (Речь, чит. в собр. Одес. слав. благотвор. о-ва св. Кирилла и Мефодия прив.-доц. А.И. Маркевичем). Одесса : тип. "Одесск. вестн.", ценз. 1885. 20 с.
518. Маркевич А. И. Несколько слов о значении поэзии Т. Шевченка // Южнорусский альманах. 1900. Т. 6. С. 78-79.
519. Маркевич А. Письма из Ярославля // Одесский вестник. 1887. 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 августа, № 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228; 21 сентября, № 254.
520. Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV-XVII вв. Одесса, 1888. X, 611 с. Прилож. 1- СХLIII.
521. Маркевич А. И. Одесса и славянство: Речь, сказ. в торжеств. засед. 11 мая 1894 г. // Отчет правления ОСБО за 1894 г. Одесса, 1895. С.73-87.

522. Маркевич А. И. Памяти П. Шафарика // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. Одесса, 1896. С. 83.
523. Маркевич А. И. Состав Императорского Одесского общества истории и древностей в 1839 - 1901 гг. // ЗООИД. Т. 24. 1902. С. 93-106.
524. Маркевич А. И. Рец. на: Милорадович Г. А. Родословна книга Чернігівського дворянства. СПб, 1901. Т.1-2 // ЗНТШ. 1903. Т. 51. С. 46-50.
525. Марков Д. А. Записки по методике истории, преп. Феодос. учит. ин-та. 3-е изд., испр. Москва: типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1915. 159 с.
526. Марков Н. Ф. Великий князь Владимир святой: Ист.-биогр. очерк. Елисаветград: М. Гольденберг, 1888. 94 с.
527. Маслов П. В. Поход Св. Князя Владимира на Корсунь // ИТУАК. Вып. 53. 1916. С. 7-37.
528. Матвеев А. А. К 50-летнему юбилею Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // ОН. 1889. 14 ноября.
529. Мацевич Л. Рукописный сборник 17 века со списком Архангелогородского летописца // Древности. Т. 1. Вып. 1. Стб. 31-40.
530. Михневич И. Г. Об успехах греческих философов, в теоретическом и практическом отношениях // ЖМНП. 1839. Ч. 24, 2 отд. С. 129-166.
531. Михневич Й. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857. 200 с.
532. Модестов В. По поводу юбилея Одесского общества истории и древностей // Новороссийский телеграф. 1889. № 4604.
533. Моисеев Л.А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. Т. 55. 1918. С. 241.

534. Мокржицкий С. А. Археология и естествознание // ИТУАК. № 48. 1912. С. 307-320.
535. Мочульский В. Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов: К быт. истории болгар. Одесса, 1903. 53 с.
536. Музыченко А. Ф. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар // ИОРЯС. Т. XII. Кн. 2. 1907. С. 72-134.
537. Мулюкин, А. С. Приезд иностранцев в Московское государство: Из истории русского права XVI и XVII веков. СПб.: тип. т-ва "Труд", 1909. 292 с.
538. Мураневич А. И. Народная песня как средство духовного сближения славян. Одесса, 1900. 46 с.
539. Мураневич А. И. Онемечение славян: Публ. лекция, чит. Александром Иовичем Мураневичем в Москве 1887 г. «О настоящем положении Балканского полуострова и практических мерах сближения России со славянами». Одесса : М.В. Новикова, 1889. 38 с.
540. Никитский А. В. Рец. на: Пападимитриу С. Стефан Сахликис и его стихотворение «Ἀφήγησις Παράξενος» // ВВ. 1897. Т. 4. С. 653-667.
541. Новицкий Н. Д. Лекции малой войны, читанные в Елисаветградском офицерском квалерийском училище подполковником Генерального штаба Н.Д. Новицким. Одесса : тип. Л. Нитче, 1865. 319 с.
542. Новик Е. Ф. Дивные пути промысла божия в истории русской церкви и русского государства: Излож. в строгом применении к прогр. по закону божию в 6 кл. муж. и жен. гимназий и реал. уч-щ. Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1900. 180, II с.
543. Новицький Я. Твори / Упорядн. А. Бойко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського,

- Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Запорізький національний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. У 5 т., Т. 1. Запоріжжя: АА Тандем, 2007. 508 с.
544. Новицький Я. П. Твори: у 5 т. / Я. П. Новицький; голов. ред. П. Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, Запоріз. нац. ун-т, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького. У 5 т., Т. 2. Запоріжжя: Тандем, 2007. 510 с.
545. Новицький Я. П. Твори: у 5 т. / Я. П. Новицький; голов. ред. П. Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, Запоріз. нац. ун-т, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького. Т. 3 / упоряд. Л. Іваннікова, І. Павленко ; голов. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2009. 440 с.
546. Ногачевский Н. Ф. Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря: (Из путевых заметок Н.Ф.Ногачевского) // ЗООИД. Одесса, 1895. Т.18. Смесь. С.1 - 4.
547. О. Б. Как завоевана Сибирь казаками // Русский воин. 1908. № 17.
548. Обзор новейших трудов по византиноведению // ЛИФОИНУ. Т.ІІ. 1892. С. 65–136.
549. Обзор новейшей литературы по византиноведению // ЛИФОИНУ. Т. IV. 1894. Отд. II. С. 65–128.
550. Овсяннико-Куликовский Д. Н. К истории культа огня у индусов в эпоху Вед. Одесса: тип. "Одес. вестн.", 1887. [2], 120 с.
551. Одесса. 1794-1894 / издание Городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1894. 942 с.

552. Одесский кадетский корпус за первые семь лет его существования / Под общ. ред. законоучителя прот. С. В. Петровского; Материалы собраны и систематизированы подполк. В.В. Цытовичем. Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1906. III, 231, X с.
553. Описание бывшего 15 июля 1888 г. в Херсонисе Таврическом празднования 900-летнего юбилея со времени Крещения св. кн. Владимира и русского народа / [сост.: протоиерей Иоанн Знаменский]. Симферополь : Таврическая губ. тип., 1888. 168 с.,
554. Орбинский Р. В. Английские Деисты XVII и XVIII столетий. Одесса, тип. П. Францова. 1868. 142 с.
555. Орбинский Р. В. О значении филологии и естественных наук в историческом образовании» // ЖМНП. Ч. LXXV. 1852. Сентябрь. С. 133-174.
556. Орбинский, Р. В. Византийские женщины // Русское слово. 1859. № 12, отд. 1. С. 1–49; 1860. № 7, отд. 1. С. 112–163.
557. Осадчий Т.И. Козацкий батько Палий : Очерк из истории старой козац. Украины: (Киевщины и Подолия). Херсон : тип. О.Д. Ходушиной, 1892. [2], 48 с.
558. Осадчий Т.И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии : Ист.-этногр. и хоз.-стат. описание. Херсон : Херсон. губ. зем. управа, 1891. [4], 112 с.
559. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова [опубл. П.А. Иванов] // ИТУАК. № 23. 1895. С. 24-71.
560. П. Р-ъ. Из истории образования казачества. Служба и быт Донских козаков // Русский воин. 1906. № 15/16. С. 17-19.
561. Павлинов А. М., Авдеев А. А. Спасопреображенский храм в Чернигове // Зодчий. 1882. Вып. 6. С. 81-83.

562. Павловский А. А. Курс по истории древнего искусства. Одесса, 1905.
563. Павловский А. А. Очерк истории русского искусства // История искусства с древних времён до наших дней / Под ред. А. А. Павловского. Вып. 1. СПб., 1907.
564. Павловский А. А., Клуге Н. К. Мадеба // Известия Русского археологического института в Константинополе. София, 1902. Т. 8. Вып. 1–2. С. 79 - 115.
565. Падалка Л. В. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. Херсон: Херсон. губ. зем. управа, 1890.
566. Падалка Л. В. Десятинщики Херсонской губернии: (Ист.-стат. очерк). Киев, 1895.
567. Падалка Л. В. Землевладение немцев, бывших колонистов, в Херсонской губернии. Херсон: Херсон. губ. земство, 1891.
568. Панченко Б. А. Латинский Константинополь и папа Иннокентий III. Одесса: Экон. тип., 1914. [2], 60 с.
569. Пападато Л. Л. Рец: на «Мемуары кн. А. Радзивилл» // ИОБО. Т. 1. Вып. 5. 1912. С. 174-185.
570. Пападимитриу С. Д. Иоанн II, митрополит Киевский и Феодор Продром // ЛИФО. Т. X. 1902. Визант.-слав. отд. VII. С. 1–54.
571. Пападимитриу С. Д. Критические этюды к средневековым греческим текстам // ЛИФО. Т. IV. 1894. Отд. I. С. 150-177.
572. Пападимитриу С. Д. К статье «Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения» // ЛИФО. Т. VII. 1899. С. 207–210.
573. Пападимитриу С. Д. Стефан Сахликис и его стихотворение «Ἀφήγησις Παράξενος» // ЛИФО. Т. VI. Визант. отд. III. 1896. С. 1–256.
574. Пападимитриу С. Д. Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения // ЛИФО. Т. VII. Визант. отд. IV. 1899. С. 1–48.

575. Передмова М. М. Аркаса до «Запорожця за Дунаєм» // Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник / М.О. Багмет, А.І. Колісніченко, О.Г. Бакалець, В.І. Андріяш та ін. Миколаїв, 2002. С. 137-138.
576. Перетяткович Г. Вступительная лекция по русской истории. Одесса, 1878. 11 с.
577. Перетяткович Г.И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения // Труды VI археологического съезда в Одессе. Т. 2. 1888. С. 373-397.
578. Перетяткович Г. Значение царствования Екатерины II в русской истории. Одесса, 1897. 26 с.
579. Перетяткович Г.И. Поволжье в XVII и начале XVIII вв.: очерки из истории колонизации края). Одесса, 1882. 399 с.
580. Першин. Забайкальское казачье войско // Русский воин. 1906. № 23.
581. Петровский С. В. К 10-летию смерти кафедрального протоиерея, Арсения Гавриловича Лебединцева : Биогр. очерк с прил., сост. на основании новых документов. Одесса, 1908. [2], 42 с.
582. Петровский С. Одесский Преображенский кафедральный собор. Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1908. 480 с.
583. Петровский С. В. Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве: Историч. очерк и современное состояние обители. Одесса: тип. и хромолит. Е.И. Фесенко, 1902. 96 с.
584. Петровский С. В. Полтавская победа: 27 июня 1709 г. - 27 июня 1909 г. Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1909. 52 с.
585. Петровский С. В. Киев, его святыни и достопримечательности. 7-е изд. Одесса: Е.И. Фесенко, 1918. 104 с.

586. Пирогов В. Н. Семасиологические и археологические темы по истории первобытной культуры. Одесса : тип. "Одес. вестн.", 1887. [4], VI, 408 с.
587. Полевой П. Н. Исторические очерки средневековой драмы : Начал. период : Исслед. Петра Полевого, писан. для получ. степ. д-ра рус. словесности. Санкт-Петербург, 1865.[6], II, IX, [3], 203 с.
588. Полевой П. Н. Речь, произнесенная доцентом Новороссийского университета П. Полевым, в день празднования столетнего юбилея Н.М. Карамзина. [Одесса], 1866. 8 с.
589. Попруженко М. Г. Заметки об языке Новгородской служебной минеи 1095 года. Воронеж : типо-лит. Губ. правл., 1889. [2], 34 с.
590. Попруженко М. Материали за историята по възраждането на българския народ. Пловдивъ, 1900. Пловдив : Печ. на Хр. Данов, 1900. [2], 15 с.
591. Попруженко М. Ю. И. Венелин и неговото значение в историята на българското възраждане // Православен проповедник. 1902. № 8. С. 86-92; № 9. С. 102-106.
592. Попруженко М. Г. «Абагар» (Из истории возрождения болгарского народа) // ИОРЯС. 1905. Т. 10. С. 299-258.
593. Попруженко М. Г. В. И. Ламанский // ЗООИД. Т. 32. 1916. С. 88-107.
594. Попруженко М. Г. Заметки по Кирилло-Мефодіевскому вопросу // ЛИФО. Т. II. 1892. 24 с.
595. Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний // ЗООИД. Т. 28. 1910. С. 1.
596. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей // Исторический вестник. 1914. Т. 138. №10. С. 544-555.
597. Попруженко М. Г. Из-за границы (лето 1907 г.) : [Материалы к истории лит. юж. славян]. Одесса : "Экон." тип., 1908. [2], 48 с.

598. Попруженко М. Г. Материалы для истории славянских колоний в России. Одесса, 1902. 40 с.
599. Попруженко М. Г. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича // ИОРЯС. 1897. Т. 2. Кн. 1. С. 302-319.
600. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека 1830-1910 г.: (Ист. очерк). Одесса: "Славян." тип. Е. Хрисогелос, 1911. [4], 84 с.
601. Попруженко М. Г. Очерки по истории возрождения болгарского народа // ЖМНП. 1902. № 11. С. 1-34; 1903. № 10. С. 327-346; 1906. № 4. С. 337-352.
602. Попруженко М. Г. Прошлое глаголицы // Филологические Записки. 1891. № 2. 12 с.
603. Попруженко М. Г. Рец. на: Материалы для болгарских древностей Абоба-Плиска, София, 1905 // ЖМНП. Т. 11. СПб, 1907. С. 450-461.
604. Попруженко М. Г. Синодик царя Бориса. Одесса, 1897-1899. Т. 1-2.
605. Попруженко М. Г. Рец. на: Овсяный Н. Болгария и болгары. СПб, 1900 // ЖМНП. 1901. № 11. С. 218-224.
606. Попруженко М. Козма Пресвитер // Известия Русского археологического института в Константинополе. Т. XV. София, 1911. С. 124-205.
607. Попруженко М. Г. Сорокалетие ученой деятельности ак. Ф.И. Успенского (речь, сказанная в заседании историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете 3 ноября 1911 г.). Одесса : "Экон." тип., 1912. [2], 41 с.
608. Попруженко М. Г. Славяне и Византия // ВВ. Т. 22. 1915-1916. С. 253-280.

609. Португалов Н. М. Краткий очерк истории Русского флота // Русский воин. 1912. № 25. С. 388-392.
610. Потапов П. Й. Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе // ИОРЯС. 1917. Т. 22. № 2. С. 141–186.
611. Пушкинские дни в Одессе 26-27 мая 1899 г.: Сборник Имп. Новорос. ун-та. 1799-1899. Одесса : Экономическая тип., 1900. [3], 150 с.
612. Рашковский Н. С. Современные русско-еврейские деятели: (Представители религии, науки, литературы, искусства и обществ. жизни): Биогр. очерки и характеристики [Абрамович; Антокольский; Гордон; Гаркави; Гохман; Думашевский; Дубнов; Леванда; Моргулис; Пинскер; Рабинович; Спектор]. Вып. 1. Одесса, 1899. 84 с.
613. Р-въ А. [Русов А.] Небесные архистратиги в образе запорожцев // Киевская старина. 1887. Т. 19. Кн. 11. С. 587-588.
614. Режабек Ф. В. Маркоманские войны. Одесса: тип. Штаба Округа, 1895. 223 с.
615. Режабек Ф. В. В историческом древнеримском семинарии [в Праге] // ЗИНУ. 1894. Т. 64. Ч. 2. С. 456-457.
616. Родионов М. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. 1890. № 9. С. 62-67.
617. Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. 1888. Т. 23. Кн. 12. С. 543-598.
618. Рыстенко А. В. К истории повести "Стефанит и Ихниллат" в византийской и славяно-русской литературах. Одесса : "Экон." тип., 1902. 44 с.
619. Рыстенко А. В. Легенда о Св. Георгии и драконе в византийской и славяно-русской литературах // ЗИНУ. Т. 112. 1909. С. 1-542.
620. С. Р. [София Русова] Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон : тип. О.Д. Аспер, 1888. 61 с.

621. Синявський А.С. Вибрані праці. К., 1993. 383 с.
622. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г. К. Швидько. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
623. Скриленко А. А. Орнамент и его первичные элементы // Летопись КВАК. В. 4. 1908. С. 259-272.
624. Слабченко М. Матеріали з малоросійської сфрагістики. Одеса, 1912.
625. Слабченко М. Два письма гр. П.А. Румянцева к Я. А. Брюсу // Военно-исторический вестник. 1910. Кн. 7-8. С. 169-171.
626. Слабченко М. Материалы к истории г. Крюкова // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 11. С. 187-194.
627. Слабченко М. Е. Албанский полк на службе Наполеона I // Военно-исторический вестник. К, 1911. Кн. 9-10. С. 210-215.
628. Слабченко М. З приводу заміток М. Василенка // ЗНТШ. Т. 116. Кн. 4. 1913. С. 69-79.
629. Слабченко М. Маленька справка // Вільне життя. 1918. 24 серпня.
630. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // ЗИНУ. Вып. 1. Одесса, 1909. 436 с.
631. Слабченко М. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. Одесса, 1913.
632. Слабченко М. Из одесской старины. Село Александровка-Арнаутское // ИОБО. Т. I. В. 8. 1912.
633. Слабченко М. Е. Рец. на: Мемуары кн. Л. Сапеги. Птр, 1916 // Исторический Вестник. 1916. № 8. С. 512-515.
634. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. (1387): Рассужд., напис. для получения степ. магистра. Санкт-Петербург: тип. Лермантова и К°, 1860. [2], 154 с.

635. Смирнов М. Спор между Литвою и Польшею о правах на Волинь и Подолию // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862–1863. С. 5–71.
636. Смирнов М. Ягайло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. Ч. 1. Одесса : тип. П. Францова, 1868. 260 с.
637. Смоленский И. Л. История как наука и как предмет преподавания: (Переоценка ист. знаний). Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1905. [Вып. 1]. 1905. [4], II, 176 с.
638. Сокольский В. О характере Эпаногоги // ВВ. 1894. Т. 1. С. 17-54.
639. Сосногорова М. А. Мегалитические памятники в Крыму // Русский вестник. 1875. Т. 118, № 7. С. 266-287.
640. Спиридонов Д. С. Д-р И. Франко. Св. Климент у Корсуни. Критико-библиографическая заметка // ИТУАК. Вып. 51. 1914. С. 259-279.
641. Сражение при Велестино: (Из дневника рус. волонтера): с портр. и биогр. ген. Смоленского. Одесса, 1897.
642. Старков А. П. К 500-летнему юбилею русской артиллерии. Одесса: Тип. "Одес. новостей", 1889. 35 с.
643. Стовик Ю. О. Славяне – древнейший автохтонный народ Европы: Ч. 1. Одесса, 1905. 78 с.
644. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805-1905 гг.: Крат. ист. очерк / Сост. преп. гимназии Ф. В. Локоть. Екатеринослав : тип. Губ. земства, 1908. 386, VII с.
645. Стратиевская-Гросман С. Из истории славянофильства // Труды слушательниц ОВЖК. Т. II. 1911.
646. Стратиевская-Гросман С. «Царственный мистик» кн. Барятинского // Известия ОБО. Т. 2. 1913.
647. Стратиевская-Гросман С. Новый труд по истории русской культуры // Известия ОБО. Т. 5. 1916.

648. Стрельбицкий И. Х. Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православною церковью. Изд. 2-е. Одесса: Типо-хромолитогр. Е. И. Фесенко, 1891. 164, [1] с.
649. Стрельбицкий И. Х. История русского раскола, известного под именем старообрядчества. 3-е изд. Одесса : тип. Е.И. Фесенко, 1898. 216, II с.
650. Сычевский С. И. Уильям Шекспир. Одесса : тип. Соколовского и Паппадато, 1892. XII, 145 с.
651. Тиктин Н. И. Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей: Опыт историко-сравнительного исследования. Одесса, 1898. 227 с.
652. Трачевский А. С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI // ЗИНУ. Т. 31. 1880. С. 1-174.
653. Трифильев Е. П. Новые культурные течения в Московском государстве XVII века. Одеса, 1913. 17 с.
654. Труды слушательниц ОВЖК. Т. 1. Вып. 2. Одесса, 1911.
655. Успенский Ф. Русь и Византия в X веке : речь, произнесенная 11 мая 1888 г. в торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси. Одесса : Кирилло-Мефодиевский кн. склад при Одесском славянском о-ве, 1888. 38 с.
656. Успенский Ф. И. Византийские владения на северном берегу Черного моря // КС. Т. 25. 1889. № 5-6. С. 253-294.
657. Успенский Ф. И. Заметки по истории Черногории // ЖМНП. 1889. № 2. С. 391-399.
658. Успенский Ф. И. Значение византийской и южнославянской прони. СПб, 1883. 32 с.
659. Успенский Ф. И. На память тысячетней годовщины славянских просветителей: Речь, произнес. в торжеств. собр. Славян. благотвор. о-

- ва 6 апр. 1885 г. проф. Новорос. ун-та Ф.И. Успенским. Одесса : тип. "Новорос. телеграфа", 1885. 13 с.
660. Успенский Ф. И. О браке Ивана Васильевича III с Софией Палеолог // Исторический вестник. Т. XXX. 1887. С. 680-693.
661. Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства // ЗИНУ. Т. 27. 1879. С. 97-416.
662. Успенский Ф. И. Ответ на полемическую заметку В.Г. Васильевского // КС. 1889. Т. 27. № 12. С. 604-621.
663. Успенский Ф. И., Кирпиничков А. И. Византийский Журнал, издаваемый профессором Крумбахером // ЖМНП. 1893. № 7. С. 231-272.
664. Успенский Ф. И. Переговоры между Москвой и Польшей в 1581-1582 гг. // ЗИНУ. 1887. Т. 45. С. 343-426.
665. Успенский Ф. И. Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания // ЗООИД. Т. 32. Одесса, 1915. С. 199-228.
666. Успенский Ф. Археологический съезд (Письмо из Москвы) // Одесский вестник, 1890. 16 января.
667. Фалеев П. Из идеологии крымско-татарской интеллигенции // ИТУАК. 1918. Т. 54. С. 279.
668. Фармаковский Б.В. Обломки статуэтки сатира из Керчи. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1912. 18 с.
669. Флоровская К. В. Святой Франциск в «Древе крестной жизни» [Убертино де Казале] // К 25-ю ученой и литературной деятельности Ивана Михайловича Гревса. Сб. статей его учеников. СПб, 1911. С. 63-106.
670. Флоровская К. Братства бичующихся в Италии в кон. XIII и на XIV в. // ЖМНП. 1912. В. 9. С. 1-41.

671. Флоровская К. В. Рец. на: Ш. Бемон, Г. Моно История Европы в средние века. Петроград, 1915 // ИОБО. Т. IV. В. 1. 1915. С. 33-34
672. Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. Т. 30. Одесса, 1912. С. 327-377.
673. Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной комиссии 1767 года. Вопрос о крепостном праве. Одесса, 1910. 320 с.
674. Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной Комиссии 1767 года. Состав законодательной Комиссии. Одесса, 1915. 610 с.
675. Флоровский А. Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в. // ЗООИД. Т. XXXIII. 1919. С. 25-40.
676. Флоровский А. Пикинерский вербунок в Новороссии. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1916. 15 с.
677. Флоровский А. В. Отечественная война и Новороссийский край // ЗООИД. 1913. Т. 31. С. 23-51.
678. Флоровский А. В. Рец. на: Кондаков Н.П. Иконография Богоматери, Т. I-II // ИОБО. Т. 5. 1916. С. 161-163.
679. Флоровский А. В. К 150-летию Манифеста 14 декабря 1766 года. Петроград : Сенатская тип., 1917. 35 с.
680. Фохт Ю. А. Фрасуа Раблэ, его жизнь и творчество. 2-е изд. Екатеринослав: Екатеринославский студенческий кооператив, 1919. 70 с.
681. Хартахай Ф. А. Собрание сочинений; [авт. вступ. ст. и сост. С.А. Калоеров]. Донецк: Юго-Восток, 2004. 572 с.
682. Хорошун В. Я. Дворянские наказания во Франции в 1789 году. Социальная и экономическая программа наказов. Т. 1. Одесса : тип. Штаба Одес. воен. окр., 1899. [2], X, X, 605 с.

683. Цомакион А. И. Дж. Гарибальди : Его жизнь и роль в объединении Италии. Санкт-Петербург: типо-хромолит. П.П. Сойкина, 1892. 110 с.
684. Черемисинов В. М. Военно-исторический очерк Днепровско-Бугского лимана: сообщ., прочит. офицерам Одес. гарнизона. Одесса, 1902. 57 с.
685. Черемисинов В. М. Одесса в истории русских войн: К 50-летию Крым. войны. Одесса, 1904. 220 с.
686. Четыре эпохи в жизни города Феодосии. Ф. Лагорио. Перевод с французского П. Юрченко // ЗООИД. Т. XV. 1889. С. 404-456.
687. Шелухин С. О происхождении и названии «Украина» // ОН. 1908. 28 августа.
688. Шелухин С. К вопросу о названии «Украина». Ответ проф. И.А. Линниченко // ОН. 1908. 14 сентября.
689. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве: Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. Одесса: Тип. "Техник", 1912. XXII, 399 с.
690. Штерн Э. Р. фон. О подделке предметов классической древности на юге России : (Реф., чит. на 10 Археол. съезде в Риге, 2 авг. 1896 г.). Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева и К°, 1897. 33 с.
691. Щепкин Е. Аскетизм христианского Востока (обзор новой литературы) // Исторические известия Исторического общества при Московском университете. 1916. № 2. С. 39-48.
692. Щепкин Е. До ворот и у ворот Берлина // Голос минувшего. 1915. № 4. С. 5-34.
693. Щепкин Е. О Дмитрие Самозванце // ЛИФО. 1899. Т. 7. С. 39-42.
694. Щепкин Е. Н. От Вильны до Смоленска. Взятие Смоленска // Отечественная война и русское общество. М., 1912. Т. 3. С. 180-194.

695. Щепкин Е. Падение канцлера графа А.П. Бестужева-Рюмина. Одесса, 1901. 54 с.
696. Щепкин Е. Русско-Австрийский союз во время Семилетней войны. 1746-1758 // ЖМНП. 1899. Ч. 326. С. 253-270.
697. Щепкин Е. Н. Васильевский В. Г. как политико-социальный историк Византии // ЛИФО. Т. 8. 1900. Отд. 5. С. 20-22.
698. Щепкин Е. Н. Курс новой истории (XVII в. Политическая история Англии), составленный слушательницами 4-го курса Историко-филологического факультета Одесских высших женских курсов под редакцией профессора Е.Н. Щепкина. 1907-08 академ. год. С. 27.
699. Щепкин Е. Н. Рыцарство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXVII: Розавен – Репа. 1899. С. 458-462.
700. Юшко В. К. О задачах преподавания истории в средних учебных заведениях. Одесса: тип. С. Н. Скарлато, 1917. 16 с.
701. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Передмова В.А. Смоля. К.: Наукова думка, 1990. 596 с.
702. Яворницький Д. Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка // Споживач. 1920. № 4. С. 1–7.
703. Яковлев В. А. Письма М. П. Погодина к Высокопреосвященству Иннокентию Архиепископу Херсонскому и Таврическому. 1847-1857 // ЗООИД. Т. 15. 1889. С. 808-828.
704. Ястребов В. М. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков, историко-топографический очерк. Спб., 1890 // Киевская старина. Киев, 1891. № 2. С. 352-356.
705. Ястребов В. М. Ответ Д. И. Эварницкому. // КС. Киев, 1891, апрель, т. XXXIII, С. 177-180.
706. Ястребов В. М. Херсонес Таврический // КС. 1883. Т. VI. С. 30 – 48.

707. Ястребов В. М. Архив крепости св. Елисаветы // ЗООИД. 1889. Т. XV. С. 548 – 593.
708. Ястребов В. М. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. 1894. Т. XVII. С. 63 – 176.
709. Ящуржинский Х. Архивоведение на XI Археологическом съезде // ИТУАК. 1899. Т. 30. С. 59-64.
710. Ящуржинский Х. Классические древности на Черниговском археологическом съезде // ИТУАК. Симферополь, 1909. Т. 43. С. 146–148.
711. Ящуржинский Х. Очерк археологических разведок и исследований в области Херсонеса Таврического // ИТУАК. Вып. 5. Симферополь, 1888. С. 107-114.
712. Ящуржинский Х. Херсонес во время крещения в нем св. Владимира и дальнейшая судьба города // КС. 1888. Т. 22. № 7. Отд. 1. С. 16-25.

Суспільно-політичні праці південноукраїнських авторів

713. Авалиани С. Экономическая политика в Совдепии // ОЛ. 1919. 1, 12, 25 января.
714. Бицилли П. М. Очерк деятельности Одесского отделения Комитета и имп. выс. вел. княжны Марии Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных бедствий в 1916 году / Сост. к торжеств. засед. Одес. отд-ния 12 янв. 1917 г. членом его исполнит. ком. прив. доц. Имп. Новороссийского ун-та П.М. Бицилли. Одесса: Тип. т-ва "Бр . Кульберг ", 1917. 12 с.
715. Гордієвський М.І. Федерація (Наук. – попул. нарис). Одеса: Вид. т-во «Українське слово», 1917. 24 с.

716. Доброклонский А. А. Открытое письмо профессору Е.Н. Щепкину. Одесса, 1917. 6 с.
717. Корнич Д. [Д. Д. Сигаревич]. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. 1905. № 4. С. 39-45.
718. Лазурский В. Немецкие очки // ОЛ. 1917. 14 мая.
719. Линниченко И. А. Что такое свобода? // ОН. 1917. 22 марта.
720. Линниченко И. А. Проект нового университетского устава. Петроград : тип. т-ва "Обществ. польза", 1916. 44 с.
721. Маркевич А. И. Общеславянские учреждения // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1890. С. 40-60.
722. Маркевич А. И. Продолжать ли Одесскому Благотворительному Обществу свою деятельность? // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. Одесса, 1896. С. 89-98.
723. Маркевич А. И. На заре XX века // Южнорусский альманах. Одесса, 1902. С. 2-14.
724. Павлович [Клепацкий П.]. Памяти Святого Володимира // Вільне життя. 1918. 28 липня.
725. Попруженко М. Россия и Болгария // Южное слово. 1919. 4 октября.
726. Попруженко М. Заветы славянофилов // Южное слово. 1919. 3 октября.
727. Причепя. Закуток «бізнесу» і анекдоту // Наша кооперація. 1920. № 1-2. С. 18-20.
728. Черномор [Дусинский И.И.]. Славянам. 2-е изд., испр. и доп. Одесса : изд. тип. С.Н. Скарлато, 1916. -20 с.
729. Черномор [Дусинский И. И.]. Еще одна задача Народного университета в Одессе // Одесский листок. 1916. 16 мая.

730. Шелухин С. П. Немецкая колонизация. Одесса, 1914. 83 с.

*Праці істориків з поза меж Південної України, що були опубліковані у
південноукраїнських виданнях*

731. Беляев Д. Ф. Придворный и церковный уставы о положении Евдома (с планом Константинополя) // ЛИФОИНУ. Т. VI. 1896. С. 365–379.
732. Беляев Д. Ф. Храм Богородицы Халкопратийской в Константинополе // ЛИФОИНУ. Т. II. 1892. Отд. I. С. 85-106.
733. Беляев Д.Ф. Евкитрий Св. Константина при Порфировой колонне на форе Константина и совершавшиеся там обряды // ЛИФОИНУ. Т. IV. 1894. Отд. I. С. 1–22.
734. Бережков М. Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI в., на основании современной архивной описи // ИТУАК. – № 19. – 1893. – С. 90-100.
735. Бережков М. Н. Древнейшая книга Крымских посольских дел (1474 – 1505) // ИТУАК. № 21. 1894. С. 27-55.
736. Бережков М. Н. Нур-Султан, царица Крымская // ИТУАК. № 27. 1897. – С. 1-17.
737. Дестунис Г. С. Живые остатки византийской терминологии // ЛИФОИНУ. Т. II. 1892. Отд. I. С. 1–24.
738. Попов Н. Г. К византийской истории X века // ЛИФОИНУ. Одесса, 1894. Т. IV. Отд. I. С. 302–308.
739. Шестаков С. П. Кандид Исаврийский // ЛИФОИНУ. Т. IV. 1894. Отд. I. С. 124–149.

Рецензії на праці південноукраїнських істориків

740. А. С. [Степович А.] Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Хр. Хр. Зенкевичем, Керчь, 1894 // КС. 1894. Т. 47. № 10. С. 163-164.
741. Беляев П. Рец. на: Н. И. Тиктин – Византийское право как источник уложения 1648 года и Новоуказных статей. Одесса, 1898 // ЖМЮ. 1899. № 2. С. 291 - 296.
742. Бенешевич В. Н. Рец. на: А. И. Алмазов Законопавильник при русском Требнике // ЖМНП. Ч. 353. Июнь. СПб., 1904. С. 397-425.
743. Васильевский В. [Рецензия на сборник исследований по исторической географии Южной России "Черноморье" Ф. К. Бруна. Ч.1. Одесса, 1879] // ЖМНП. 1879. Ч. 206. № 11. Ноябрь. Отд."Критика". С.84-112.
744. В. Рец. на: Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Одесса, 1894 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 41-43.
745. В. А. [В. Антонович]. Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли // КС. 1896. Т. 52. № 2. Отд. 2. С. 69-71.
746. Васильевский В. Г. О построении крепости Саркела // ЖМНП. 1889. № 10. С. 273-290.
747. Владимиров П. В. Отчет о 10-м присуждении премий имени А. С. Пушкина в 1894 г. // ИОРЯС. 1897. Т. 63. № 16. С. 35-74.
748. Владимирский-Буданов М.Ф. Задружная теория и древнерусское землевладение // Киевские университетские известия. 1884. № 11. С. 283-304.
749. Голубовский П. Рец. на: Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839 - 1889

- к юбилею Общества 14-го ноября 1889 г. / сост. вице-президент Общества В. Юргевич. Одесса, 1889 // КС. 1890. № 6. С. 571–572.
750. Голубовский П. Г. Маркевич А.И. О летописях. Одесса, 1883 // КС. 1883. Т. 6. № 8. С. 744-748.
751. Гребеняк В. Рец. на: Штерн Э. фон. Несколько античных бронз из коллекции Одесского музея // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. 1911. Т. XXIX. С. 21-44 // ЗНТШ. Т. 114. В. 2. 1913. С. 194-195.
752. Грушевський М. Рец. на: Г. П. Бельченко. Поучение блаженного Феодосия, игумена печерского, о казнях божиих // *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, VIII, 1900. С. 177-182 // *Записки НТШ. Львів, 1901. Т. 41. Кн. 3. С. 3 (Бібліографія) (републ.: Грушевський М.С. Твори у 50-и томах. Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 160).*
753. Грушевський М. Рец. на: «Записки Императорского Новороссийского университета». Одесса, 1894-1896. Т. 61-69 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 49-50.
754. Грушевський М. Рец. на: Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Вымысел и реальность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря // *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей, Одесса, 1910. Т. XXVIII. // ЗНТШ. Т. CIV, 1911, Кн. IV, с. 207.*
755. Грушевський М. Рец. на: Бертье-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1910. кн. 1 // ЗНТШ. Т. СІХ. 1912. Кн. III. С. 178-181.*
756. Грушевський М. Рец. на: Димитріу А. К вопросу о договорах русских с греками // ВВ. 1895. Вып. IV) // ЗНТШ. 1897. Т. XVI. Кн. II. С. 3-4.

757. Грушевський М. Рец. на: Иванов П. А. «Исторические судьбы...» // ЗНТШ, т. 9 бібліографія, 1896. С. 4–9.
758. Грушевський М. Рец. на: Щепкин Є. Нестор // ЗНТШ. 1898. Т. 25. Кн. 5. Бібліографія. С. 8-12.
759. Грушевський М. Рец. на: Вахевич Б. А. Западно русская летопись по списку Румянцевского музея. Одесса, 1903 // ЗНТШ. Т. 51. Кн. 1. 1903. С. 28-29.
760. Грушевський О. Рец. на публ.: «Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей». Одесса, 1904. Т. XXV. С. 240.
761. Дмитриевский А. А. Тайная исповедь в исследовании проф. А.И. Алмазова: (Критический этюд) // Труды Киевской духовной академии. 1897. № 11. С. 419–425; № 12. С. 623–638.
762. Довнар-Запольський М. Рец. на: Иванов П. А. «Исторические судьбы...» // ЖМНП. № 4, (1896), С. 332–377.
763. Дорошенко В. Рец. на: Известия Одесского библиографического общества при императорском Новороссиском университете. Одесса, 1913. Т. I. 1911-1912 // ЗНТШ. Т. 115. Кн. 3. 1913. С. 231 – 232.
764. Каманин И. Рец. На: «Известия Таврической ученой комиссии» № 11, 1891 // КС. 1891. Т. 33. № 5. Отд. 2. С. 332-335.
765. І. К. [І. Каманін] Рец. на: Щепкин Е.Н. Краткие известия о Лжедмитрии. Одесса, 1900 // ЗНТШ. 1901. Т. 39. Кн. I. Наукова хроніка. С. 78.
766. Каманин И. Феодосия. Исторический очерк. В. К. Виноградова // КС. 1885. Т. 12. №5. С. 145-149.
767. Каманин И. Рец. на: А.А. Матвеев. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России. Одесса 1884 // Киевская старина. Т. 13. № 10. 1885. С. 324 - 325.

768. Кареев Н.И. Был ли гуманизм в Англии в XIVв.? (По поводу одной книги) [Рец. на: Крусман В. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Исследование. Одесса, 1915] // Русские записки. 1916. № 3. С. 49-65.
769. К-ов Д. Рец на: Перетяткович Г.И. Поволжье в XVII и начале XVIII вв.: очерки из истории колонизации края). Одесса, 1882. 399 с. // Исторический вестник. 1883. июнь. С. 686-689.
770. Ламанский В. И. Отзыв на книгу: Кочубинский А. А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Одесса, 1899 // Отчет о 42 присуждении наград гр. Уварова, 25 сентября 1900 г. СПб, 1900. С. 9-12.
771. Линниченко И. Отзыв об ученых трудах П. Иванова. (Одесса, 1905). 15 с.
772. Н. В. [Н. Василенко]. Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания // КС. 1891. Т. 32. № 2. С. 356-360.
773. Н. Ч. Рец. на: Андрианов П. М. Петр и Полтава // ЖМНП. 1909. № 9. С. 105.
774. Никитский А.В. Рец. на: Пападимитриу С. Стефан Сахликис и его стихотворение «Ἀφήγησις. Παράξενος» // ВВ. 1897. Т. 4. С. 653-667.
775. П. Г. [П. Голубовський]. Лашков Ф. Сельская община в Крымском ханстве // КС. 1888. Т. 20. № 1/3. Отд. 2. С. 11-16.
776. Пыпин А. Рец. на: Маркевич А.И. Григорий Котошихин // Вестник Европы. 1896. В. 9. С. 245-295.
777. Рец. на: Н. И. Тиктин – Византийское право как источник уложения 1648 года и Новоуказных статей. Одесса, 1898 // Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. 1898. Кн. 7. С. 3–6.

778. С. Е. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) Г.Н. Ге // КС. 1891. Т. 34. № 7. Отд. 2. С. 155-157.
779. Сингалевич С. П. О новых руководствах по методике истории. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1913. 16 с.
780. Сицинський Ю. Рец. на: «Известия Таврической ученой архивной комиссии». 1896. Ч. 27. 1897; 1898. Ч. 28 // ЗНТШ. Т. XL. Кн. II. 1901. С. 34-36.
781. Тарле Е. В. Новое исследование по культурной истории Англии [Рец. на: Крусман В. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Исследование. Одесса, 1915] // ЖМНП. 1917. № 3-4, отд. 3. С. 139-165.
782. Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗНТШ. 1903. Т. LV. Кн. I. Наукова хроніка. С. 78.
783. Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1895. Т. XVIII // ЗНТШ. Т. XI. Кн. III. 1896. С. 48-52.
784. Успенский Ф. И. Рец. на: Доброклонский А.А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский // ВВ. 1915-16. Т. 22. С. 172-184.
785. Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А. И. Апокрифическія молитви, заклинания и заговорі. К истории византийской отреченной письменности // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1900. Т. IX. С. 221-340 // ЗНТШ. 1903. Т. LI. Кн. I. С. 18-19.
786. Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А. И. Врачевальныя молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского

- Требника // ЛИФО. VIII. Византийско-славянское отделение V. Одесса, 1900 // ЗНТШ. 1903. Т. LI. Кн. I. С. 15-17.
787. Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. К истории молитв на разные случаи: Заметки и памятники // ЛИФО. Одесса, 1897. Т. VI // Записки НТШ. 1897. Т. XVIII. Кн. IV. С. 38-42.
788. Щуровський О. [І. Каманін] Рец. на Тауріса. Опыт указателя сочинений касающихся Крыма и Таврической ученой архивной комиссии / Сост. Арсений Маркевич // ЗНТШ. Т. VIII. Кн. IV. 1895. С. 61-62.
789. Щуровський О. [І. Каманін] Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1894-1895. № 21, 22, 23 // ЗНТШ. Т. XI. Кн. III. 1896. С. 52-56.
790. Щуровський О. [І. Каманін] Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1896. № 24 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 50-51.
791. Эварницкий Д. И. По поводу рецензии книги “Вольности запорожских Козаков” // КС, 1891. апрель. т. XXXIII. С. 174-177.
792. Ягич В. Отзыв о книге: Кочубинский А. А. Адмирал Шишков и канцлер Гр. Румянцов. Начальные годы русского славяноведения. Одесса, 1887-1888 // Отчет о 3 присуждении премий Макария. Приложение к LXIII тому Записок ИАН. № 3. СПб, 1890. С. 114-128.
793. Л. [О. Левицький]. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XXI. Одесса, 1899 // КС. Т. 64. № 3. Отд. 2. – С. 171 – 173.

Епістолярія

794. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими

- вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. – Ч. 2: О–Я / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова). К., 2012. 692 с.
795. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упорядк., вступ та коментарі Інни Старовойтенко. К., 2009. 344 с.
796. Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) // Український історик. 1991-1992. Т. 110-111/112-115, ч. 3. 4/1-4. С. 416-432.
797. Гончарук Т., Ложешник А. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Комарова 1900 - 1901 рр.: діалог двох провідників українського національного руху на зламі століть // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. Одеса, 2012. С. 23-34.
798. Горбатюк М. Листи Андрія Ніковського до Миколи Аркаса як джерело до вивчення історії Одеської і Миколаївської «Просвіт» // Пам'ятки. 2011. Т. 12. С. 246–256.
799. До історії «Київської старовини» (листи Федора Успенського до Олександра Лашкевича) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 57 – 62.
800. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник. Дніпропетровськ, 1997. 888 с.
801. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; під ред. Н.І. Капустіної. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1999. 640 с.

802. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; під ред. Н. Капустіної. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького, 2005. 740 с.
803. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова; під ред. Н.І. Капустіної. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького, 2005. 500 с.
804. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 5 : Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / [за заг. ред. Н. Капустіної]; Дніпропетр. нац. іст. музей ім. Д. І. Яворницького. Д. : АРТ-Прес, 2010. 950 с.
805. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 6 : Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / [за заг. ред. Н.Капустіної] ; Дніпропетр. нац. іст. музей ім. Д.І. Яворницького. Д. : АРТ-ПРЕС, 2012. 847 с.
806. Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908-1921 роки / упоряд. Н. Миронець. Київ, 2010. 448 с.
807. З історії видавничої діяльності Руського археологічного інституту в Константинополі (лист Федора Успенського до Ернста фон Штерна) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 180-183.

808. З листування між Никодимом Кондаковим та Миколою Петровим [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 146-149.
809. З листування Никодима Кондакова з Володимиром Антоновичем [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 126-133.
810. З листування Никодима Кондакова з Іваном Лучицьким [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 140-144.
811. З листування Никодима Кондакова з Миколою Сумцовим [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 150-154.
812. З листування Никодима Кондакова з Платоном Бурачковим [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 134-139.
813. З листування Никодима Кондакова та архімандрита Антоніна (Капустіна) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць,

- присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 106 – 117.
814. З листування Федора Успенського з київськими археологами (Володимиром Антоновичем та Вікентієм Хвойкою) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 62-69.
815. З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконніковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 7-57.
816. З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 173-180.
817. Карповець Н. Листування В. Ястребова і Ф. Вовка // Березиня. 1997. № 1 – 2. С. 110 – 126.
818. Катренко А. «Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!...» // Пам'ятки. 2011. Т. 12. С. 219–245 [Листи М.Ф. Комарова до М.С. Грушевського].

819. Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського / публ., вступ. стаття та коментарі Л. Винар, С. Панькова // Український історик. 2002. № 01-04. С. 152-155.
820. Листи Володимира Ястребова до Михайла Грушевського (1895 рік) / публ. О. М. Пономарьов // Архіви України: Науково-практичний журнал. Київ, 2016. № 5-6. С. 95.
821. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка Вступ. стаття, підготовка тексту, коментарі І. Старовойтенко// Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2007. Т. 3. С. 282 - 322.
822. Листи А. В. Флоровського до В. Г. Галяса // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-ліття з дня народження) /Упорядн. В.М. Хмарський. Одеса, 2006. С. 21 – 73.
823. Макієнко О. Листування Олександра Русова з Олександром Лашкевичем // Архіви України. 2005. № 5-6(258). С. 32-48.
824. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882 - 1952) / Упор. В.М. Заруба. Дніпропетровськ, 2004. 352 с.
825. Наулко В.І. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком // Південна Україна XVI – XIX століття: Зап. Наук.-досл. лабор. Історії Півд. України ЗДУ. 2001. № 6. С. 105-125.
826. Одеське товариство історії та старожитностей у листах Миколи Мурзакевича до архімандрита Антоніна (1878–1879 рр.) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). Київ, 2014. С. 118-125.
827. Переписка бібліотекаря Русского Свято-Пантелеимоновского монастиря на Афоне отца Матфея с учеными востоковедами России и других стран. Святая Гора Афон. М., 2015. 892 с.

828. Письма И. Ягича к русским ученым (1863-1886) / Под ред. акад. В.В. Виноградова и Г.П. Блока. М., 1962. М.-Л., 1963. 528 с.
829. Складна дорога до Петрограда (листи Федора Успенського до Володимира Вернадського та Агатангела Кримського) [автор вступ. статті та публікатор В. Корнієнко] // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. = St. Sophia in Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 183-187.
830. Цыпкина А. Г. «...Вы и впредь не оставите Институт своим сочувствием». Документы фонда графини П. С. Уваровой как источник по истории российского византиноведения: письма академика Ф.И. Успенского // Документальное наследие России: проблемы теории и практики. К 100-летию государственной архивной службы России. М., 2018. С. 372–380.

Некрологи

831. А. М. [Маркевич О.І.] А. А. Андриевский // ЗООИД. 1902. Т. XXIV. V. Некрологи. С.13-17.
832. Алмазов А.И. Поминка по Н.Ф. Красносельцеве. Одесса: Ист.-филол. о-во при Новорос. ун-те, 1899. X, 111 с.
833. Андрианов П.М. // ОЛ. 1919. 1 января. № 479.
834. Афанасьев Г. Е. Р. В. Орбинский // Одесский вестник. 1892. 22 декабря.
835. Василько А. Смерть Івана Бондаренка // Рада. 1911. Ч. 189.
836. Владимир Николаевич Ястребов: Некролог // КС. 1899. № 10. С. 121 – 126.

837. Будде Е. И. С. Некрасов // Рус. филол. вестник. 1896. Т. 35, № 1. С. 16-118.
838. Гейман В. Луи Бертрэн (Некролог) // ИТУАК. В. 56. 1920. С. 167-170.
839. Гнатюк В. О. І. Маркевич // Літературно-науковий вісник. 1903. Т. 23. Ч. II. С. 146-147.
840. Грушевський М. С. Олексій Андрієвський. Некрологічна замітка // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 7: Серія Історичні студії та розвідки (1900 - 1906). 2005. С. 569-571.
841. Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича // ЗНТШ. 1903. Т. LV. Кн. V. С. 1-14.
842. Грушевський М. Скальковський А. // ЗНТШ. 1899. Т. XXVII. Кн. I. С. 16-18 (передрук: Грушевський М.С. Посмертні згадки (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Л., 2004. Т. 6. С. 575-576).
843. Грушевський М. С. Ф. Леонтович - В. Ключевський - Д. Самоквасов // ЗНТШ. 1911. Т.105. Кн. 5. С. 168-174.
844. Деревіцкий А. Ю. А. Кулаковский // ИТУАК. 1918. № 57. С. 324-336.
845. Роберт Васильевич Орбинский // Исторический вестник. 1893. № 2-3. (Смесь). С. 650.
846. Л. Ч. Володимир Ястребов. (Некролог) //Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1899, т. XXIX. С. 1-4.
847. Єфремов С. Пам'яті Івана Бондаренка // Рада. 1911. 20 серпня.
848. Истрин В. М. А. В. Рыстенко (некролог) // ЖМНП. 1915. Декабрь. С. 51-60.
849. Отто Герман Блау // ЗООИД. Т. 11. 1879. С. 446-451.
850. Маркевич А. И. Памяти Ю. А. Кулаковского // ИТУАК. 1918.

- № 57. С. 337 - 340.
851. Маркевич А. В. Н. Ястребов // ЗООИД. 1900. Т. XXII. IV. Некрологи. С. 43-48.
852. Маркевич А. Федоров И. Ф. // ЗООИД. 1900. Т. XXII. IV. Некрологи. С. 56.
853. Маркевич А. Р. Вирхов // ЗООИД. Т. XXIV. 1902. IV. Некрологи. С. 18-19.
854. Маркевич А. И. Иван Юрьевич Вучина // ЗООИД. Т. XXIV. 1902. Отд. IV. Некрологи. С. 19-20.
855. Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. 1889. Т. XV. С. 879-884.
856. Маркевич А. И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. 1918. № 55. С. 211.
857. Мурзакевич Н. Филипп Карлович Брун // ЗООИД. 1881. Т. XII. С. 443-485.
858. Павленко Сергій [Шелухин С.] Рудольф Вірхов - громадський діяч (з поводу його смерті) // Літературно-науковий вісник. 1902, Т. 20, ч. II: 37-50, 102-114, 144-159.
859. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова : Сб. ст., некрологов, воспоминаний, изд. Ист.-филол. о-вом при имп. Харьк. ун-те. Харьков: тип. "Печатное дело", 1905. [2], II, 174 с.
860. Попруженко М. Г. Франц Рачкий // ЗООИД. Т. 18. 1895. Некрологи. С. 7-9.
861. Сборник в память А. А. Кочубинского, изданный Историко-филологическим обществом при Имп. Новороссийском университете. Одесса, 1909. [3], 134 с.
862. Успенский Ф. И. Филипп Карлович Брун // ЗИНУ. Т. 32. Одесса, 1881. С. 319.

863. Успенский Ф. И. Памяти Никодима Павловича Кондакова // Известия АН СССР. Сер. 6. 1926. Т. 20. № 9. С. 569.
864. Фармаковский Б. А. А. Павловский // ЖМНП. 1914. Июль. С. 20-33.
865. Флоровский А. Памяти Е. Н. Щепкина // Народное просвещение. 1922. № 6/10. С. 68-69.
866. Флоровский А. В. Памяти Льва Степановича Мацевича. Одесса: "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1916. 16 с.
867. Флоровский А. Памяти проф. И. А. Линниченко // Возрождение. Париж, 1926. 29 июля.
868. Юргевич В. Бэк А. // ЗООИД. Т. 7. 1868. С. 232-235.
869. Яковлев В. А. Полидор Петрович Вакье // ЗООИД. 1893. Т. 16. Ч. III. С. 3-4.
870. Яковлев В. Григорий Эммануилович Караулов // ЗООИД. 1886. Т. XIV. С. 795.
871. Яковлев В. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. 1886. Т. XIV. С. 804-806.
872. Чижиков Л. А. Л. С. Мацевич // Известия Одесского Библиогрического общества. Т. 5. Вып. 3-4. С. 150-161.

Мемуари

873. Аркас М. Микола Миколайович Аркас - мій незабутній батько // Визвольний шлях. 1965. Кн.12. С.1304-1319; 1966. Кн.1. С.46-62; Кн. 2. С.193-207; Кн. 3. С. 303-316; Кн. 4. С. 451-466; Кн. 6. С.722-736; Кн. 7/8. С. 871-887; Кн. 10. С.1173-1182; Кн. 11. С.1279-1288; Кн. 12. С. 1390-1401.
874. Аркас М. В гостях в отамана Божка // Календар Українського Народного Союзу на 1965 рік. Джерсі-Сіті, 1964. С. 111-114.

875. Афанасьев Г. Е. Зарождение народной аудитории в Одессе (Воспоминания) // Что такое народный университет. Сб. ст. под. ред и с предисловием И. Линниченко. Одесса, 1917. С. 57-60.
876. Бойко Ю. Про зусилля і здобутки // Бойко Ю. Вибране. Мюнхен, 1971. Т. 1. С. VII – XXXVI.
877. В. Я. Филипп Карлович Брун // По морю и суше. 1895. № 22. 4 июня.
878. Варнеке Б. В. Старые филологи / Публ. И. В. Тункиной // Вестник древней истории. 2013. № 3. С. 191-201; 2013. № 4. С. 123-155; 2014. № 1. С. 144-178.
879. Варнеке Б. В. Материалы для биографии Н. П. Кондакова / Публ., предисл., коммент. И. В. Тункиной // Диаспора: Новые материалы. Париж; СПб.: Athenaеum-Феникс, 2002. Вып. 4. С. 72-152.
880. Витте С. Воспоминания. Т. 1. М.: Соцэкгиз, 1960. 556 с.
881. Воспоминания о Бабеле: Сборник / Сост.: А.Н.Пирожкова, Н.Н. Юргенева. М., 1989. 336 с.
882. Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. Париж, 1937. 414 с.
883. Гордієвський М. І. Наукова та громадсько-політична діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція педагогічна. 1930. № 1. С. 1-47
884. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель // ВВ. Т. 1. 1947. С. 114-126.
885. Гришко Г. 1917 р. в Одесі (спомини з- часів визвольних змагань) // Розбудова нації. 1930. травень-червень. Ч. 5-6 (29-30).
886. Гришко Г. 1917 р. в Одесі (спомини з- часів визвольних змагань) // Розбудова нації. 1930. липень-серпень. Ч. 7-8 (31-32).
887. Грушевський О.С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. 1917. Т. 68. С. 321–322.

888. Динур Бенцион. Мир, которого не стало: воспоминания и впечатления (1884-1914) / Бен-Цион Динур; [пер. с иврита А. Вайсман, С. Могилевский]; Центр по изучению российского и восточноевропейского еврейства Иерусалимского ун-та. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Gesharim, 2008. 544 с.
889. Доброклонский А. П. Моя краткая автобиография // Записки Русского научного института в Белграде. Белград, 1938. Вып. 15. С. I–VIII.
890. Добролюбский К. П., Добролюбский А. О., Добролюбская Ю.О. Семейный архив. Одесса, 2004. 228 с.
891. Дон-Аминадо. Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания / Сост., вступ. статья, ком. В.И. Коровина. М., 1994. 769 с.
892. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 - 1914). Вінніпег, 1949. 167 с.
893. Дубнов С. М. Книга жизни. Материалы для истории моего времени. Воспоминания и размышления. М., 2004. 795 с.
894. Дубнова-Эрлих С. Хлеб и маца: Воспоминания. Стихи разных лет /Подгот. текста, коммент., послесл., имен. указ., подбор фот. Т.В. Ланиной. СПб.: Максима, 1994. 296 с.
895. Кареев Н. И. Прожитое и пережитое. Ленинград : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1990. 382 с.
896. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью Йорк; Джерзі Ситі, 1966. 134 с.
897. Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. Вип. 4. Одесса, 2007. С. 73-85.
898. Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Сост. И. Л. Кызласова. М., 2002. 415 с.

899. Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Вступ. статья С.Н. Кондакова. Прага, 1927. 79 с.
900. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Прим. И. Л. Бутича. К., 1989. 736 с.
901. Красножен М. Знаменитый русский канонист А. С. Павлов. Юрьев, 1899. 29 с.
902. Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський лицей у спогадах сучасників / Упоряд. О. О. Синявська. Одеса, 2017. 300 с.
903. Кримський А. Дещо про В. М. Ястребова // Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. Київ, 1973. Т. 3. С. 403-405.
904. Лазурский В. История моей жизни. Одесса, 1936. 248 с.
905. Линниченко И. А. А. И. Маркевич: Биогр. воспоминания и список трудов. Одесса: "Экон." тип., 1904. [4], 48 с.
906. Линниченко И. А. Из моих воспоминаний // ОН. 1916. 25 марта.
907. Линниченко И. А. Речи и поминки : Сб. ст. по истории рус. лит. и биогр. воспоминаний. Одесса : тип. "Техник", 1914. 319 с.
908. Линниченко И. А. Батенька Георгий Иванович Перетяткович. Одесса, 1916. 44 с.
909. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ, 2003. 608 с.
910. Маркевич А. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче как о преподавателе // ЛИФО. 1894. Т.3. Отд.1. С. 79-82.
911. Маркевич А. И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Одесса, 1999. С. 32-40.

912. Машуков, В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887 - 1910 гг.). Екатеринослав : [б. и.], 1910. 89 с.
913. Михайловська-Цимбал Т. З військового гнізда. Буенос-Айрес, 1977. 182 с.
914. Модестов В. И. Отрывок из воспоминаний // Исторический вестник. 1884. Т. 18. Вып. 11 (ноябрь). С. 282-301.
915. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. СПб., 1886. VIII, 233 с.
916. Мякотин В. Воспоминания о Гражданской войне 1917–22 «Из недалёкого прошлого» // На чужой стороне, 1923, № 2/3, 1924, № 5, 6, 9, 11, 13.
917. Мякотин В. О годах революции в Крыму // Голос минувшего на чужой стороне, 1928, № 6.
918. Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. 1926. № 5. С. 106.
919. Новороссийский университет в воспоминаниях современников / сост. Ф.А. Самойлов. Одесса, 1999. 295 с.
920. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы в двух томах. Т. 2. М, 1989. 525 с.
921. Одесская художественная школа. Воспоминания бывших учеников, 1865-1940: сборник / сост. О. М. Барковская; ред. И.С. Шелестович; Одес. нац. науч. б-ка. Одесса, 2015. 148 с.
922. Пчілка О. В гостях у Катеринослава // У старому Катеринославі / Упор. М. Чабан. Дніпропетровськ, 2001. С. 8-24.
923. Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. № 6. М., 1962. С. 88-114.
924. Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А. Е. Массе // Одесский вестник. 1880. № 6.

925. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 роках // Україна. 1925. № 5. С. 179.
926. Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. Чабан М. Д., 2006. 234 с.
927. Тарле Є. Спогади про навчання в Херсонській гімназії. (Передмова та примітки Е. Ю. Писаренка) // Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 130-133.
928. Успенский Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче. Одесса, 1890. 52 с.
929. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. // З минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. С. 74 – 88.
930. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907): Документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук. К.: Темпора, 2003. 416 с.
931. Южаков С. Н. Социологические этюды [вступ. ст. Н. К. Орловой, сост. Н.К. Орловой и Б. Л. Рубанова]. Москва : Астрель, 2008. 1046, [2] с.

Актові матеріали установ, закладів, товариств, з'їздів

932. Congres international d'archeologie et d'anthropologie prehistoriques, т. II, Moscou, 1893. 480 p.
933. Notice sur la Societe odessoise d'histoire et d'antiquites, et sur ses Memoires. Odessa, 1864. 55 с.
934. 7-й год деятельности Одесского Союза Русских людей. Отчеты и речи, произнесенные на торжественном годичном собрании 1-го октября 1913 г. Одесса : Тип. о-ва "Русская речь", 1913. 23 с.
935. Варнеке Б. В. Отзыв о сочинении на тему: «Разработка мифа об Амфитрионе в древней и новой драме» // ЗИНУ. Вып. 6. 1914. Ч. Офиц. отд. С. 33-40.

936. Виппер Р. Ю. Отзыв о сочинении на тему «Воевода Петр Черчель в связи с историей Валахии во второй половине XVI-го столетия» // ЗИНУ. 1896. Т. 68. Ч. Офиц. отд. С. 27-31.
937. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай и его окрестности - Салачик, Успенский скит, Кыркор (Чуфут-Кале), Тепе-Кермен, Качи-Кальен, Эски-Кермен, Черкес-Кермен, Мангуп-Кале и Сюрень: Отчет сост. по поручению Пед. совета инспектор А.Н. Попов, а прил. рисовал преп. А.А. Архипов. Симферополь, 1888. [2], II, 131 с.
938. Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. Т. 12. 1888. 408 с.
939. Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1913. № 5-6. 322 с.
940. Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1913. № 9-10.
941. Заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 4 ноября 1889 г. В день пятидесятилетнего юбилея Общества, 21-го декабря 1889 г. Одесса, 1889. 15 с.
942. Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908. Одеса, 1909. 33 с.
943. Известия X-го Археологического съезда в Риге 1–15 августа 1896 г. Рига, 1896. 248 с.
944. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе. Харьков, 1905. 157 с.
945. Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове 1-15 августа 1908 г. Чернигов, 1908. 163 с.

946. Известия ОБО. Официальный отдел. 1914. Т. 3.
947. Известия ОБО. Официальный отдел. 1915. Т. 4.
948. Кочубинский А. А. Отчет (третий) о путешествии по славянским землям с 1 авг. 1875 г. по 1 февр. 1876 г. // ЗИНУ. Одесса, 1876. Т. XX. С. 107-117.
949. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. 1909. Вып. 5. Екатеринослав. 166 с.
950. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 6. 1910. 266 с.
951. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 10. 1915. 385 с.
952. Летопись музея Херсона за 1909, 1910, 1911 гг. Вып. 2. Херсон, 1910. 85 с.
953. Летопись музея Херсона за 1913 год Вып. 5. Херсон, 1915. 44 с.
954. Летопись Херсонского городского музея древностей Херсонского края за 1914 год. Херсон, 1916. 48 с.
955. Линниченко И. А. Рец. на: Петров А.Л. Материалы для истории Угорской Руси. Спб, 1906 // Отчет о 12 присуждении ИАН премий митрополита Макария в 1907 г. СПб, 1910. С. 35-53.
956. Линниченко И. А. Отзыв о сочинении о представленной на соискание награды золотой медалью работе на тему «Малорусский полк в административном и хозяйственном отношениях» // ЗИНУ. Вып. III. 1910. Ч. Офиц. отд. С. 74-86.
957. Линниченко И. А. Отзыв о сочинении «Начальные годы Ришельевского лицея» // ЗИНУ. Вып. VIII. 1916. С. 1-3.
958. Личный состав Русского археологического института в Константинополе // Известия РАИК. Т. VII. Вып. 2-3. София, 1902. С. 245-250.

959. Луньяк И. И. Отзыв о диссертации О. Ф. Базинера, под заглавием: "Ludi saeculares", представленной для получения степени доктора римской словесности : В Ист.-филол. фак. Новорос. ун-та. Одесса : Экон. тип., 1902. 6 с.
960. Маркевич А. И. Записка в правление // Отчет правления Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1888 г. Одесса, 1889. С. 45-48.
961. Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. Одеса, 1908. 32 с.
962. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1890/91–1892/93 гг. // ЛИФОНУ. Одесса, 1894. Т. III.
963. Отчет // ЛИФОИНУ. Т. 9. 1901.
964. Отчет // ЛИФОИНУ. Т. 12. 1905.
965. Отчет Еврейского Историко-Этнографического Общества за 1912 год // Еврейская старина. Т. VI. 1913. С. 1-32.
966. Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей за 1901 г. Приложение: Состав Императорского Одесского Общества Истории и Древностей в 1839 – 1902 гг. Одесса, 1902. 52 с.
967. Отчет о деятельности Екатеринославского Научного Общества в 1906-1907 академическом году. Год седьмой. Екатеринослав, б.г. 42 с.
968. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год. СПб, 1910. 113 с.
969. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. СПб, 1911. 142 с.
970. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1911 год. СПб, 1912. 139 с.
971. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1912 год. СПб, 1913. 50 с.

972. Отчет о занятиях учительского съезда в г. Бердянске под руководством почетного члена Московского университета Барона Николая Александровича Корфа с 10-го по 16-е июня 1883 года. Бердянск, 1884. 269 с.
973. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1896 год // ИТУАК. № 27. 1897. С. 105-110.
974. Отчеты Таврической ученой архивной комиссии за 1916 – 1917 гг. // ИТУАК. №. 55. 1918. С. 376 – 390.
975. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904 - 1908 гг. Одесса, 1908. 373 +249 с.
976. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1909 год. Одесса, 1910. 307 с.
977. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1911. Одесса, 1912. 248 с.
978. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 год. Одесса, 1913. 240 с.
979. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1913 год. Одесса, 1914. 385 с.
980. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 год. Одесса, 1915. 402 с.
981. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 г. Одесса, 1916. 439 с.
982. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии. Аккерман, 1902. 234 с.
983. Отчет о Съезде народных учителей и учительниц земских училищ Одесского уезда, 12-18 августа 1902 г. Херсон, 1903. 70 с.

984. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии, в поселке Шабо, близ г. Аккермана. Аккерман, 1908. 131 с.
985. Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св.Св. Кирилла и Мефодия за 1890 г. Одесса, 1891. 47 с.
986. Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св.Св. Кирилла и Мефодия за 1897 г. Одесса, 1898. 43 с.
987. Отчет проф. М. П. Смирнова о его поездке в г. Вильно // Приложение к ст. 14 протокола заседания Ученого Совета Новороссийского университета от 18.11.1867. С. 75-77.
988. Отчет распорядительного комитета, личный состав Съезда и перечень рефератов, прочитанных на съезде // Труды VI Археологического съезда в Одессе. Т. I. Одесса, 1886. С. XLIII – LXVIII.
989. Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1884 год. Симферополь, 1885. 41 с.
990. Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Севастополь и его окрестности – Инкерман, Херсонес, Балаклава, Георгиевский монастырь, Малахов курган, Братское кладбище: Отчет сост. по поручению Пед. совета инспектор А.Н. Попов, а прил. рисовал преп. А. А. Архипов. Симферополь, 1889. [4], 204 с.
991. Первые пять лет деятельности императорского русского военно-исторического общества. 1907-1912 г.г. СПб., 1913. 66 с.
992. Попруженко М. Отзыв о сочинении «Богомилство». Одесса, 1912. 11 с.
993. Письмо Г. Е. Афанасьева // Отчет правления Одесского славянского общества Св. Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. Одесса, 1896. С. 86 – 88.

994. Предварительный съезд по устройству Первого Всероссийского съезда деятелей музеев, 1913, Москва. 65 с.
995. Правила Шестнадцатого Археологического съезда в Пскове в 1914 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 2-6 янв. 1912 г. Москва, 1912. 31 с.
996. Протоколы заседаний ИФО // ЛИФО. 1901. Т. VI. С. 1-85.
997. Протоколы заседаний за 1898 и 1899 гг. // ЗООИД. Т. XXII. 1900. С. 1 – 153.
998. Протоколы заседаний за 1902 - // ЗООИД. Т. XXV. Одесса, 1904. С. 1-126.
999. Протоколы заседаний за 1903 и 1904 гг. // ЗООИД. Т. XXVI. Одесса, 1906. С. 1-110.
1000. Протоколы заседаний за 1905 г. // ЗООИД. Т. XXVII. Одесса, 1907. С. 1 – 95.
1001. Протоколы заседаний за 1908 – 1909 гг. // ЗООИД. Т. XXVIII. Одесса, 1910. С. 1 – 112.
1002. Протоколы заседаний за 1910 – 1911 гг. // ЗООИД. Т. XXIX. 1911. С. 1 – 124.
1003. Протоколы заседаний за 1914 – 1915 гг. // ЗООИД. Т. XXXII. Одесса, 1915. С. 1 – 137.
1004. Протокол заседаний Тарической ученой архивной комиссии 21 марта, 15 апреля, 1888 года // ИТУАК. №. 4. 1897. С. 57 – 78.
1005. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии 23 января и 16 апреля 1892 года // ИТУАК. №. 15. 1892. С. 117-130.
1006. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии 24 января и 6 марта 1897 года // ИТУАК. №. 27. 1897. С. 111-118.
1007. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии 1906 – 1907 годов // ИТУАК. №. 40. 1907. С. 86 – 115.

1008. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1911 г. // ИТУАК. №. 47. 1912. С. 8 – 64.
1009. Протокол заседания и празднование 25-летия существования Тарической ученой архивной комиссии за 17 января 1912 г. и 24 января 1912 г. // ИТУАК. №. 48. 1912. С. 243-307.
1010. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1912 г. // ИТУАК. №. 49. 1913. С. 223-280.
1011. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1912 – 1913 гг. // ИТУАК. №. 50. 1913. С. 241 – 308.
1012. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1913 – 1914 гг. // ИТУАК. №. 51. 1914. С. 280 – 347.
1013. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1914 – 1915 гг. // ИТУАК. №. 52. 1915. С. 234 – 263.
1014. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1915 – 1916 гг. // ИТУАК. №. 53. 1916. С. 205 – 245.
1015. Протоколы заседаний Тарической ученой архивной комиссии за 1916 – 1917 гг. // ИТУАК. №. 56. 1919. С. 267 - 349.
1016. Протоколы // Труды девятого археологического съезда в Вильне 1893. Т. II. М., 1897. С. 3 – 126.
1017. Протоколы второго Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 25-го июня по 14-е июля 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. 324 с.
1018. Протоколы заседаний Археологического съезда // Труды первого археологического съезда в Москве 1869. Т. I. М., 1871. С. XL-SXL.
1019. Протоколы заседаний съезда // Труды четвертого археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 г. Т. I. Казань, 1884. С. XXXII – CXXVII.

1020. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1872 г. Одесса, 1872. 252 с.
1021. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1877 г. Одесса, 1877. 170 с.
1022. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1881 г. Одесса, 1881. 262 с.
1023. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета в 1883 г. Одесса, 1883. 285 с.
1024. Протоколы заседаний Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете (204 - 221 заседания). Одесса, 1908. 56 с.
1025. Протоколы // ЛИФОИНУ. Т. 12. 1905. 80 с.
1026. Протоколы // ЛИФОИНУ. Т. 16. 1910. 100 с.
1027. Протоколы Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 2-го по 14-е июля 1864 года. Санкт-Петербург, 1864. 226 с.
1028. Протоколы Херсонского съезда народных учителей в 1875 году // Сборник Херсонского земства. Херсон. 1875. № 10. отд. 3. С. 1-62.
1029. Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1905. 62 с.
1030. Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета. М., 1879. 621 с.
1031. Работы Педагогического отдела Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1908/9 учебный год. Одесса, 1909. 268 с.
1032. Режабек Ф. В. О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904) // ЗИНУ. 1905. Т. 100. Ч. 2. С. 1- 36.

1033. Систематический каталог библиотеки Общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ея С.Л. Бернфельда. Одесса, 1910. XIX, 388 с.
1034. Список членов Одесского библиографического общества // ИОБО. Т. II. Вып. 1. С. 91-95.
1035. Съезд народных учителей Херсонской губернии в 1874 году: отчет руководителя Бунакова // Сборник Херсонского земства. Херсон. 1875. № 1. отд. 3. С. 1 – 35.
1036. Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1860 - 61 академического года. Одесса, 1861. 82 с.
1037. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь: Отчет, сост. по поручению пед. сов. Ф. Лашковым. Симферополь, 1890. 256 с.
1038. Труды второго археологического съезда в Санкт-Петербурге, вып. 2, СПб, 1881. 369 с.
1039. Труды Третьего археологического съезда в Киеве. Т. 1. Киев, 1878. IV, LXXXV, 352 с.
1040. Труды IV Областного историко-археологического съезда в гор. Костроме, в июне 1909 г. Кострома, 1914. [4], СХХ, 307, 129 с.
1041. Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. М., 1887. 411 с.
1042. Труды Двенадцатого Археологического съезда. Т. III. Москва, 1905. VI, 427, 49 с.
1043. Труды Одиннадцатого археологического съезда в России в Киеве. Т. 2. Москва, 1902. 265+177 с.
1044. Труды Педагогического съезда деятелей мужских гимназий и реальных училищ Одесского учебного округа (2-7 января 1916 года). Одесса, 1916. 135 с.

1045. Труды Съезда народных учителей и учительниц Феодосийско-Ялтинского района, Таврической губернии. Феодосия, 1902. 119 с.
1046. Труды третьего областного историко-археологического съезда, бывшего в г. Владимире 20–26 июня 1906 г., 1909, Владимир. 657 с.
1047. Труды XIII Археологического съезда. Т. II. М., 1908. VIII, 533, 273 с.
1048. Хроніка НТШ. В. 1. Ч. 33. 1908. 45 с.
1049. Штерн Э. Р. Отзыв о сочинении для соискания медали на тему «Олигархические перевороты в Афинах в 411 – 404 годах» // ЗИНУ. Т. 66. 1895. Ч. Офиц. отд. С. 1-5.
1050. Штерн Э. Р. Отзыв о сочинении для соискания медали на тему «Религиозные воззрения и идеалы древней Греции в IV и V столетиях» // ЗИНУ. Т. 98. 1904. Ч. Офиц. отд. С. 31-41.
1051. Щепкин Е.Н. Разбор сочинений на тему «Конец второго министерства герцога Ришелье» // ЗИНУ. Т. 89. 1902. Ч. Офиц. отд. С. 1-8.

Матеріали преси

1052. Авалиани С. Л. Открытое письмо проф. Императорского Новороссийского университета Евгению Парфентьевичу Трифильеву // ОЛ. 1916. 9 мая.
1053. Акинфеев И. Я. Обзор десятилетия деятельности Екатеринославской комиссии народных чтений 1883 г. – 13 февраля 1893 г. // Екатеринославские губернские ведомости. 1893. 6 марта.
1054. А. П. Сербия // Николаевский вестник. 1876, № 57, 3 июля та № 59, 8 июля. № 61. 13 июля
1055. А-сь Лекции А. Клитина // ОН. 1905. 4-5 апреля.

1056. Б.[ицилли П.] Тридцатилетие научной деятельности профессора Е. Н. Щепкина // Одесский листок. 1916. 6 января.
1057. Борев. Пыль веков. Выставка польской старины // ОЛ. 1916. 1 сентября.
1058. В библиографическом обществе // ОЛ. 1918. 28 апреля.
1059. В Польском доме // ОЛ. 1916. 16 мая.
1060. В студенческом кружке // ОЛ. 1916. 2 декабря.
1061. В студенческом историческом кружке // ОЛ. 1916. 3 декабря.
1062. Вечер памяти декабристов // ОЛ. 1918. 31 января.
1063. Вечір пам'яті Шевченка на селі // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. 1917. 21 трав. Ч. 6.
1064. Василько А. Відгук на: Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. Одесса, 1912 // Рада. 1912. 21 березня.
1065. В. А-р. К истории заселения Новороссийского края // Южные записки. 1904. № 20. С. 52.
1066. Военное сообщение // ОЛ. 1909. 10 мая.
1067. В обществе Востоковедения // ОЛ. 1916. 13 декабря.
1068. В обществе Востоковедения // ОЛ. 1917. 27 января.
1069. В обществе Востоковедения // ОЛ. 1917. 27 февраля.
1070. Заседание общества Востоковедения // ОЛ. 1916, 11 декабря.
1071. Заседание Одесского Библиографического общества // ОЛ. 1911. 29 ноября.
1072. Ієромонах Микита. Князь Володимир Святий та хрещення Руси // Вільне життя. 1918. 28 липня. С. 3.
1073. Коваленков А. Киево-Печерская лавра: (Из путевых заметок) // Одесский вестник. 1857. 7 сентября.
1074. Король Александр и события в Сербии // ОН. 1903. 1 июня.

1075. Краткий очерк истории Болгарии // Николаевский вестник. 1876. 5 октября.
1076. Крымский вестник. 1897, 3 сентября.
1077. Крымский вестник. 1912. 18 августа.
1078. Кузнецов К. А. Профессор В. Э. Крусман // ОЛ. 1917. 14 сентября.
1079. Лекция доктора Витковского // ОЛ. 1901. 7 апреля.
1080. Лекция профессора И. Линниченко // ОН. 1914. 1 сентября.
1081. Лекції // Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. 1917. 11 черв. № 12. С. 2.
1082. Лекції // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. 1917. 9 лип. № 16.
1083. Лекція проф. Д. І. Яворницького // Дніпрові хвилі. 1912. № 3. С. 48.
1084. Луценко І. Гетьман Іван Мазепа // Наше село. 1918. № 8–9.
1085. Луценко І. Гетьмани і гетьманська влада // Наше село. 1918. № 7; 16.
1086. Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. 1918. 4 вересня.
1087. М. Грушевский (к 50-ю со дня рождения) // ОЛ. 1916. 4 сентября.
1088. Мандес М. Гоголевские дни в Нежине // ОЛ. 1902. 20 февраля.
1089. Международный высший институт // ОЛ. 1916. 17 сентября.
1090. Москвитянин. 1841. Ч. 2. № 4.
1091. Москвич Н. Муж науки и госпожа совесть // ОЛ. 1917. 25 марта.
1092. М. Т. Франко, як піонер українського соціал-демократичного руху в Галичині // Вільне життя. 1918. 15 червня.
1093. Музей войны // ОЛ. 1917. 6 июля.
1094. Настроения на Кавказе // ОЛ. 1914. 9 августа.
1095. Научное сближение с Англией // ОЛ. 1916. 28 апреля.

1096. Несколько слов о нашей старинной военной письменности (По вопросу об издании словаря наших старинных военно-технических слов) // Одесский вестник. 1890. 18 июня.
1097. Николаевская газета. 1914. 28 января.
1098. Николаевская газета. 1917. 17 февраля.
1099. Оголошення про історичну драму «Мазепа» // Дзвін. Вістник Олександрівського відділу Українського національного союзу. 1919. 4 січня. № 8. С. 3.
1100. Ограбление профессора Н. Окунева и А. де Рибаса // Одесский листок. 1918. 8 мая.
1101. Одесский вестник. 1877. 24 ноября.
1102. Одесский вестник. 1878. 1 января.
1103. Одесский вестник. 1887. 7 мая.
1104. Одесский вестник. 1890. 12 мая.
1105. ОЛ. 1909. 23 июня.
1106. ОЛ. 1911. 21 августа.
1107. ОЛ. 1914. 5 января.
1108. ОЛ. 1914. 10 марта.
1109. ОЛ. 1914. 18 мая.
1110. ОЛ. 1914. 1 августа.
1111. ОЛ. 1914. 18 августа.
1112. ОЛ. 1916. 1 апреля.
1113. ОЛ. 1916. 16 мая.
1114. ОЛ. 1916. 17 ноября.
1115. ОН. 1889. 11 ноября.
1116. ОН. 1890. 18 декабря.
1117. ОН. 1903. 6 июня.
1118. ОН. 1907. 1 марта.
1119. ОН. 1912. 5 июня.

1120. ОН. 1918. 26 апреля.
1121. ОН. 1918. 5 октября.
1122. Павлович [П. Клепацький]. Леся Українка // Вільне життя. 1918. 1 серпня.
1123. Педагогический вестник. 1881. № 6-7. С. 49-50.
1124. Педагогический вестник. 1882. № 1-2. С. 7.
1125. Педагогический вестник. 1882. № 7. С. 59-60.
1126. Петринский Н. Н. Историк-Гражданин. Светлой памяти В.И. Семевского // Студенческие отклики. 1917. 17 сентября.
1127. Пісочинець Д. Жертва атмосфери // Рада. 1911. 27 серпня.
1128. Правда. 1879. 16 февраля. № 36.
1129. Подорож 2-го Запоріжського полку на Хортицю (Січ) // Вільне життя. 1918. 27 червня.
1130. Приднепровский край. 1917. 3 июня.
1131. Разведчик. Журнал военный и литературный. 1895. № 237. С. 409-410.
1132. Рефераты заседаний VI археологического съезда в Одессе (из газеты «Новороссийский телеграф»). Одесса, 1884. 16 с.
1133. Русская Речь. 1909. 6 мая. № 1018.
1134. Русский инвалид. 1909. № 154, 155, 157.
1135. Собрание членов общества востоковедения // ОЛ. 1917. 19 февраля.
1136. Студентська громада у Херсоні // Вільне життя. 1918. 6 серпня.
1137. Студенческий исторический кружок // ОЛ. 1916. 29 ноября.
1138. Український мітинг // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. 1917. 16 квіт. Ч. 2. С. 1.
1139. Ученические раскопки вблизи Херсона // Южная Русь. 1912. 3 октября.
1140. Херсонская мысль. 1912. 10 января, 12 февраля.

1141. Херсонский вестник. 1918. 23 октября.
1142. Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871–1928 гг. / сост., подгот. текста, предисл., прим. В.А. Черникова. Херсон, 2012. 506 с.
1143. Черемисинов В. М. Забытый трофей (Историческая справка из архива бывшего Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора) // ОН. 1903. 13 марта.
1144. Черномор [И.И. Дусинський]. К открытию Одесского отделения Императорского общества востоковедения // ОЛ. 1916. 29 октября.
1145. Чествование 40-летия ученой деятельности академика Ф.И. Успенского // ОЛ. 1911. 4 ноября
1146. Юг. 1898. 28 марта.
1147. Юг. 1898. 2 сентября.
1148. Юг. 1898. 13 сентября.
1149. Юг. 1901. 7 марта.
1150. Юг. 1913. 23 февраля.
1151. Южанин. 1888. 19 апреля.
1152. Южанин. 1888. 9 мая.
1153. Южанин. 1900. 1 ноября.
1154. Южная Заря. 1913. 24 апреля.
1155. Южная мысль. 1912. 4 апреля.
1156. Южная мысль. 1915. 14 марта.
1157. Южное обозрение. 1897. 5 марта.
1158. Южное слово. 1919. 3 октября.
1159. Южный край. 1916. 12 октября.

*Публікації, що відображають історіографічний процес на території
Південної України*

1160. Minns E. H. Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge: Cambridge University Press, 1913. 720 p.
1161. Арсений (Стадницкий Авксентий Георгиевич). Дневник студента-паломника на Афон. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. [2], 194 с.
1162. VI Археологический съезд в Одессе // КС. 1884. Т. 10. № 10. Отд. 2. С. 337-346.
1163. Багалея Д. И. Колонизация новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд Д. И. Багалея. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 115, [2] с.
1164. Борисов Н. И. Волшебный фонарь в народной школе (по данным Александрийского уезда за 1889 - 1895 гг.). Херсон, 1896. 78 с.
1165. Бунаков Н. Ф. Школьное дело для народных учителей и учительниц: лекции, читанные на учительских съездах в Москве, Костроме, Херсоне и Пскове, 1872, 1873 и 1874 гг. Санкт-Петербург, 1875. 441 с.
1166. Дорошенко Д. По рідному краю: подорож. враження й замітки. Львів, 1930. 156 с.
1167. В Херсонском археологическом музее // КС. 1899. Т. 65. № 5. С. 119.
1168. Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе / Под ред. И. М. Катаева. Сб. 1. М., 1916. С. 227-230.
1169. Г-чъ А. К заметке г-на А. Исакова Несколько слов о памятниках г. Херсона // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1914. № 3. С. 272-273.

1170. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. 1930. № 35 (22 грудня). С. 8 - 9.
1171. Зуев В. И. Французский бульвар в Одессе. Одесса : тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1915. II, 164 с.
1172. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн.1. К.,1891; Т. 1. Кн. 2. К., 1892; Т. 2, Кн. 3. СПб, 2013.
1173. Исаков А. Несколько слов о памятниках г. Херсона // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1914. № 1. С. 71-73.
1174. К вопросу о сохранении памятников исторических лиц (памятник Потемкину в Херсоне) // КС. 1891. Т. 35. № 10. Отд. 2. С. 136-137.
1175. Лаппо-Данилевский А. С. Доклад о деятельности некоторых губернских ученых архивных комиссий по их отчетам за 1904–1911 гг. // Известия Императорской Академии Наук. Серия VI. СПб, 1913. № 2. С. 84.
1176. Лигин В. Н. Исторический очерк изобретения железных дорог : Речь, чит. на торжеств. акте Новоросс. ун-та 30-го авг. 1874 г. проф. В. Лигиным. Одесса: тип. Ульриха и Шульце, 1874. 19 с.
1177. Максимович Г. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. 1. 332 с.
1178. Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории издаваемый Археологическим институтом. 1888. Вып. VII. С. 22-33.
1179. Миннз Э. Приветствие Музею // Летопись Музея. 1912. Вып. 2. С. 74–75.
1180. Н. Б. [Микола Біляшівський] Памятники козацкой старины в музее Императорского Одесского общества истории и древностей // КС. 1891. Т. 35. № 11. Отд. 2. С. 292-295.

1181. О передаче профессором И. А. Линниченко в Киевский музей древностей и искусств предметов, найденных им во время раскопок курганов близ с. Великие Будки и Аксютинцы // КС. 1901. Т. 75. № 12. Отд. 2. С. 211.
1182. О раскопках в Одесском уезде Г. Л. Скадовского // КС. 1899. Т. 67. № 11. Отд. 2. С. 109.
1183. Об открытии в Бахчисарае музея предметов, относящихся к истории и этнографии крымских татар // КС. 1901. Т. 72. № 2. Отд. 2. С. 129.
1184. Одеська громада [Вітальна адреса В.Б. Антоновичу з нагоди його ювілею. 1890 р.] // Матеріали для біографії В.Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій / Всеукр. акад. наук. У Києві: З друк. Всеукр. акад. наук, 1929. 129 с.
1185. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства : 1802-1902 г. : очерки по архивным данным : с рисунками. Полтава : Издание полтавского дворянства, 1906-1907 (Электрич. типолитогр. торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович). Т. 2. 1907. [2], III, 303, XVII, [1] с.
1186. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-9 июня 1910 года. Киев, 1910. С. 4-40.
1187. Поликарпов Н. П. Справка о деле при Ялте 19 июля 1774 г. // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1910. № 1. С. 71-76.
1188. По поводу письма г. Ал. Марковича // КС. 1899. Т. 65. № 4. Отд. 2. С. 28-30.
1189. Попруженко М. Г. България в трудовете на Т.И. Успенски // Македонски преглед. Кн. 4. 1928. С. 79-98.
1190. Попруженко М. Козма Пресвитер – болгарский писатель X века. София 1936. 92 с.

1191. Представление Государю профессоров русской истории и русского права // Исторический вестник. 1915. Июль. С. 305-307.
1192. Пятидесятилетие Императорского Одесского общества истории и древностей // ЖМНП. 1890. январь. Отд. Современная летопись. С. 1-4.
1193. Резолюция студентов-украинцев [про вимогу запровадження в Новоросійському університеті україномовних курсів історії України та української літератури, історії українського права] // КС. 1905. №. 11-12. Отд. 7. С. 110.
1194. Репников Н. И. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества. Т. II. 1912. С. 59-87.
1195. Сообщение о коллекции древностей протоиерея Н. Левицкого в г. Очакове // КС. 1901. Т. 32. № 5. Отд. 2. С. 137.
1196. Сообщение о коллекции древнегреческих предметов А.Ф. Фогеля в г. Николаеве // КС. 1901. Т. 73. № 5. Отд. 2. С. 136.
1197. Сумцов Н.Ф. Современная Малорусская этнография. Киев: тип. Корчак-Новицкого, 1897. 85 с.
1198. Суппичич Г. С. Славяне и конституция Публ. лекция Гугона Семеновича Суппичича (корол. серб. ген. консул и пред. Одес. серб. благотвор. о-ва), прочит. в Новорос. ун-те 18 нояб. 1909 г. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1910. 31 с.
1199. Танфильев Г. И. География России: Ч. 1. Введение: История исследования. Учреждения и издания. Картография. Одесса: Mathesis. 1916. VIII, 212 с.
1200. Тарле Е. В. Сочинения в двенадцати томах. Т. I. М., 1957. 770 с.
1201. Томсон А. И. Общее языковедение. Одесса, 1906. 416 с.
1202. Флоровский А. В. Из материалов для истории, русского летописания: (Мацеевичев список Архангелогородской летописи) //

- Научные труды Русского народного университета в Праге. 1931. Т. 4. С. 83-95.
1203. Чемена И. А. Дарвинизм, научное исследование теории Дарвина о происхождении человека. Одесса, 1892. 520 с.
1204. Цитович П.П. Лекции по торговому праву, читанные в Новороссийском университете в 1873/74 учебном году э. о. профессором П.П. Цитовичем : Вып. 1. Одесса: Э. М. Лессар, [Введение; Исторический очерк развития торгового права; Теория торговых действий]. 1873. 168 с.
1205. Щира дяка за корисну працю. Вітальні телеграми Д. Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.): з музейної колекції / Дніпропетровський держ. історичний музей ім. Д. І. Яворницького; упоряд. С. В. Абросимова [та ін]. Д. : Гамалія, 1998. 27 с.
1206. Ягич И. В. Энциклопедия славянской филологии. Вып. 1: История славянской филологии. 1910. [4], VIII, 961 с.

Переклади історичних праць, що були видані на території Південної України

1207. Иречек К. История болгар. Перевод Ф.К. Бруна и В.Н. Палаузова. Одесса, 1878.
1208. Штрайслер Ф. История культуры / Пер. с нем. д-р Н. Лейненберг. Одесса, 1896.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії

1209. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / G. Hausmann. Stuttgart, 1998. 699 s.
1210. Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej / G. Skrukwa. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 2016. 493 s.
1211. Velychenko S. National history as cultural process. A survey of the interpretations of ukrainian historical writing from the earliest times to 1914 / S. Velychenko. Edmonton, Canadian institute of ukrainian studies press. University of Alberta, 1992. 283 p.
1212. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В. М. Константінова. Бердянськ –Київ – Едмонтон: РА «Тандем – У», 2007. 300 с.
1213. Багалій Д. І. Нарис історії України: На соц.-екон. ґрунті. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства / Д.І. Багалій. Харків, 1928. 388 с.
1214. Басаргина Е. Ю. Русский археологический институт в Константинополе: Очерки истории / Е. Ю. Басаргина; Рос. акад. наук. Ин-т истории естествознания и техники. С.-Петербург. фил. СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. 243 с.
1215. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет администратора на фоне епохи / под. ред. и вст. ст. А. А. Непомнящего / О.М. Бобкова. Симферополь, 2007. 312 с.

1216. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. Харків, 2010. 480 с.
1217. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX вв. / В. П. Бузескул Составл., вступит. ст., подгот. текста, коммент. и биограф. словарь-указатель И.В. Тункиной. М.: Индрик, 2008. 831 с.
1218. Василенко В. О. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX - першої третини XX ст. / В. О. Василенко. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. 660 с.
1219. Верба І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / І. В. Верба. Ніжин: ОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. 324 с.
1220. Верба І., Карпусь Д. Київська історико-економічна школа М.В. Довнар-Запольського / І. Верба, Д. Карпусь. К., 2012. 148 с.
1221. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник / Відп. ред. В.А. Смолій. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України / Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України, 2014. 412 с.
1222. Вернадский Г. В. Русская историография / Г. Вернадский; сост. и науч. конс. канд. истор. наук В. Н. Козляков. Москва: Аграф, 1998. 447 с.
1223. Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І. Б. Гирич. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. 488 с.
1224. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX - початок XX ст.) / І. Б. Гирич. Відп. ред. О. Рубльов. К.: Укр. письменник, 2014. 496 с.

1225. Гончарук Т. Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. / Т. Г. Гончарук. Одеса, 2002. 59 с.
1226. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи: (вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова Одесса : Астропринт, 2002. 407 с.
1227. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. М. Діанова. Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.
1228. Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.]. Херсон, 2012. 352 с.
1229. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. Упорядкування та нарис: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут східноєвропейських досліджень; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського. К.: Вид-во "Українознавство", 1996. 188 с.
1230. Зайцев И. В. Крымская историографическая традиция XV - XIX вв.: пути развития: рукописи, тексты и источники / И. В. Зайцев. М.: Восточная литература, 2009. 304 с.
1231. Зайцева З. І. Український науковий рух: Інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. І. Зайцева. К.: КНЕУ. 2006. 368 с.
1232. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. С. Слабченко (1882 – 1952) / В. М. Заруба. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2004, 456 с.
1233. Заруба В. М. Антін Синявський: життя, наук. та громад. діяльність (1866 - 1951) / В. М. Заруба. Дніпропетровськ, 2003. 284 с.
1234. История Тарического университета. К., Либідь, 2003. 244 с.

1235. Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Іваненко О. А. Відп. ред. С. В. Віднянський. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2013. 375 с.
1236. Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Л. Іваннікова; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького, Сх. ін-т українознав. ім. Ковальських, Запоріз. філ. Запоріжжя, 2008. 291 с.
1237. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог: / Л. Іваннікова; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, Запоріз. наук. т-во ім. Я.Новицького. Запоріжжя : Тандем, 2010. 386 с.
1238. Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918 – 2018 / голова редколегії чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. 5-те вид., переробл. і доповн. Дніпро : Ліра, 2018. 416 с.
1239. Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968. 423 с.
1240. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура К., 2004. 496 с.
1241. Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, иинтересных, и красивых – непочатый уголок»: церковное крымоведение (1837–1920) / В. В. Калиновский. К.-Симферополь: Антиква, 2012. 340 с.
1242. Караваїнова Т. Учебници, издадени і болградската гимназия (1861 – 1875) / Т. Караваїнова. Сливен, 2018. 328 с.
1243. Кельнер В. Е. Миссионер истории: жизнь и труды Семена Марковича Дубнова / В. Е. Кельнер. СПб: Издательский дом «МІРЪ», 2008. 710 с.

1244. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: Історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. Київ: МП Леся, 2007. 272 с.
1245. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
1246. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII - початок XX ст.) / С.А. Копилов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 464 с.
1247. Костенко А., Абікулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890-1963 рр.) / А. Костенко, М. Абікулова. Херсон, 2016. 172 с.
1248. Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности / А. Костенко, А. Шевченко. Херсон, 2017. 116 с.
1249. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. Чернівці, 1999. 520 с.
1250. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Східний Інститут українознавства ім. Ковальських; Інститут Критики, Серія "Критичні студії". К.: Вид-во Часопис "Критика", 2011. 544 с.
1251. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. Львів, 1999. 220 с.
1252. Курінний П. Нариси з історії української археології / П. Курінний. Авгсбург, 1947. 188 с.
1253. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. Мюнхен, 1970. 138 с.
1254. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. / М. Кучинко. Луцьк: Вежа, 2002. 304 с.

1255. Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России: (Ф. И. Буслаев, Н.П. Кондаков: методы, идеи, теории) / И. Л. Кызласова. М., 1985. 181 с.
1256. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. / Л. П. Лаптева. М.: «Индрик», 2012. 840 с.
1257. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л.П. Лаптева.. М.: «Индрик», 2005. 848 с.
1258. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Левченко. Одеса, 2010. 428 с.
1259. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX - перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
1260. Матвеева Л. В. Византинист Фёдор Успенский (1845–1928) / Л. В. Матвеева. Киев, 2013. 244 с.
1261. Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біогр. нариси / І. Б. Матяш; Ред.: Г. В. Боряк; Укр. держ. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства, НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2001. 228 с.
1262. Миславський В. Н. Історія українського кіно 1896 - 1930: факти і документи / В. Н.Миславський. Т. 1. Харків: «Дім Реклами», 2018. 680 с.
1263. Музичко О. Є. Книга та слово: історик І.А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця XIX - першої чверті XX ст. / О. Є. Музичко. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2016. 426 с.
1264. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Є. Музичко. . Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2019. 436 с.

1265. Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. - 1917 р.) / О.Р. Нагірняк. К.: П.П. Сергійчук М.І., 2007. 652 с.
1266. Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883-1886) / В.І. Подшивалкіна, І.В. Голубович, М.О. Подрезова та ін. Одеса, 2016. 454 с.
1267. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост.: В.И. Подшивалкина, Р.Н. Свиначенко, Е.В. Полевщикова и [др.]; библиогр. ред. В.В. Самодурова; отв. ред. М.А. Подрезова. Одесса: АстроПринт, 2010. 350 с.
1268. Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения / А. Непомнящий. Симферополь, 2005. 432 с.
1269. Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX - начало XX века): биобиблиографическое исследование / А. Непомнящий. Симферополь, 2000. 358 с.
1270. Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / Веденева А.К., Гаркуша Н.М., Пономарева Е.В., Гаврилов И.В., Гаврилова И.В. Николаев, 2014. 269 с.
1271. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності / Новікова Л. В. Одеса, 2012. 463 с.
1272. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: ОНУ, 2015. 964 с.
1273. Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.Н. Тихомирова (глав. ред.) [и др.] ; Акад. наук СССР. Ин-т истории. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. Т. 2. 1960. 862 с.

1274. Палієнко М. «Кієвська старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. К.: Темпора, 2005. 384 с.
1275. Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848 - 1926) / Т. В. Печериця. Кіровоград: Видавництво: «Імекс», 2003. 116 с.
1276. Підвальна Ю. В. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902) / Ю. В. Підвальна. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 206 с.
1277. Плохій С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. Київ: Критика, 2011. 600 с.
1278. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета: к 75-летию исторического факультета / Т. Н. Попова. Астропринт, 2007. 536 с.
1279. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика / Т.Н. Попова Одесса., 2017. 455 с.
1280. Рубинштейн Н. Л. Русская историография / Н. Л. Рубинштейн. М.: Госполитиздат, 1941. 642 с.
1281. Сапожников А. И. Войско Донское в Отечественной войне 1812 года / А. Н. Сапожников. М.; СПб, 2012. 848 с.
1282. Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р.Ю. Виппера и его время / Б. Г. Сафронов. М. : Изд-во МГУ, 1976. 220 с.
1283. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві / С.І. Світленко. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. 311 с.
1284. Сергеев В. И. Исторические взгляды В. И. Григоровича / В.И. Сергеев. Казань, 1978. 132 с.
1285. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність / О. О. Синявська. Одеса, 2003. 112 с.

1286. Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825-2003); Упр. культури і туризму Одес. облдержадмін., Одес. іст.-краєзн. музей / В. В. Солодова. Одеса: Астропринт, 2010. 304 с.
1287. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи / І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. 544 с.
1288. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. ХІХ - початок ХХ століття / С. П. Стельмах; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К.: Київ. ун-т, 2005. 377 с.
1289. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.
1290. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII - середина XIX вв.). / И. В. Тункина. СПб.: Наука, 2002. 676 с.
1291. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. 416 с.
1292. Урсу Д. П. Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX – XX вв.): Документальные очерки / Д. П. Урсу. Одесса: Апрель, 2014. 272 с.
1293. Фармаковская Т. И. Борис Владимирович Фармаковский / Т.И. Фармаковская. Киев: Наук. думка, 1988. 215 с.
1294. Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917 – 1920). / С.Б. Филимонов. Симферополь, 2006. 232 с.
1295. Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма / С.Б. Филимонов. Симферополь, 2004. 316 с.
1296. Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки) / Фролов Э. Д. СПб., СПбГУ. 1999. 544 с.

1297. Хаєцький О. П. Миколаївський учительський інститут (1913-1920): історичний нарис, документи та матеріали / О. П. Хаєцький. Миколаїв, 2013. 368 с.
1298. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.
1299. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету (Одеса). Одеса, 1998. Вип. 6. 318 с.
1300. Хорхордіна Т. И. «Неизвестный» Маяковский / Т.И. Хорхордіна. Москва, 2001. 96 с.
1301. Чорновіл І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновіл. Київ: „Критика“, 2015. 374 с.
1302. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко. К., 2004. 44 с.
1303. Яблоновська Н. В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність / Н.В. Яблоновська Сімф.: Кримнавчпеддержвидав, 2006. 312 с.
1304. Янчуков С. М. З іменем Володимира Ястребова. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005 / С. М. Янчуков. 180 с.
1305. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ - 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія / О. Ясь. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с.

Статті

1306. Häusler A. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. 1984. 25. S. 683-695.

1307. Nathans B. On Russian-Jewish Historiography / B. Nathans // *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State*, ed. Thomas Sanders, Armonk, N.Y., 1999. pp. 397–432
1308. Seltzer Robert M. Coming Home: The Personal Basis of Simon Dubnow's Ideology // *Association for Jewish Studies Review* 1 (1976). pp. 283–301.
1309. Shcheglov A.N., Katz V.I. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimen // *Metropolitan Museum Journal*, 1991. Vol. 26. P. 97–122.
1310. Абросимова С. В. Яворницький і церква / С. В. Абросимова // *Монастирський острів: Культурологічний журнал*. Дніпропетровськ, 1994. № 1. С. 121-128.
1311. Абросимова С. В. Катеринославський дослідник В. В. Данілов і його внесок у вивчення місцевої історії та культури / С. В. Абросимова // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 1. С. 153-160.
1312. Аванесян Д. Документальні матеріали Я. П. Новицького на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей» / Д. Аванесян // *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. Д.: Національний гірничий університет, 2010. Вип. 7. С. 124-142.
1313. Андреев В. Творча біографія Д. І. Дорошенка (1882–1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів / В. Андреев // *Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): Літературно-науковий збірник*. Вип. 2. К.–Херсон: Просвіта, 2006. С.123-145.
1314. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення

- інтелектуальної біографії історика) / В. Андреев // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 102-122.
1315. Андреев В. Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства XIX –початку XX ст. / В. Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. Вип. 4. К.: Інститут історії НАН України, 2009. С.295-302.
1316. Андріяш В. І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М. М. Аркаса / В. І. Андріяш // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. Миколаїв, 2001. С. 40 - 42.
1317. Андріяш В. И. Институционализация: понятие и содержание / В.И. Андріяш // Современные научные исследования и инновации. 2014. № 11. С. 185-190.
1318. Андросова-Байда Д. О. «Образ історика»: генеалогія поняття /Д. О. Андросова-Байда // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2010/2011. Вип. 5. С. 320 - 332.
1319. Баженова Г. III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників / Г. Баженова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. 2007. Вип. 89-90. С. 4-6.
1320. Белозерова И. В. Обзор научного архивного фонда археолога А.С. Башкирова из Отдела письменных источников Государственного исторического музея / И. В. Белозерова // Мирас – Наследие: Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923–1929 годах; сост., отв. ред. С. Г. Бочаров, А.Г. Ситдигов: в 3-х т. Казань, 2016. Т. 1. С. 545–552.
1321. Белый О. Б. История и культура крымских караимов на страницах журнала «Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного

- Правления» (1917-1919) / О. Б. Белый // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2007. Вып. XIII. С. 589-613.
1322. Бень О. Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття / О. Т. Бень // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 181–190.
1323. Березин С. Е. Антиковед, библиотечарь, публицист: новые материалы к биографии И. И. Дусинского (1879-1919) / С. Е. Березин // Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2011. Т. 16, Вип. 1-2. С. 243-252.
1324. Березин С. Нові архівні матеріали до «одеських періодів» біографії міністра закордонних справ Української держави Г.О. Афанасьєва (1848 - 1925 рр.) / С. Березин // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 394 - 414.
1325. Березин С. Є. Нові матеріали до біографії професора Л.Ф. Воеводського (1846 - 1901) / С. Є. Березин // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2016. Вип. 27. С. 466-487.
1326. Березкин А. В. Профессор Восточного института К. А. Кузнецов (1883-1953) / А. В. Березкин // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. № 1. 2009. С. 11-16.
1327. Бирман М. А. П. М. Бицилли (1877-1953) / М. А. Бирман // Славяноведение. 1997. № 4. С.49-63.
1328. Біднов В. Аполон Скальковський як історик Степової України /В. Біднов // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президенту Чесько-Словенської республіки проф., доктору Т. Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. Прага. 1925. Ч. I. С. 291-356.
1329. Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX - на початку XX століть

- /Л. Білоусова // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. К., 2015. С. 374-390.
1330. Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия / Э. Блейн // Г. Флоровский: священник, богослов, философ. М., 1995. С. 7-240.
1331. Бобков В. В. Памятные книжки Таврической губернии и их роль в историческом краеведении Крыма (XIX – начало XX века) / В. Бобков // Клио. 2004. № 2/3. С. 4-7.
1332. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины / С. Я. Боровой // Записки Одесского археологического общества. Одесса, 1960. С. 21-30.
1333. Бракер Н. Володимир Миколаєвич Ястребов (До тридцятих роковин смерті) / Н. Бракер // Україна. К., 1929. Березень-квітень. С. 80 – 91.
1334. Бракер Н. Перший краєзнавець Олександрійщини В. Никифоров (1832-1909 рр.) / Н. Бракер // История города Александрии: сборник краеведческих очерков Василия Никифорова: (1858-1908) / сост., вступ. ст. В.В. Голобородько; ред. Н. В. Жахалова. Олександрія: Городской курьер, 2009. С.117-126.
1335. Бровко Б. А., Кириченко В. М. Зв'язки Я. П. Новицького з відомими діячами науки і культури / Б. А. Бровко, В. М. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2002. Вип. XIV. С. 41-45.
1336. Бутакова О. Діяльність Бессарабської губернської вченої архівної комісії у світлі її «Трудов» / О. Бутакова // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. 18. С. 466-472.
1337. Бушин В. С. Проблема виникнення міста Павлограда у вітчизняній історіографії середини XIX – початку XXI століття / В.С. Бушин // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі

- сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. Вип. 3. С.78-85.
1338. Васько Д. С. Одесский коллекционер Е.А. Шуманский. История одной продажи / Д. С. Васько // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 3. / Под ред. С.В. Мальцевой, Е.Ю. Станюкович-Денисовой. СПб., 2013. С. 99-104.
1339. Васько Д. С. Одесский собиратель Е.А. Шуманский и его коллекция древностей / Д. С. Васько // Клио. 2015. № 11. С.118-130.
1340. Вдовенко В. В. Феномен з'їздів народних вчителів України (1861–1920 рр.) / В. В. Вдовенко // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. К., 2004. № 26. С. 123 – 127.
1341. Веремеєнко Т. Джерела до історії функціонування іконописної малярні Києво-Печерської лаври (друг. пол. XVIII - поч. XIX ст.) / Т. Веремеєнко // Гілея. Науковий вісник та збірник наукових праць. Випуск 134 (№ 7). К., 2018. С. 147-152.
1342. Волошенко В. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку ХХ ст. / В. Волошенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І.С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2016. Вип. 1, ч. 3. С. 36–41
1343. Галчева Т. П. М. Бицилли – опыт возвращения / Т. П. Галчева // Бицилли П. М. Избранное: Историко-культурологические работы: В 2-х т. / Сост., подг. текстов и коммент. Т. Н. Галчевой, Г. П. Петковой, Хр. П. Манолакева. Т. I. София: Изд. на МО „Св. Георги Победоносец”, УИ „Св. Климент Охридски”. С. 7–40.
1344. Гарагуля В. С тревогой и надеждой. Таврическая ученая архивная комиссия в годы гражданской войны / В. Гарагуля // Таврика: 125 лет

- основания краеведческой библиотеки Крым. Симферополь: КАГН, 1998. С. 115-119.
1345. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» / І. Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. К., 1996. С. 221-230.
1346. Гольдин Ф. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті // Архіви України. 1964. № 6. С. 35-43.
1347. Гончарук Т. Г. Рецензії «Київської старовини» (1882–1906 рр.) на одеські видання: рефлексії та оцінки / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. 2011. Вип. 23. С. 165-196.
1348. Гордієнко Д. *Aut bene, aut nihil* (рец.:) Л. В. Матвеева, Византинист Фёдор Успенский (1845-1928), К. 2013 / Д. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. К., 2016. С. 403-410.
1349. Гордієнко Д. Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис / Д. Гордієнко // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2 (5). С. 3-14.
1350. Гордієнко Д. С. Рец. на: Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. К., 2011 / Д. Гордієнко // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков, 2012. С. 346-351.
1351. Гурулева В. В. Отто Фердинандович Ретовский: коллекционер, музейщик, учёный / В. В. Гурулева // Античная древность и Средние века, Екатеринбург, 2013, вып. 41. С. 340-353.
1352. Демьяненко Ю. Н., Демьяненко В. И. Биография братьев Адриана и Ксенофонта Солоникио / Ю. Н. Демьяненко, В. И. Демьяненко // Гуманітарний вісник НУК: зб. наук. праць. Вип. 10. Миколаїв, 2017. С. 99-108.

1353. Демьяненко Ю.Н. Формирование коллекции Николаевского городского естественноисторического музея за счет пожертвованных николаевцев и гостей города в конце 1913 – I-й половине 1914 гг. / Ю.Н. Демьяненко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2015. № 2. С. 163-176.
1354. Діанова Н. М. Наукова діяльність протоієрея А. Г. Лебединцева / Н.М. Діанова // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: "Історія та географія". 2011. Вип. 41. С. 245-249.
1355. Діанова Н. Козацька тематика у науковій спадщині В. О. Біднова / Н.М. Діанова // Чорноморська минувшина. 2013. Вип. 8. С. 111-119.
1356. Діброва С. Я. П. Новицький – історик-фотофіксатор запорозьких старожитностей / С. Я. Діброва // Сіверянський літопис. 2007. № 3. С. 42-46.
1357. Діанова Т. В., Красовська Н. В. Херсонський музей очима відвідувачів / Т. В. Діанова, Н. В. Красовська // Археологія. 2009. № 1. С. 72 - 86.
1358. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей / С. С. Дложевський // Український музей. Київ, 1927. С. 195-211.
1359. Дмитренко А. Настольные медали Одессы / А. Дмитренко // Всемирные одесские новости. № 4 (94). 2015. декабрь.
1360. Дубилей Л. П. Фотографии с видами Крыма из архива А.Л. Бертье-Делагарда / Л. П. Дубилей // III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А.Л. Бертье-Делагарда (г. Симферополь, 24 мая 2002 г.): Сб. мат. / гл. ред. Е. Б. Вишневская. Симферополь, 2003. С. 24-29.

1361. Ермилов П. В. Из истории взаимоотношений между церковной и светской наукой в России: Два эпизода из биографии Ф. И. Успенского / П. В. Ермилов // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. I: Богословие – Философия. 2012. Вып. 4 (42). С. 81-87.
1362. Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александроневской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 11. Одеса, 2011. С. 22-35.
1363. Журба О. І. Лекційна робота старої катеринославської «Просвіти» та проблеми формування міського середовища / О.І. Журба // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Д., 2005. Вип. 2. С. 177-186.
1364. Журба О. І. Д. І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава / О.І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. Вип. 3. С.147-154.
1365. Журба О. І., Іонцева К. Ю. Публічні лекції в Катеринославській губернії на початку ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області) / О.І. Журба // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. Вип. 15. Дніпро: Ліра, 2017. С. 103-110.
1366. Журба О. І., Скиба І. А. Сповідь українського історика та фольклориста (Володимир Валеріанович Данілов: провінційний дослідник на межі культур) / О.І. Журба, І.А. Скиба // Вісник Дніпропетровського національного університету. Вип. 16. 2008. С. 204 – 214.

1367. Зайцева З. І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського / З. І. Зайцева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2001. Вип. 58. С. 46-50.
1368. Заремба С. З. Питання історії України другої половини XVIII ст на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» / С. З. Заремба // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1976. Вип. 2. С. 87-95.
1369. Заруба В. М. Катеринославський період життя і діяльності Д.І. Дорошенка / В. М. Заруба // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). Дніпропетровськ, 1991. С. 59-62.
1370. Зленко Г. Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.Є. Слабченка / Г. Д. Зленко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. Одеса, 1995. С. 80-89.
1371. Иодко О. В. Николай Карлович Клуге (1869–1947) – копиист и реставратор византийских памятников / О. В. Иодко // Немцы в Санкт-Петербурге. Биографический аспект. XVIII–XX вв. Вып. 10. СПб., 2016. С. 197–222.
1372. Кавун М. Е. Деякі особливості історіографічних підходів до вивчення історії міст Півдня та Сходу України кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами праць Д.І. Яворницького та Д.І. Багалія і Д.П. Міллера) / М. Е. Кавун // Древности – 2004: Харьковский ист.-археол. ежегодник. Харьков: Харьк. ист.-археол. общество; НМЦ «МД», 2004. С. 91 – 95.

1373. Кавун М. Е. Катеринославська вчена архівна комісія – центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку ХХ ст. / М. Е. Кавун // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія “Історія та географія”. Харків: “ОВС”, 2002. Вип. 9. С. 61-64.
1374. Кавун М. Е. Олександр Авчинников: катеринославський краєзнавець, публіцист, редактор і видавець / М. Е. Кавун // Мое Придніпров’я: Календар пам’ятних дат Дніпропетровської області на 2016 р. / упоряд. І.С. Голуб. Дніпропетровськ, 2015. С. 177-184.
1375. Каліновський В. До історії церковного пам’яткознавства в Криму (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Каліновський // Краєзнавство. 2011. Вип. 1. С. 91-96.
1376. Каліновський В. Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії / В. Каліновський // Питання історії науки і техніки. 2010. № 2. С. 18-25.
1377. Каліновський В. Часопис “Таврические епархиальные ведомости” в культурно-суспільному житті Таврії у ХІХ ст. / В. Каліновський // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та пов. Десятої всеукр. наук.-теор. конф. Львів, 31 жов. 1 лист. 2008 р. / Львівська нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. Львів, 2008. С. 132-140.
1378. Капарулін Ю.В. Георгій Афанасьєв (1848–1925): нариси біографії і наукової творчості / Ю. В. Капарулін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 43. С. 231-237.
1379. Кармазіна Н. В. Памятниковедческая деятельность ученых архивных комиссий на Юге Украины в последней четверти ХІХ – начале ХХ веков / Н. В. Кармазіна // Праці Центру пам’яткознавства: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 23. С. 142-155.

1380. Кармазіна Н. В. На сторожі історичної та культурної спадщини Півдня України (Микола Мурзакевич) / Н. В. Кармазіна // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 85-92.
1381. Кармазіна Н. В. Вивчення та охорона пам'яток Півдня України в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей / Н.В. Кармазіна // Праці Центру пам'яткознавства. 2012. № 22. С. 224-235.
1382. Киян О. І. Генезис поняття „київська історична школа” в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 9. 1999. С. 154-166.
1383. Киян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 250-260.
1384. Клейман И. Б. В начале славных дел... : (М. Ф. Болтенко и раскопки в Аккермане в 1912 г.) / И. Б. Клейман // Stratum plus. № 3. 2000. С. 85-87.
1385. Ковальов Є. А. Історія Інституту східних мов при Рішельєвському лицейі в Одесі: 1837 – 1854 / Є. А. Ковальов // Східний світ. 2007. № 4. С. 63-70.
1386. Ковальський Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916) / Н.П. Ковальський, С.В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. М., 1989. С. 52-70.
1387. Козаченко О. М. Одеса в житті М. І. Костомарова / О.М. Козаченко // Дім князя Гагаріна. Збірник наукових статей і публікацій. Вип. 6. Ч. 1. С. 138-147.

1388. Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності в пониззі Дніпра / А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський // Археологія. 1991. № 4. С. 42-58.
1389. Кондратенко А. И. Жизнь и труды профессора А. И. Кирпичникова : (К 170-летию со дня рождения) / А.И. Кондратенко // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2015. Т. 74. № 3. С. 50-58.
1390. Константінова В. М. Краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Константінова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 23. К., 2011. С. 165-170.
1391. Корецька Л. О. Підготовка учительських кадрів в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Л. О. Корецька // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2015. Вип. 36. С. 96-99.
1392. Костенко А. Богослов, педагог і археолог в радянській музейній системі: забута доля Георгія Крисіна / А. Костенко // Scriptorium Nostrum. 2016. № 1. С. 44-58.
1393. Котова Н. О. Краєзнавчі дослідження у виданнях одеського статистичного комітету (60-80-ті рр. ХІХ ст.) / Н. О. Котова // Проблеми історії та сучасного тану науки Української держави. Т. Історичні дисципліни та українознавство. Миколаїв-Одеса, 2002. С. 40 – 49.
1394. Коцур Г. Візії історії запорозького козацтва на сторінках часопису "Дніпрові хвилі" (1910 – 1913 рр.) / Г. Коцур // Часопис української історії. 2017. Вип. 36. С. 84-99.
1395. Кочергін І. О. Невідомий Д. І. Яворницький / І. О. Кочергін // Січеславський альманах. 2008. Вип. 3. С. 126-127.

1396. Кривець Н. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина XIX ст.) / Н. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 2013. № 22. С. 94-106.
1397. Кузьмищев А. Г. Одесский период в научной биографии Э.Р. Штерна / А. Г. Кузьмищев // Древнее Причерноморье; гл. ред. И.В. Немченко. Одесса, 2008. Вып. 10. С. 356-362.
1398. Кузьмищев О. Г. Е. Р. фон Штерн – дослідник античної археології Північного Причорномор'я (кін. XIX - поч. XX ст.) / О. Г. Кузьмищев // Археологія і давня історія України. 2015. Вип. 1. С. 430-437.
1399. Кузьмищев О. Науково-педагогічна та організаційна діяльність Ернста Романовича Фон Штерна / О. Кузьмищев // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2015. Вип. 19. С. 46-57.
1400. Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко / М. Лабунька // 125 років київської української академічної традиції. Нью-Йорк. 1993. С. 219–264.
1401. Лазенкова Л. М. Керченский музей древностей. Исследователи. В.В. Шкорпил / Л. М. Лазенкова // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник научных материалов III Боспорских чтений. Керчь, 2002. С. 145-152.
1402. Латишева Л. Міжнародні наукові зв'язки Одеського товариства історії та старожитностей (40-і роки XIX ст.) / Л. Латишева // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. Вип. 5. С. 35-42.
1403. Лебедева Г. Е., Якубский В. А. Федор Иванович Успенский (1845–1928) / Г. Е. Лебедева, В. А. Якубский // Портреты историков: Время и судьбы. М., 2004. Т. 3. С. 583-600.

1404. Левченко В. «Активный противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. / В. Левченко // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. 2012. № 1 (38). С. 7–24.
1405. Левченко В. В. Вчені-історики Одеси у вирі політичних репресій 1917 – 1953 рр. / В. В. Левченко // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Одеса. 2015. № 14. С. 31–38.
1406. Левченко В. В. Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ ст.: періодизація, термінологія, історія / В. В. Левченко // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2016. № 15. С. 220–223.
1407. Левченко В. Наукові родини одеських істориків: періодизація, типологія, постаті / В. Левченко // Ейдос. 2016-2017. Вип. 9. С. 195-197.
1408. Левченко Г. С. Історико-краєзнавчі публікації на шпальтах "Одесского вестника" (1827 - 1894): напрями, періодизація, автори / Г.С. Левченко // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 36-44.
1409. Левченко Г. С. Науковий доробок викладачів Імператорського Новоросійського університету на сторінках газети «Одесский Вестник» / Г.С. Левченко // Музейний Вісник. № 15/2. Запоріжжя, 2015. С. 169–175.
1410. Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей / І. Лисоченко // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. К., 1962. С. 49-61.
1411. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середи́на 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.) // Дриновський збірник. Дриновский сборник. Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. М. Дринов, 2009. Т. 3. С.308-326.
1412. Лозовик Г. Н. Десять лет русской византологии (1917-1927) / Г.Н. Лозовик // Историк-марксист. 1928. Т. 7. С. 228-238.

1413. Луговий О. М., Файда О. В. Одеський церковний історик С.В. Лобачевський / О. М. Луговий, О. В. Файда // Laurea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 185-188.
1414. Лукашевич О. Взаємозв'язок архівних та археографічних досліджень в практиці Таврійської вченої архівної комісії (на прикладі публікації ордерів генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Григорія Потьомкіна та Платона Зубова) / О. Лукашевич // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 63-66.
1415. Любенова Л. Непублікувана «История на България» от Михаил Попруженко (1866 - 1944) / Л. Любенова // Родина. 1997. № 1/2. С. 253-260.
1416. Любенова Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михаил Попруженко / Л. Любенова // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. Т. I. София, 1994. С. 90-99.
1417. Ляпунов Б. Краткий обзор жизни и научной деятельности П.А. Лаврова / Б. Ляпунов // Известия АН СССР. 7 серия. Отделение гуманитарных наук. 1930. В. 8. С. 547-557.
1418. Майборода Л. В. Особисті фонди професора О. І. Маркевича та професора І. А. Лінниченка в ДАОО / Л. В. Майборода // Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області. № 3 (6). 2008. С. 34-39.
1419. Макієнко О. А. Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906)» / О. А.Макієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. К., 2011. Вип. 19. С. 415-428.

1420. Макміллан О. Д. До питання про кількісний вимір праць М.Г. Попруженка (1866-1944) / О. Д. Макміллан // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2009. Т. 14, Вип. 19. С. 161-171.
1421. Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина / И. В. Максименко // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1997. Вип. 5. С. 144-149.
1422. Максименко И. В. Наука и политика в судьбе профессора Новороссийского университета Е. Н. Щепкина / И. В. Максименко // Российские университеты в XIX - начале XX вв.: Сборник научных трудов Воронежского университета. Воронеж, 1996. Вып. 2. С. 155-166.
1423. Маленко Л.М. Історія козацьких формувань постсічового періоду в доробку південноукраїнських наукових осередків XIX – початку XX століття / Л. М. Маленко // Київська старовина. К., 2010. № 2: березень. С. 103-123.
1424. Малиневська В. З історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії / В. Малиневська // Сіверянський архів: Науковий щорічник. 2007. Вип. 1. С. 34-36.
1425. Маршани Г. Н., Мегрелишвили Г. И. Симон Авалиани / Г.Н. Маршани, Г. И. Мегрелишвили // Авалиани С. Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. Т. V. Тбилиси, 1986. С. 4-27.
1426. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського історично-археологічного музею / П. Матвієвський // Дніпропетровський історико-археологічний музей. Збірник. Т.1. Д., 1929. С. 5-43.
1427. Мельник О. В. Науково-педагогічна діяльність Є. М. Щепкіна на Одеських вищих жіночих курсах / О. В. Мельник // Історик Євген Миколайович Щепкин, (1860-1920). Постаць в контексті доби: матеріали міжнар. наук. конф. "IV Історіографічні читання", присв.

- 150-й річниці з дня народження проф. Є. М. Щепкіна (4;2010;Одеса) / відп. ред.: В. М. Хмарський; наук. ред.: Т. М. Попова; ОНУ ім. І.І. Мечникова, Іст. ф-т. Одеса : ТЕС, 2012. С. 89-97.
1428. Мирончук А. С. Докторський диспут А.В. Флоровського: спроба реконструкції біографії / Мирончук А. С. // Сумська старовина. № 45. 2014. С. 99-104.
1429. Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як історичне явище: погляди Д.І. Яворницького та сучасні рефлексії / Ю. С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті:[зб. наук. пр.] / ред. кол. : С.І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. 2010. Вип. 8. С. 167–177.
1430. Музичко О. Є. Рід Смоленських в історіографічному процесі середини ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. Є. Музичко // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2009. Вип. 20. С. 266 - 283.
1431. Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення одеської школи візантологів наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. / О.Є. Музичко. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д. С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 69 – 179.
1432. Музичко О. Розвиток козакознавчих студій у Миколаєві та Херсоні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. / О. Музичко // Чорноморська минувшина. 2017. Вип. 12. С. 142-160.
1433. Музичко О. Є. Відзначення ювілеїв історичних товариств Південної України як чинник історіографічного процесу кінця ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Є. Музичко // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2018. № 29. С. 64-81.

1434. Музичко О. Є. Медальні роботи на історичну тематику у системі вищої освіти Одеси (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Є. Музичко // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23. Вип. 2. С. 128-161.
1435. Музичко О. Організація військово-історичних досліджень на території Південної України на початку XX ст. / О. Музичко // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. 2018. Вип. 1 (27). С. 66-72.
1436. Музичко О. Проблеми історичної освіти як предмет обговорення у роботі педагогічних з'їздів на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Є. Музичко // Записки історичного факультету. 2019. Вип. 30. С. 126-146.
1437. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини / С. Наріжний // Праці Українського Історично-Філологічного товариства в Празі. 1942. Т. 4. С. 215-234.
1438. Недря К. М. Катеринославські проекти Одеського відділення Імператорського Російського воєнно-історичного товариства: плановані й реалізовані / К. М. Недря // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 10. 2013. С. 173-179.
1439. Непомнящий А. А. А. Е. и Е. Е. Люценко – исследователи боспорских древностей : по новым архивным материалам / А.А. Непомнящий // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья : мат-лы II Боспорских чт. / Крымское отд. Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. Керчь, 2001. С. 103–110.

1440. Непомнящий А. А. Александр Львович Бертье-Делагард: библиографические штудии / А. А. Непомнящий // Боспорские исследования. Вып. V. Симферополь-Керчь. 2004. С. 476-494.
1441. Непомнящий А. А. Археологічні з'їзди та розвиток кримознавчих досліджень за дорядянської доби / А. А. Непомнящий // Питання історії науки і техніки. 2007. № 2. С. 9-19.
1442. Непомнящий А. А. Крымоведческие исследования в Одессе в середине XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. Симферополь, 1999. № 7. С. 101-118.
1443. Непомнящий А. А. Наукова спадщина Василя Латишева: досвід кримознавчої біобібліографії / А. А. Непомнящий // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. К., 2001. Вип. 7. С. 417-426.
1444. Непомнящий А. А. Новые материалы по крымоведению: По переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова / А.А. Непомнящий // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознав., архітектурознав. і культурології / Акад. мистец. України, Ін-т пробл. сучас. мистец.; ред. В. Д. Сидоренко. К., 2005. Вип. 4. 2007. С. 98-144.
1445. Новікова Л. В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки / Л. В. Новікова // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. Одеса, 2001. С. 281-284.
1446. Оксман Е. В. Б. Антонович і Одеське «Общество истории древностей» / Е. В. Оксман // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Кн. XXI-XXII. С. XXIX-XXXI.
1447. Орлов А.А. Англо-российский «крымский» дипломатический конфликт 1856-1868 гг. / А. А. Орлов // Новая и новейшая история. 2002. № 3. С. 113-125.

1448. Парасунько Б. Культурно-просвітницькі товариства в становленні громадянського суспільства Росії початку ХХ століття / Б. Парасунько // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. 2010. Вип. 99. С. 22-25.
1449. Перкова А. І. До питання взаємовідносин Д. І. Яворницького і служителів церкви (за епістолярною спадщиною вченого) / А.І. Перкова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2010. Вип. 8. С. 63-72.
1450. Петрова Э. Б. Феодосийский музей и Одесское общество истории и древностей: два юбилея / Э. Б. Петрова // Культура народов Причерноморья. 2000. № 15. С. 164-169.
1451. Петровский Н. Путешествия В. И. Григоровича по славянским землям / Н. Петровский // ЖМНП. 1915. Ч. 59, окт. С. 203-261.
1452. Петрунь Ф. З історії збирання рукописів на балканському півострові: До 80-ліття «Очерка путешествия по Европейской Турции», В. Григоровича, Казань, 1848 г. / Ф. Петрунь // Бібліологічні вісті. Київ, 1929. № 2-3 (19-20). С. 36-47.
1453. Петрунь Ф. Е. К библиографии печатных трудов В.И. Григоровича / Ф. Е. Петрунь // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1929. Т. 2. Вып. 1. С. 337-345.
1454. Пилипенко І. Виховання художника храмового мистецтва (на прикладі методики викладання іконописно майстерні Києво-Печерської лаври) / І. Пилипенко // Українська академія мистецтва. 2015. № 24. С. 17-26.
1455. Писарькова Л. Ф. Губернские ученые архивные комиссии: организация, численность и условия деятельности / Л. Ф. Писарькова // Археографический ежегодник. М., 1990. С. 187-198.

1456. Попов А. Д. Учебные экскурсии Симферопольской мужской гимназии в 80-х гг. XIX в. / Попов А. Д. // Культура народов Причерноморья. 1997. № 2. С. 300-301.
1457. Прохоров Д. А. Научно-краеведческая деятельность И. И. Казаса / Д. А. Прохоров // Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. Симферополь, 2002, С. 372-379.
1458. Пушкарева Н. Л. Женщины-историки в России 1800-1917 / Н.Л. Пушкарева // Вестник Пермского университета. 2012. Вып. 1. С. 228–246.
1459. Рижова О. О. Європейська релігійна картина як джерело іконографії Лаврського та Київського іконопису XVIII століття / О.О. Рижова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. 2015. № 1. С. 89-95.
1460. Романенко І. С. X Ризький археологічний з'їзд 1896 року і Україна / І. С. Романенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2010. Вип. 18. С. 51-56.
1461. Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як одеський культурний діяч 1888-1913 рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. 1929. Кн. 38. С.40-49.
1462. Савинова М. А. Народные чтения как одна из форм внешкольного образования в России (вторая половина XIX - начало XX века) / М. А. Савинова // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. Исторические науки. Сектор молодых ученых. № 3 (7). 2007. С.134-136.
1463. Сапожников И., Левчук В. Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса / И. Сапожников, В. Левчук // Scriptorium nostrum. 2016. № 2. С. 306-337.

1464. Світленко С. І. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького періоду революції (1917 - 1920) / С.І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць. Вип.№ 13. Дніпропетровськ, 2015. С. 97-109
1465. Святець Ю. А. Інформаційні технології реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій історика на основі его-джерел (на прикладі епістолярії Д. І. Яворницького) / Ю. А. Святець // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. Д., 2016. Вип. 14. С. 15–29.
1466. Сидорякина Т. А. Жена профессора как актер субкультуры научного сообщества начала XX века / Т. А. Сидорякина // Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманит. науки. 2011. Т. 153, кн. 3. С. 215-223.
1467. Сизимцева Л. И. Экскурсионные комиссии 1910-х гг. и краеведческие издания / Л. И. Сизимцева // Седьмые всероссийские краеведческие чтения (Москва – Омск, 13-17 мая 2013 г.). М., 2013. С. 510 - 518.
1468. Синявська О. О. Культурно-просвітня діяльність Одеського слов'янського благодійного товариства / О. О. Синявська // Лукомор'я: археологія, історія Пн.-Зх. Причорномор'я. О., 2009. Вип. 3. С. 275-281.
1469. Синявська О. О. Особистий фонд О.І. Маркевича в Державному архіві Одеської області / О. О. Синявська // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. Одеса, 2001. С. 314-316.
1470. Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія / І.Ю. Сінкевич // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: на-укові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21 – 24 травня 1997 року). Херсон, 1997. С. 103–107.

1471. Сінкевич І. Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок ХХст.) / Зб. ст. Південна Україна XVIII – XIX ст. / І. Ю. Сінкевич // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Вип. 5. Запоріжжя, 2000. С. 171-176.
1472. Скржинская М. В. Сочинения боспорских и херсонесских историков / М. В. Скржинская // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сб. статей / Под ред. проф. Э.Д. Фролова. Вып. 14. СПб., 2014. С. 357-377.
1473. Скрипник В. В. Отто Блау і сходознавство в Одеському товаристві історії та старожитностей / В. В. Скрипник // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. 2010. Т. 120. Вип. 107. С. 62-64.
1474. Слабченко Т. До життєпису В. Антоновича / Т. Слабченко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Т. XV. 1927. С. 212.
1475. Соколова Н. Медальні роботи з історії студентів історико-філологічного факультету імператорського Новоросійського університету (1865–1920) / Н. Соколова // Часопис української історії. 2014. Вип. 29. С. 16-23.
1476. Соколова Н. Д. Фахова підготовка істориків в імператорському Новоросійському університеті (1865 - 1920 рр.) / Н. Д. Соколова // Часопис української історії. К., 2013. Вип. 27. С. 12–16.
1477. Солодова В. В. Участие немцев в изучении истории Новороссийского края (на примере деятельности Одесского общества истории и древностей) / В. В. Солодова // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871 - 1941 гг.). М., 2002. С. 228-238.
1478. Стамбол І. І. Участь одеситів у роботі Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України /

- І.І. Стамбол // У пошуках гармонії... Наукова збірка до 50-річчя професора Вадима Михайловича Хмарського / Наук. ред. і упор. Е.П. Петровський. Одеса: ТЕС, 2017. С. 279-293.
1479. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. Вип. 13. С. 6 – 27.
1480. Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. П. Стельмах // Український історичний журнал. 2005. № 5. С. 28-39.
1481. Степанов В., Романова С. Историк и этнограф ХІХ в. А.А. Скальковский и его вклад в изучение населения Бессарабии / В. Степанов, С. Романова // Revista de Etnologie și Culturologie. № 18. 2015. С. 40-45.
1482. Страхов Н. Н. Исторические взгляды Г. Рюккерта и Н.Я. Данилевского // Русский вестник. 1894. Т. 234. октябрь. С. 154-183.
1483. Сурева Н. В. Накази депутатам законодавчої комісії 1767-1768 рр. від Новоросійської губернії / Н. В. Сурева // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття. Вип. 7. 2003. С. 56-57.
1484. Сухова Н. Ю. Исторический опыт преподавания богословских дисциплин в российских университетах (ХІХ — начало ХХ в.) / Н.Ю. Сухова // Образовательный Форум Приволжского Федерального округа: «Гражданин России: отечественные традиции образования и современность». Пермь, 23–24 августа 2007 года. Сборник материалов «Религиозные образовательные институты Русской Православной Церкви». Пермь, 2008. С. 194–209.

1485. Тележняк К. О. Катеринославська вчена архівна комісія та колекція писемних пам'яток / К. О. Тележняк // Грані. 2014. № 3. С. 120-125.
1486. Тригуб О. П. Міжнародні зв'язки Південної України: джерела на сторінках часопису «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» / О. П. Тригуб // Історичний архів. 2012. Вип. 8. С. 164-168.
1487. Тригуб П. М. Василь Миколайович Доманицький (1877-1910) – редактор «Історії України-Русі» М. М. Аркаса / П. М. Тригуб // Наукові праці. Вип. 4: Історичні науки. Миколаїв, 2002. С. 96 – 103.
1488. Трубочанінов С. В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) / С. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2013. Т. 23. С. 344-359.
1489. Трубочанінов С. Історична географія як дослідницьке поле для учених Півдня України (XIX – початок ХХ ст.) / С. Трубочанінов // Емінак. 2016. № 3 (1). С. 99-105.
1490. Турченко Г. Ф. Південь України як історичний регіон / Г.Ф. Турченко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 368-377.
1491. Удод О. Регіональна конфігурація українського історіописання: минуле і сучасне / О. Удод // Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Т. 2. С. 4–13.
1492. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников / В. Ульяновський // Іконников В. Історичні портрети. К., 2004. С. 6-82.
1493. Ульяновский В. И. «Отрепьев вдруг выплывает в памяти, невольно берешься за перо писать Вам»: письма Е. Н. Щепкина к

- В.С. Иконникову / В. Ульяновский // Историк Євген Миколайович Щепкин, (1860-1920). Постать в контексті доби: матеріали міжнар. наук. конф. "IV Історіографічні читання", присв. 150-й річниці з дня народження проф. Є. М. Щепкіна (4;2010;Одеса) / відп. ред.: В. М. Хмарський; наук. ред.: Т. М. Попова; ОНУ ім. І.І. Мечникова, Іст. ф-т. Одеса : ТЕС, 2012. С. 149-176.
1494. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський / В. Ульяновський // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. К., 1996. С. 161-220.
1495. Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д.І. Яворницького / В. Ульяновський // *Marra mundi*. Львів, 1996. С. 757-781.
1496. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслава Липинського (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) / В. Ульяновський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.-Філадельфія, 1994. С. 161-170.
1497. Ульяновський В. Бібліотека «знань» і технологія праці Володимира Іконнікова / В. Ульяновський // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 11. С. 224-238.
1498. Урсу Д. П. З історії сходознавства на півдні України / Д. П. Урсу // *Східний Світ*. 1994. № 1-2. С. 135-150.
1499. Утешева Г. В. «Розвага для народу»: кіно та катеринославці на межі ХІХ - ХХ ст. / Г. В. Утешева // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 230.
1500. Файда О. Микола Гроссу та його візантиністичні студії / О. Файда // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Львів, 2003. №5–6. С.95–105.

1501. Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку ХХ ст. // Краєзнавство. 2015. № 1-2. С. 47-51.
1502. Филимонов С. Б., Новикова Е. В. Учителя и наставники Симферопольского гимназиста Александра Лаппо-Данилевского // Культура народов Причерноморья. 2006. № 84. С. 40-45.
1503. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – дослідник фрескових і мозаїчних прикрас Софіївського собору та інших храмів Києва / Р. І. Філіппенко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2004. Вип. 36. С. 43-50.
1504. Філоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1829 рр.) / В. Філіппенко // Архіви України. 1967. №1. С. 31-34.
1505. Філоненко О. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер.: Педагогічні науки. 2015. Вип. 140. С. 157-159.
1506. Фролов Э. Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859-1924 гг.) / Э. Д. Фролов // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. СПб., 2001. С. 29-58.
1507. Фролова Э. В. Служебная и общественная деятельность секретаря духовной консистории Таврической и Владимирской епархий А.В. Гроздова / Э. В. Фролова // Общество: философия, история, культура. 2016. № 8. С.60 – 62.
1508. Хмарський В. М. Одеські історики: хто вони? / В. М. Хмарський // Одеські історики. Т. I (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Енциклопедичне видання. Одеса: «Друкарський дім», 2009. С. 3-13.

1509. Хмарський В. М., Білоусова Л. Г. М. С. Грушевський і одеські науковці / В. М. Хмарський, Л. Г. Білоусова // Архіви України. 1996. №1-3. С. 61-69.
1510. Цибуленко Л. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини [Електронний документ] // Scriptorium nostrum. 2014. № 1. С. 190–209. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/viewFile/44/39>. Назва з екрана.
1511. Цыганенко Л. Вопросы нумизматики на страницах журнала "Записки Одесского общества истории и древностей" / Л. Цыганенко // Наукові записки з української історії. 2013. Вип. 33. С. 170-174.
1512. Ченцова Н. В. Лев Падалка як дослідник Запорозжя / Н.В. Ченцова // Січеславський альманах: Зб. наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 3. С. 131 - 136.
1513. Черепанова Є. Архів О. Л. Бертъє-Делагарда / Є. Черепанова // Архіви України. 1966. № 6. С. 78–81.
1514. Чернета Т. О. Кобзарі і бандуристи у Катеринославському товаристві «Просвіта» / Т. О. Чернета // Мистецтвознавчі записки: [зб. наукових праць]. Вип. 23. К., 2013. С. 202-208.
1515. Чесноков В. И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В. И. Чесноков // Российские университеты в XVIII – XX вв. Сб. научных статей. Воронеж, 1996. С. 11-12.
1516. Чечот М. Архів Павла Рябкова / М. Чечот // Народна творчість та етнографія. 1968. № 1. С. 109.
1517. Чоп В. М. Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д.І.Яворницького / В.М. Чоп // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2002. С.104-111.

1518. Чухрій П. Г. Исторична наука і історики Півдня України дожовтневого часу / П. Г. Чухрій // Питання історії народів СРСР. Вип. 8. К., 1969. С. 45-54.
1519. Шаманаев А. В. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» как источник по истории Всероссийских археологических съездов / А.В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. Вып. 15. С. 208-216.
1520. Шаманаев А. В. Вклад В. Н. Юргевича в изучение и сохранение памятников Крыма / А. В. Шаманаев // Античная древность и средние века. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. Вып. 40: К 50-летию Уральской школы византиноведения. С. 409-421.
1521. Шаманаев А. В. Наш дом очутился в зоне военных действий (Н.П. Кондаков о жизни Ялты зимой 1917-1918 гг.) / А.В. Шаманаев // 1917 год в России: социалистическая идея, революционная мифология и практика: сборник научных трудов Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2016. С. 343-351.
1522. Шаманаев А. В. Некрологи в «Записках Одесского общества истории и древностей» как исторический источник / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. Екатеринбург, 2008. Вып. 8. С. 256-260.
1523. Шаманаев А.В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) / А. В. Шаманаев // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Т. 17. № 1 (96). 2011. С. 71-75.
1524. Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ - початку ХХ століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. 2006. Вип. 11. С. 28–39.

1525. Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» / Г.К. Швидько // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько; Пер. з рос. Т.С. Завгородньої; Худож.-іл. О.М. Бузилов. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 3–16.
1526. Швидько Г. К. Єпископ Феодосій Макаревський – дослідник історії Катеринославщини / Г.К. Швидько // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. статей). К., 1999. Вип. 8. С. 276–282.
1527. Швидько Г. К. Запорозьке козацтво у творчій спадщині М.Ф. Комарова / Г.К. Швидько // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ: НГУ, 2010. Вип. 5. С. 21–40.
1528. Швидько Г. К. Михайло Грушевський і Михайло Комаров / Г.К. Швидько // Бористен. 2004. № 2. С. 9–12.
1529. Шевченко С. Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) / С. Шевченко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К. Винниченка. Серія: Історичні науки. – 2013. Вип. 18. С. 194-199.
1530. Шевчук С. П. Деятельность Таврической ученой архивной комиссии по изучению археологических памятников Запорожья / С.П. Шевчук // Наукові праці історичного факультету. Вип. II. Дніпропетровськ, 1997. С. 241-246.
1531. Шестаков Д. П. Научная деятельность Э. Р. Штерна / Д.П. Шестаков // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. 1925. Т. 33. Вып. 1. С. 147-151.
1532. Якімова І. Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності (за матеріалами архівних джерел) / І. Якімова

// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. С. 59-66.

Збірники статей

1533. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839 - 1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. Одесса, 1989. 51 с.
1534. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.). Дніпропетровськ, 1995. 328 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

1535. Seltzer Robert M. Simon Dubnow: A Critical Biography of His Early Years (Ph.D. diss., Columbia University, 1970).
1536. Алексахкін Л. Л. Дмитро Іванович Яворницький як історик українського козацтва: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Л. Л. Алексахкін. К., 2013. 16 с.
1537. Алмазова Н. С. Культура Рима эпохи перехода от Республики к Империи в отечественной историографии конца XIX-начала XX веков : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.09 / Казан. гос. ун-т. / Н. С. Алмазова. Казань, 2004. 23 с.
1538. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. канд. істор. наук / Березовська Т.В. Одеса, 2004. 20 с.

1539. Бондаренко В. Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917 – 1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / В. Г. Бондаренко. Запоріжжя, 2006. 245 с.
1540. Бородіна Г. Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. / Г.Г. Бородіна К., 2003. 21 с.
1541. Ватуля В. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков / Дис...к.и.н. / В. С. Ватуля К., 1952. 378 л.
1542. Гирич І. Б. Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX - початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.06 / І.Б. Гирич. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015. 34 с.
1543. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е г. XVIII в. 60-е г. XIX в.): автореферат дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09. / Т. Ф. Григорьева. Киев, 1991. 15 с.
1544. Додонова Г. В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX - початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Запоріж. нац. ун-т. / Г. В. Додонова Запоріжжя, 2008. 20 с.
1545. Евтушенко А. Г. Юбилей как социокультурный феномен: автореферат дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01. А.Г. Евтушенко Москва, 2012. 19 с.
1546. Журавльов С. А. Рід Грушевських у культурно-освітньому і громадському житті України (друга половина XIX – перша третина XX століття): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Історія України / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. / С.А. Журавльов Черкаси, 2015. 289 арк.

1547. Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / О.М. Каковкіна Дніпропетровськ, 1998.
1548. Ковальов Є. А. Ришельєвський ліцей в соціально-культурних процесах Південної України (перша - друга третини ХІХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Київ. ун-т ім. Б.Грінченка. / Є.А. Ковальов. К., 2010. 19 с.
1549. Конюшенко Ю. А. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (1888-1923): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, Каф. історії. / Ю.А. Конюшенко Х., 2011. 244 арк.
1550. Кузовова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (50-ті роки ХІХ – початок ХХ століття): Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 07.00.01. "Історія України") / Н. М. Кузовова. Харків, 2007. 24 с.
1551. Кузьмищев О. Г. Е. Р. Штерн та становлення вітчизняної античної археології Північного Причорномор'я (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Кузьмищев О. Г. К., 2017. 17 с.
1552. Левченко Г. С. Газета "Одесский вестник" (1827-1894): внесок у розвиток історичного краєзнавства на Півдні України : дис ... канд. іст. наук. / Г. С. Левченко Одеса, 2017. 373 с.
1553. Леонова О. В. Історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України). Рукопис. дисер. ... канд. істор. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. ДНУ ім. О. Гончара. / О. В. Леонова. Дніпропетровськ, 2013. 253 с.

1554. Лиман С. І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 - перша пол. 1880-х рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : [спец.] 07.00.02 «Всесвітня історія». / С. І. Лиман. Харків, 2010. 33 с.
1555. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України / О. А. Макієнко. Харків, 2006. 20 с.
1556. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 / О. З. Медалієва. Черкаси, 2005. 20 с.
1557. Мельник О. В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879-1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Одес. нац. політехн. ун-т / О. В. Мельник. Одеса, 2009. 242 арк.
1558. Надеждіна І. М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки Освіта/Педагогіка. / І. М. Надеждіна. Херсон, 2019. 285 арк.
1559. Непомнящий А. А. Развитие исторического краеведения в Крыму во 2-ой половине ХІХ-начале ХХ веков: дис...канд.ист.наук:07.00.02 / Непомнящий А.А.; Симферопольский ун-т. Симферополь, 1994. 273 л.
1560. Потехин Д. В. Вклад Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в изучение истории Крыма: дис...канд.ист.наук:07.00.09; Акад. наук Украины, Ин-т истории Украины / Д. В. Потехин. К., 1994. 236 л.
1561. Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина ХІХ - початок 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ...

- канд. іст. наук: 07.00.06; ДНУ ім. О. Гончара / Г. Г. Руденко. Дніпропетровськ, 2011. 19 с.
1562. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кінець XIX ст. – 1935 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. / І. В. Саламаха Запоріжжя, 1998. 16 с.
1563. Симоненко І. М. Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX - початок XX ст.) / Автореф. дис. к. і. н. / І. М. Симоненко. К., 2001. 21 с.
1564. Стрижова І. А. Одеське товариство історії і старожитностей (1839 - 1922 рр.): збереження історико-культурної спадщини Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; МОНМС України, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова / І. А. Стрижова. Одеса, 2013. 16 с.
1565. Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / О. В. Хлівнюк. Київ, 2009. 24 с.
1566. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX - на початку XX ст.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.М. Хмарський ; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2004. 550 арк.
1567. Яременко І. І. Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д.І. Яворницького: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.04 / І. І. Яременко Д., 1994. 320 арк.

Бібліографії та довідкові видання

1568. Nonogis causa: почесні члени, доктори, професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: до 155-річчя від дня заснування : біогр. довід. / О. Є. Музичко, О. О. Синявська,

- В.М. Хмарський; голов. ред. І. М. Коваль ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, Ф-т історії та філософії, Каф. історії України. Одеса : ОНУ, 2020. 308 с.
1569. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель / Науч. редактор и автор вступ. статьи Т. Н. Попова. Одеса, 1997. 150 с.
1570. Арсений Иванович Маркевич. Жизнь и деятельность: биобиблиографический указатель на материалах научной библиотеки "Таврика" им. А. Х. Стевена Крымского республиканского краеведческого музея / Крым. респ. краевед. музей, Науч. б-ка "Таврика" им. А. Х. Стевена. Симферополь : [б. и.], 2000. 31 с.
1571. Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. 2-е вид., доп. К., 2005; Архівні установи України: довідник. Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 1 / Упоряд.: С. Артамонова та ін. К., 2010.
1572. Архівні установи України: довідник. Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 2: Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / упоряд.: С. Артамонова та ін. К., 2012.
1573. Бертъе-Делагард Александр Львович (1842 – 1920). Биобиблиографический справочник / предисл., сост. Н.Н. Колесниковой. Симферополь: МИЦ, 2002. 44 с.
1574. Библиографический словарь писателей, ученых и художников уроженцев (преимущественно) Рязанской губернии : К 25-летию Ряз. арх. комис. / Сост. о. И.В. Добролюбовым и доп. С.Д. Яхонтовым; Изд. Ряз. арх. комис. под ред. С.Д. Яхонтова. Рязань, 1910. 338 с.

1575. Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. Санкт-Петербург: тип. Имп. академии наук, Т. 3. Карамышев - Ломоносов. Петроград, 1914. [4], 524 с.
1576. Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. Санкт-Петербург: тип. Имп. академии наук, Т. 1. Аарон - Гоголь. 1900. VI, 814 с.
1577. Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. Санкт-Петербург : тип. Имп. академии наук, Т. 2. Гогоцкая - Карамзин. 1910. [2], 598 с.
1578. Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. Санкт-Петербур: тип. Имп. академии наук, Т. 4. Лоначевский - Некрасов. 1917. [2], 542 с.
1579. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Санкт-Петербург. Т. 1. Вып. 1-21. А - Аякс. СПб., 1889. [4], XXII, 14, 992, 8, 11 с.
1580. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Санкт-Петербург, Т. 2. Вып. 22-30. Бабаджано-Бензенгр. 1891. [4], 422 с.
1581. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. 3. Бенни-Боборыкина. Санкт-Петербург: типо-лит. И.А. Ефрона, 1892. [6], 28, 444 с.
1582. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. 4. Отд. 1. Боборыкин-Богоявленский; Отд. 2. Вавилов-Введенский. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1895. [8], 262, [2], 212 с.

1583. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. 5, Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1897. XVI, 466 с.
1584. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. 6. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1897-1904. X, 465 с.
1585. Верба І. В. Таврійська вчена архівна комісія / І. В. Верба // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т - Я. С. 16.
1586. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського Товариства історії, археології та етнографії (1887-1931). Бібліографічний покажчик. Укл. Л.В. Шаріпова. К., 1994. 160 с.
1587. Гордієнко Д. Федір Успенський: бібліографічний покажчик / Д. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 205-229.
1588. Гошкевич Віктор Іванович (1860 - 1926) : науково- допоміжний бібліогр. покажчик / Державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. О.М. Горького; підгот. Н. М. Диба, Н. М. Мокрицька ; ред. Л. І. Зелена. Херсон: [б.в.], 1993. 17 с.
1589. Данилов В. В. Хронологический список трудов академика Василия Михайловича Истрина // Труды Отдела древнерусской литературы. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1956. Том XII. С. 586-593.
1590. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. Т. 2. К., 2016. 496 с.

1591. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Т. 10. Ладенбург - Миддот. СПб, 1911. 958 стб.
1592. Енциклопедія Трипільської цивілізації / Ред. кол.: Л.М. Новохатько (голова); М. І. Сенченко, Т. І. Іжевська, С. О. Тарута, С. М. Платонов, М. С. Платонов, М. Ю. Віденко, С. М. Ляшко, Н.Б. Бурдо. Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація "Індустріальна спілка Донбасу"; ЗАТ "Петроїмпекс". Т. 2. К., 2004. 656 с.
1593. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Під ред. В. Кубійовича. Т. 8. Париж-Нью-Йорк, 1976. 395 с.
1594. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Під ред. В. Кубійовича. Т. 10. Париж-Нью-Йорк, 1984. 473 с.
1595. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период: Библиография. М., 1965. 703 с.
1596. Заруба В. М. Слабченко Михайло Єлисейович. Біобібліографія. Дніпропетровськ : «Ліра ЛТД», 1993. 60 с.
1597. Каптерев С.Н. Bibliographia Uspenskiana I, II. Хронологический указатель трудов. Литература об Ф. И. Успенском // ВВ. Т. 1. (XXVI). 1947. С. 270–314.
1598. Каталог личных архивных фондов отечественных историков: Вып. 3: Вторая половина XIX - начало XX века: Ч. 1. А-В. М., 2012. 878 с.
1599. Каталог личных архивных фондов отечественных историков. Вып. 3: Вторая половина XIX - начало XX века. Ч. 2: Г-З. М., 2017. 879 с.
1600. «Кієвская старина» (1882-1906): систематичний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. К. : Темпора, 2005. 608 с.

1601. Комаров М.Ф. Библиографический указатель // Известия Одесского Библиографического общества при Новороссийском университете. 1913. Т. 2. Вып. 7. С. 325-336.
1602. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Бібліографічний довідник. К., 1991. 42 с.
1603. Линовский В. А. // Энциклопедический словарь издания Брокгауз и Эфрон. Т. XVII а. 1896. С. 713.
1604. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 1: А-М / сост. Э. В. Колосова [и др.]. Москва, 1962. 478 с.
1605. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 2: Н-Я / сост. Э. В. Колосова [и др.]. Москва, 1963. 502 с.
1606. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 3: Указатель / сост.: И. Е. Березовская [и др.]. Москва, 1980. 544 с.
1607. Майстровой Я. Я. История Одессы в названиях улиц: топонимический справочник. Одесса: ПЛАСКЕ, 2012. 438 с.
1608. Одеські історики. Том I (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Одеса, 2009. 480 с.
1609. Павел Наумович Берков. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М.: Наука, 1982. 153 с.
1610. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава: Типо-литогр. преемников Дохмана, 1912. 2, VI, 238, [1] с.
1611. Печатные труды Э. Р. фон Штерна // Сборник статей, изданный Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнеста Романовича фон-Штерна. Одесса : "Слав." тип. Е. Хрисогелос, 1912. С. XI - XXIV. (Записки Одесского общества истории и древностей; Т. 30).

1612. Правовая наука и юридическая идеология России: энциклопедический словарь биографий. Т. 1: XI - начало XX в. М., 2009. 918 с.
1613. Православная Богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. Т. X: Киннамон – Кион. СПб, 1909. 707 с.
1614. Профессора Таврического национального университета им. В.И. Вернадского / под. Ред. Н. В. Багрова. К.: Либідь, 2007. 171 с.
1615. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник: в 4 т. / відп. ред. В. А. Сминтина. 2-е вид. Одеса, 2005. Т. 1-4.
1616. Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліографічний довідник / голова редкол. М.В. Поляков та ін. Дніпро: ЛПРА, 2018. 400 с.
1617. Радянська енциклопедія історії України. Том 1: АБАЗИН - ДЕРЖАВЕЦЬ / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.). К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969. 562 с.
1618. Радянська енциклопедія історії України. Том 2: ДЕРЖАВІН - ЛЕСТРИГОНИ / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.). К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – 606 с.
1619. Радянська енциклопедія історії України. Том 3: ЛЕТИЧІВ - РОЗКОПКИ / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.). К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1971. 596 с.
1620. Радянська енциклопедія історії України. Том 4: РОЗЛИВ - ЯЦКЕВИЧ / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.). К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1972. 602 с.
1621. Розвиток православ'я на півдні України кінець XVIII – початок XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії): бібліографічний покажчик. / Автори-упорядн. В. В. Самодурова, Н.М. Діанова, В. С. Кочмар. Одеса, 2010. 439 с.
1622. Русская энциклопедия. – Т. 7 Дишичао - Елеть. СПб, 1914. 474 с.

1623. Русские филологи XIX века: библиографический словарь-справочник / Авт-сост. М.Е. Бабичева. Москва: Совпадение, 2006. 423 с.
1624. Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. М.: Наука, 1979. 427 с.
1625. Стельмах С. П. Інституціоналізація історичної науки // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е - Й. С. 504.
1626. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 2 : Матеріали до бібліографії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т історії України ; уклад.: Т.В. Добко (керівник) та ін.; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, Т.В. Добко, Л.А. Дубровіна [та ін.]; наук. ред. В. І. Попик. Київ, 2016. 944 с.
1627. Указатель статей помещенных в I – XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей / Сост. М.Г.Попруженко. Одесса, 1914. 63 с.
1628. Українська архівна енциклопедія / Ред.: І. Б. Матяш; Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ арх. справи та документознавства. К., 2008. 881 с.
1629. Українські архівісти (XIX - XX ст.): Біобібліогр. довідник / Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: І. Б. Матяш (керівник), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько, Р. В. Романовський, Л. М. Федорова. К., 2007. 752 с.
1630. Українські історики. Біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України. Вип. 3. Київ: Інститут історії України, 2010. 344 с.

1631. Флоровский А.В. // Советская историческая энциклопедия. Т. 15: ФЕЛЛАХИ-ЧЖАЛАЙНОР / Гл. ред. Е. М. Жуков. М.: Издательство "Советская энциклопедия", 1974. С. 215.
1632. Хмарський В. М. Одеське товариство історії та старожитностей / В.М. Хмарський // Енциклопедія історії України. Т. 7. Мл–О. К.: Наукова думка, 2010. С. 542-543.
1633. Щепкин Евгений Николаевич (1860 - 1920): Биобиблиографический указатель / Сост.: И. В. Максименко, В.В. Самодурова; науч. ред. Т. Н. Попова; авторы вступ. ст. И.В. Максименко, Т. Н. Попова. Одесса, 1998. 129 с.
1634. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат Т. 19: Дорошенко - Екатерина. М.: Изд. тов. А. Гранат и К°, б.г. 370 с.
1635. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат Т. 50: Школьное дело - Эволюция внешнего быта. М.: Рус. библиогр. ин-т Гранат, [1929]. 342 с.
1636. Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940): біобібліографія (До 150-річчя від дня народження та у 65-ліття смерті) / В. М. Заруба; Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Д. : [б.в.], 2005. 72 с.
1637. Яків Павлович Новицький: Бібліогр. список / ЗОУНБ ім. Горького; Укладачі: Г. Нагорна, І. Шершньова. Запоріжжя, 1996. 22 с.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Музичко О.Є. Книга та слово: історик І.А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця ХІХ - першої чверті ХХ ст. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. 426 с.
2. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2019. 436 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

3. Музичко О.Є., Хмарський В.М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 144-155.
4. Музичко О. Архів професора І.А. Линниченка: історія формування, склад, інформаційний потенціал // Архіви України. № 3-4. 2008. С. 135-150.
5. Музичко О. Розвиток сходознавства в Одесі на початку ХХ ст. (1905 – 1920 роки): осередки, напрямки, діячі // Східний світ. 2008. № 4. С. 50-54.
6. Музичко О. Мемуари Лева Когана як джерело для вивчення розвитку Історико-Філологічного факультету Одеського Новоросійського університету // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. Мечникова. Вип. 19. Одеса, 2008. С. 381-399.
7. Музичко О. Є. Рід Смоленських в історіографічному процесі середини ХІХ — першої третини ХХ ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2009. Вип. 20. С. 266 - 283.
8. Музичко О. «Одеська історична школа І.А. Линниченка»: формування, склад та роль у розвитку регіональної історіографії в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2009. Вип. 23. С. 193-203.

9. Музичко О. Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі ХІХ-ХХ ст.: лінії суперництва і співпраці // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. К., 2009. С. 378-395.
10. Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко: історія взаємин в контексті українського історіографічного процесу та суспільного розвитку кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Пам'ятки. Т. 11. К., 2010. С. 281-291.
11. Музичко О. Між славою та знеславленням: образи Одеси в національних інтелектуальних традиціях ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. // Пам'ять століть. 2011. № 3-4. С. 103-113.
12. Музичко О. Взаємовплив "Киевской старины" та південноукраїнських інтелектуальних осередків в історіографічному процесі кінця ХІХ - початку ХХ ст. // Київська старовина. 2012. № 4. С. 92-100.
13. Музичко О. Южная Украина в развитии грузинской исторической мысли и грузиноведения (середина ХІХ – начало ХХ века) // Музейний вісник. №13/2. Запоріжжя, 2013. С. 251-257.
14. Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам'ятки. 2013. Т. 14. С. 3-18.
15. Музичко О. Міграції південноукраїнських науковців у перших десятиріччях ХХ ст. // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 29-32.
16. Музичко О. Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Краєзнавство. 2014, № 1. С. 20-33.
17. Музичко О. Внесок грузинів у розвиток історичної науки на території Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: джерела дослідження, особистості, напрямки діяльності // Архіви України. 2015. № 2. С. 196-205.
18. Музичко О. Є. Співпраця одеських істориків із членами Петербурзької академії наук у світлі епістолярних джерел (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Архіви України. 2015. № 5-6. С. 192-211.
19. Музичко О. Розвиток візантиністики в історіографічному процесі на території Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Зб. наук. праць. Львів, 2016. Вип. 17. С. 137-153.
20. Музичко О.Є. Південна Україна у долі грецьких істориків у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. // Українська біографістика. 2016. Вип. 14. С. 177-189.
21. Музичко О. Колоніальний та антиколоніальний дискурси у південноукраїнській історіографії ХІХ – ХХ ст. та їхній вплив на сучасні реалії // Українознавчий альманах. 2017. Вип. 20. С. 43-47.
22. Музичко О. Внесок консулів іноземних держав у розвиток історичних

- досліджень у Південній Україні (XIX – початок XX ст.) // Зовнішні справи. 2017. № 12. С. 22-25.
23. Музичко О. Є. Актуалізація біографій героїв української минувшини за доби Української революції 1917 – 1921 рр. на півдні України // Українська біографістика. 2017. Вип. 15. С. 142-155.
 24. Музичко О. Дослідження історії Реформації в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (історія). 2017. № 4. С. 31-34.
 25. Музичко О. Дослідження військової історії на Півдні України у XIX – на початку XX ст.: основні етапи, автори, типологія // Військово-науковий вісник. № 30. 2018. С. 24-35.
 26. Музичко О. Організація військово-історичних досліджень на території Південної України на початку XX ст. // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. 2018. Вип. 1 (27). С. 66-72.
 27. Музичко О. Південноукраїнські історики в енциклопедичному дискурсі XIX – XX ст. // Бібліотечний вісник: наук.-теорет. та практ. журнал. Київ, 2018. Вип. 4. С. 20-27.
 28. Музичко О. Внесок південноукраїнських істориків у розвиток енциклопедичної справи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23. Вип. 1. С. 85 – 96.
 29. Музичко О. Є. Медальні роботи на історичну тематику у системі вищої освіти Одеси (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23, Вип. 2. С. 128-161.
 30. Музичко О. Особові фонди південноукраїнських істориків другої половини – початку XX століть: склад та евристичний потенціал // Архіви України. 2018. Вип. 2-3 (313-314): березень – червень. С. 104-120.
 31. Музичко О.Є. Проблеми історичної освіти як предмет обговорення у роботі педагогічних з'їздів на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2018. № 30. С. 145-156.
 32. Музичко О. Дослідження Волині у Південноукраїнській історіографії (XIX – початок XX ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2018–2019. Вип. 19–20. С. 171–181.
 33. Музичко О. Листи М.Ф. Комарова до В.Л. Громашевського як джерело дослідження історії Українського національного руху в Одесі на початку XX століття // Архіви України. 2019. № 3. С. 156-167.
 34. Музичко О. Чехия и чехи в истории исторической науки Одессы (вторая половина XIX - первые десятилетия XX вв.) // Sbornik prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 28, 2014, č. 1. S. 20-30.

- 35.Музичко О. Міжнародні контакти південноукраїнських істориків у середині XIX – на початку XX ст. // Kontynent europejski wobec wyzwania wspolczesnosci. Lwow-Olsztyn. 2017. T. 1. С. 315-324.
- 36.Музичко О. Перший українознавчий та козакознавчий текст одеського історика Михайла Слабченка // Чорноморська минувшина. 2015. Вип. 10. С. 97-108.
- 37.Музичко О. Популяризація історичних знань в історіографічному процесі на території Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. Вип. 27. 2016. С. 287-303.
- 38.Музичко О.Є. Участь південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. № 28. 2017. С. 191 – 229.
- 39.Музичко О.Є. Відзначення ювілеїв історичних товариств Південної України як чинник історіографічного процесу кінця XIX – на початку XX ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. 2018. № 29. С. 64-81.
- 40.Музичко О. Розвиток козакознавчих студій у Миколаєві та Херсоні наприкінці XIX - на початку XX ст. // Чорноморська минувшина. 2017. Вип. 12. С. 142-160.
- 41.Музичко О. Історико-меморіальна експедиція 1909 р. по козацьких місцинах нижньої течії Дніпра членів Одеського відділення Російського військово-історичного товариства // Чорноморська минувшина. 2018. Вип. 13. С. 53-62.
- 42.Музичко О.Є. Представники історичної науки біля витоків Одеського політехнічного університету // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2018. Вип. 38. С. 54 – 63.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

43. Музичко О. «Слов'янська ідея» у громадській та науковій діяльності професора О. І. Маркевича [Матеріали XV Міжнародного славістичного колоквиуму, 16–18 травня 2006 р., Львівський національний університет імені І. Франка] // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2005. Вип. 55. С. 303-304.
44. Музичко О.Є. Чехія та чехи в історії історичної науки Одеси (друга половина XIX – першідесятиліття XX ст.) // Україна - Чехія: історія та сьогодення: [колект. моногр. : за матеріалами IV міжнар. наук.-практ. конф. "Гусівські читання", 9-10 листоп. 2012 р.] / [О.М. Березовський та ін. ; уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В.М. Фендик] ; Посольство Чеської Республіки в Україні, Упр. культури і туризму, національностей та релігій Одес. облдержадмін., Одес. міське т-во "Чеська родина". О. : ВМВ, 2013. С. 232-251.

45. Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок [Матеріали конференції V Історіографічні читання, Історичний факультет ОНУ імені І.І. Мечникова, 31 травня 2012 року]. Одеса, 2013. С. 7-30.
46. Музичко О.Є. Основні південноукраїнські осередки історичної думки та науки у другій половині XIX – на початку XX ст.: перетини та взаємовпливи в історіографічному процесі // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. [Тези міжнародної наукової конференції «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.», 21-22 вересня 2017 р., історичний факультет Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 149-158.
47. Музичко О.Є. Наукові контакти Південноукраїнських та італійських істориків у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Osobowość, społeczeństwo, polityka* : Mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt. / Pod red. J. Kota. Część. 2. Lublin: WSEI, 2017. S. 65-69.
48. Музичко О.Є. Історики у процесі формування національної свідомості населення Південної України (кінець XIX – початок XX ст.) // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України. 25-26 травня 2016 р., м. Одеса. Одеса, 2016. С. 57-60.
49. Музичко О.Є. Висвітлення питань джерелознавства та історіографії у періодичних виданнях Новоросійського університету // 16 джерелознавчі читання. Архівна наука і освіта в незалежній Україні. М-ли Всеукр. наук. конф. 24 листопада 2015 р. М. Київ. К, 2015. С. 40-42.
50. Музичко О. Біля витоків деколонізації: демонтаж пам'ятників російським царям в Одесі у 1917–1920 роках // Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В.Корнієнка. К., 2017. С. 101 – 113.
51. Музичко О. Дослідження історії архітектури на півдні України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Південь України у вітчизняній та європейській історії. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії». 13 - 14 вересня 2018 року м. Одеса. Одеса, 2018. С. 177-183.
52. Музичко О. Співпраця членів Руського археологічного інституту в Константинополі та південноукраїнських істориків: етапи, особливості, значення // На межі між Сходом та Заходом: Матеріали Міжнар. Конф.,

присв. 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13-14 грудня 2016 р., м. Львів). Львівське відділення ІУАД; Упоряд. А. Фелонюк, Н. Халак за участю І. Скочиляс. Львів, 2018. С. 242 – 250.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

- 53.Музичко О. Приватні та наукові контакти між західноукраїнськими та південноукраїнськими істориками у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. // Регіональна історія України. 2008. № 2. С. 223-242.
- 54.Музичко О. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І.А. Линниченка (1857–1926) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 19. К., 2008. С. 74-96.
- 55.Музичко О.Є. Історіографічні студії професора І.А. Линниченка // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. К., 2008. С. 137-150.
- 56.Музичко О. Професор І. А. Линниченко та його одеські учні // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. Львів, 2008. Т. 256. ССLVIII. С. 342-362.
- 57.Музичко О. Історико-релігієзнавчі дослідження в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: осередки, течії, напрями // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. II. 2009. С. 167-174.
- 58.Музычко А. Е. Грузинский историк Симон Лукич Авалиани в научной и общественной жизни Одессы начала ХХ в. // Юго-Запад. Одессика. 2009. Вып. 8. С. 150-173.
- 59.Музичко О. Участь одеських істориків в українському національному русі другої половини ХІХ - початку ХХ ст. // Українознавчий альманах. К., 2010, Вип. 2: Україна, українці та українськість у історичному постанні та формах культурного досвіду. С. 113-116.
- 60.Музичко О. Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 20. К., 2010. С. 100-122.
- 61.Музичко О. Є. Одеський період життя Олександра Грушевського: формування основ одеської історичної україністики // Юго-Запад. Одессика. Одесса, 2011. Вып. 12. С. 263-287.
- 62.Музичко О.Є. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. В. 21. С. 56-86.
- 63.Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885-1938): біоісторіографічний нарис // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття з дня народження / Зб. наук. праць / Упор. Піскун В. К., 2013. С. 257-274.

- 64.Музичко О. Жінки-історики-козакознавці в історіографічному процесі Південної України наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. // Чорноморська минувшина. 2013. Вип. 8. С. 120-137.
- 65.Музичко О. Інтелектуальна еліта Південної України і Наукове товариство імені Шевченка: напрями співпраці наприкінці ХІХ - у першій третині ХХ століть // Записки НТШ. Львів, 2013. Т.265: Праці Історично-філософської секції. С.180-201.
- 66.Музичко О. Історична наука, думка та освіта Південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 24, К., 2014. С. 226-253.
- 67.Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення одеської школи візантологів наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. К., 2016. С. 69 – 179.
- 68.Музичко О. Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження історіографічного процесу на території Південної України другої половини ХІХ – 20-х років ХХ століття // Український археографічний щорічник. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 67-81.

ДОДАТОК № 2

Професори та доценти Новоросійського університету, що забезпечували викладання дисциплін історичного спрямування

Історико-філологічний факультет		
№	ПІБ	Посада та роки викладання
Кафедра російської історії		
1	Смірнов Михайло Павлович	професор, 1865 – 1877
2	Перетяткович Георгій Іванович	професор, приват-доцент, 1877 – 1908
3	Маркевич Олексій Іванович	професор, 1880 – 1895
4	Линниченко Іван Андрійович	професор, 1896 – 1919
5	Белюгов Олександр Євгенович	приват-доцент, 1896 – 1900
6	Вахевич Борис Андрійович	приват-доцент, 1905 – 1906
7	Іванов Павло Андрійович	приват-доцент, 1893 – 1906
8	Грушевський Олександр Сергійович	приват-доцент, 1907 – 1908
9	Трифільєв Євген Парфентійович	професор, 1911 – 1920
10	Флоровський Антоній Васильович	приват-доцент, професор, 1911 – 1920
11	Загоровський Євген Олександрович	приват-доцент, 1916 – 1920
Кафедра загальної історії		
1	Брун Пилип Карлович	професор, 1865 – 1880
2	Брікнер Олександр Густавович	професор, 1867 – 1871
3	Успенський Федір Іванович	доцент, професор, 1874 – 1894
4	Трачевський Олександр Семенович	професор, 1878 – 1890
5	Пірогов Володимир Миколайович	доцент, 1879 – 1884
6	Афанасьєв Георгій Омелянович	приват-доцент, 1884 - 1890; 1919
7	Режабек Франц Вячеславович	приват-доцент, 1888 - 1906
8	Віппер Роберт Юрійович	професор, 1894 - 1897
9	Надлер Василь Карлович	професор, 1891 – 1894
10	Гаусман Рихард Францович	професор, 1897 – 1898
11	Щепкін Євген Миколайович	професор, 1898 – 1906
12	Ардашев Павло Миколайович	приват-доцент, 1898 - 1901

13	Іванов Іван Іванович	професор, 1905 – 1907
14	Біциллі Петро Михайлович	приват-доцент, професор 1911 - 1920
15	Крусман Володимир Едуардович	приват-доцент, професор, 1908-1917
16	Коцейовський Олександр Леопольдович	приват-доцент, 1915 – 1919 рр.
17	Флоровська Клавдія Василівна	приват-доцент, 1919 – 1920
Кафедра церковної історії		
1	Войтковський Василь Миронович	професор, 1870 – 1900
2	Красносельцев Микола Хомич	професор, 1889 - 1898
3	Доброклонський Олександр Павлович	професор, 1899 – 1919
4	Гросу Микола Степанович	приват-доцент, 1919 – 1920
5	Троїцький Сергій Вікторович	приват-доцент, 1919 – 1920
Кафедра історії російської мови та російської літератури		
1	Білярський Петр Спиридонович	професор, 1865 – 1867
2	Полевой Петро Миколайович	доцент, 1865 – 1867
3	Некрасов Іван Степанович	доцент, професор, 1868 – 1895
4	Яковлев Володимир Олексійович	приват-доцент, професор, 1884 – 1896
5	Мочульський Василь Миколайович	професор, 1889 – 1920
6	Істрін Василь Михайлович	професор, 1897 – 1905 рр.
7	Ристенко Олександр Васильович	приват-доцент, професор, 1909-1915 рр.
8	Вілінський Сергій Григорович	приват-доцент, професор, 1904-1919
9	Потапов Петро Осипович	приват-доцент, професор, 1911 – 1920 рр.
Кафедра слов'янської філології		
1	Григорович Віктор Іванович	професор, 1865 – 1876
2	Кочубинський Олександр Олександрович	доцент, професор, 1871 – 1907
3	Ляпунов Борис Михайлович	професор, 1901 - 1920
4	Лавров Петро Олексійович	професор, 1898 - 1900
5	Попруженко Михайло Георгійович	приват-доцент, професор, 1891-1919
6	Погодін Олександр Львович	приват-доцент, 1919

Кафедра історії загальної літератури		
1	Кірпічніков Олександр Іванович	професор, 1886 – 1898
2	Лазурський Володимир Федорович	доцент, професор, 1901 - 1920
3	Мочульський Кирило Володимирович	доцент, 1919
Кафедра порівняльного мовознавства та санскритської мови		
1	Ягич Ватрослав	професор, 1872 – 1874
2	Овсяніко-Куліковський Дмитро Миколайович	приват-доцент, професор, 1882 – 1887, 1918 – 1920
3	Шерцль Вікентій	професор, 1885 – 1896
4	Александров Федір Георгійович	приват-доцент, 1917 – 1920
Кафедра класичної філології (грецьке та римське відділення)		
1	Струве Федір Аристович	професор, 1865 – 1870
2	Лебедев Дмитро Павлович	доцент, 1869 – 1880
3	Воєводський Леопольд Францевич	професор, 1882 – 1901
4	Юргевич Владислав Нольбертович	професор, 1865 - 1887
5	Модестов Василь Іванович	доцент, професор, 1865 – 1867, 1889 – 1891
6	Штерн Ернст Романович фон	приват-доцент, професор, 1884- 1911
7	Нікітський Олександр Васильович	приват-доцент, 1886 – 1901
8	Базінер Оскар Федорович	приват-доцент, 1886 – 1898
9	Селіванов Сергій Андрійович	приват-доцент,
10	Корш Федір Євгенович	професор, 1890 – 1892
11	Деревицький Олексій Миколайович	професор, 1893 – 1905
12	Луньяк Іван Іванович	професор, 1892 – 1909
13	Мандес Михайло Ілліч	приват-доцент, професор, 1907 – 1920
14	Кагаров Євген Львович	приват-доцент, 1911 – 1912
15	Варнеке Борис Васильович	професор, 1910 – 1920
16	Спафаріс Іван Семенович	позаштатний викладач, 1917 – 1920
Кафедра візантійської філології		
1	Пападімітріу Синодій Дмитрович	1892 – 1919 рр.

Кафедра теорії та історії мистецтв		
1	Кондаков Никодим Павлович	професор, 1870 – 1888, 1918-1920
2	Павловський Олексій Андрійович	професор, 1890 – 1913
3	Окунєв Микола Львович	приват-доцент, 1917 - 1920
Кафедра історії філософії		
1	Орбинський Роберт Васильович	професор, 1865 – 1876
2	Грот Микола Якович	професор, 1883 – 1886
3	Казанський Олександр Павлович	приват-доцент, професор 1886 – 1914
4	Ланге Микола Миколайович	приват-доцент, професор 1888 – 1920
5	Гордієвський Михайло Іванович	приват-доцент, доцент, 1915 – 1920
6	Малінін Іван Михайлович	доцент, 1916 – 1919
Юридичний факультет		
Кафедра історії російського права		
1	Леонтович Федір Іванович	професор 1865 – 1892
2	Сокольський Володимир Вікторович	професор, 1892 - 1902
3	Шпаков Олександр Якович	професор, 1903 - 1920
4	Муллюкін Олександр Сергійович	професор, 1910 – 1914
Кафедра енциклопедії та історії філософії права		
1	Чижев Микола Юхимович	приват-доцент, професор, 1881 – 1910
2	Кузнецов Костянтин Олексійович	професор, 1913 – 1919
Кафедра історії слов'янських законодавств		
1	Богішич Ватрослав	професор, 1870 – 1873
Кафедра римського права		
1	Дювернуа Микола Львович	професор, 1875 – 1882
2	Азаревич Дмитро Іванович	професор, 1882 – 1887
3	Табашніков Іван Григорович	професор, 1887 - 1898
4	Смірнов Костянтин Михайлович	професор, 1910 - 1920
Кафедра церковного законодавства		
1	Павлов Олексій Степанович	професор, 1870 - 75
2	Алмазов Олександр Іванович	професор, 1887 – 1912, 1917 – 1920
3	Покровський Олександр Іванович	професор, 1916 – 1920

Кафедра богослов'я		
1	Кудрявцев Олександр Миколайович	професор, 1873 - 1888
2	Павловський Михайло Карпович	професор, 1865 - 1873
3	Клітін Олександр Михайлович	професор, 1900 - 1918

Додаток № 3

Спеціальні курси, прочитані викладачами історико-філологічного факультету Новоросійського університету

Викладач	Назва спецкурсу
Ардашев П. М.	Внутрішня історія Франції у XVII ст.
Александров Ф. Г.	Поезії Гомера
Белюгов О.Є.	1. Історія періоду від смерті Петра Великого до вступу на престол Катерини II 2. Історія відносин землевласників та селянського населення Росії XVII – XVIII ст. 3. Історія стосунків дворянства та уряду Росії після реформи Петра Великого
Біцилли П. М.	1. Романизація та римська культурна традиція у середньовічній Європі
	2. Культура романських країн за доби хрестових походів 3. Божественна комедія як джерело до історії Італії та Папства
Вілінський С.Г.	1. Історія російської журналістики 2. Огляд нових досліджень з історії російської літератури. Курс методологічний 3. Містичний напрям у російській літературі XV - XVIст.
Віппер Р. Ю.	1. Головні проблеми історичної науки 2. Історія давнього Сходу
Воєводський Л. Ф.	Лірична поезія Генриха Гейне
Войтковський В. М.	1. «Про відпадиння західної церкви від союзу зі східною православною та про спроби до воз'єднання» 2. Історія Унії у південно-західній Росії та розколу у північно-східній
Грушевський О. С.	1. Огляд української історії XVI ст. -XVII ст. 2. Доба Петра Великого: внутрішній лад держави,

	суспільство та влада 3. Після Петра (від Катерини I до Катерини II): станові відносини та адміністративний лад 4. Внутрішній лад Великого князівства Литовського. Внутрішній лад королівства Польського XIV - XVI ст.
Деревицький О. М.	1. Листи Плінія Секунда у зв'язку з оглядом римської епістолографії 2. Грецькі сценічні старожитності 3. Історія грецького епосу 4. Історія грецького театру 5. Історія грецького роману
Доброклонський О. П.	1. Історія російської церкви 2. Законодавство та управління в російській церкві 3. Раціоналістичні та містичні секти у Росії 4. Історія духовного стану у Росії
Загоровський Є. О.	1. Історія Новоросії XVIII ст. 2. Історія малоросійського козацтва
Іванов П. А.	1. Історія Новоросійського краю у XVI – XVII ст. 2. Історія Новоросійського краю у XVIII ст. 3. Огляд історії малоросійського козацтва
Кагаров Є.Л.	Релігія греків та римлян. Античні сакральні старожитності
Казанський О.П.	1. Давньогрецька філософія після Арістотеля (філософія стоїків, епікурейців, скептиків та неоплатоників) 2. Середньовічна філософія
Кірпи́чников О. І.	1. Гамлет Шекспіра 2. Божественна комедія Данте
Кочубинський О. О.	Історія північно-західних слов'ян
Коцейовський О. Л.	1. Єгиптологія 2. Магомет 3. Народне господарство Давнього Єгипту 4. Становище жінки у Давньому Єгипті
Красносельцев М. Х.	1. Історія християнського богослужіння за перші шість століть на основі оригінальних документів 2. Церковна історіографія, починаючи з IV ст. 3. Історія східного православного чернецтва 4. Огляд та критика джерел давньої церковної історії 5. Огляд ересей та розколів у російській церкві 6. Історія давніх східних литургій

	7. Давньохристиянське та візантійське мистецтво
Крусман В. Е.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Доба Відродження в Італії 2. Історія англійського володарювання в Індії 3. Піднесення Пруссії у XVII ст. у зв'язку з загальним ходом європейської політики 4. Загальний нарис допоміжних наук історії 5. Історія Англії до нормандського завоювання 6. Головні напрями історико-філософської думки у новий час 7. Реформаційні рухи XIII ст. в романських країнах 8. Виникнення та перший період діяльності ієзуїтського ордену 9. Історія війни Алої та Білої троянд 10. Історія Бельгії
Лазурський В. Ф.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Французька романтична школа 2. Байрон та його час 3. Англійська література XVII та XVIII ст. 4. Англійський роман XVIII ст.
Линниченко І. А.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історія Польщі та Литовсько-Руської держави 2. Доба Пушкіна 3. Російське суспільство другої половини XVIII та початку XIX ст. 4. Історія народного представництва на Русі 5. Історико-етнографічний огляд слов'янських племен
Луньяк І. І.	Латинська поезія I та II ст.
Мандес М. І.	Грецька історіографія
Малінін І. М.	Галілей та його філософія
Маркевич О.І.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історія Південно-Західної Росії до XIII ст. 2. Історія південної та західної Русі XVIII ст. 3. Історія Новоросійського краю з другої половини XVIII ст. 4. Огляд оповідних творів південно-західної Росії XVI - XVIII ст. 5. Історична географія та етнографія Південної Русі 6. Внутрішній побут Московської держави у XVII ст. 7. Внутрішній побут Московської держави у XVIII ст. 8. Внутрішній побут Західноруської держави у половині XVI ст.

	9. Історія першого Самозванця
Модестов В. І.	Сатири Ювенала
Мочульський В. М.	1. Катерининська епоха та Карамзинський період російської літератури 2. Російська народна поезія 3. Пушкін та Лермонтов 4. Історія російського театру 5. Російські билини та малоросійські думи 6. Історія російської цензури 7. М. В. Гоголь та його твори
Некрасов І. С.	1. Лаврентіївський список літопису 2. Давньоруські релігійні сказання
Нікітський О. І.	Грецька епіграфіка
Павловський О. О.	1. Нарис художньої міфології у давніх греків 2. Життя та обстановка давніх греків за пам'ятниками мистецтва 3. Живопис ХІХ ст. в його найголовніших напрямках 4. Класичні старожитності півдня Росії 5. Історія давнього мистецтва Єгипту та передньої Азії 6. Євангельські події у візантійській іконографії
Пападімітріу С. Д.	Історія народної візантійської літератури
Перетяткович Г. І.	Росія за доби перетворень Петра Великого
Попруженко М. Г.	Доба Св. Братів Кирила та Мефодія
Потапов П. О.	Слово про полк Ігорів
Режабек Ф. В.	1. Римська епіграфіка часів Антонінів 2. Візантія в епоху македонської династії 3. Північне Причорномор'я та його відношення до Римської імперії у III – IV ст. 4. Селяни та селянське землеволодіння у Візантії 5. Політичний та суспільний лад Візантії до початку XIII ст. 6. Історія військового устрою Візантії
Ристенко О. В.	1. Слов'яно-руська кирилична палеографія 2. Критико-бібліографічний огляд новітніх видань джерел та посібників з історії російської літератури та народних словесності 3. Історіографія російської літератури 4. Російська література у XV - XVII ст.
Селіванов С.А.	1. Історія земельної власності у Греції 2. Геродот та нові погляди на значення греко-персидських війн

Трифільєв Є.П.	1. Російська історіографія 2. Історія кріпосного права у Росії
Успенський Ф.І.	1. Візантія та хрестові походи 2. Історія південно-західних слов'ян 3. Візантійська історіографія IX та X ст. 4. Росія та Візантія у IX та X ст. 5. Візантія в період іконоборців
Флоровський А.В.	1. Історія царювання Імператриці Катерини II 2. Історія служилого стану на Русі 3. Історія Новгород Великого
Флоровська К.В.	Політичні та суспільні ідеали середньовіччя
Штерн Е.Р. фон	1. Приватні та релігійні старожитності греків та римлян 2. Історія заселення Північного Причорномор'я у старовину
Щепкін Є. М.	Історична методологія
Яковлєв В.О.	Пушкін та його школа

Складено на основі «Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете» (1865 – 1917 рр.) та 45 фонду ДАОО.

Додаток № 4

**Схема педагогічно-наукових впливів істориків на своїх учнів.
Формування персональних (лідерських) шкіл істориків на базі
Новоросійського університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.**

Вихованці	Вихованці	Вихованці	Вихованці	Вихованці
О.О. Кочубинського	Є.М. Щепкіна	О.І. Кірпи́чн-кова	В.М. Ісрі-на	Н.П. Кон-дакова
В.М. Мочульський	І. М. Бондаренко	Л.Ю. Шепелевич	О.В. Ристенко	Є. К. Редін
І.І. Дусинський	П. М. Біцилли	М.Г. Попруженко	С.Г. Вілінський	Д. В. Айналов
М.Г. Попруженко	К. П. Добролюбський	Є.К. Редін		А. М. Грабар
Є. Ф. Будде				
С. М. Кульбакін				

Персональні (лідерські) школи істориків

Лідер: професор Іван Андрійович Линниченко	
Назва: школа історичної русистики та україністики	
Осередки: кафедри російської історії Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів, Одеське Бібліографічне товариство при Новоросійському університеті	
Провідні члени школи	Їх місце в науці та педагогіці
1. Б. В. Вахевич	приват-доцент кафедри російської історії НУ, дослідник західноруського літописання
2. С. Л. Аваліані	викладач одеських гімназій, приват-доцент Петроградського та професор Тбіліського університетів, дослідник історії селянства, передусім країн Кавказу
3. М. Є. Слабченко	засновник україністики в Одесі у 1920-х роках, академік ВУАН
4. А. В. Флоровський	професор кафедри російської історії НУ, видатний славіст-емігрант
5. Є. О. Загоровський	доцент кафедри російської історії НУ, один з провідних україністів Одесі 1920-х років
6. Д. Г. Атлас	педагог, один з провідних одеських краєзнавців початку ХХ ст.
7. П. Г. Клепацький	історик-україніст, викладач одеських гімназій, професор Кам'янець-Подільського університету
Лідер: професор Федір Іванович Успенський	
Назва: школа історичного візантинознавства	
Осередки: кафедра загальної історії НУ, РАІК	
Провідні члени школи	Їх місце в науці та педагогіці
Ф. В. Режабек	приват-доцент кафедри загальної історії, професор Ніжинського Історико-філологічного інституту, автор праць з антикознавства та візантиністики
М. Г. Попруженко	професор кафедри слов'янської філології, активний співробітник РАІК, автор численних праць зі славістики та візантиністики, один з провідних славістів міжвоєнної

	Болгарії
А. Г. Готалов	педагог гімназій, численних статей на теми медієвістики, візантійської історії в енциклопедії «Брокгауз та Ефрон»
М. Д. Знойко	викладач гімназій, автор декількох праць на теми русько-візантійських взаємин
О. К. Дімітріу	викладач гімназій, автор декількох праць на теми русько-візантійських взаємин
М. В. Фармаковський	доктор історичних наук, музеєзнавець
Б. В. Фармаковський	вчений секретар РАІК, археолог-новатор, відкривач Ольвії, академік АН СРСР
Лідер: професор Ернст Романович фон Штерн	
Назва: школа антикознавства Північного Причорномор'я	
Осередки: кафедра загальної історії НУ, археологічний музей ОТІС	
Провідні члени школи	Їх місце в науці та педагогіці
Кагаров Є.Л.	Приват-доцент кафедри класичної філології НУ, міфолог, професор Харківського університету
Болтенко М. Ф.	Викладач гімназії Одеси. Брав участь у розкопках на о. Березань. Провідний одеських археолог у 1920-х роках. Автор численних праць з античної археології Північного Причорномор'я
Фармаковський Б.В.	археолог-новатор, відкривач Ольвії, академік АН СРСР
Мандес М. І.	приват-доцент на кафедрі класичної філології НУ та професор на ОБЖК, викладач різних навчальних закладів в Одесі у 1920-х роках. Автор праць з антикознавства

Додаток № 5
Студенти Новоросійського університету, нагороджені за твори на
історичну тематику

Золоті медалісти					
№	Рік наго р.	Автор	Фак-т та курс	Назва твору	Рецензент та кафедра, що нагородила
1	1870	Опацький Станіслав	іст.-філ., 4	Переклад та аналіз XIV сатир Ювенала	проф. В.Н. Юргевич, каф. класичної філології
2	1870	Нагуєвський Дарій	іст.-філ., 4	Переклад та аналіз XIV сатир Ювенала	проф. В.Н. Юргевич, каф. класичної філології
3	1871	Завадський Михайло	іст.-філ., 4	Аналіз переказів про Азовське сидіння та Азовське взяття у літературному та історичному відношеннях	проф. І.С. Некрасов, каф. руської словесності
4	1872	Равицький Еммануїл	Юрфак, 4	Кредитні установи у царювання імператриці Єкатерини II	проф. І.І. Патлаєвський, каф. фінансового права
5	1872	Пелехин Костянтин	іст.-філ., 3	Повідомлення іноземних мандрівників про Росію XVII ст. та ступінь їх достовірності	проф. М.П. Смірнов, каф. руської історії
6	1873	Коропачинський Семен	Іст.-філ., 4	Історія дослідження та розподілу слов'янських наріч від І. Добровського до наших часів	проф. В.І. Григорович, каф. слов'янської філології
7	1876	Басюлов Гаврило	Іст.-філ., 4	Костянтин Великий та його ставлення до	проф. В.М. Войтковський, каф. історії

				християнської церкви	церкви
8	1877	Полетаєв Євген	Юрфак, 4	Вчення про юридичну особу у римському праві	проф. М.Л. Дювернуа, каф. римського права
9	1882	Брун Моїсей	Іст.-філ., 3	Ліудпранда Кремонського Legatio Constantinopolitana	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
10	1882	Сосняков Віктор	Іст.-філ., 4	Ліудпранда Кремонського Legatio Constantinopolitana	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
11	1882	Блюменфельд Герман	Юрфак, 3	Про форми землеволодіння у Давній Росії	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
12	1884	Будде Євген	Іст.-філ., 4	Синайська глаголиця. Требник. Порівняльний огляд писемності та мови	проф. О.О. Кочубинський, каф. слов'янської філології
13	1885	Логіновський Вячеслав	Іст.-філ., 4	Селянин Іван Посошков, його громадські погляди та прагнення	проф. Г.І. Перетяткович, каф. руської історії
14	1886	Попруженко Михайло	Іст.-філ., 3	Географічні назви в Гомера	проф. Л.Ф. Воеводський, каф. класичної філології
15	1887	Архангельський Олександр	Іст.-філ., 4	Словник до Домострою	проф. І.С. Некрасов, каф. історії руської мови та літератури
16	1887	Челпанов Георгій	Іст.-філ., 4	Про співвідношення досвіду та мислення у пізнанні у системі Платона та	проф. О.П. Казанський, каф. історії філософії

				Аристотеля	
17	1888	Попруженко Михайло	Іст.-філ., 4	Службова мінея 1096 року, як пам'ятник місцевої мови	проф. О.О. Кочубинський, каф. слов'янської філології
18	1888	Редін Євген	Іст.-філ., 4	Живопис Києво-Софійського собору	І.С. Некрасов, О.І. Кірпічников, Ф.І. Успенський, каф. теорії та історії мистецтв
19	1888	Айналов Дмитро	Іст.-філ., 4	Живопис Києво-Софійського собору	І.С. Некрасов, О.І. Кірпічников, Ф.І. Успенський, каф. теорії та історії мистецтв
20	1888	Белковський Моше	Юрфак, 3	Про заклад за римським правом	проф. І.Г. Табашников, каф. римського права
21	1891	Фармаковський Борис	Іст.-філ., 3	Культура Іспанії у період Римської імперії за надписами	проф. В.І. Модестов, каф. класичної філології
22	1891	Смірнов Андрій	Іст.-філ., 3	Перегляд питання про автора «Bellum Alexandrinum» з наголосом на рішення його останнім часом Азикія Полліона	проф. В.І. Модестов, каф. класичної філології
23	1892	Готліб Артур	Іст.-філ., 4	Військовий устрій Візантійської імперії	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
24	1892	Гуладзе Яків	Іст.-філ., 4	Діти боярські у Московській державі	проф. Г.І. Перетяткович, каф. руської історії
25	1893	Пурішкевич Віктор	Іст.-філ., 3	Олігархічні перевороти в Афінах з 411–404 року	проф. Е. фон Штерн, каф. класичної філології

26	1893	Шведов Володимир	Іст.-філ., 3	Християнство у домі Цезарів у перші три століття	проф. М.Х. Красносельцев каф. історії церкви
27	1894	Айхенвальд Юлій	Іст.-філ., 4	Теорія пізнання Локка та полеміка проти неї Лейбніца	проф. М.М. Ланге, каф. історії філософії
28	1894	Фот Максиміліан	Іст.-філ., 3	Повідомлення Геродота про скіфів та країну, де вони мешкають	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
29	1894	Фармаковський Мстислав	Іст.-філ., 3	Повідомлення Геродота про скіфів та країну, де вони мешкають	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
30	1895	Кульбакін Степан	Іст.-філ., 4	Питання про глаголицу після Шафарика	проф. О.О. Кочубинський, каф. слов'янської філології
31	1895	Тіктін Микола	Юрфак, 4	Візантійське право як джерело Уложенія 1648 року та новоуказних статей	проф. В.В. Сокольський, каф. історії руського права
32	1895	Лордкіпанідзе Володимир	Іст.-філ., 3	Воєвода Петр Черчел у зв'язку з історією Валахії у другій половині XVI-го століття	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
33	1896	Хорошун Василь	Іст.-філ., 4	Дворянські накази у Франції у 1789 р.	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
34	1896	Готуа Пармен	Іст.-філ., 4	Дворянські накази у Франції у 1789 р.	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
35	1897	Булатович Федір	Іст.-філ., 4	Руські літописи XVI століття	проф. Г.І. Перетяткович, каф. руської історії
36	1899	Вілінський Сергій	Іст.-філ., 4	Життя та літературна діяльність старця	проф. В.М. Істрін, каф. історії руської мови та літератури

				Артемія XVI ст.	
37	1900	Баков Опанас	Фіз.- мат., природ · відділе ння, 3	Вчення Канта про простір та час	проф. М.М. Ланге, каф. історії філософії
38	1900	Вольман Ісаак	Юрфа к, 3	Вчення про субституції у римському спадковому праві	прив.-доц М.Я. Пергамент, каф. римського права
39	1901	Ристенко Олександр	Іст.- філ., 3	Історія повісті Стефаніт та Іхнілат у візантійській та слов'янській літературах	проф. В.М. Істрін, каф. історії руської мови та літератури
40	1901	Дусинський Іван	Іст.- філ., 3	Грецький епінікій та Вакхлід, як представник цієї літературної форми	проф. О.М. Деревницький , каф. класичної філології
41	1903	Бондаренко Іван	Іст.- філ., 3	Критична оцінка найголовніших теорій походження міської організації на підставі відомостей про історію виникнення міст в Англиї	проф. Є.М. Щепкін каф. загальної історії
42	1904	Кагаров Євген	Іст.- філ., 4	Релігійні уявлення та ідеали давньої Греції у VI – V століттях	проф. Е. фон Штерн, каф. класичної філології
43	1904	Аваліані Симон	Іст.- філ., 4	Земські Собори за доби міжцарювання	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
44	1905	Немировський Михайло	Юрфа к, 3	Історична драма у стародавньому Римі	проф. І.І. Луњяк, каф. класичної філології
45	1907	Флоровський	Іст.-	Селянське питання	проф.

		Антін	філ., 4	у Законодавчій комісії імператриці Єкатерини II	І.А. Линниченко, каф. руської історії
46	1908	Куц Семен	Юрфак, 4	Біографія Герцена за його літературними творами	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
47	1908	Коган Лев	Іст.-філ., 4	Роль пані Сталь в історії французького романтизму	прив.-доц. В.Ф. Лазурський, каф. історії загальної літератури
48	1908	Слабченко Михайло	Юрфак, 3	«Малоросійський полк в адміністративному та господарському аспектах»,	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
49	1909	Клепацький Павло	Іст.-філ., 4	Нариси Київської землі	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
50	1912	Александров Федір	Іст.-філ., 4	Про мову життя Кіндрата за старослов'янським списком Супрасльського рукопису	проф. Б.М. Ляпунов, каф. слов'янської філології
51	1912	Міхельсон Маврікій	Іст.-філ., 4	Про мову життя Кіндрата за старослов'янським списком Супрасльського рукопису	проф. Б.М. Ляпунов, каф. слов'янської філології
52	1912	Кузнєцов Іван	Іст.-філ., 3	Богомільство, історія виникнення, походження та сутність цього вчення, а також огляд літератури	проф. М.Г. Попруженко, каф. слов'янської філології
53	1912	Жерліцин Михайло	Іст.-філ., 4	Роль Кольриджа в історії	прив.-доц. В.Ф. Лазурський,

				англійського романтизму	каф. історії загальної літератури
54	1913	Михайлов Всеволод	Юрфак, 2.	Російсько-Японська війна та міжнародне право	проф. П.Є. Казанський, каф. міжнар. права
55	1915	Добролюбський Костянтин	Іст.-філ., 4	Твір Г. Котошихина «Про Росію у царювання Олексія Михайловича», як історичне джерело	проф. Є.П. Трифільєв, каф. руської історії
56	1918	Троцький Йосиф	Іст.-філ., 4	Ставлення Цицерона до пам'ятників мистецтва	проф. Б.В. Варнеке, каф. класичної філології
57	1918	Вайнштейн Осип	Іст.-філ., 3	Початок розколу у францисканському ордені	проф. П.М. Біциллі, каф. загальної історії
58	1919	Моргуліс Григорій	Юрфак	Мюссе в його творах та житті	В.Ф. Лазурський та І.А. Линниченко, каф. історії загальної літератури
Срібні медалісти					
1	1872	Хршановський Андрій	Юрфак, 3	Кредитні установи за царювання імператриці Єкатерини II	проф. І.І. Патлаєвський, каф. фінансового права
2	1872	Шидловський Петро	Юрфак, 3	Кредитні установи за царювання імператриці Єкатерини II	проф. І.І. Патлаєвський, каф. фінансового права
3	1872	Чаушанський Сергій	Іст.-філ., 4	Повідомлення іноземних мандрівників про Росію XVII ст. та ступінь їх достовірності	проф. М.П. Смірнов, каф. руської історії

4	1873	Попельницький Олексій	Юрфак, 4	Історія селянського питання в Росії в останнє царювання	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
5	1877	Черховський Фердинанд	Іст.-філ., 2	Характеристика Фемістокла	проф. Л.Ф. Воєводський, каф. класичної філології
6	1877	Мочульський Василь	Іст.-філ., 3	Нарис мови слов'ян балтійського узбережжя та Бранденбургу за середньовічними грамотами та літописами	проф. О.О. Кочубинський, каф. слов'янської філології
7	1879	Марков Семен	Іст.-філ., 4	Маргарита Наварська, історичний нарис з часів реформації та гуманізму	проф. О.С. Трачевський, каф. загальної історії
8	1880	Орлов Микола	Іст.-філ., 4	Нарис російського народного та історичного орнаменту	проф. Н.П. Кондаков, каф. теорії та історії мистецтв
9	1880	Катаєв Петро	Іст.-філ., 3	Нарис російського народного та історичного орнаменту	проф. Н.П. Кондаков, каф. теорії та історії мистецтв
10	1881	Трауцький Олександр	Іст.-філ., 4	Біографія Гоголя у зв'язку з його творами	проф. І.С. Некрасов, каф. історії руської мови та літератури
11	1881	Турчанінов Костянтин	Юрфак, 2	Історія інституту родового майна за руським правом	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
12	1882	Сердюков	Юрфак, 3	Про форми	проф.

		Григорій		землеволодіння у Давній Росії	Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
13	1883	Бродський Арон	Юрфак, 2	Про селянське землеволодіння в Росії в XVII – XVIII ст.	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
14	1883	Войтковський Павло	Юрфак, 2	Про селянське землеволодіння в Росії в XVII – XVIII ст.	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
15	1886	Нейфельд Абраам	Юрфак, 4	Статті про землеволодіння та селянський стан за кодексами Юстиніана	проф. Ф.І. Успенський, каф. загальної історії
16	1887	Гаді Онуфрій	Іст.-філ., 4	Про співвідношення досвіду та мислення у пізнанні у системі Платона та Аристотеля	проф. О.П. Казанський, каф. історії філософії
17	1888	Ейшаскин Йосип	Юрфак, 3	Про заклад за римським правом	проф. І.Г. Табашніков, каф. римського права
18	1888	Будде Сергій	Іст.-філ., 3	Monumentum Ancuranum. Критичний опис принципата Августа	проф. Е. фон Штерн, каф. класичної філології
19	1891	Фоменко Володимир	Іст.-філ., 3	Перегляд питання про автора «Bellum Alexandrinum» з наголосом на рішення його останнім часом Азикія Полліона	проф. В.І. Модестов, каф. класичної філології
20	1894	Галаджев Леон	Іст.-філ., 4	Повідомлення Геродота про	проф. Ф.І. Успенський,

				скіфів та країну, де вони мешкають	каф. загальної історії
21	1895	Глейзер Ісайя	Юрфак, 3	Візантійське право як джерело Уложенія 1648 року та новоуказних статей	проф. В.В. Сокольський, каф. історії руського права
22	1895	Тавдгерідзе Микола	Юрфак, 4	Візантійське право як джерело Уложенія 1648 року та новоуказних статей	проф. В.В. Сокольський, каф. історії руського права
23	1895	Болдін Костянтин	Юрфак, 4	Візантійське право як джерело Уложенія 1648 року та новоуказних статей	проф. В.В. Сокольський, каф. історії руського права
24	1896	Маляров Володимир	Іст.-філ., 4	Дворянські накази у Франції у 1789 р.	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
25	1897	Вахевич Борис	Іст.-філ., 3	Пьер Бейль як представник історичного скептицизму	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
26	1897	Балтер Володимир	Іст-філ., 4	Пьер Бейль як представник історичного скептицизму	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
27	1897	Бугаєвський Ісаак	юрфак, 4	Земські реформи за доби Івана IV Грозного	проф. Г.І. Перетяткович, каф. руської історії
28	1897	Родзевич Микола	Іст-філ., 4	Земські реформи за доби Івана IV Грозного	проф. Г.І. Перетяткович, каф. руської історії
29	1898	Вахевич Борис	Іст.-філ., 4	Юридичне та економічне	проф. І.А. Линниченко,

				становище селян у Південно-Західній Русі XVI ст.	каф. руської історії
30	1900	Вандрачек Григорій	Іст.-філ., 3	Мінеї № 6 (32) та № 7 (33) із зібрання проф. Григоровича	проф. П.О. Лавров, каф. слов'янської філології
31	1901	Пападато Альфред	Іст.-філ., 4	Кінець другого міністерства герцога Е. Рішельє	проф. Є.М. Щепкін, каф. загальної історії
32	1901	Стаменов Борис	Іст.-філ., 4	Кінець другого міністерства герцога Е. Рішельє	проф. Є.М. Щепкін, каф. загальної історії
33	1904	Ландау Борис	юрфак, 2	Земські Собори за доби міжцарювання	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
34	1906	Слабченко Михайло	Юрфак, 1	Селянське питання у Законодавчій комісії імператриці Єкатерини II	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
35	1907	Бархін Костянтин	Іст.-філ., 3	Листування князя В'яземського та Тургенєва у період 1824 – 1836 років як історико-літературний матеріал	проф. В.М. Істрін, каф. історії руської мови та літератури
36	1908	Бархін Костянтин	Іст.-філ., 4	Вплив Чернишевського на критико-літературну діяльність Добролюбова	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
37	1909	Ісакович Володимир	Іст.-філ., 4	Роль Байрона в історії	прив.-доц. В.Ф. Лазурський,

				англійського романтизму	каф. історії загальної літератури
38	1910	Зайдман Моїсей	Іст.-філ., 3	Ф.І. Достоевський у західноєвропейській літературі	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
39	1911	Голуб Михайло	Іст.-філ., 1	Вплив ідей Монтеस्क'є на законодавчу роботу національних зборів	прив.-доц. В.Е. Крусман, каф. загальної історії
40	1911	Шатовський Мордко	Іст.-філ., 4	Теорія пізнання Декарта	проф. М.М. Ланге, каф. філософії
41	1913	Флоровський Георгій	Іст.-філ., 3	Розробка міфу про Амфітріона у давній та новій драмі	проф. Б.В. Варнеке, каф. класичної філології
42	1915	Блюменфельд Давид	Юрфак, 3	Початкові роки Рішельєвського лицю	проф. І.А. Линниченко, каф. руської історії
43	1915	Трейгерд Йосиф	Юрфак, 4	Джерела Соборного Уложення царя Алексея Михайловича	проф. О.Я. Шпаков, каф. історії руського права
44	1915	Недзельницький Віктор	Юрфак, 3	Джерела Соборного Уложення царя Алексея Михайловича»	проф. О.Я. Шпаков, каф. історії руського права
Номінанти почесних відгуків					
1	1870	Малінін Михайло	Юрфак, 4	Губернське та повітове правління від видання постанови про губернії та зміни, внаслідок	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права

				запровадження земських закладів	
2	1877	Городецький Володимир	Іст.-філ., 1	Характеристика Фемістокла	проф. Л.Ф. Воеводський, каф. класичної філології
3	1880	Вирлан Олександр	Іст.-філ., 4	Нарис російського народного та історичного орнаменту	проф. Н.П. Кондаков, каф. теорії та історії мистецтв
4	1883	Акімов Андрій	Юрфак, 4	Про селянське землеволодіння в Росії у XVII – XVIII ст.	проф. Ф.І. Леонтович, каф. історії руського права
5	1884	Ходровер Фроїм	Юрфак, 4	Історія санітарного законодавства на Заході та в нас	прив.-доц. В.С. Садовський, каф. поліцейського права
6	1888	Бланк Еммануїл	Юрфак, 3	Про заклад за римським правом	проф. І.Г. Табашніков, каф. римського права
7	1888	Інбер Яків	Юрфак, 4	Міжнародні відносини Росії за царювання імператриці Єкатерини II	проф. І.О. Івановський,, каф. міжнар. права
8	1891	Добровольський Іван	Іст.-філ., 3	Утворення та розвиток числівників в індоєвропейськи х мовах	проф. В.І. Шерцль, каф. порівняльної граматики індоєвропейськи х мов
9	1891	Рапопорт Ілля	Іст.-філ., 3	Утворення та розвиток числівників в індоєвропейськи х мовах	проф. В.І. Шерцль, каф. порівняльної граматики індоєвропейськи х мов
10	1895	Бондіні Людвіг-	Юрфак, 4	Візантійське	проф.

		Франц		право як джерело Уложенія 1648 року та новоуказних статей	В.В. Сокольський, каф. історії руського права
11	1895	Ніколаєв Антін	Іст.-філ., 4	Питання про глаголицю після Шафарика	О.О. Кочубинський, каф. слов'янської філології
12	1897	Вілінський Сергій	Іст.-філ., 2	Російські народні заклинання та відношення їх до заклиналих молитов книжкових джерел	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
13	1897	Джакелі Костянтин	Іст.-філ., 2	П'єр Бейль як представник історичного скептицизму	проф. Р.Ю. Віппер, каф. загальної історії
14	1898	Сахаров Володимир	Іст.-філ., 3	Свідчення життєпису Оттона Бамберзького про балтійських сдлов'ян	прив.-доц. Ф.В. Режабек, каф. загальної історії
15	1903	Волонтир Георгій	Іст.-філ., 4	Історія створення та постановок «Ревізора»	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
16	1912	Петрович Олександр	Іст.-філ., 3	Місце і значення А. Чехова в історії російської літератури	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
17	1912	Баткіс Леонід	Юрфак, 1	Місце і значення А. Чехова в історії російської літератури	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
18	1913	Добродеєв Георгій	Юрфак, 4	Російсько-Японська війна	проф. П.Є. Казанський,

				та міжнародне право	каф. міжнародного права
19	1915	Смірнов Федір	Юрфак, 2	Джерела Соборного Уложенія царя Алексея Михайловича	проф. О.Я. Шпаков, каф. історії руського права
20	1919	Додул Петро	Іст.-філ., 4	Основні мотиви художньої творчості Л.М. Толстого	проф. В.М. Мочульський, каф. історії руської мови та літератури
21	1919	Занчевський Олександр	Іст.-філ., 4	Князь Щербатов. Основи його світогляду	проф. А.В. Флоровський, І.А. Линниченко каф. руської історії

Додаток № 6

Динаміка видання періодики історичного спрямування на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Рік	Установа, товариство	заклад,	Назва видання
1858	ОТІС		«Отчет»
1859	ОТІС		«Отчет»
1860	ОТІС		Т. 4. «Записки»; «Отчет»
1861	ОТІС		«Отчет»
1862	ОТІС		«Отчет»
1863	ОТІС		Т. 5. «Записки»; «Отчет»
1864	ОТІС		«Отчет»
1865	ОТІС		«Отчет»
1866	ОТІС		«Отчет»
1867	ОТІС		Т. 6. «Записки»
1868	ОТІС		Т. 7. «Записки»; «Отчет»
1869	ОТІС		«Отчет»
1870	ОТІС		«Отчет»
1871	ОТІС		«Отчет»
1872	ОТІС		Т. 8. «Записки»; «Отчет»

1873	ОТІС	«Отчет»
1874	ОТІС	«Отчет»
1875	ОТІС	Т. 9. «Записки»; «Отчет»
1876	ОТІС	«Отчет»
1877	ОТІС	Т. 10. «Записки»; «Отчет»
1879	ОТІС	Т. 11. «Записки»; «Отчет»
1880	ОТІС	«Отчет»
1881	ОТІС	Т. 12. «Записки»; «Отчет»
1882	ОТІС	«Отчет»
1883	ОТІС	Т. 13. «Записки»; «Отчет»
1885	ОТІС	«Отчет»
1886	ОТІС	«Отчет»
1887	ОТІС	«Отчет»
1887	ТУАК	№ 1, 2. «Известия»
1888	ОТІС	Т. 14. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 3, 4, 5, 6. «Известия»
1889	ОТІС	Т. 15. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 7, 8. «Известия»
1890	ТУАК	№ 9, 10. «Известия»
	ІФТ	Т. 1. «Летопись»
	ОТІС	«Отчет»
1891	ТУАК	№ 11, 12, 13, 14. «Известия»
	ІФТ	Т. 2. «Летопись»
	ОТІС	«Отчет»
1892	ТУАК	№ 15, 16, 17. «Известия»
	ОТІС	«Отчет»
1893	ОТІС	Т. 16. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 18, 19. «Известия»
1894	ОТІС	Т. 17. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 20, 21. «Известия»
	ІФТ	Т. 3, 4. «Летопись»
1895	ОТІС	Т. 18. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 22, 23. «Известия»
	ІФТ	Т. 5. «Летопись»
1896	ОТІС	Т. 19. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 24, 25. «Известия»
	ІФТ	Т. 6. «Летопись»
1897	ОТІС	Т. 20. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 26, 27. «Известия»
1898	ОТІС	Т. 21. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 28. «Известия»
1899	ТУАК	№ 29, 30. «Известия»

	ІФТ	Т. 7. «Летопись»
1900	ОТІС	Т. 22. «Записки»; «Отчет»
	ІФТ	Т. 8. «Летопись»
1901	ОТІС	Т. 23. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 31. «Известия»
	ІФТ	Т. 9. «Летопись»
1902	ОТІС	Т. 24. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 32-33, 34. «Известия»
	ІФТ	Т. 10. «Летопись»
1903	ТУАК	№ 35. «Известия»
	ОТІС	«Отчет»
1904	ОТІС	Т. 25. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 36. «Известия»
	ІФТ	Т. 11. «Летопись»
	КВАК	Вип. 1. «Летопись»
1905	ТУАК	№ 37, 38. «Известия»
	ІФТ	Т. 12, 13. «Летопись»
	КВАК	Вип. 2, 3. «Летопись»
	ОТІС	«Отчет»
1906	ОТІС	Т. 26. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 39. «Известия»
	ІФТ	Т. 15. «Летопись»
1907	ОТІС	Т. 27. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 40. «Известия»
	ІФТ	Т. 14. «Летопись»
1908	ТУАК	№ 41, 42. «Известия»
	КВАК	Вип. 4. «Летопись»
1909	ТУАК	№ 43. «Известия»
	ІФТ	Т. 18. «Летопись»
	КВАК	Вип. 5. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 1. «Записки историко-филологического факультета»
1910	ОТІС	Т. 28. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 44. «Известия»
	ІФТ	Т. 16. «Летопись»
	КВАК	Вип. 6. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 2, 3. «Записки историко-филологического факультета»
	Херсонський міський музей старожитностей Херсонського краю	Вип. 1, 2. «Летопись»
1911	ОТІС	Т. 29. «Записки»; «Отчет»

	ТУАК	№ 45. «Известия»
	КВАК	Вип. 7. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 4. «Записки историко-филологического факультета»
1912	ОТІС	Т. 30. «Записки»; «Отчет»
	ИТУАК	№ 46, 47, 48. «Известия»
	КВАК	Вип. 8. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 5. «Записки историко-филологического факультета»
1913	ОТІС	Т. 31. «Записки»; «Отчет»
	ТУАК	№ 49, 50. «Известия»
	ТУАК	№ 51. «Известия»
	КВАК	Вип. 9. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 6. «Записки историко-филологического факультета»
1914	Новоросійський університет	Вип. 7, 8. «Записки историко-филологического факультета»
	Херсонський міський музей старожитностей Херсонського краю	Вип. 3. «Летопись»
1915	ОТІС	Т. 32. «Записки»
	Херсонський міський музей старожитностей Херсонського краю	Вип. 4. «Летопись»
	ТУАК	№ 52. «Известия»
	КВАК	Вип. 10. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 9, 10, 11. «Записки историко-филологического факультета»
1916	ОТІС	Т. 33. «Записки»
	ТУАК	№ 53. «Известия»
	ІФТ	Т. 25. «Летопись»
	Новоросійський університет	Вип. 12, 13. «Записки историко-филологического факультета»
	Херсонський міський музей старожитностей Херсонського краю	Вип. 5. «Летопись»
1917	Новоросійський університет	Вип. 14. «Записки историко-филологического факультета»
1918	ТУАК	№ 54, 55. «Известия»